

І РАЦІ ЦЕНТРУ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА

20
ВИПУСК

ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА

Національної академії наук України

Українського товариства охорони
пам'яток історії та культури

ПРАЦІ ЦЕНТРУ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА

Збірник наукових праць

Випуск 20

Київ–2011

Центр пам'яткознавства Національної академії наук України
і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК
(протокол № 12 від 22 листопада 2011 р.)*

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України Г.Ю. Івакін
доктор історичних наук, професор В.О. Горбик

Редакційна колегія

О.М. Титова (головний редактор), **В.І. Акуленко**, **Л.О. Гріфен**,
Т.В. Кара-Васильєва, **Б.В. Колосок**, **В.О. Константинов**, **С.І. Кот**,
С.Д. Крижицький, **А.А. Непомнящий**, **М.Т. Пархоменко**, **В.І. Попик**,
С.І. Посохов, **Л.В. Прибега**, **Н.М. Сенченко**, **Д.В. Степовик**,
Ю.Г. Тютюнник, **О.В. Шуба**, **С.Ю. Зозуля** (відповідальний секретар)

Адреса редакції

вул. Івана Мазепи, 21, корп. 19, м. Київ, 01015, Україна
тел. +380 (44) 2807879, тел./факс +380 (44) 2806463
e-mail: zp_vydannja@ukr.net

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації –
серія КВ № 16073–4545Р від 21.12.2009 р.)

Видано Центром пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
(Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 2429 від 07.02.2006 р.)
вул. Івана Мазепи, 21, корп. 19, м. Київ, 01015, Україна
тел./факс: +380 (44) 2807879, e-mail: m-center@ukr.net

Науковий збірник “Праці Центру пам'яткознавства” внесений
до переліку фахових видань з історичних наук та мистецтвознавства
(Постанова Президії ВАК України від 08.06.2005 р. № 2–05/5)

Видано за фінансової підтримки
Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

© Центр пам'яткознавства
НАН України і УТОПІК, 2011

Зміст

На останній сторінці обкладинки (зверху донизу): На останній сторінці обкладинки: загальний вигляд і внутрішній інтер'єр костілу у Великих Берегах (до статті С.Б. Юрченка «Відень – Великі Береги: шляхи мистецьких інфільтрацій в архітектурі Закарпаття доби пізнього середньовіччя» (стор. 95–101))

О.М. Титова Наукові видання як один із напрямів діяльності Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК (до видання двадцятого випуску «Праць Центру пам'яткознавства»).....5

ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА

С.І. Кот “Культурні цінності”: поняття і термін у контексті повернення та реституції предметів культури.....10

О.В. Принь Державна система охорони культурної спадщини сучасної України: центральні органи влади27

І.О. Старенький Діяльність подільського духовенства з охорони пам'яток архітектури в другій половині XIX – на початку XX ст.32

І.А. Кравченко З історії пам'яткоохоронної справи у Києві початку XX ст.51

М.О. Принь Охорона архівної спадщини на Луганщині та Донеччині в 20-х – на початку 30-х років XX ст.63

Р.В. Нагнибіда Пам'ятки культурної спадщини Борщівського та Кам'янець-Подільського районів (сучасний стан і використання у туристичній сфері)82

АРХІТЕКТУРНА ТА МІСТОБУДІВНА СПАДЩИНА

С.Б. Юрченко Відень – Великі Береги: шляхи мистецьких інфільтрацій в архітектурі Закарпаття доби пізнього середньовіччя96

ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ

Н.М. Рудика До питання про охорону пам'яток археології в європейських країнах103

О.М. Кравченко Підземні комплекси монастирів козацької доби Північно-Західної Слобожанщини.....111

Є.М. Осадчий Селітроваріння на території Північно-Західної Слобожанщини XVII ст.116

МУЗЕЄЗНАВСТВО

І.Ф. Стельмах Музейная сеть Автономной Республики Крым.....126

Л.Д. Федорова Становлення і розвиток церковно-історичного музейництва в Києві (кінець XIX – початок XX ст.)137

Н.М. Дмитренко Внесок місцевих музеїв Північного Лівобережжя в розвиток історичного краєзнавства (20–30-ті роки XX ст.).....152

ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО В ДОКУМЕНТАХ

<i>А.А. Непомнящий</i> Новые материалы к истории Таврического общества истории, археологии и этнографии	169
<i>О.В. Харлан</i> “Щоденник з подорожі на Запоріжжя”	
<i>С.А. Таранушенка</i> як джерело архітектурно-мистецтвознавчих досліджень Дніпропетровщини	183

ІСТОРИЧНЕ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО

<i>Д.В. Кепін</i> Музей-меморіал “Букринський плацдарм”	195
<i>Г.С. Каушлієв</i> Античні пам'ятки Тавриди у вітчизняній подорожній літературі (кінець XVIII – перша третина XIX ст.)	206
<i>Е.В. Молочко</i> Фіксація стану пам'яток Криму в путівниках XIX – початку XX століття	214
<i>Э.И. Сейдалиев</i> Метательное оружие кочевников Северного Причерноморья и Крыма в XI–XIV вв.	227
<i>Д.А. Ломакін</i> Всесоюзна конференція археологів СРСР у Керчі та мусульманські пам'ятки Старого Криму: невідомі сторінки історії вивчення	234

ПАМ'ЯТКИ МИСТЕЦТВА

<i>О.Л. Майданець-Баргилевич</i> Трансформація народної культури у творах митців першої третини XX століття	239
---	-----

ПАМ'ЯТКИ НАУКИ І ТЕХНІКИ

<i>М.Ю. Тямін</i> Історія розвитку гірничовидобувного району на прикладі Кривого Рогу	248
---	-----

НЕКРОПОЛІСТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ

<i>С.Ю. Зозуля</i> Некрополь Благовіщенського монастиря в Ніжині	259
<i>О.О. Мельник</i> Смертність парафіян церков Києво-Печерської лаври XVIII ст. (за даними метричних книг)	280
<i>Т.Э. Саргсян</i> Армянские эпитафии из Килии	291

ЦЕРКОВНЕ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО

<i>І.А. Нетудихаткін</i> Престол Апостола Андрія Первозванного: історія створення та оновлення (середина XVIII – кінець XIX ст.)	304
--	-----

РЕЦЕНЗІЙ, ДИСКУСІЙНІ ПРОБЛЕМИ, ГІПОТЕЗИ, ПОВІДОМЛЕННЯ

<i>Т.Д. Товстенко</i> Нове слово у вивченні пізньосередньовічної та ранньомодерної фортифікації на Правобережній Україні [Рец. на кн.: Глушок О.В. Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV–XVII ст.). – К.: Унів. вид-во «ПУЛЬСАРИ», 2009. – 124 с.]	327
<i>В.В. Корнієнко</i> Нова знахідка графіті зі згадкою Всеволода Ярославича у Софії Київській	330
<i>Г.М. Бичковська</i> Видавнича діяльність Центру пам'яткознавства НАН України і УТОPIK (початок)	334
<i>А.І. Звіряка</i> Пам'яткоохоронний статус історичного ландшафту Київських гір і долини р. Дніпра	339

АВТОРИ ЗБІРКИ	343
----------------------------	-----

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ МАТЕРІАЛІВ ЗБІРКИ	345
---	-----

О.М. ТИТОВА

**Наукові видання як один із напрямів діяльності
Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
(до видання двадцятого випуску «Праць Центру пам'яткознавства»)**

Культурна спадщина є безцінним надбанням людства, тією основою, на якій будується і формується національна самосвідомість, історична пам'ять, патріотизм. Вона є надійним підмурком створення та розбудови держави, становлення національної самобутності. Не може бути чіткого розуміння сьогодення і перспектив країни на майбутнє без усвідомлення надбань минулого, що матеріалізовані в пам'ятках історії та культури.

Виходячи з усвідомлення значущості вивчення й збереження культурних надбань у процесі становлення та розбудови державності, на хвилі загально-го національного підйому наприкінці 1980-х і, особливо, на початку 1990-х років у середовищі наукової громадськості, пов'язаної з Українським товариством охорони пам'яток історії та культури (далі – УТОПІК), виникла ідея створення науково-дослідної установи з дослідження культурної спадщини, яка поєднала б у своїй діяльності можливості всеукраїнської громадської організації з розгалуженою структурою місцевих осередків із залученням фахівців академічних установ. Таким чином, як утілення вказаної ідеї, спільною постановою Президії АН України і Головної ради УТОПІК 23 травня 1991 р. було започатковано діяльність Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Біля джерел цієї наукової інституції стояли голова УТОПІК, академік АН України (на той момент віце-президент АН України) П.П. Толочко, перший заступник голови УТОПІК М.Т. Пархоменко, а також провідні фахівці УТОПІК – кандидати історичних наук А.В. Денисенко, О.М. Титова, кандидат архітектури О.М. Седак, мистецтвознавець В.М. Чешко. Ініціатором створення та першим директором Центру був кандидат (за кілька років – доктор) історичних наук, Заслужений діяч науки і техніки України, автор монографії та навчального посібника «Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність» С.З. Заремба [1].

Головним завданням новоствореної науково-дослідної інституції було визначено здійснення теоретико-методичних фундаментальних наукових пам'яткознавчих і прикладних пам'яткоохоронних досліджень, підготовка проєктів нормативних документів, методичних рекомендацій у сфері збереження культурної спадщини, музейної справи.

Нині науково-дослідні теми розробляються співробітниками двох відділів Центру: *історичного пам'яткознавства* (з сектором церковного пам'яткознавства), *культурної спадщини* (з двома секторами: пам'яток

містобудування та архітектури; археологічної спадщини), а також трьома регіональними відділеннями (Східнорегіональним (Харків), Бахмутським (Часів Яр), Кримським (Сімферополь)).

Наукові теми затверджуються та фінансуються Президією НАН України. Центр також здійснює науково-методичне керівництво пам'яткоохоронними програмами УТОПК, які фінансуються з державного бюджету через Міністерство культури України. Для координації пам'яткоохоронних програм створюються тимчасові творчі колективи, до яких залучаються не тільки співробітники Центру, але й науковці з інших споріднених інституцій, зокрема академічних Інституту історії України, Інституту археології, різних музейних установ, обласних організацій УТОПК тощо [7, с. 3–4].

Серед провідних тем, які розробляються науковцями Центру, можна назвати наступні: історія та теорія пам'яткознавства і музеєзнавства; історія науки і техніки; біобібліографії відомих пам'яткознавців і музеєзнавців; підготовка регіональних і тематичних каталогів пам'яток культурної спадщини, зокрема, пам'яток і пам'ятних місць, пов'язаних із історією Українського козацтва, національних меншин, історичних кладовищ і окремих поховань; проблеми виявлення, вивчення й збереження, використання пам'яток архітектури та містобудування, історичних ландшафтів, пам'яток археології; опрацювання методик їхньої консервації та музеєфікації; історія церков і монастирів; проблеми топоніміки й картографії; популяризація культурної спадщини серед молоді (студентів, слухачів Малої академії наук) – музейними засобами, через публікацію науково-популярної літератури тощо.

Прикладною діяльністю Центру є підготовка разом із відповідними структурами УТОПК пропозицій до загальнодержавних пам'яткоохоронних програм, розробка проектів нормативних документів у сфері культурної спадщини, облікової документації – облікових карток, паспортів об'єктів культурної спадщини, проведення експертизи відповідних програм, концепцій загальнодержавного, регіонального рівня.

Окремий блок прикладних робіт Центру пов'язаний із підготовкою історико-архітектурних опорних планів історичних населених місць, історико-культурних заповідників, визначення меж і режимів використання історичних ареалів.

З 2008 р. при Центру працює спеціалізована рада по захисту дисертацій на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 26.00.05 – Музеєзнавство. Пам'яткознавство (головою ради є доктор технічних наук, професор, провідний науковий співробітник Центру Л.О. Гріффен, вченим секретарем – доктор філософії, завідувач відділу історичного пам'яткознавства Центру В.О. Константинов). Станом на 1

грудня 2011 р. захищено 11 дисертацій, 2 прийняті до захисту. Дипломи кандидатів історичних наук отримало 9 колишніх дисертантів.

При Центрі діє аспірантура за вказаною спеціальністю, де станом на 1 листопада 2011 р. навчається 9 аспірантів. Окрім них дисертаційні дослідження при Центрі готують 19 здобувачів. Таким чином, Центр є єдиною в Україні науковою установою, яка готує фахівців, що мають ступені кандидатів наук, із музеєзнавства і пам'яткознавства в галузі історичних наук.

Підсумком наукових досліджень Центру, здебільшого, є підготовлені й оприлюднені наукові та науково-популярні видання. Більшість із них є періодичними, повторюваними чи серійними, часто видається спільно з іншими пам'яткознавчими організаціями, насамперед із УТОPIK. Це, наприклад, відроджений Центром дореволюційний часопис «Київська старовина» (виходив 6 раз на рік у 1992–2002 роках**); журнали «Питання історії науки і техніки» (з 2007 р.; 4 номери на рік) та «Відлуння віків» (з 2005 р.; щодворічних)***; збірники наукових статей «Праці Центру пам'яткознавства» (з 1992 р.; у 1992–2004 р. – 1 випуск на рік, із 2005 р. – 2 випуски на рік), «Ніжинська старовина» (з 2005 р.; двома серіями, по 1 випуску кожної на рік), «Сіверщина в історії України» (з 2009 р., спільно з Національним заповідником «Глухів», 1 випуск на рік); збірники наукових праць за матеріалами щорічних (що дво річних) наукових конференцій, що осібно чи спільно з іншими установами проводить Центр: «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (з 1991 р.; 20 випусків), «Український технічний музей: історія досвід, перспективи» (з 2002 р.; 8 випусків), «Технический музей: история, опыт перспективы» (з 2008 р.; 2 випуски), «Актуальні питання історії науки і техніки» (з 2001 р.; 10 випусків), «Зарембівські читання» (з 2007 р.; 3 випуски); щорічне довідкове видання «Київ: календар знаменних дат» (спільно з Київською міською організацією УТОPIK); науково-популярна газета «Ніжинські старожитності» (з 2011 р.; 4 рази на рік); у 2011 р. засновані серії видань Центру «Бібліобіографічні покажчики» (видано 2 випуски) та «Сакральні пам'ятки України» (видано 1 випуск), й інші.

Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK має багато спільних видань з Центром охорони пам'яток археології при Полтавській державній адміністрації (О. Супруненко, І. Кулатова), Полтавським краєзнавчим музеєм (В. Мокляк), Більським археологічним заповідником (В. Приймак).

Активна видавнича діяльність характеризує роботу згаданих регіональних відділень Центру. Наприклад, Кримське відділення спільно

* До 2004 р. видання мало назву «Вісник».

** Останній 20-й випуск (2011 р.) видано двома томами.

з робочою групою з підготовки Зводу пам'яток історії та культури по Автономній Республіці Крим підготувало статті до каталогу нерухомих пам'яток Сімферополя, Алушти, Євпаторії. Відділенням створено серію видань з історії пам'ятоохоронної діяльності у Криму в XIX–XX ст. – «Біобібліографія кримознавства» (керівник – професор, доктор історичних наук А.А. Непомнящий) [2]. Цікавою і важливою є серія пам'яткознавчих і краєзнавчих видань щодо Донецького краю (керівник – доктор філософії, Заслужений працівник культури України С.Й. Татаринів) [6].

Під видавничим грифом Центру опубліковані окремі монографії, посібники, брошури з питань вивчення й охорони культурної спадщини, 4 збірника законодавчих і нормативних пам'ятоохоронних документів, збірки статей (спільно з історико-культурними заповідниками, музеями), 3 книги – робочі зошити «Каталогу пам'яток історії та культури України» (загальні питання, каталог пам'яток м. Києва, каталог пам'яток м. Севастополя) [3–5], бібліографічні та біобібліографічні наукові праці.

Усього за 20 років існування Центру пам'яткознавства вийшло майже 350 різних видань. Тільки у 2010 р. – понад 30 монографій і збірок, обсягом близько 200 обл.-вид. арк., а в 2011 р. – майже 40 видань, обсягом близько 300 обл.-вид. арк. Постановами ВАК України чотирьом виданням Центру – журналу «Питання історії науки і техніки», збірникам наукових праць «Праці Центру пам'яткознавства», «Ніжинська старовина» та «Сіверщина в історії України» – надано статус фахового видання з історичних наук, де можуть друкуватися результати дисертаційних робіт із подальшим поданням їх до захисту дисертацій за спеціальністю 26.00.05 – Музеєзнавство. Пам'яткознавство.

Започаткована в 1992 р. збірка наукових статей «Праці Центру пам'яткознавства» була задумана як своєрідне підсумкове щорічне (що піврічне) видання для оприлюднення результатів досліджень насамперед співробітників Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПК, а також інших фахівців, що працюють у галузі пам'яткознавства і музеєзнавства. Цій меті підпорядковані відповідні розділи збірки – починаючи з проблем теорії, історії, історіографії та методології пам'яткознавства й музеєзнавства; розгляду проблем рухомих і нерухомих пам'яток – архітектури, містобудування, археології, науки і техніки, історії, монументального мистецтва, духовної (нематеріальної) спадщини, культових (церковних) і некрополістичних пам'яток; наприкінці кожного випуску вміщуються наукові повідомлення, дискусійні матеріали, рецензії, хроніка подій із пам'яткознавства й музеєзнавства. Значне місце серед питань, що висвітлюються на сторінках «Праць Центру пам'яткознавства», посідають біографічні розвідки про визначних пам'яткознавців і музеєзнав-

ців (як у межах окремого розділу, так й у контексті тематичних досліджень). Загалом, можна констатувати, що збірка стала своєрідною трибуною для обговорення найбільш актуальних проблем теорії й практики пам'яткоохоронної справи.

Двадцятий, ювілейний, випуск «Праць Центру пам'яткознавства» продовжує започатковану традицію апробації нових досліджень із пам'яткознавства й музеєзнавства стосовно як загальнотеоретичних, так і конкретних прикладних проблем визначення, вивчення, збереження та використання об'єктів культурної спадщини України та вивчення передового світового досвіду в галузі пам'яткознавства й музеєзнавства.

Джерела та література

1. *Заремба С.З.* Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK. – К.: Логос, 1995. – 447 с.
2. *Непомнящий А.А.* Подвижники крyмoвeдeния. – Симферополь: ОАО «Симферопольская городская типография» (СГТ), 2008. – Т. 2: TAURICA ORIENTALIA. – 600 с. – (Биобиблиография крyмoвeдeния; Вых. 12).
3. Пам'ятки історії та культури України: Каталог-довідник. Зошит 1: Пам'ятки історії та культури України: дослідження та збереження / Горбик В.О. (кер. автор. колект.), Денисенко Г.Г., Катаргіна Т.І., Колосок Б.В., Пархоменко М.Т., Піскова Е.М., Прибета Л.В., Титова О.М., Федорова Л.Д., Чешко В.М. – К., 2005. – 240 с.; іл.
4. Пам'ятки історії та культури України: Каталог-довідник. Зошит 2: Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Київ / Горбик В.О. (кер. автор. колект.), Гаврилюк Л.О., Денисенко Г.Г., Катаргіна Т.І., Титова О.М., Пархоменко М.Т., Федорова Л.Д., Чешко В.М. – К., 2007. – 277 с.
5. Пам'ятки історії та культури України: Каталог-довідник. Зошит 3: Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Севастополь / Горбик В.О. (кер. автор. колект.), Грабар О.Ю., Денисенко Г.Г., Катаргіна Т.І., Титова О.М., Шавшин В.Г. – К., 2008. – 78 с.
6. Татаринов Сергій Йосипович. Біографія та бібліографічний покажчик наукових та науково-популярних публікацій. – Слов'янськ: «Видавництво «Друкарський двір», 2010. – 24 с.
7. *Титова О.М.* Діяльність Центру пам'яткознавства НАН України і УТОPIK у 1991–2011 роках // Треті Зарембівські читання: Матеріали Третіх Всеукраїнських Зарембівських наукових читань «Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції», присвячених 20-річчю Центру пам'яткознавства НАН України і УТОPIK (м. Київ, 23 травня 2011 р.) / Титова О.М. (гол. ред. кол.), Гріфен Л.О., Посохов С.І. [та ін.] ; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK. – К., 2011. – С. 3–10.

Розділ І

ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА

УДК 94 (477):351.86222

С.І. КОТ

«Культурні цінності»: поняття і термін у контексті повернення та реституції предметів культури

У статті як важлива теоретична проблема пам'яткознавства і питань повернення й реституції культурних цінностей розглядається зміст поняття і терміну «культурні цінності». Автор аналізує широке коло джерел, у т.ч. здійснює порівняльний аналіз контексту поняття і терміну «культурні цінності» в міжнародно-правових актах та українському законодавстві.

Ключові слова: культурні цінності, пам'яткознавство, повернення, реституція, поняття, термін, міжнародне право, законодавство України.

Процеси повернення та реституції культурних цінностей і пов'язана з ними діяльність міжнародних інститутів та окремих держав на зовнішньому й внутрішньому рівнях, а також засоби правового регулювання взаємовідносин у даній сфері через норми міжнародного права і внутрішнього законодавства країн, мають у своїй основі базове поняття і термін «культурні цінності». Їх зміст висвітлюється в ґрунтовних публікаціях В. Акуленка, О. Мельничук, Ю. Шемшученка [1]. Разом із тим, на нашу думку, змістовне наповнення поняття і терміну «культурні цінності» ще потребує додаткового розгляду у пам'яткознавчій літературі.

Поняття «культурні цінності» тісно пов'язане з розумінням культури як суспільного феномена та його виявами в контексті існування людської цивілізації. Культура дотепер не має єдиного універсального визначення й по-різному трактується окремими дослідниками, залежно від пропонованих підходів щодо широти охоплених ним явищ. Деякі дослідники розглядають його виключно крізь призму духовного життя суспільства на рівні ідей, норм, ціннос-

тей, відкидаючи навіть сам термін «матеріальна культура». Інші прихильники такого розуміння культури ототожнюють її виключно з тим, що закріплюється у традиції як способі збереження та передачі з покоління в покоління певних уявлень і навичок. У найбільш широкому контексті культура розуміється як прояв життя людей, котрий виражається в найрізноманітніших моделях їхньої поведінки та засобах і продуктах їхньої діяльності, в т.ч. у ідеях, ідеалах, нормах і цінностях. Ідея культури тут виступає як своєрідне протиставлення світу людини світові натури як виключно природному світові. З одного боку, поняття культури поширюється на діяльність, пов'язану з перетворенням матеріального світу. З другого – це усвідомлення людиною простору свого життя як особливого середовища, населеного й освоєного людською цивілізацією. Розрізняють поняття матеріальної та духовної культури. До першої належать предмети, що використовуються в людській діяльності або є її продуктами. До явищ духовної культури зараховують усю сукупність знань, різні види мистецтва, релігійні вірування, звичаї і обряди, правові норми та норми моралі, трудові навички й увесь життєвий досвід загалом [2].

З історичного погляду культура є сукупністю предметів і явищ, створених людською діяльністю і які відбивають історично досягнутий рівень розвитку суспільства й людини. Вона розглядається як «сукупність матеріальних та духовних цінностей, створених людством упродовж його історії, та різноманітних форм діяльності, спрямованих на їх виробництво, засвоєння та застосування».[3] В цьому контексті культура характеризується як історично визначений рівень розвитку суспільства і людини, що відображується у типах і формах організації життя й діяльності людей, а також у створюваних ними цінностях матеріального та духовного характеру. Поняття культури вживається для характеристики матеріального та духовного рівня розвитку певних історичних епох, суспільно-економічних формацій, конкретних суспільств, народностей і націй.[4] Тобто цим поняттям об'єднують досягнення в усіх сферах життєдіяльності суспільства, характерні для певних історичних епох, конкретних спільнот, народностей, націй, результати розумової та фізичної праці в їх єдності.

Визначення, фіксація й опис явищ культури найчастіше пов'язують з дослідженням особливостей світогляду, мови, побуту, звичаїв, правових норм, науки, мистецтва, літератури, релігійних уявлень, засобів комунікації та збереження культурних цінностей, інших елементів суспільного життя. Історія культури розуміється, відповідно, як послідовний опис цих елементів і їх функціонування на різних етапах життя суспільства. А вивчення культури охоплює розгляд і аналіз різних археологічних, лінгвістичних, мистецтвознавчих та інших фактів, які пов'язуються з певними історичними епохами й етносами.[5] Водночас, історія культури й історія суспільства не

тотожні. Необхідно і можливо відрізнити культуру та її розвиток від розвитку історії та її ходу [6]. Історія є природним закономірним процесом, який включає в себе як виробничі сили суспільства (саму людину з її свідомістю, духовним життям, знаряддями праці), так і виробництво з усіма виробничими відносинами. Водночас історія розглядається як ланка подій [7].

При цьому існує нерозривний взаємозв'язок між культурою та історією. Адже культура є не просто виробництвом «речей» і не просто виробництвом «свідомості» в її абстрактних формах. Будь-який предмет культури несе в собі атрибути соціальності як результат діяльного існування людини в усій різноманітності її суспільних зв'язків і є культурною цінністю лише в контексті історії [8]. Тим самим, на думку низки дослідників, можливо вести мову про єдиний культурно-історичний розвиток суспільства [9]. Проте, це не може бути підставою для повного ототожнення понять «культура» й «історія». Адже історичний процес виступає базовим, і культура як об'єктивне явище є підсистемою системи «суспільство» [10]. Тим самим історія культури є складовою історії людства і поняття «історія» є більш широким (базовим) щодо поняття «культура».

Як реальне явище культура виступає в різних формах – як, власне, предметно-речових, так й у вигляді знакових систем (живопис, музика, мова, усна народна творчість, наука та література, театр тощо), котрі мають культурну значущість [11]. Усі вони як факт культури є продуктом діяльності суспільства і, виступаючи її проявом, утілюють у собі знання, уміння та навички людей. Саме таким чином «уречевлена» культура виступає як визначальний фактор, що характеризує історичний рівень його розвитку. Як образно зазначав А. Луначарський, «культура одягається в річ» [12]. Будь-який «оречевлений» факт культури – знаряддя праці, предмети побуту, споруди й будівлі різного призначення, мистецькі твори, архівні документи, рукописи і стародруки, фольклор – є в хронологічному відношенні свідомством (пам'яткою) історії, уособлюючи матеріальні свідчення більш або менш віддаленого минулого [13].

Відтак, як продукт культури, всі створені нею матеріальні та духовні цінності складають суть поняття «культурні цінності». Присутність у культурі історичного контексту поширюється і на культурні цінності як її прояви. Тим самим поняття «культурні цінності» значною мірою кореспондується з поняттям «культурної спадщини», яка визначається як сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь культурних цінностей. Це і пам'ятки архітектури, археології, історії та монументального мистецтва й пов'язані з ними природні об'єкти; і найрізноманітніші визначні місця; а також рукописи, книги, архівні матеріали, всілякі предмети художнього, історичного або археологічного значення, наукові колекції, які мають художнє, історичне, етногра-

фічне чи наукове значення. Також вирізняють нематеріальну культурну спадщину, під якою розуміють традиції, звичаї, обряди, святкування, традиційні ремесла, інші форми показу та вираження знань і навичок, що мають значення для окремих спільнот і передаються з покоління в покоління [14]. Очевидно, саме присутність історичної складової в обох поняттях зумовила висновок відомого дослідника правових питань у сфері культури М. Богуславського щодо того, що поняття «культурні цінності» своїм змістом збігається з поняттям «культурна спадщина» («культурное наследие»). В свою чергу, російський дослідник С. Молчанов вважає, що з юридичного боку терміни «культурні цінності», «культурна спадщина», «культурне надбання» є недиференційованими та фактично взаємозамінними, а також обстоює фактичну тотожність з позицій міжнародного права термінів «культурна спадщина» і «культурне надбання» («культурное достояние») [15]. Аналізуючи проблеми термінології, українські дослідники В. Акуленко й О. Мельничук спираються на такі висновки, фактично підтримуючи їх [16]. Як засвідчує досвід, не лише у правових нормах, але й у існуючій науковій, науково-популярній і художній літературі, що певною мірою стосується питань культури, використання понять «культурні цінності», «культурна спадщина», «культурні надбання» як тотожних або синонімів, є доволі поширеним у існуючій практиці.

Поза всякими сумнівами, при аналізі поняття «культурні цінності» слід враховувати, що його філософський і культурологічний контексти можуть мати більш широке значення, ніж формулювання його змісту з точки зору права. Адже право, регулюючи суспільні взаємовідносини у сфері культури в цілому, у властивий йому специфічний спосіб визначає певні норми та правила суспільного ставлення до культурних цінностей. Специфіка правового регулювання потребує чітких і конкретних визначень предмета та відносин, на які воно спрямоване. І тут не можна не погодитися з висновками В. Акуленка й О. Мельничук, що право, вочевидь, не спроможне регулювати весь комплекс культурних відносин, оскільки деякі з них виходять за межі правового регулювання [17]. Але спробувати привести ключові поняття в єдину систему координат усе ж було б доцільно. На наш погляд, з точки зору формування понятійного апарату, саме собою поняття «культурні цінності» є ширшим за своїм змістом, ніж поняття «культурна спадщина», позаяк охоплює своїм змістом усі матеріальні та духовні здобутки людства, включно з досягненнями як минулих поколінь, так і сучасної генерації, яка перебуває в активній фазі процесу їх творення. Тобто, слід враховувати, що наявна історична складова в ньому є лише частиною загального цілого. Поняття ж «культурна спадщина» містить у собі виразний контекст процесу успадкування, тобто передачі від попередніх поколінь до наступних поколінь створених ними цінностей («спадщини»). Тобто своїм змістом воно повністю відображує категорію минулого й уособлює попе-

редньо досягнуті історичні рівні культури. Таким чином, культурна спадщина виступає сегментом існуючого загального масиву культурних цінностей як цілості, є його невід’ємною складовою частиною. Тим самим ці поняття навряд чи можуть трактуватися як тотожні, їх можливо та доцільно розділяти. Ми можемо радше говорити про близькість за змістом понять «культурні цінності» та «культурне надбання». Адже контекст слова «надбання» також може охоплювати як минуле, так і сучасність. Так, наприклад, рішеннями Уряду України створено як Державний реєстр національного культурного надбання, в якому йде мова про пам’ятки історії, археології, містобудування та архітектури, мистецтва, документальні й інші об’єкти, що становлять виняткову цінність з огляду історії, культури, етнології та науки [18]; так і Державний реєстр наукових об’єктів, що становлять національне надбання, до якого включаються сучасні діючі наукові комплекси [19]. Безперечно, за своїм змістом і те, й інше є культурними цінностями та культурними надбаннями як минулих поколінь, так і сучасників. Поняття «надбання» використовується також і в розумінні сучасних природних ресурсів особливої ваги. Зокрема, нещодавно уряд Індії проголосив індійських слонів «національним надбанням» [20]. Привертає увагу, що в українській мові контекст слова «надбання» розуміється саме в значенні дії як процесу нагромадження чи створення (надбати, набути, здобути, придбати, нажити що-небудь) або результату цієї дії (те, що хто-небудь здобув, що йому неподільно належить, здобуток; те, що придбано, нажито) [21]. Схоже трактування є характерним у російській мові щодо контексту слова «достояние», яке в першу чергу розуміється як «майно, власність», «те, що беззаперечно належить кому-небудь» (словники Ушакова, Єфремової, Ожегова) [22]. Лише у словнику Ожегова в якості переносного значення наводиться його додатковий сучасний контекст – «духовні цінності, як спадщина» [23]. Але, як зазначалося вище, тут далеко не повною мірою відображено існуючу практику використання цього слова.

Таким чином, розглядаючи культурологічний контекст поняття «культурні цінності», ми розуміємо під ними всі існуючі матеріальні та духовні здобутки людства, що є продуктом життєдіяльності людського суспільства, створені у процесі його розвитку. В цьому значенні культурні цінності є надбаннями культури («культурні надбання») й ці поняття можуть використовуватися як тотожні. «Культурна спадщина» як поняття характеризує ту частину (сукупність) культурних цінностей (культурного надбання), яка є успадкованою людством від попередніх поколінь.

Сучасні тенденції правового регулювання суспільних відносин у сфері культури вказують на розуміння необхідності охоплення правовими нормами усього максимально можливого спектру культурних цінностей, зокрема, в частині культурної спадщини введено поняття «нематеріальної культурної

спадщини» [24]. Проте, до останнього часу нормами права традиційно регулювалися переважно питання, що стосувалися тих культурних цінностей, що існують у предметно-речових формах, тобто є матеріальними об'єктами. Ця тривала практика дістала своє відображення в узагальнюючих визначеннях культурних цінностей як юридичного терміну. Зокрема, українськими правниками вони визначаються як «предмети історичного, художнього, наукового та іншого культурного значення» [25]. Відповідно, термін «культурна спадщина» трактується як «сукупність успадкованих від попередніх поколінь об'єктів матеріальної і духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення» [26]. При цьому визначення «предмет» і «об'єкт» стосуються певних уречевлених матеріальних форм, у яких вони існують. А відмінність термінів «культурні цінності» та «культурна спадщина», згідно з існуючою думкою, полягає в тому, що перший стосується рухомих цінностей («предмети»), а другий охоплює своїм змістом нерухомі об'єкти [27].

Однак, звернемо увагу на той факт, що однією з проблем правових підходів до визначення терміну «культурні цінності» є відсутність єдиного уніфікованого визначення таких цінностей. Культурні цінності як матеріальні об'єкти (або предмети) в нормативних документах розглядаються доволі широко та багатопланово, кожна міжнародна конвенція чи рекомендація – як і більшість внутрішніх законодавчих актів – дає своє визначення культурних цінностей і перелік матеріальних об'єктів (предметів), що до них відносяться, яке не є універсальним, а застосовується для мети кожної окремої з цих конвенцій або рекомендацій, або ж конкретного законодавчого акту.

Уперше термін і визначення культурних цінностей зустрічається в Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14 травня 1954 р. (Гаазька конвенція 1954 р.), яка трактує це поняття найбільш широко, порівняно з іншими міжнародно-правовими актами. Згідно ст. 1 цієї конвенції, культурними цінностями («cultural property») вважаються:

- рухомі чи нерухомі цінності, що мають велике значення для культурної спадщини кожного народу, такі як пам'ятки архітектури, мистецтва або історії, релігійні чи світські, археологічні місцеположення, архітектурні ансамблі, що становлять історичний або художній інтерес, твори мистецтва, рукописи, книги, інші предмети художнього, історичного або археологічного значення, наукові колекції або важливі колекції книг, архівних матеріалів чи репродукцій зазначених цінностей;

- будівлі, головним і справжнім призначенням яких є зберігання чи експонування рухомих культурних цінностей (зокрема музеї, великі бібліотеки, сховища архівів), а також укриття, призначені для збереження культурних цінностей на випадок збройних конфліктів;

– центри, в яких є значна кількість зазначених культурних цінностей («центри зосередження культурних цінностей» [28]).

Схожий широкий підхід до визначення культурних цінностей, як рівною мірою рухомих і нерухомих об'єктів, зафіксований у Рекомендаціях ЮНЕСКО щодо збереження культурних цінностей, яким загрожує небезпека внаслідок проведення громадських або приватних робіт (19 листопада 1968 р.). Зокрема, тут зазначалося, що «під терміном «культурні цінності» розуміються:

а) нерухомі об'єкти, такі як: місцевості археологічного, історичного чи наукового значення, споруди чи інші об'єкти, які становлять історичну, наукову, мистецьку чи архітектурну цінність, як релігійні, так і світські;

б) рухомі цінності, що мають культурну цінність, в т.ч. цінності в нерухомих об'єктах або вилучені з них, а також рухомі цінності, приховані в землі, які можуть бути виявлені в місцях, що мають археологічне чи історичне значення, чи інших місцях [29].

Додатково у рекомендаціях наголошувалося, що термін «культурні цінності» охоплює не тільки виявлені та зареєстровані архітектурні, археологічні й історичні місцевості та споруди, але й незареєстровані залишки минулого, «так само як сучасні місцевості й споруди, що мають мистецьке чи історичне значення» [30].

Слід зазначити, що в офіційних документах ЮНЕСКО використовуються терміни «cultural property» та «cultural heritage», які при перекладі українською та російською мовами традиційно перекладаються, відповідно, як «культурні цінності» та «культурна спадщина» («культурное наследие») [31]. При цьому звернемо увагу на той факт, що в англійській мові слово «property» у своєму базовому контексті означає «власність, майно». Водночас, у англійській науковій і публіцистичній літературі також поширено використання терміну «cultural treasures», який у буквальному перекладі означає «культурні скарби» і також застосовується в контексті культурних цінностей, додаючи до нього елемент підкреслення їх особливого значення, особливої цінності та суспільної ваги.

Подібний розширений підхід до використання терміну «культурні цінності» у правових актах зустрічається і в українському законодавстві. Прикладом цього є ухвалені 14 лютого 1992 р. Основи законодавства України про культуру, що визначають правові, економічні, соціальні й організаційні засади розвитку культури в Україні, регулюють суспільні відносини у сфері створення, поширення, збереження та використання культурних цінностей і спрямовані, зокрема, на реалізацію суверенних прав України у сфері культури та відродження та розвиток культури української нації й культур національних меншин, які проживають на її території. Основи законодавства України про куль-

туру в ст. 14 дають визначення терміну «культурні цінності», до яких віднесено «об'єкти матеріальної і духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення» [32]. Також зазначається, що унікальні цінності матеріальної та духовної культури, культурні цінності, які мають виняткове історичне значення для формування національної самосвідомості українського народу, визнаються об'єктами національного культурного надбання й заносяться до Державного реєстру національного культурного надбання [33].

В Положенні про Державний реєстр національного культурного надбання, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1992 р., викладений перелік видів і типів об'єктів, які становлять виняткову історичну, наукову, художню чи іншу культурну цінність і можуть включатися до реєстру. До таких, зокрема, віднесено:

- пам'ятки історії – будинки, споруди, пам'ятні місця та предмети, пов'язані з найважливішими історичними подіями в житті народу, розвитком науки, техніки, культури, життям і діяльністю видатних діячів;

- пам'ятки археології – городища, кургани, залишки стародавніх поселень, укріплень, виробництв, каналів, шляхів, стародавні місця поховань, кам'яні скульптури, насельні зображення, старовинні предмети, ділянки історичного культурного шару стародавніх населених пунктів й археологічні знахідки, що є визначними пам'ятками національної культури і характеризують певні етапи історичного розвитку;

- пам'ятки містобудування й архітектури – унікальні ансамблі та комплекси, окремі об'єкти архітектури, а також пов'язані з ними твори монументальної скульптури й живопису, декоративно-ужиткового та садово-паркового мистецтва, природні ландшафти;

- пам'ятки мистецтва – визначні твори образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва;

- документальні пам'ятки – унікальні акти державності, інші важливі архівні матеріали, кіно-, фото- і фонодокументи, старовинні рукописи, рідкісні друковані видання [34].

До реєстру можуть бути включені й інші об'єкти, що становлять виняткову цінність з огляду історії, культури, етнології чи науки.

Одночасно, як у міжнародному праві, так і в українському законодавстві існують нормативні акти, що мають окреме адресне специфічне спрямування як на нерухомі, так і на рухомі культурні цінності, залежно від того, що є конкретною метою та завданням даного нормативного акту і предметом його регулювання. Відповідно визначається його понятійний апарат і подаються визначення ключових термінів. Таку власну специфічну спрямованість має і комплекс питань, пов'язаних із поверненням і реституцією втрачених культурних цінностей, в основі якого є проблема відчу-

ження від приватної особи, громади, спільноти, держави та переміщення предметів, що відображають розвиток культури і мають історичне, художнє, наукове й інше значення. Сама собою фізична дія, яка лежить в основі даної проблеми (відчуження та переміщення), пов'язана з можливістю зрушити з місця, переносити, переправляти чи транспортувати ці предмети. Тож цілком природно, що розуміння культурних цінностей як предмету регулювання в даній сфері суспільних відносин окреслюється контекстом рухомих об'єктів. Однак, ця межа є доволі умовною – до таких об'єктів можуть належати також відокремлені та переміщені фрагменти нерухомих пам'яток, або приналежні до визначних пам'ятних місць, ансамблів або комплексів їх частини, які в силу обставин пройшли процес трансформації від статусу нерухомого об'єкта до рухомого. Крім того, на визначення поняття культурних цінностей у даному аспекті впливає і той факт, що ця сфера правового регулювання пов'язана з міждержавними стосунками і є частиною міжнародного права у сфері культурного співробітництва.

Одним із перших цільових міжнародних документів, покликаних вирішувати питання повернення та реституції втрачених культурних цінностей, є Рекомендації ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному вивезенню, ввезенню й передачі права власності на культурні цінності (19 листопада 1964 р.). Під кутом зору даних рекомендацій «культурними цінностями вважається рухоме й нерухоме майно, яке має велике значення для культурного надбання кожної країни, себто такі предмети, як твори мистецтва і архітектури, рукописи, книги та інші предмети, що становлять інтерес під кутом зору мистецтва, історії чи археології, етнологічні документи, типові зразки флори і фауни, наукові колекції та важливі колекції книг і архівних документів, у тому числі музичні архіви» [35]. Звернімо увагу, що в англomовному оригіналі рекомендацій у дефініції культурних цінностей вживається одне слово – «property», яке використовується і як частина юридичного терміну «cultural property», і для його розшифровки – «movable and immovable property», тоді як в українському (відповідно до російськомовного варіанту) перекладі вживаються різні терміни: «культурні цінності» – «рухоме і нерухоме майно» [36].

Конвенція про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності від 17 листопада 1970 р. стала подальшим розвитком спроб вирішення даного питання на новому рівні. Згідно зі ст. 1 Конвенції до культурних цінностей належать «цінності релігійного чи світського характеру, котрі розглядаються кожною державою як такі, що мають значення для археології, доісторичного періоду, історії, літератури, мистецтва і науки» [37]. Тут також міститься детальний перелік таких цінностей (11 категорій):

1) рідкісні колекції та зразки флори і фауни, мінералогії, анатомії та предмети, що становлять інтерес для палеонтології;

2) цінності, що стосуються історії, включаючи історію науки і техніки, історію воєн і суспільств, а також пов'язані з життям національних діячів, мислителів і з великими національними подіями;

3) археологічні знахідки (зокрема звичайні й таємні) й археологічні відкриття;

4) частини розчленованих художніх та історичних пам'яток;

5) старовинні предмети більш, ніж 100-літньої давності, зокрема написи, чеканні монети й печатки;

6) етнографічні матеріали;

7) художні цінності, такі як: полотна, картини й малюнки цілком ручної роботи на будь-якій основі та з будь-яких матеріалів (за винятком креслень і промислових виробів, прикрашених від руки); оригінальні вироби скульптурного мистецтва з будь-яких матеріалів; оригінальні гравюри, естампи й літографії; оригінальні художні добірки й монтажі з будь-яких матеріалів;

8) рідкісні рукописи й інкунабули, старовинні книги, документи і видання, що становлять особливий інтерес (історичний, художній, науковий, літературний тощо), – окремо і в колекціях;

9) поштові марки, податкові й аналогічні їм марки – окремо і в колекціях;

10) архіви, в т.ч. фото-, фоно- і кіноархіви;

11) меблі більш, ніж 100-літньої давності та старовинні музичні інструменти [38].

24 червня 1995 р. була затверджена Конвенція ЮНІДРУА про міжнародне повернення викрадених чи нелегально вивезених культурних цінностей, яка стала новим значним кроком у вирішенні проблем повернення реституції культурних цінностей. Під культурними цінностями дана конвенція розуміє «такі цінності, які з релігійних чи світських причин важливі для археології, вивчення доісторичної доби, історії, літератури, мистецтва чи науки» (ст. 2) [39]. Більш детальний перелік категорій таких культурних цінностей міститься в Додатку до Конвенції. При цьому варто зазначити, що вказаний перелік фактично (присутні дуже незначні редакційні та змістовні відмінності) дублює категорії, зазначені у Конвенції про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню й передачі права власності на культурні цінності від 1970 р. [40].

Подібний перелік із власними незначними відмінностями подає Європейська конвенція про правопорушення щодо культурних цінностей від 23 червня 1985 р., яка до культурних цінностей відносить «об'єкти рухомого і нерухомого майна, що становлять художній, історичний, археологічний, науковий чи якийсь інший культурний інтерес» [41]:

- продукти археологічних досліджень і розкопок (як упорядкованих, так і таємних), що здійснені на землі чи під водою;
- елементи, що утворюються внаслідок розчленування художніх чи історичних пам'яток;
- картини, твори живопису, малюнки, повністю виконані вручну, на будь-якій основі та з будь-яких матеріалів, якщо вони становлять велику художню, історичну, археологічну, наукову чи будь-яку іншу цінність;
- оригінальні творіння монументального та скульптурного мистецтва, з будь-яких матеріалів, якщо вони становлять велику художню, історичну, археологічну, наукову чи будь-яку іншу цінність, як і елементи, що залишилися від розчленування таких творінь;
- оригінальні гравюри, естампи, літографії та фотографії, якщо вони становлять велику художню, історичну, археологічну, наукову чи будь-яку іншу культурну цінність;
- знаряддя, гончарні вироби, монети, печатки, прикраси, зброя та поховальні залишки, в т.ч. мумії, яким більше 100 років;
- предмети меблювання, gobелени, килими та костюми, яким більше 100 років;
- музичні інструменти, яким більше 100 років;
- раритетні манускрипти та першодруковані книги, – як окремі, так і в колекціях [42].

Одним із важливих міжнародних документів, що мають методологічне значення для розгляду даного питання є Рекомендації ЮНЕСКО про охорону рухомих культурних цінностей від 28 листопада 1978 р. В Рекомендаціях зазначається, що вони мають на меті «доповнити і розвинути» норми та принципи, сформульовані у цьому відношенні попередніми документами ЮНЕСКО [43]. Під «рухомими культурними цінностями» в них «розуміються всі рухомі цінності, які є виявом або свідцтвом творчості людини чи еволюції природи та які мають археологічну, історичну, художню, наукову чи технічну цінність» [44]. У цьому визначенні привертає увагу новий аспект розуміння поняття «культурні цінності», який поширює його контекст не лише на продукти діяльності людської цивілізації, але й на «вияви або свідцтва» «еволюції природи». Класифікацію рухомих культурних цінностей за категоріями рекомендації подають в такому вигляді:

- знахідки внаслідок наземних і підводних археологічних досліджень і розкопок;
- предмети старовини, як-от: знаряддя, гончарні вироби, написи, монети, печатки, коштовності, зброя в предмети з поховань, зокрема, мумії;
- елементи історичних пам'яток, що зазнали розчленування;
- антропологічні й етнологічні матеріали;

– історичні цінності, в т.ч. пов'язані з історією природничих наук і техніки, воєнною та суспільною історією, а також із життям народів і національних керівників, мислителів, учених і діячів мистецтва й важливими національними подіями;

– художні цінності, такі як: а) твори живопису і малюнки повністю ручної роботи на будь-якій основі та з будь-яких матеріалів (за винятком креслень та промислових виробів, прикрашених уручну; б) оригінальні естампи, афіші й фотографії як види оригінальної творчості; в) оригінальні художні добірки й монтаж з будь-яких матеріалів; г) скульптурні твори з будь-яких матеріалів; д) твори ужиткового мистецтва з таких матеріалів, як скло, кераміка, метал, дерево тощо;

– манускрипти й інкунабули, кодекси, книги, документи чи видання, що становлять особливий інтерес;

– предмети, що становлять інтерес з точки зору нумізматики (медалі та монети) або філателії;

– архівні документи, в т.ч. записи текстів, мапи й інші картографічні матеріали, фотографії, кінофільми, звукозаписи та документи, що читаються машинами;

– меблі, гобелени, килими, костюми та музичні інструменти;

– зоологічні, ботанічні та геологічні зразки [45].

Таким чином, загалом міжнародно-правові документи визначають найбільш універсальний критерій для визначення культурних цінностей – визнання їх суспільної цінності, тобто їх мистецьке, історичне, етнологічне, наукове чи інше культурне значення як для окремої спільноти чи держави, так і в глобальному світовому контексті. В т.ч. пропонуються різні варіанти класифікації таких культурних цінностей за категоріями, що відбивають особливості джерел їх походження й створення, а також форми матеріального існування. Водночас, міжнародно-правові документи не абсолютизують наведені критерії визначення та категорії культурних цінностей, наголошуючи на праві кожної держави самостійно визначати і конкретизувати додаткові підходи до розуміння змісту поняття «культурні цінності» та його наповнення як юридичного терміну. В цьому відношенні цікавим є досвід національного законодавства окремих країн, за яким до числа культурних цінностей належать об'єкти національного (в контексті певної етнічної приналежності), релігійного та легендарного значення [46].

Найбільш поширеним є «хронологічний» або віковий принцип визначення культурних цінностей, згідно з яким до охоронних реєстрів вносяться лише ті об'єкти, створення яких або перебіг пов'язаних із ними подій відокремлені від сьогодення певною часовою дистанцією. Як відомо, конвенція ЮНЕСКО 1970 року відносить до старожитностей усі предмети віком понад 100 років.

Одночасно, переважна більшість наведених у ній категорій культурних цінностей не обмежується чіткими хронологічними межами, які можуть визначатися кожною окремою державою на власний розсуд. Зокрема, за національним законодавством Ізраїлю, до пам'яток історії та культури відносять беззаперечно всі об'єкти, датовані до 1700 р. включно. На Кіпрі до них відносять усі об'єкти, створені до 1850 р. включно, в Брунеї – до 1894 р., в Нігерії – до 1918 р. Чимало країн використовують систему «рухомих датувань», що була рекомендована UNESCO в 1956 р. Наприклад, до культурних цінностей, що підлягають охороні з боку держави у різних країнах відносять предмети старовини та мистецтва, вік яких становить понад 30 років (Мікронезія), 40 років (Кувейт), 50 років (Індонезія), 100 років (Йемен), 200 років (Ірак) [47].

Одним із цікавих документів, в якому максимально конкретно визначаються вікові критерії визначення культурних цінностей є Інструкція щодо експорту культурних цінностей, затверджена країнами Європейського Спільного Ринку 9 грудня 1992 р. Вона безпосередньо стосується рухомих об'єктів і відносить до числа культурних цінностей, які підлягають особливому регулюванню такі категорії:

- а) картини, малюнки, мозаїки, гравюри, літографії, скульптури і статуї (включаючи авторські копії), фотографії, фільми та їх негативи, рукописні інкунабули та манускрипти (включаючи мапи і ноти), архіви та їх елементи, що мають вік понад 50 років;

- б) засоби транспорту віком понад 50 років;

- в) археологічні об'єкти, елементи зруйнованих чи розібраних (розчленованих) художніх, історичних або релігійних пам'яток, книжки віком понад 100 років;

- г) друковані мапи віком понад 200 років [48].

Окрім «хронологічного» підходу, існує концепція «художньо-естетичного» визначення критеріїв пам'яток. Законодавство низки країн до числа культурних цінностей відносить твори мистецтва й архітектури сучасних авторів (Гондурас, Індія, Мексика). При цьому застосовуються спеціальні критерії їх відбору, до яких, насамперед, належить суспільний інтерес до творчості митця як новаторської, чи такої, що здобула визнання через отримання високих нагород і відзнак; навіть через ринковий попит [49].

Українське законодавство при визначенні культурних цінностей в цілому спирається на Конвенцію ЮНЕСКО 1970 р. й ураховує європейські документи з даного питання. Поняття «культурні цінності» закріплено в Конституції України 1996 року. Так, ст. 54 встановлює, що культурна спадщина охороняється законом, держава забезпечує збереження історичних пам'яток й інших об'єктів, які становлять культурну цінність, «вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, що знаходять-

ся за її межами» [50]. Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21 вересня 1999 р. розкриває та деталізує контекст цього терміну, визначаючи його таким чином: «Культурні цінності – це об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства України» [51].

До таких цінностей закон відносить:

- оригінальні художні твори живопису, графіки й скульптури, художні композиції та монтажні з будь-яких матеріалів, твори декоративно-прикладного і традиційного народного мистецтва;
- предмети, пов'язані з історичними подіями, розвитком суспільства і держави, історією науки та культури, а також такі, що стосуються життя й діяльності видатних діячів держави, політичних партій, громадських і релігійних організацій, науки, культури та мистецтва;
- предмети музейного значення, знайдені під час археологічних розкопок;
- складові частини та фрагменти архітектурних, історичних, художніх пам'яток і пам'яток монументального мистецтва;
- старовинні книги й інші видання, що становлять історичну, художню, наукову та літературну цінність, окремо чи в колекції;
- манускрипти й інкунабули, стародруки, архівні документи, включаючи кіно-, фото- і фонодокументи, окремо чи в колекції;
- унікальні та рідкісні музичні інструменти;
- різноманітні види зброї, що має художню, історичну, етнографічну та наукову цінність;
- рідкісні поштові марки, інші філателістичні матеріали, окремо чи в колекції;
- рідкісні монети, ордени, медалі, печатки й інші предмети колекціонування;
- зоологічні колекції, що становлять наукову, культурно-освітню, навчально-виховну або естетичну цінність;
- рідкісні колекції та зразки флори й фауни, мінералогії, анатомії та палеонтології [52].

Таким чином, змушені констатувати відсутність єдиного розуміння поняття культурних цінностей і уніфікованих дефініцій, які б визначали його зміст. Загально-філософське та культурологічне трактування культурних цінностей є найбільш узагальненим і широким, порівняно з його відображенням у нормах права, які регулюють суспільні відносини у сфері культури. Водночас, досвід розробки міжнародно-правових норм і внутрішнього законодавства окремих країн засвідчує, що кожна конвенція чи рекомендація, законодавчий акт дає своє визначення й перелік категорій культурних цінностей, який не є універсальним, а застосовується для мети даної конвенції, рекомендації, закону. Єдиним най-

більш універсальним узагальнюючим критерієм для визначення культурних цінностей є критерій їх суспільної значимості з точки зору загальносвітового контексту й окремої спільноти чи країни. Відтак, під культурними цінностями розуміють предмети, що мають історичне, художнє, наукове й інше культурне значення. Такий підхід можливо окреслити як об'єктивний критерій. Більш конкретне визначення його розуміння та застосування має суб'єктивних характер, притаманний кожному окремому міжнародно-правовому акту чи нормам внутрішнього законодавства окремих країн, залежно від мети, завдань та предмета правового регулювання, які вони відображають.

Джерела та література

1. Шемшученко Ю., Акуленко В. Вступ // Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей / Відп. ред.: акад. НАН України Ю.С. Шемшученко та д-р юрид. наук В.І. Акуленко. – К., 1997. – С. 22–24; Акуленко В.І. Культурні цінності // Юридична енциклопедія. – Т. 3. – К., 2001. – С. 432; Акуленко В., Мельничук О. Міжнародне право охорони культурної спадщини // Пам'ятки України. – 2005. – № 1. – С. 149–150.
2. Попович М.В. Культура в розмаїтості понять, явищ і схем поступу // Енциклопедія історії України: У 10-ти т. – Т. 5. – К., 2008. – С. 477–478.
3. Культура // Політологічний енциклопедичний словник. – К., 1997. – С. 179.
4. Культура // Большая Советская Энциклопедия. – Т. 13. – М., 1973. – С. 594.
5. Кизима В.В. Культурный прогресс: философские проблемы. – М., 1984. – С. 23.
6. Чавчавадзе Н.З. Внешние и внутренние факторы развития культуры // Культура и общественное развитие. – Тбилиси, 1979. – С. 19.
7. Кизима В.В. Вказана праця. – С. 22.
8. Межуев В.М. Культура и история: проблема культуры в философско-исторической теории марксизма. – М., 1977. – С. 143–149; Проблемы историко-философии культуры: опыт историко-материалистического анализа. – М., 1984. – С. 114.
9. Кизима В.В. Вказана праця. – С. 29.
10. План-проспект ілюстрованої «Історії української культури» у 5-ти томах. – К., 1992. – С. 6.
11. Кизима В.В. Культурно-исторический прогресс. – К., 1985. – С.33-40; Він же. Культурный прогресс... – С.70.
12. Актуальні питання і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах Зводу пам'яток історії та культури України): У 2-х ч. / Ред. кол.: В.О. Горбик (відп. ред.) та ін. – Ч. I. – К., 1999. – С. 26.
13. Егоров В.Л. Развитие и становление понятия «памятник истории» // История СССР. – 1988. – № 1. – С. 105.
14. Попович М.В. Вказана праця. – С. 486.
15. Акуленко В., Мельничук О. Вказана праця. – С. 149.
16. Там само.
17. Там само. – С. 145.
18. Положення про Державний реєстр національного культурного надбання [Електронний ресурс] // Івано-Франківська обласна універсальна наукова бібліотека імені І. Франка [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://lib.if.ua/spec/p.regis.html>. – Назва з екрану.
19. Про включення до Державного реєстру наукових об'єктів, що становлять національне надбання науково-дослідного комплексу апаратури для вивчення космосу астрономічної обсерваторії Львівського національного університету імені Івана Франка [Електронний ресурс] // Астрономічна обсерваторія Львівського національного університету імені Івана Франка

- [веб-сайт]. – Режим доступу: http://astro.franko.lviv.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=22&Itemid=63. – Назва з екрану.
20. В Индии слонов объявили национальным достоянием [Електронний ресурс] // Подробности [веб-сайт]. – 23.10.2010. – Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/technologies/2010/10/23/725475.html>. – Назва з екрану.
 21. Надбання // Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К., 2005. – С. 709.
 22. Достояние [Електронний ресурс] // Толковый словарь Ушакова [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://enc-dic.com/ushakov/Dostoyanie-14057.html>. – Назва з екрану.
 23. Достояние [Електронний ресурс] // Толковый словарь Ожегова [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://enc-dic.com/ozhegov/Dostoyanie-7630.html>. – Назва з екрану.
 24. Закон України «Про приєднання до Конвенції ЮНЕСКО «Про охорону нематеріальної культурної спадщини» №132-УІ від 06.03.2008 р.
 25. Акуленко В.І. Культурні цінності // Юридична енциклопедія. – Т. 3. – К., 2001. – С. 432.
 26. Там само. – С. 430.
 27. Там само. – С. 431.
 28. Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of armed conflict (the «Hague Convention»), with regulations for the Execution of Convention, as well as the Protocol to the Conventions and the Conference resolutions, 14 May 1954 // Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. – Paris, 1985. – P. 18; Україна в міжнародно-правових відносинах... – С. 86.
 29. Recommendation concerning the Preservation of Cultural Property endangered by Public or Private Works // Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. – Paris, 1985. – P. 153; Україна в міжнародно-правових відносинах... – С. 166.
 30. Там само. Слід зазначити, що український варіант перекладу даного положення не зовсім точно передає контекст цього пункту рекомендацій, не згадуючи «історичне значення» об'єктів і дублює в цьому неточності російського перекладу (див.: Нормативные акты ЮНЕСКО по охране культурного наследия: конвенции, протоколы, резолюции, рекомендации. – М., 2002. – С. 147).
 31. Див.: Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. – Paris, 1985. – 239 p.
 32. Основи законодавства України про культуру від 14.02.1992 № 2117-ХІІ [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [офіційний веб-сайт]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2117-12>. – Назва з екрану.
 33. Там само.
 34. Постанова Кабінету Міністрів України від 12.08.1992 р. № 466 «Про затвердження Положення про Державний реєстр національного культурного надбання» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [офіційний веб-сайт]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=466-92-%EF>. – Назва з екрану.
 35. Україна в міжнародно-правових відносинах... – С. 160.
 36. Recommendation on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Export, Import and Transfer of Ownership of Cultural Property, 19 November 1964 // Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. – Paris, 1985. – P. 142; Нормативные акты ЮНЕСКО... – С. 140.
 37. Україна в міжнародно-правових відносинах... – С. 120; Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property, 19 November 1964 // Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. – Paris, 1985. – P. 62.
 38. Україна в міжнародно-правових відносинах... – С. 120-121.
 39. Там само. – С. 379.
 40. Там само. – С. 389.
 41. Там само. – С. 305.

42. Там само. – С. 317; European Convention on offences relating to cultural property (23 June 1985) [Електронний ресурс] // – Режим доступу: <http://conventions.coe.int/treaty/en/Treaties/Word/119.doc>. – Назва з екрану.
43. Рекомендация об охране движимых культурных ценностей (28 ноября 1978 г.) // Нормативные акты ЮНЕСКО по охране культурного наследия: конвенции, протоколы, резолюции, рекомендации. – М., 2002. – С. 194; Україна в міжнародно-правових відносинах... – С. 211.
44. Україна в міжнародно-правових відносинах... – С. 211.
45. Там само. – С. 212; Рекомендация об охране движимых культурных ценностей (28 ноября 1978 г.) // Нормативные акты ЮНЕСКО по охране культурного наследия: конвенции, протоколы, резолюции, рекомендации. – М., 2002. – С. 195.
46. *Prott L.V., O'Keefe P.J.* National Legal Control of Illisit Traffic in Cultural Property. – Paris: UNESCO, 1983. – P.7-8.
47. Там само. – P. 10–11.
48. Council Regulation (EEC) No 3911/92 of 9 December 1992 on the export of cultural goods [Електронний ресурс] // Europa. Summaries of EU legislation [веб-сайт]. - Режим доступу: <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31992R3911:EN:HTML>. – Назва з екрану.
49. *Prott L.V., O'Keefe P.J.* Вказана праця. – P. 7–8.
50. Конституція України. – К., 2010. – С. 16.
51. Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21.09.1999 № 1068-XIV [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [офіційний веб-сайт]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1068-14>. – Назва з екрану.
52. Там само.

***Кот С.И.* «Культурные ценности»: понятие и термин в контексте возвращения и реституции предметов культуры**

В статье, как важная теоретическая проблема памятниковедения и вопросов возвращения и реституции культурных ценностей, рассматривается содержание понятия и термина «культурные ценности». Автор анализирует широкий круг источников, в т.ч. осуществляет сравнительный анализ контекста понятия и термина «культурные ценности» в международно-правовых актах и украинском законодательстве.

Ключевые слова: культурные ценности, памятниковедение, возвращение, реституция, понятие, термин, международное право, законодательство Украины.

***Kot S.I.* The «cultural property»: conception and term in a context of return and restitution of cultural object**

In this article reviewed is the concept of term «Cultural property» as the vital theoretical challenge of restitution and return of cultural values. The author analyzed wide range of channels and carried out the comparative analysis of the idea and concept of term «Cultural property» in frames of International Law and Ukrainian legislation.

Key words: cultural property, return, restitution, conception, term, international law, legislation of Ukraine.

УДК 351.85(477)

О.В. ПРИНЬ

**Державна система охорони культурної
спадщини сучасної України: центральні
органи влади**

У статті розглянута й охарактеризована структура сучасної системи центральних органів влади, відповідальних за збереження культурної спадщини.

Ключові слова: охорона культурної спадщини, національне законодавство, спеціальні органи охорони, міністерство, пам'ятки, указ, постанова, закон.

З проголошенням незалежності України минають бурхливі роки становлення економічного, суспільного та культурного життя. Молода держава, виходячи з-під уламків Радянського Союзу, будує свою незалежність. Руйнуються старі напрацьовані механізми захисту, збереження та дослідження культурної спадщини, а нові формуються дуже повільно. У сфері охорони культурної спадщини різких і непередбачуваних змін не відбулося. Українська держава успадкувала радянську державну систему її охорони, яка базувалася й була сформована на основі принципів, закладених наприкінці 70-х – першій половині 80-х років минулого століття.

В умовах становлення демократичного суспільства надзвичайно важливим стає правове регулювання системи охорони культурної спадщини. При цьому особливого значення набуває наявність напрацьованого національного законодавства, оскільки саме норми закону мають урегулювати втручання держави у сферу охорони культурної спадщини.

В Україні поступово формується законодавча та нормативно-правова база, що врегульовує роль держави, спеціальних органів охорони культурної спадщини, владних органів регіонального рівня, землекористувачів, юридичних і фізичних осіб, незалежно від форми власності, в якій перебувають об'єкти та пам'ятки культурної спадщини. Проголошення незалежності України дало імпульс до напрацювання національної системи законодавства, зокрема, у сфері охорони культурної спадщини. І вже до 2000 р. формується нормативно-правова основа функціонування сучасної пам'яткоохоронної структури державних і громадських органів й організацій з охорони культурної спадщини.

В Україні немає єдиного закону, який би охоплював усі аспекти охорони культурної спадщини, але є ціла низка законодавчих і нормативно-правових актів, які стосуються управління об'єктів, що мають окреме законодавче закріплення. Це археологічна, архівна та природна спадщина. Пам'яткоохоронна діяльність регулюється нормативно-правовими актами

різних галузей права, зокрема: конституційного, цивільного, адміністративного, кримінального, земельного та спеціального пам'яткоохоронного, що перебуває у процесі свого постійного реформування й узгодження.

Повноцінне національне пам'яткоохоронне законодавство повільно формується як галузеве утворення. Стрижнем його є закони України «Про музеї та музейну справу» (1995), «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» (1999), «Про охорону культурної спадщини» (2000) та «Про охорону археологічної спадщини» (2004).

Законом «Про охорону культурної спадщини» [1] була окреслена загальна структура центральних і регіональних органів виконавчої влади, відповідальних за охорону пам'яток. Закон покладає керівництво справою охорони культурної спадщини на Кабінет Міністрів України і на центральний орган виконавчої влади у цій сфері – Міністерство культури України.

Як випливає зі ст. 5 Закону України «Про охорону культурної спадщини», уповноваженим органом визначено єдиний центральний орган виконавчої влади, який повинен забезпечувати виконання покладених на нього законом повноважень. Утім відповідно до напрацьованої чинної нормативної бази передбачається здійснення повноважень з питань управління та контролю за збереженням, функціонуванням об'єктів культурної спадщини: над археологічними, історичними пам'ятками, а також пам'ятками монументального мистецтва – Міністерства культури України; за пам'ятками архітектури та містобудування – Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України; за пам'ятками садово-паркового мистецтва та ландшафтними пам'ятками – Міністерства екології та природних ресурсів України; контроль за використанням земель історико-культурного призначення – Міністерство аграрної політики та продовольства України; за архівною спадщиною, унікальними документами Національного архівного фонду – Державний комітет архівів України тощо.

Розгалужене українське законодавство на своїх теренах має низку законів, які додатково надають повноваження у пам'яткоохоронній сфері окремим міністерствам і відомствам. Управлінська діяльність у сфері охорони культурної спадщини здійснюється системою державних органів виконавчої влади, кожен із яких реалізує свою компетенцію на окремих напрямках своєї основної діяльності.

На сьогоднішній день до загальної схеми центральних органів виконавчої влади, наділених повноваженнями у пам'яткоохоронній галузі, входять такі міністерства й відомства: Міністерство культури України; Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України; Міністерство екології та природних ресурсів України; Міністерство надзвичайних ситуацій України; Міністерство аграрної політики та продовольства України; Міністерство юстиції України; Державна прикордонна

служба. До цього переліку слід додати територіальні управління цих структур, їх відділи та державні установи. Компетенцію цих органів визначають закони України та положення про зазначені державні установи, затверджені відповідними указами Президента України та постановами Уряду України.

На сьогодні Міністерство культури України визначено головним органом у системі центральних органів виконавчої влади щодо формування та забезпечення реалізації державної політики у сфері охорони культурної спадщини, а також вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей [2].

Відповідно до законів України у галузі архітектури та містобудування, а також положення про міністерство, на Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України покладені такі важливі завдання у пам'яткоохоронній сфері, як організація роботи, пов'язаної з охороною, обліком, використанням і реставрацією пам'яток архітектури та містобудування; координація та нормативно-методичне забезпечення діяльності місцевих підрозділів охорони пам'яток архітектури та містобудування [3].

У сучасній системі центральних органів виконавчої влади Міністерство екології та природних ресурсів України наділено широкими повноваженнями і є головним органом при формуванні й забезпеченні реалізації державної політики у сфері охорони земель, природо-заповідного фонду; здійснює управління охороною та використанням територій природно-заповідного фонду. Відповідно до цих повноважень це міністерство виконує нагляд і здійснює контролюючі функції за пам'ятками природи, об'єктами садово-паркового мистецтва та ландшафтними – природними територіями, які мають історичну цінність і відносяться до культурної спадщини [4].

Зі змінами у структурі органів центральної влади з 2011 р. до загальної системи охорони культурної спадщини долучилось Міністерство аграрної політики та продовольства України. Міністерство отримало повноваження щодо здійснення контролю за використанням й охороною земель усіх категорій і форм власності [5].

Відповідно до чинного законодавства на Міністерство надзвичайних ситуацій України покладено виконання спеціальних повноважень у сфері охорони культурної спадщини. Так, воно здійснює управління охороною культурної спадщини на території зони відчуження та зони безумовного (обов'язкового) відселення, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи, а також на території України під час виникнення надзвичайних ситуацій [6].

У 2011 р. Міністерство юстиції України також набуло повноважень у галузі охорони культурної спадщини. Ця інституція є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади з формування та забезпечення реалізації державної політики у сфері архівної справи, діловодства та створення й функціонування державної системи страхового фонду докумен-

тації [7]. Задля реалізації цих повноважень до сфери управління міністерства у підпорядкування було передано Державну архівну службу України.

Новелою 2011 року в українському законодавстві стало долучення до пам'яткоохоронної справи Державної прикордонної служби України. Відтепер прикордонники отримали повноваження здійснення контролю у районах несення служби за збереженням підводної культурної та археологічної спадщини [8]

Підсумовуючи, зазначимо, що пам'яткоохоронні повноваження різних обсягів у сучасній системі центральних органів влади мають 7 міністерств і відомств України. Відтак, здійснення впродовж 2000–2011 років практики державного управління у сфері охорони культурної спадщини центральними органами влади України не узгоджувалося з вимогами базового пам'яткоохоронного Закону України «Про охорону культурної спадщини» (2000), відповідно до якого це завдання має виконувати окремий і єдиний центральний орган виконавчої влади, а не декілька міністерств і відомств.

Зазначена неузгодженість залишилася й після прийняття Президентом України у грудні 2010 р. рішення про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади з метою усунення дублювання повноважень центральних органів виконавчої влади, а також підвищення ефективності державного управління й створення оптимальної системи центральних органів виконавчої влади та після постанови уряду 2011 р. про ліквідацію окремих урядових органів державного управління.

Відсутність цілісної системи органів охорони культурної спадщини ставить під сумнів можливість реалізації більшості положень Закону України «Про охорону культурної спадщини», оскільки на практиці немає суб'єкта впровадження механізмів охорони пам'яток. Зокрема, не укладаються охоронні договори, не проводиться належним чином виявлення й облік об'єктів культурної спадщини, не надаються розпорядження та приписи щодо охорони пам'яток, масовими є факти передачі у приватну власність земель історико-культурного призначення, на яких розташовані пам'ятки археології.

Одночасно, попри наявність сучасної нормативно-правової бази та врегулювання багатьох питань на державному рівні, існують системні проблемні питання, не вирішення яких набуває ознак системної кризи у сфері охорони культурної спадщини:

- існуюча система державного управління в сфері охорони культурної спадщини та практика застосування пам'яткоохоронного законодавства потребує реформування системи державного менеджменту цієї галузі й створення єдиного дієвого спеціального уповноваженого органу виконавчої влади в центрі та на місцях;

— недосконалість і неузгодженість нормативно-правової бази призводить до недостатньої взаємодії силових відомств із органами охорони культурної спадщини та землепорядними організаціями з попередження та припинення правопорушень і протиправних посягань стосовно об'єктів культурної спадщини, насамперед археологічних.

Загалом, актуальними кроками у сфері охорони та збереження культурної спадщини мають стати зміни та доповнення до низки законодавчих актів і вдосконалення пам'яткоохоронного законодавства, наведення ладу в державному адмініструванні й налагодження ефективної співпраці з громадськістю. Однією з головних проблем забезпечення ефективного державного управління у сфері охорони культурної спадщини є нескоординованість дій між центральними та місцевими органами виконавчої влади, а повноваження у цій галузі охорони культурної спадщини потребують їх чіткого закріплення і тлумачення в законодавстві.

Джерела та література

1. Закон України від 08.06.2000 № 1805-III «Про охорону культурної спадщини» // Відомості Верховної Ради України від 29.09.2000 р. – № 39. – Ст. 333.
2. Указ Президента України від 06.04.2011 № 388/2011 «Про Положення про Міністерство культури України» // Офіційний вісник України від 26.04.2011 р. – № 29. – Ст. 1226.
3. Указ Президента України від 31.05.2011 № 633/2011 «Про затвердження Положення про Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України» // Офіційний вісник України від 10.06.2011 р. – № 41. – С. 13, ст. 1665, код акту 56861/2011.
4. Указ Президента України від 13.04.2011 № 452/2011 «Про Положення про Міністерство екології та природних ресурсів України» // Офіційний вісник України від 26.04.2011 р., – № 29. – С. 255, ст. 1258, код акту 56051/2011.
5. Указ Президента України від 23.04.2011 № 500/2011 «Про Міністерство аграрної політики та продовольства України» // Офіційний вісник України від 04.05.2011 р. – № 31. – С. 16, ст. 1326, код акту 56141/2011.
6. Закон УРСР від 27.02.1991 № 791а-XII «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» // Відомості Верховної Ради УРСР від 16.04.1991 р. – № 16. – Ст. 198.
7. Указ Президента України від 06.04.2011 № 395/2011 «Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України» // Офіційний вісник України від 22.04.2011 р. – № 28. – С. 45, ст. 1162, код акту 55983/2011.
8. Закон України від 13.01.2011 № 2947-VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо компетенції правоохоронних органів в питаннях охорони підводної культурної та археологічної спадщини» // Офіційний вісник України від 18.02.2011 р. – № 10. – С. 38, ст. 447, код акту 54793/2011.

Прынц А.В. Государственная система охраны культурного наследия современной Украины: центральные органы власти

В статье рассмотрена и охарактеризована структура современной системы центральных органов власти ответственных за сохранение культурного наследия.

Ключевые слова: охрана культурного наследия, национальное законодательство, специальные органы охраны, министерство, памяти, указ, постановление, закон.

Pryn O.V. State cultural heritage guard system of modern Ukraine: central organs of power

In the article the structure of the modern system of central authorities responsible for safeguarding of cultural heritage is reviewed and described.

Key words: cultural heritage protection, national legislation, special protection authorities, the ministry, order, decree, law.

УДК 2-773(477.43)«18/19»:726

І.О. СТАРЕНЬКИЙ

**Діяльність подільського духовенства
з охорони пам'яток архітектури в другій
половині XIX – на початку XX ст.**

У статті розглядається процес розгортання діяльності подільського духовенства щодо охорони пам'яток архітектури в другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: Подільська єпархія, Подільська духовна консисторія, духовенство, храм, пам'ятка архітектури, пам'яткоохоронна робота, Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет.

На сьогодні важливим завданням є вивчення історії пам'яткоохоронної роботи в Україні, в т.ч. й на Поділлі. Теми збереження пам'яток архітектури та містобудування торкалися в своїх працях О.О. Нестуля [1–4], Л.Д. Федорова [5], В.М. Волкова [6], Ж.Б. Касап [7], І.О. Старенький [8] й інші. Проте, участь подільського духовенства в галузі охорони пам'яток у XIX – на початок XX ст. залишається практично не вивченою. Повною мірою це стосується й охорони пам'яток архітектури. Тому мета даної статті – ліквідувати цю лакуну в історіографії.

Велику роль у збереженні пам'яток архітектури відіграв Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, створений у 1865 р. [9] та в 1903 р. реформований у Подільське церковне історико-археологічне товариство. Проте, Комітет діяв не одноосібно, а у взаємодії з Подільською духовною консисторією та єпископами. Так, з ініціативи Комітету було встановлено порядок розбору старих храмів. Зазвичай причт або парафіяни через благочинного зверталися в консисторію, яка в свою чергу передавала клопотання для висновку до Комітету. Після цього Комітет розпочинав збір інформації про об'єкт, який підлягав знесенню, здійснював фотофіксацію екстер'єру й іконостасу, виготовляв плани та креслення. За твердженням Ю.Й. Сіцінського,

все це здійснювалося за сприяння консисторії, благочинних і причтів [10; 11]. Лише після збору інформації Комітет надав висновки щодо можливості розбору споруди. Юхим Йосипович із гіркотою констатував, що рішення про розбір давалися через необхідність, адже ні можливості, ні фінансових засобів підтримувати старі дерев'яні споруди, які самі собою, враховуючи особливості матеріалу, поступово та невідворотно руйнуються [12].

Завдяки заходам Комітету накопичувався значний матеріал у вигляді описів, малюнків, фотографій, креслень. Так, у 1899–1900 роках до Комітету надійшли запити консисторії щодо розбору 4 церков. Для опису та фотофіксації церкви в с. Латанці Вінницького повіту був відряджений протоієрей І.О. Шипович, Брацлавського собору – викладач Тульчинського духовного училища І.Є. Янушевський. Ю.Й. Сіцинський, використавши відрядження Імператорського Московського археологічного товариства, оглянув церкви в м. Калинівка Вінницького повіту та м. Яришів Могилівського повіту [13]. У 1901 р. розглядалося питання щодо розбору церкви в с. Болган Ольгопільського повіту. Ю.Й. Сіцинським було здійснено фотофіксацію екстер'єру й іконостасу цієї церкви [14]. У 1904 р. Подільське церковне історико-археологічне товариство розглядає питання щодо розбору церков у с. Москалівка Вінницького повіту, с. Метанівка Гайсинського повіту, с. Обжила Балтського повіту, с. Довжок Ямпільського повіту, с. Соломна Проскурівського повіту, с. Вонячин Літинського повіту, м. Яришів Могилівського повіту. На одному із засідань було вирішено зробити для музею Товариства макет церкви з м. Яришева, оскільки вона репрезентувала рідкісний п'ятикупольний тип дерев'яних храмів Поділля. Того ж року Товариство надало висновки консисторії щодо ремонту деяких старовинних храмів: сіл Старі Хутори і Лозна Вінницького повіту, Новоселиця і Дяковець Літинського повіту, с. Старе Поріччя Проскурівського повіту, с. Сліди Могилівського повіту, сіл Калачківці та Янівка Ушицького повіту [15]. В 1913 р. було розглянуто клопотання щодо розбору церков у с. Грузевиця Проскурівського повіту, с. Янушинці та м. Браїлів Вінницького повіту, с. Голодьки Літинського повіту, дзвіниці в с. Кришинці Брацлавського повіту [16; 17]. Не припинилася робота і з початком Першої світової війни. Так, у 1914 р. розглянуто питання щодо розбору храмів у селах Якушинці, Шереметки, Слобода-Носковецька, Косаківка Вінницького повіту, с. Степанівка Брацлавського повіту [18; 19].

Така налагоджена система щодо розбору та ремонту церков стала найкращою на той час в Україні та широко відомою. Це призвело до того, що Київське товариство охорони пам'яток старовини та мистецтва, членом якого був Ю.Й. Сіцинський [20], змушене було звернутися за допомогою до Юхима Йосиповича Сіцинського за роз'ясненнями щодо порядку розбору та ремонту церков, який існував на території Подільської губернії [21]. Відповідь

Юхима Йосиповича була заслухана на засіданні цього товариства 8 червня 1913 р. [22]. Згодом на пропозицію голови О.І. Мердера Товариство 7 березня 1915 р. схвалило рішення звернутися до Ю.Й. Сіцінського з подібним проханням, отримавши невдовзі від нього відповідь [23]. Голова Подільського церковного історико-археологічного товариства проінформував про порядок розбору та ремонту церков, виклавши також низку застережень. Юхим Йосипович із сумом констатував, що такі заходи «не завжди забезпечують збереження старожитностей» [24]. Він зазначав, що в дозволі на ремонт вказується, що можна робити, а чого не можна, але виконавці не завжди дотримувалися цих принципів, унаслідок чого «давні форми, дахи, купола, кам'яні стіни» змінювали свій вигляд. Так було з відомою Сутковецькою церквою в 90-х роках XIX ст., коли священник провів ремонт «на свій лад»: «давні форми дахів і куполів були спрощені» [25]. Те ж саме на початку XX ст. було зроблено з дерев'яною церквою в с. Чемериси Волоські Могилівського повіту [26].

Діяльність Подільського церковного історико-археологічного товариства в галузі охорони пам'яток була помічена, що стала підставою для його фінансування з державного бюджету в період існування УНР. У пояснюючій записці Раді Народних Міністрів УНР І.І. Огієнко писав:

Товариство упорядкувало чудовий музей церковної старовини нашого Поділля, улаштувало при ньому бібліотеку зі значною кількістю надзвичайно рідкісних книжок і збило багато матеріалів для висвітлення церковно-релігійного та загально-громадського життя Поділля і його давно минулого. 12 томів «Трудів» можуть служити найкращим свідком того, остільки корисною була праця Товариства в справі щодо наукового дослідження сучасного й минулого життя Поділля, збору та охорони пам'яток древности і історії краю [27; 28].

Урешті-решт, 21 січня 1919 р. Рада Народних Міністрів УНР видала постанову: «Призначити Подільському церковному історико-археологічному товариству в Кам'янець-Подільському щорічну допомогу у розмірі п'ять тисяч (5 000) карбованців, починаючи з 1 січня 1919 року» [29; 30].

Певну роль у справі охорони пам'яток архітектури відіграли історико-статистичні описи церков і парафій Подільської єпархії. Здійснення таких описів мало й ідеологічне забарвлення, оскільки з приєднанням за другим поділом Речі Посполитої в 1793 р. подільських земель до Російської імперії, влада поставила собі мету провести деполонізацію та декатолизацію краю, ідеологічно й політично легітимізувати свою владу. Цій меті підпорядковувалися історико-статистичні описи церков і парафій Поділля, які створювалися представниками духовенства. Однак праця краєзнавців, пам'яткознавців XIX – початку XX ст. дала набагато більші плоди й призвела до поступового формування у населення краю бережливого ставлення до пам'яток культури. Самі описи стали спробою дослідити пам'ятки та пов'язані з ними події

минулого, увічнити їх. Робота щодо складання описів контролювалася єпископом Подільським і Брацлавським, консисторією та благочинними й здійснювалися священниками, викладачами духовних навчальних закладів й членами Подільського єпархіального історико-статистичного комітету.

Для складання уніфікованих описів Павлом Троїцьким ще в 1862 р. було упорядковано «Програму для складання опису церков і парафій» [31], архимандритом Феогностом – «Програму для опису монастирів Подільської єпархії» [32]. Таку роботу ще в 50-ті роки XIX ст. започаткував Павло Гліщинський, але не завершив у зв'язку зі смертю [33]. Його узагальнені матеріали побачили світ на сторінках «Подольских епархиальных ведомостей». У цьому ж виданні друкувалися кращі тексти описів. Зокрема, протоієрей М.І. Яворовський опублікував велику кількість історико-статистичних описів міст і містечок, зокрема, с. Голубечого [34], м. Бара [35], м. Гусятина [36] тощо. В цих роботах знайшла глибоке відображення історія створення й особливості функціонування церков, їх значення в житті тієї чи іншої громади – що привертало увагу до місцевої святині, бажання її підтримувати та зберігати в належному стані. Вагомим було те, що в описах подавалася чітка прив'язка до місцевості та розміри споруд. Враховуючи, що багато церковних об'єктів не дійшли до нашого часу, інформація несе цінний пам'яткоохоронний матеріал через засоби фіксації. Найбільш концентровано він відображений в історико-статистичних описах с. Хрустова [37], м. Ладижина [38], м. Вінниці [39], м. Бара [40], м. Чорного Острова [41], м. Гайсина [42], м. Балти [43; 44], м. Ольгополя [45], м. Могилева [46], м. Летичева [47], м. Ямполя [48], Вінницького жіночого монастиря [49], с. Педьок [50], м. Татариська [51], м. Михалполя [52], с. Гуменців [53], м. Гусятина [54], с. Кугаївців [55], м. Городка [56], м. Чемерівців [57], м. Богополя [58], с. Нестоїта [59], с. Чорна [60], с. Поташна [61], с. Лісничого [62], с. Димитрашівки [63], с. Війтівки [64], с. Мошняг [65], с. Голубечого [66], м. Загнітова [67], с. Сумівки [68], с. Монастирського [69], м. Теплика [70], м. Тульчина [71], Архієрейського будинку в Кам'янці-Подільському [72], м. Печори [73], с. Субич [74], Барського Свято-Покровського монастиря [75], Сутковецької церкви-фортеці [76], с. Бакоти [77], Свято-Троїцької церкви м. Зінків [78], с. Кропивни, храмів Брацлава [79].

Публікація історико-статистичних описів відбувалася й на сторінках «Трудов Подольского епархиального историко-статистического комитета», зокрема, в 1-му, 2-му, 6-му та 11-му випусках. У 90-х роках XIX ст. складання історико-статистичних описів набрало якісно нового характеру. Щоб не розпоршувати сили, було вирішено приступити до складання опису церков і парафій Кам'янецького повіту. Наслідком цієї роботи стало видання сьомого випуску «Трудов Подольского епархиального историко-статистического комитета» (1895). Проте, в 1901 р. вийшов дев'ятий випуск «Трудов», де міс-

тилися описи усіх церков і парафій Подільської єпархії. Це видання стало апогеєм зібрання історико-статистичних описів. У ньому вміщено інформацію про всі існуючі на той час споруди церковної архітектури, а також багатий матеріал про неіснуючі будівлі, які з тих чи інших причин не збереглися на початок ХХ ст. Саме завдяки такому виданню відбулася популяризація пам'яток, приверталася увага до їх збереження.

Важливою традицією українського народу, що бере початок ще з часів Київської Русі, підтриманою подільським духовенством, було увічнення важливих історичних подій засобами церковної архітектури. Подільське духовенство взяло активну участь у будівництві храму в с. Шипка (Болгарія), Олександро-Невського собору в Кам'янці-Подільському, храмів у Овручі, Переяславі-Хмельницькому й інших. Але детально зупинятися на цьому напрямові немає потреби, оскільки він вже був темою окремої публікації [80].

Подією великої ваги став вихід у світ книги «Подолія», виданої почесним членом Подільського єпархіального історико-статистичного комітету П.Н. Батюшковым. Про цю книгу протоієрей М.І. Яворовський писав: «Заслуга опису Поділля П.М. Батюшкова в тому, що він звернув увагу на історичні пам'ятки, особливо на пам'ятки народно-релігійного життя, і, представивши чудові їх ілюстрації, підняв значення цих пам'яток в очах освіченої людини» [81]. У книзі описано фортифікаційні пам'ятки в Кам'янці, Меджибожі, Бакотський і Ладавський печерні храми, Сутковецьку церкву-фортецю, Іоанно-Предтеченську, Троїцьку та Петропавлівську церкви в Кам'янці-Подільському, низку дерев'яних святинь. Цінність дослідження П.Н. Батюшковым дерев'яних храмів полягала в тому, що таких церков була більшість на Поділлі й вони являли собою чудові пам'ятки церков подільського типу, в якому місцевий будівельний геній виражав високохудожній візантійський стиль. Як видно зі старовинних церковних і монастирських планів, такими церквами в минулих століттях була покрита вся Південно-Західна Україна. На той час кількість церков такого типу все більше й більше скорочувалася, знищуючись пожежами і замінюючись будівництвом церков північноросійського архітектурного стилю. Тому особливо цінне збереження хоча б у знімках цих священних пам'яток давньоруської старовини [82].

На початку ХХ ст. пам'яткознавство проходить етап наукового становлення на Поділлі й наближається до сучасного розуміння нами мети цієї наукової дисципліни. Водночас, активно розвивається процес самоідентифікації власної культури й усвідомлення загрози бездумного копіювання архітектури російського зразка.

Питання ролі та місця дерев'яної сакральної архітектури в системі архітектурних пам'яток краю стало предметом низки досліджень Ю.Й. Сіцинського. У статті «Исчезающий тип деревянных церквей» він із тривогою зазначав про зменшення кількості церков такого типу – важли-

вих пам'яток архітектури XVII–XVIII ст., храмів особливого архітектурного типу. Вони до того часу були маловивченими, й у науковому плані тільки останнім часом привернули увагу археологів і частково архітекторів [83]. На Поділля приїжджав професор Київського університету Г.Г. Павлуцький. Як представник Московського археологічного товариства та редактор «Украинских древностей» він зібрав колекцію фотографічного матеріалу, креслень найдавніших церков й результати пошуків у формі двох доповідей виголосив на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця 30 листопада 1903 р. та 18 січня 1904 р. Г.Г. Павлуцький указував на необхідність вивчення таких храмів-пам'яток, адже щорічно ці пам'ятки церковного зодчества зникали одна за одною. Сильної шкоди пам'яткам завдавали непродумані перебудови, реконструкції [84]. Ю.Й. Сіцінський розумів, що зберегти ці старі споруди не було ніякої можливості, позаяк дерев'яний матеріал, який простояв 100–150 років, ставав непридатним, споруди перекошувалися, могли розвалитися. Він роз'яснював, що попри об'єктивний характер змін, на жаль, нові церкви будувалися не за старим типом, а шляхом запозичення проектів із різних альбомів російських церков, не властивих нашому регіону [85]. Юхим Йосипович наголошував, що як пам'яткоохоронний захід потрібно збирати якнайбільше фотографій, планів і креслень давніх храмів. Автор дав науковий аналіз українському дерев'яному церковному зодчеству, поділив дерев'яні церкви за кількістю куполів на кілька типів.

Найпоширенішими були трьохкупольні, які в плані складалися з трьох чотирикутників, вибудованих по лінії схід-захід, причому центральний чотирикутник був більший, ніж крайні, в яких знаходилися вівтар і притвор. Деколи зовнішні кути цих чотирикутників заокруглювалися. Церкви носили зрубний характер, причому знизу вони йшли цільним будівництвом, а вище переходили в три окремі зруби, що й утворювали три чотирикутники. Зовні зруб мав декілька ярусів, при чому нижня суцільна частина зазвичай мала два яруси, які відділялися великим навісом, що обходив навколо споруди й утворював галерею (опоясання). Куполи мали, зазвичай, 2 або 3 яруси, які розділялися між собою поясом із карнизом і навісом. Купола закінчувалися маківками та хрестами. Споруди цього типу в екстер'єрі не мали фронтонів й орнаментів, інколи мали різьблені карнизи.

Траплялися також однокупольні церкви. Від трьохкупольних вони відрізнялися тим, що замість двох крайніх куполів мали двоскатний дах, який іноді закінчувався невеликим трикутним фронтоном або заокругленням [86]. П'ятикупольні храми мали вже хрестоподібну форму. Були також дев'ятикупольні дерев'яні церкви, які в плані мали квадратну форму.

Невід'ємною частиною старих церков був п'ятиярусний високий іконостас, який вирізнявся багатством різьблення. Звичайним орнаментом колон царських воріт була вирізьблена лоза з гронами, котра за спіраллю обвивала колони; серед листя проглядали грона. На царських воротах лоза часто ніби

виростала з лежачої фігури. Цікавим було і розташування ікон в іконостасі. Внизу розташовувалися «місцеві ікони Спасителя та Богоматері», з правого боку храмова, а з лівого – поважного святого, переважно Св. Миколая. Влаштовувалися вони на 1,25–1,5 аршина (89–107 см) від підлоги. Вище розташовувалася ікона Спасителя на троні («Цар слави»), а обабіч – 12 апостолів. Ще вище зображувалася Богоматір із немовлям, з боків – пророки. Деякі іконостаси мали ще один ярус [87].

Дослідження Ю.Й. Сіцинського зберегло опис кількох зразків дерев'яної архітектури Поділля. Зокрема – церкви с. Паланки Ямпільського повіту, с. Могилівка (нині у складі м. Дунаївці) Ушицького повіту, с. Кацмазів Могилівського повіту, с. Вонячин Літинського повіту, с. Слобідка-Слишківська Могилівського повіту, с. Ярмолинці Гайсинського повіту, с. Довжок Ямпільського повіту [88].

Проблемі національного стилю української церковної архітектури 1907 року Юхим Йосипович Сіцинський присвятив працю «Южно-русское церковное зодчество», де зазначав: «До недавнього часу південноросійське церковне зодчество мало кого цікавило, пам'ятки його руйнувалися і безслідно гинули і навіть ніхто не складав некрологів цих вікових свідків народного життя» [89]. Ю.Й. Сіцинський піддав аналізу статтю Г.Г. Павлуцького про українське церковне зодчество в першому томі «Древностей Украины» (1905), де було вміщено матеріали й про Поділля. Передував цій роботі XI Археологічний з'їзд, де висловлено думку, що «пам'ятки української архітектури гинуть і безслідно зникають», тому виникла ідея видання досліджень, описів і малюнків старожитностей України. Завдяки голові з'їзду графині П.С. Уваровій із членів Київського історичного товариства Нестора-літописця була створена комісія для дослідження та опису пам'яток Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської та Полтавської губерній, роботу якої, як і видання «Древностей Украины», фінансово підтримав М.А. Терещенко, пожертвувавши 3000 рублів [90].

Дослідження на території Поділля проводив член Київського історичного товариства Нестора-літописця Ю.Й. Сіцинський. Його фото та записи були передані Комісії, де редагування матеріалів доручили професору Г.Г. Павлуцькому під безпосереднім керівництвом графині П.С. Уварової. У «Древностях Украины» було включено описи та малюнки 2 кам'яних і 7 дерев'яних церков Поділля: м. Яришева Могилівського повіту (XVIII ст.), с. Сутковець Летичівського повіту (церква-фортеця XV–XVI ст.), с. Чемериси Волоські Могилівського повіту (дерев'яна трьох купольна церква), м. Зінькова Летичівського повіту (кам'яна церква XVI ст. та дерев'яна трьохкупольна 1769 р.), м. Дунаївці Ушицького повіту (дерев'яна трьохкупольна церква 1798 р.), передмість м. Вінниці (церкви Старої Вінниці 1746 р., Старих Хуторів 1726 р., Малих Хуторів (Педьок) 1783 р.) [91].

Також Ю.Й. Сіцінський у цій праці з точки зору збереження пам'яток проаналізував статті В. Карповича «Малороссийское церковное зодчество» та М. Філянського «Наследие Украины». Юхим Йосипович поділяв думку В. Карповича, що «там, де закінчується глибоко-мелодійна малоросійська пісня, там, де зародилися народні легенди про героїв, імена яких нам так само відомі і близькі, як імена героїв російських билин у глибокому селі, в зеленому хуторі треба шукати пам'яток самобутнього, позбавленого зовнішніх впливів народного мистецтва» [92]. Юхим Йосипович із сумом констатував, що багато старих церков ще підтримувалися духовенством через відсутність нових будов, а чимало стояли поруч із новими церквами нової, відміною від старої архітектури й чекали свого знищення [93]. Юхим Сіцінський не погодився з думкою В. Карповича, що «повного розквіту малоросійська архітектура досягає в трьохкупольних церквах, після чого кількість куполів збільшується і церкви починають втрачати загальнослов'янський тип, тому подальший розвиток слід швидше вважати занепадом, ніж розвиток малоросійського зодчества». Ю.Й. Сіцінський, наприклад, вважав дев'ятикупольну церкву «цілним завершеним зразком південноросійського архітектурного стилю», навівши для прикладу храм м. Новомосковськ Катеринославської губернії [94]. Він також не погодився з думкою професора Казанського університету В. Норбекова, що на українську архітектуру мали вплив пам'ятки північноросійського стилю («Православный собеседник», вересень 1903 р.), висловлюючи думку, що порівнюючи північні церковні споруди з південними церквами, не можливо не бачити суттєвої різниці самих стилів. Український храм – це замкнуте в собі суворе ціле; принцип українського зодчества полягає в тому, що окремі будівельні частини суворо підпорядковані загальному. Навпаки, північна дерев'яна архітектура зі своїми ганками, рундуками тощо, прагне більше до живописної декоративності, ніж до органічної єдності, тут кожна частина отримує самостійне значення, має індивідуальний характер. Українська архітектура менше живописна, ніж північна, має бути постановлена вище неї в ідейному плані. Прагнення руху вгору, відчуття сильного бажання неба стали основною думкою південноросійського будівельного мистецтва. Дивлячись на малоросійські храми, здається, що зодчі у своєму прагненні піднятися вище землі, у своєму прагненні до неба, йшли лише до однієї мети – піднімати все вище і вище у повітряний простір башти своїх церков. Їх купола нагадували парафіянам про небо, до якого повинні прагнути людські думки – в якій частині храму вони б не знаходилися. Плaskі ж стелі північних церков пригнічують ці пориви, повертають думки і почуття людей у буденне коло життя [95].

Ю.Й. Сіцінський наголошував на автентичному походженні української церковної архітектури: «Своєрідність форм південноросійської архітектури вказує прямо, що південноросійські храми вирости з тими тополями і липами, що їх оточують» [96]. Юхим Йосипович констатував, що такі церкви все

більше зникають – і на Поділлі, і в інших місцях. Такі церкви будувалися переважно до початку XIX ст. З XIX ст. стали будувати церкви за північно-російським зразком. Деякі з них є гарними зразками цього стилю, але багато представляють собою шаблонні будівлі, які відзначаються відсутністю смаку й розраховані на дешевизну й економність будівельного матеріалу [97].

Ю.Й. Сіцинський подав свої рекомендації щодо збереження старовинної церковної архітектури України:

1) при ремонтах старих церков зберігати їх своєрідний вигляд і не змінювати їх за шаблонним зразком, запозиченим із сусідньої переробленої церкви чи різних потертих архітекторських альбомів <...> не можна одягнути шанованого старця в невідповідний новомодний одяг;

2) бажано будувати церкви в старовинному стилі, що являється повністю усталеним і який можна вважати народним [98].

Юхим Йосипович зазначав: «Ми ніде не зустрінемо на Поділлі, щоб нова церква була побудована за старим зразком. Старий зразок зневажають як уніатський, мужицький, непристойний. Словом, у цьому випадку засвоєно таке розуміння про церковний південноросійський стиль, яке застосовується деколи до української мови: як-то мова непристойна, мужицька, якась тарбарщина...» [99]. Проте, велику радість викликав у нього той факт, що влітку 1906 р. було закінчено будівництво великої дев'ятикупольної цегляної церкви в с. Плешівці Гадяцького району на Полтавщині, яка за архітектурою наближалася до запорозького храму другої половини XVIII ст. у м. Новомосковськ Катеринославської губернії [100].

Як бачимо, вже на початок XX ст. пам'яткоохоронна діяльність на Поділлі пройшла етап наукового становлення, сформувалося коло професійних пам'яткознавців. На сьогодні нам варто було б звернутися до досвіду попередників, адже й досі йде процес спотворення та руйнації пам'яток сакральної архітектури.

Активну пам'яткоохоронну роботу також проводили особи, які не були представниками духовенства, але входили до Подільського єпархіального історико-статистичного комітету. Одним із таких подвижників на ниві пам'яткоохоронної роботи був Юзеф Антоній Ролле. Він був серед тих ентузіастів, хто у січні 1890 р. заснував у Кам'янці-Подільському Давньосховище – перший на Поділлі офіційний історико-краєзнавчий музей [101; 102]. Найважливішою для нас є його трьохтомна праця «Zameczki podolskie na kresach multanskih», у якій чимало місця відведено опису пам'яток архітектури. В описі Жванецького замку Юзеф Ролле зазначав: «Спитаєте де замок? Сумно розповідати – в поневіряння пішов, мазанки позакривали його своїми почорнілими дахами <...> за декілька десятків літ наші наступники можуть і не уявити, де був кресовий замок...» [103]. Важливим було те, що автор звертав увагу на збереження не лише

об'єктів церковного зодчества, а й оборонно-фортифікаційних, популяризував їх, фіксував тогочасний стан, закликав охороняти унікальні пам'ятки минулого. Він намагався визначити причини їх руйнації, дорікав місцевому населенню, чіими руками часто руйнувалися пам'ятки. Важливе значення мав матеріал ілюстративний, в якому фіксувався стан споруд [104–106].

Ще одним поляком, який, будучи членом Комітету, надзвичайно багато зробив для дослідження та збереження пам'яток архітектури, був Олександр Миколайович Прусевиц (1878–1944). Працюючи охоронцем музейних фондів, він практично став «правою рукою» Ю.Й. Сіцинського. У цей час він сформувався як професійний музеєзнавець, охоронець старожитностей. Нерідко мандрував краєм, О.М. Прусевиц збирав пам'ятки матеріальної та духовної культури різних часів, комплектував ними музейні фонди, здійснював опис і каталогізацію, набув навиків реставрації та реконструкції пошкоджених історичних реліквій і раритетів, брав безпосередню участь у підготовці до видання «Опису предметів старовини».

У 1904 р. О.М. Прусевиц опублікував на сторінках «Подольских епархиальных ведомостей» історичний нарис укріплень м. Кам'янець-Подільського. У статті на історичному тлі Кам'янця-Подільського він детально описав особливості середньовічної фортифікації Старого міста, подав характеристику забудови міських укріплень (Вірменський бастион, Польська та Руська брами, башти навколо півострова), багато уваги приділив замку. Водночас констатував плачевний стан історичних міських укріплень, які, за його словами, «розвалювалися на наших очах», запропонував місцевій владі виділити кошти на їх збереження «як окраси ландшафту міста» [107].

Головною працею О.М. Прусевица став історико-топографічний нарис про Кам'янець-Подільський, виданий у 1915 р. Він описав більшість тогочасних будівель міста, їх історію й архітектуру. Нарис гарно ілюстрований фотографіями, які дають уявлення про вигляд споруд, зокрема й тих, що на сьогодні не існують (наприклад, будинок Шадбея) [98].

Важливим напрямком пам'яткоохоронної роботи була фотофіксація архітектурних об'єктів. Так, у 1890 р. до Давньосховища було передано 24 фотографії, літографії та хромолітографії із зображенням пам'яток архітектури [108], у 1892 р. – 5 [109], у 1893 р. – 4 [110], у 1894 р. – 14 [111], у 1895 р. – 5 [112], у 1901 р. – 60 [113]. Найбільше фотографій було передано Михайлом (Міхалом) Йосиповичем Греймом (понад 150) та Юхимом Йосиповичем Сіцинським. Про останнього в доповіді Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва сказано: «Протоієрей Сіцинський у Кам'янці-Подільському працював незалежно від Московського археологічного товариства і Київського товариства Нестора-літописця. У нього вийшла

величезна й багата колекція знімків подільських церков» [114]. Цими матеріалами часто користувався професор Київського університету Г.Г. Павлуцький.

Активно співпрацювало духовенство в питаннях охорони пам'яток з різними світськими організаціями. Зокрема, налагодило тісні зв'язки з Проскурівським підвідділом Київського відділу Російського імператорського воєнно-історичного товариства, яким було здійснено вивчення решток фортеці в с. Сутківці. Для збору інформації про пам'ятки військової історії Підвідділ вирішив звернутися до парафіяльних священиків через єпископа Серафима. Водночас протоіерей Г. Сулима запропонував залучити до роботи науковців і громадських діячів, зокрема Ю.Й. Сіцинського та протоіерея І.О. Шиповича. З ініціативи протоіерея Г. Сулими зав'язалося листування Підвідділу зі священником с. Березки Ольгопільського повіту з метою збору інформації про розташовані там пам'ятки [115].

Тісною була співпраця подолян з Київським товариством охорони пам'яток старовини та мистецтва, членом якого був Ю.Й. Сіцинський та інші діячі краю. У Статуті Товариства п. 2 проголошував: «Райони діяльності Товариства охоплюють Київську, Подільську, Волинську, Чернігівську, Полтавську, Херсонську, Мінську, Люблінську, Гродненську, Катеринославську та Бессарабську губернії» [116; 117]. Завдяки членам Товариства від Поділля було зібрано інформацію про архітектуру Сатанова, підземелля в с. Кринички Кам'янецького повіту [118], замкову церкву в м. Хмільник, синагогу XVIII ст. у м. Городок, пам'ятки міст Бару та Ямполя, Сутковецьку церкву, Меджибізьку фортецю, церкву с. Василівка Брацлавського повіту, підземелля в с. Рахни Лісові Ямпільського повіту [119]. Велике занепокоєння у членів Товариства викликав обвал стіни в Кам'янецькій фортеці, що стався у 1913 р. [120; 121]. У співпраці з місцевим активом Товариство здійснило огляд фортеці в м. Жванець й підготувало кошторис для її реставрації [122].

Значного піднесення набула охорона пам'яток архітектури в 1917–1920 роках, оскільки на той час Кам'янець-Подільський стає одним із головних центрів країни, а в червні-липні 1919 р. – навіть столицею УНР. На передових позиціях у порятунку рухомих і нерухомих пам'яток виявилися члени Подільського церковного історико-археологічного товариства голова Відділу охорони пам'яток старовини та мистецтва Міністерства народної освіти УНР П.В. Клименко та Міністр народної освіти, згодом Міністр віросповідань, Головноуповноважений уряду УНР І.І. Огієнко.

У період існування Української Держави міською думою Кам'янця-Подільського, на пропозицію керівника польської фракції Антона Шульмінського, було прийнято рішення визнати мінарет поблизу Кафедрального костелу «пам'яткою суспільного значення» та закрити про-

їзд для автомобілів на подвір'я поблизу цього храму. В серпні 1918 р. було порушено питання про очистку фортеці та створення там музею, але його вирішення було відкладено на невизначений час [123]. Однак найбільш активна діяльність розгорнулася в період Директорії УНР, особливо, коли Кам'янець-Подільський став тимчасовою столицею УНР.

У 1919 р. М.Ф. Біляшівський звернувся до повітового комісара м. Летичева із запитом про стан фортеці в м. Меджибіж і проханням надіслати її фото. Микола Федотович наголосив, що «обов'язок адміністрації в тому, щоб цьому пам'ятникові ніяка шкода не чинилась, не розбиралось би каміння, не робилося б хижацьких розкопок і т.і.». У випадку, коли замковим чи іншим пам'яткам старовини містечка загрожувала небезпека, просив негайно повідомляти його [124]. Такі ж звернення адресувалися комісару м. Літина щодо Пилявського замку [125], комісару м. Проскурова щодо Сатанівського замку [126].

Часто повітові управи зверталися до уряду та Відділу охорони пам'яток старовини та мистецтва узяти під опіку пам'ятки архітектури. Так, Гайсинська повітова управа зверталася з проханням взяття під охорону мастків Ярошинського в м. Куні, Черномського в с. Комарівці, Потоцького в м. Теплик, Ярошинського в м. Кіблінці [127]. Агроном Літинського повіту звертався з проханням зберегти пам'ятки архітектури у селах Чернятин, Северинівка, Манаківці, Рів, Качанівка, м. Стара Синява [128]. Голова Волочиської волосної управи І. Сіров прохав зберегти не пограбований масток у с. Копачівка [129].

У 1919 р. Летичівська повітова управа прохала про передачу Меджибізької фортеці під культурно-просвітницьку установу. Формально замок був переданий «Просвіті», але реально знаходився в підпорядкуванні районного начальника інженерного відділу Міністерства військових справ, що мешкав на той час у Проскурові [130].

У 1919 р. кам'янець-подільська «Просвіта», до складу якої входив Ю.Й. Сіцинський, звернулася до Відділу охорони пам'яток старовини та мистецтва з проханням звернути увагу на стан Старої фортеці, наголошуючи, що «вона є надзвичайно цінним пам'ятником старовини на Поділлі». Оскільки шкода фортеці була завдана перебуванням у ній військових, то пропонувалося просити «військовий уряд» виділити кошти на ремонт. Зверталася увага на необхідність негайного ремонту споруди, яка являє собою «сумну картину руїни» та свідчила про «нашу некультурність». Члени «Просвіти» зазначали: «Як не звернути уваги на теперішнє становище замку, то для нас, яко українців, ця справа може бути навіть ганьбою, бо кожний культурний нарід повинен охороняти пам'ятки свого минулого» [131]. Пропонувалося асигнувати 25000 карбованців для облаштування у фортеці музею чи архіву [132]. Урядом була призначена комісія для обмірів фортеці, яку очолив начальник культурно-просвітницької управи Генштабу М. Лорченко [133], створена ця комісія

8 липня 1919 р. розпорядженням Міністра народної освіти УНР за № 27/1297 під назвою «Комісія по обмірам та вивленню бойової межі Турецької фортеці в м. Кам'янці». Товариш Міністра народної освіти Петро Холодний закликав Івана Огієнка та колектив Кам'янець-Подільського державного українського університету взяти участь у роботі Комісії [134]. Петро Холодний закликав начальника залоги м. Кам'янця-Подільського Федора Колодія взяти на себе обов'язки голови Комісії, але поки-що не вдалося встановити результати її діяльності [135]. Відомо, що 5 серпня 1919 р. наказом Міністерства народної освіти за підписом П. Холодного (№ 37/1793) було створено комісію з питання відновлення та подальшого використання Старої фортеці [136]. Проте, втілити в життя добрі наміри завадили воєнно-політичні дії.

29 січня 1920 р. сталася пожежа в Палаці губернатора, на яку болісно відреагував Ю.Й. Сіцинський:

Знищили ту величність, що мав той будинок в первістнім вигляді. Здається, в той же час, при тому же губернаторові [70-ті рр. XIX ст. – *авт.*], були знищені деякі і інші пам'ятки старовини в Кам'янці: в замку знесена брама, що була при в'їзді від Підзамча, знесені башти, що стояли на кінцях Турецького мосту. Коли в 1842 р. в Кам'янці був царь Микола I, то дав наказ нічого не рухати з фортифікацій міста і берегти замок, але той наказ забули, і нищили пам'ятки старовини немилосердно. І так робилося до останніх часів... [137].

У 1920 р. з остаточним установленням радянської влади на Поділлі, діяльність подільського духовенства з охорони пам'яток архітектури, особливо сакральної, була згорнута, а в 1930-ті роки зведена нанівець. Лише на Кам'янецьчині були закриті та піддані поступовій руйнації церкви в селах Рункошів, Руда, Конилівка, Бакота, Колодіївка, Ходорівці, Рихта, Кадіївці, Цвіклівці, Пиживка, Привороття, Боруки, Студениця [138], Субич, Жванець, Гуменці, Голосків [139], Дерев'яни, Княжпіль, Шутнівці, Кудринці, Фурманівка, Цибулівка, Княгинин [140], Нагоряни, Демшин [141], Архієрейську, цвинтарну церкви, Тринітарський та Кафедральний костели в Кам'янці-Подільському [142; 143]. Низку храмів, зокрема – Іоанно-Предтечинський [144], Свято-Троїцький, Олександрівський та Казанський у Кам'янці-Подільському взагалі було знищено [145].

Отже, духовенство як елітарна частина подільської громади взяло активну участь у збереженні пам'яток архітектури, переважно церковної. Здійснювалися пам'яткоохоронні заходи шляхом фотофіксації церков, ремонту, догляду, реконструкції, будівництва храмів-пам'ятників. Усе це мало значні масштаби, що дає можливість стверджувати: завдяки старанням духовенства до нашого часу збереглися такі унікальні пам'ятки церковної архітектури, як Миколаївська церква в Кам'янці-Подільському XIV ст., Сутковецька церква-фортеця XV–XVI ст. й інші. Водночас варто зауважити, що окремі

представники духовенства інколи мимоволі сприяли й руйнації архітектурних пам'яток, переважно дерев'яної сакральної архітектури, приймаючи рішення не про реставрацію, а розбір старих і будівництво нових церков за зразком російських храмів, втрачаючи регіональну особливість і цінність. Ці процеси почали регулюватися після створення Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, який згідно з розпорядженням глави єпархії, обслідував, проводив фотофіксацію об'єктів, давав свої висновки про долю споруд.

Аналіз тогочасних публікацій дає підстави стверджувати, що на початку ХХ ст. активізувалося теоретичне осмислення ролі та місця пам'яток старовини, необхідності пошуку ефективних форм і методів популяризації охорони пам'яток архітектури. Важливу роль у цій справі відігравали Ю.Й. Сіцинський, Й.Й. Ролле, О.М. Прусевич, М.Й. Грейм й інші. Потужного розвитку пам'яткоохоронна справа на Поділлі набула в період Української революції 1917–1920 років, особливо коли Кам'янець-Подільський став тимчасовою столицею УНР і тут зібралися кращі представники тогочасної української інтелігенції, активні пам'яткоохоронці П.В. Клименко, І.І. Огієнко, Д.І. Дорошенко й інші.

Джерела та література

1. *Нестуля О.О.* Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії) / О.О. Нестуля ; НАН України, Ін-т іст. України та ін. – К. ; Полтава, 1994. – 240 с.
2. *Нестуля О.О.* Визвольні змагання українського народу і охорона пам'яток культури: 1917–1920 рр. / О.О. Нестуля ; Полтав. наук. т-во краєзнавців та ін. – Полтава, 1993. – 90 с.
3. *Нестуля О.О.* Доля церковної старовини в Україні: 1917–1941 рр. / О.О. Нестуля ; НАН України, Ін-т іст. України. – К., 1995. – Ч.1 : 1917 р. – середина 20-х рр. – 280 с.
4. *Нестуля О.О.* Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1919 рр.): 3б. док. і матер. / О.О. Нестуля (авт.-упоряд.); В.О. Горбик (відп. ред.) ; НАН України, Ін-т іст. України. – К. : Ін-т іст. України, 2008. – 319 с.
5. *Федорова Л.Д.* Теоретичні та правові питання збереження культурної спадщини в діяльності пам'яткоохоронних структур України (1910-ті рр.) / Л.Д. Федорова // Український історичний журнал. – 2011. – № 1. – С. 91–106.
6. *Волкова В.М.* Роль історико-статистичного комітету в формуванні Кам'янець-Подільського Давньосховища / Валентина Волкова // Збірник матеріалів всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори – 2006», 2010. – С. 19–26.
7. *Касап Ж.Б.* Історико-культурна спадщина Кам'янець-Подільського та її охорона в діяльності і працях Олександра Прусевича. (До 130-річчя від дня народження вченого) / Ж.Б. Касап // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Оіом, 2008. – Т. XI. – С. 417–423.
8. *Старенький І.О.* Внесок подолан у будівництво храму в с. Шипка (Болгарія) та Олександроневського собору в Кам'янці-Подільському / І.О. Старенький // Матер. XIII Подільської істор.-краєзн. конф. (18–19 лист. 2010 р.). – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. – С. 218–323.
9. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО), ф. Р-3333, оп. 1, спр. 24, арк. 1–1 зв.
10. Центральний державний історичний архів України у місті Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 725, оп. 1, спр. 66, арк. 22 зв.
11. *Сецинский Е.И.* Исчезающий тип деревянных церквей / Е. Сецинский // Труды Подольского

- церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольск: Тип. С.П. Киржацкого, 1904. – Вып. X. – С. 394–395.
12. Там само. – С. 395.
13. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и состоящих при нем Древнехранилища и Епархиальной библиотеки за 1897-1900 гг. // Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям (далі – ПЕВ). – 1901. – 14 апр. (№ 15). – С. 6.
14. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета за 1901 год // Там само. – 1902. – 22 июня (№ 24–25). – С. 211.
15. Отчет Подольского церковного историко-археологического общества за 1904 год // Там само. – 1905. – С. 3.
16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 2582, оп. 1, спр. 182, арк. 89б зв.
17. Отчет Подольского церковного историко-археологического общества за 1913 год. – Каменец-Подольск: Тип. Св.-Троицкого братства, 1914. – С. 4.
18. ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 182, арк. 90 зв.
19. Отчет Подольского церковного историко-археологического общества за 1914 год. – Каменец-Подольск: Тип. Св.-Троицкого братства, 1915. – С. 5.
20. ЦПАК України, ф. 725, оп. 1, спр. 10, арк. 3 зв.–4.
21. Там само, спр. 3, арк. 106 зв.–107.
22. Там само, арк. 154 зв.
23. Там само, спр. 66, арк. 21–22 зв.
24. Там само, арк. 21.
25. Там само, арк. 21 зв.
26. Там само.
27. ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 1, спр. 89, арк. 3–3 зв.
28. Там само, ф. 3689, оп. 1, спр. 15, арк. 44–44 зв.
29. Там само, ф. 1065, оп. 1, спр. 89, арк. 2.
30. Там само, ф. 3689, оп. 1, спр. 15, арк. 45.
31. *Троицкий П.* Программа для составления описей церквей и приходов / П. Троицкий // Там само. – 1866. – 15 янв. (№ 2). – С. 58–59.
32. *Кошель О.М.* Між церквою і наукою. Історичний нарис діяльності Подільського церковного історико-археологічного товариства (1865–1920) / Олексій Кошель; Центр дослідження історії Поділля Ін-ту іст. України НАН України. – К.; Кам'янець-Подільський: Центр подізнавства, 1998. – С. 14.
33. ДАХО, ф. Р-3333, оп. 1, спр. 24, арк. 2 зв.
34. *Яворовський Н.И.* Историко-статистическое описание церкви и прихода с. Голубечево Ольгопольского уезда / Н.И. Яворовский // ПЕВ. – 1872. – 15 апр. (№ 8). – С. 280–303; 1 мая (№ 9). – С. 318–346.
35. *Яворовський Н.И.* Историко-статистическое описание заштатного города Бара и заштатного Барского Свято-Покровского монастыря / Н. Яворовский // Там само. – 1875. – 15 июня (№ 12). – С. 356–369; 15 авг. (№ 16). – С. 473–484; 1 сент. (№ 17). – С. 502–512; 15 сент. (№ 18). – С. 533–548.
36. *Яворовський Н.И.* Историко-статистическое описание местечка Гусятина и церквей его / Н.И. Яворовский // Там само. – 1876. – 1 окт. (№ 19). – С. 206–208; 15 окт. (№ 20). – С. 209–216; 1 нояб. (№ 21). – С. 217–224.
37. *Литвиновский А.* Историко-статистическое описание села Хрустовой Ольгопольского уезда Подольской епархии // Андрей Литвиновский // Там само. – 1862. – 15 авг. (№ 16). – С. 522–523.
38. Историко-статистическое описание местечка Ладыжина Гайсинского уезда // Там само. – 1 нояб. (№ 21). – С. 696.
39. *Орловский М.Я.* Историческое описание Винницы, уездного города Подольской губернии /

- Михаил Орловский // Там само. – 1863. – 15 апр. (№ 8). – С. 310.
40. Орловский М.Я. Историческое описание заштатного города Бара Подольской губернии Могилевского уезда / Михаил Орловский // Там само. – 15 сент. (№ 18). – С. 729.
41. Орловский М.Я. Историческое описание местечка Черноострова Проскуровского уезда Подольской губернии / Михаил Орловский // Там само. – 15 окт. (№ 20). – С. 780–787.
42. Орловский М.Я. Историческое описание уездного г. Гайсина Подольской губернии / Михаил Орловский // Там само. – 1 дек. (№ 23). – С. 887.
43. Историко-статистическое описание города Балты Подольской епархии // Там само. – 1863. – 1 марта (№ 5). – С. 158–161.
44. Родзяновский И. Историко-статистическое описание приходской Св.-Николаевской церкви, находящейся в городе Балте / Иоанн Родзяновский // Там само. – 1872. – 15 мар. (№ 16). – С. 224–226.
45. Орловский М.Я. Историческое описание уездного г. Ольгополя Подольской губернии / Михаил Орловский // Там само. – 15 апр. (№ 8). – С. 261.
46. Орловский М.Я. Историческое описание уездного г. Могилева Подольской губернии / Михаил Орловский // Там само. – 1 июня (№ 11). – С. 374.
47. Орловский М.Я. Историческое описание уездного г. Летичева Подольской губернии / Михаил Орловский // Там само. – 15 июля (№ 14). – С. 507–508.
48. Орловский М.Я. Историческое описание уездного г. Ямполья Подольской губернии / Михаил Орловский // Там само. – 1 сент. (№ 17). – С. 587.
49. Историко-статистическое описание Винницкого женского монастыря, состоящего в местечке Браилове Подольской епархии // Там само. – 1869. – 15 янв. (№ 2). – С. 64–68.
50. Историко-статистическое описание прихода и церкви предградия города Винницы Педек и приписной деревни Тяжилов // Там само. – 1869. – 1 апр. (№ 7). – С. 294–303.
51. Историко-статистическое описание местечка Татариск Ушинского уезда // Там само. – 1 июля (№ 14). – С. 623–624.
52. Историко-статистическое описание церкви и прихода м. Михалполя Летичевского уезда // Там само. – 1 сент. (№ 17). – С. 723.
53. Историко-статистическое описание церкви и прихода села Гуминец Каменецкого уезда // Там само. – 15 сент. (№ 18). – С. 771–772.
54. Историко-статистическое описание церкви и прихода местечка Гусятина Каменецкого уезда // Там само. – 1 окт. (№ 19). – С. 801–802.
55. Историко-статистическое описание церкви и прихода села Кугайовец Каменецкого уезда // Там само. – 15 окт. (№ 20). – С. 832–833.
56. Историко-статистическое описание местечка Грудок Каменецкого уезда // Там само. – 1 нояб. (№ 21). – С. 864.
57. Историко-статистическое описание церкви Подольской епархии Каменецкого уезда м. Чемеровец // Там само. – 1870. – 15 янв. (№ 2). – С. 54.
58. Историко-статистическое описание прихода и церкви Подольской епархии Балтского уезда местечка Богополя // Там само. – 1 мая (№ 9). – С. 130–131.
59. Историко-статистическое описание села Нестоитой Балтского уезда // Там само. – 15 июня (№ 12). – С. 323.
60. Историко-статистическое описание села Чорной Балтского уезда // Там само. – 1871. – 15 сент. (№ 18). – С. 746–748.
61. Историко-статистическое описание села Поташны Ольгопольского уезда // Там само. – 1872. – 1 февр. (№ 3). – С. 108–111.
62. Левицкий Н. Историко-статистическое описание церкви и прихода села Лесничего Ольгопольского уезда / Николай Левицкий // Там само. – 15 февр. (№ 4). – С. 146.
63. Историко-статистическое описание церкви и прихода села Димитрашовки Ольгопольского уезда // Там само. – 15 февр. (№ 4). – С. 149.
64. Корсовецкий И. Историко-статистическое описание церкви и прихода села Войтовки

- Ольгопольского уезда / Иоанн Косровецкий // Там само. – 1 марта (№ 5). – С. 188–189.
65. Рудзкий В. Историко-статистическое описание церкви и прихода села Мошняг Балтского уезда / Владимир Рудзкий // Там само. – 15 мар. (№ 16). – С. 235.
66. Яворовский Н.И. Историко-статистическое описание церкви и прихода с. Голубечево... – С. 324–326.
67. Долинский С. Историко-статистическое описание Св.-Михайловской церкви прихода м. Загниткова Ольгопольского уезда / Стефан Долинский // ПЕВ. – 1872. – 1 июня (№ 11). – С. 426–434.
68. Историко-статистическое описание церкви и прихода местечка Пищанки Ольгопольского уезда Подольской церкви // Там само. – 1873. – 1 февр. (№ 3). – С. 121.
69. Историко-статистическое описание села Монастырского Брацлавского уезда // Там само.. – 15 мая (№ 10). – С. 348–350.
70. Историко-статистическое описание местечка Теплика Гайсинского уезда // Там само. – 1 авг. (№ 15). – С. 543–544.
71. Историко-статистическое описание местечка Тульчина Брацлавского уезда // Там само. – 1 окт. (№ 19). – С. 641–644.
72. Симашкевич М.В. Подольский архиерейский дом / М–н С–ч // Там само. – 1874. – 15 янв. (№ 2). – С. 27–40; 1 февр. (№ 3). – С. 59–69; 15 февр. (№ 4). – С. 74–84; 1 мар. (№ 5). – С. 91–99.
73. К историко-статистическому описанию местечка Печоры Брацлавского уезда Подольской епархии // Там само. – 1884. – 31 марта (№ 13). – С. 269.
74. Сулковский И.С. Субоч (Ушицкого уезда) и его пещеры / Иосиф Сулковский // Там само. – 1887. – 27 июня (№ 26). – С. 621–622.
75. Сказание о подольском городе Баре и Барском Свято-Покровском монастыре // Там само. – 12 сент. (№ 36–37). – С. 842–847.
76. Сецинский Е.И. Древнейшие православные церкви в Подолии. Церковь-замок в с. Сутковцах Летичевского уезда / Е. Сецинский // Там само. – 1889. – 14 янв. (№ 2). – С. 53.
77. Сецинский Е.И. Бакота – древняя столица Понизья / Е. Сецинский / Там само. – 1889. – 17 нояб. (№ 46). – С. 1130–1137; 24 нояб. (№ 47). – С. 1175–1184; 1 дек. (№ 48). – С. 1202–1212; 8 дек. (№ 49). – С. 1235–1241.
78. Сецинский Е.И. Древнейшие православные церкви в Подолии. Свято-Троицкая церковь в м. Зинькове Летичевского уезда / Е. Сецинский // Там само. – 1890. – 21 апр. (№ 16). – С. 301–308; 28 апр. (№ 17). – С. 319–324.
79. Григоренко Г. Город Брацлав и его храмы / Г. Григоренко // Там само. – 1895. – 20 дек. (№ 50–51). – С. 1299–1304; 1896. – 8 янв. (№ 2). – С. 41–44; 22 янв. (№ 4). – С. 95–99; 12 февр. (№ 70). – С. 143–149.
80. Старенький І. О. Вказ. Праця.
81. Яворовский Н.И. О значении исторического иллюстрированного описания Подолии / Н.Я. // Там само. – 1892. – 28 марта (№ 13). – С. 215.
82. Там само. – С. 216.
83. Сецинский Е. И. Исчезающий тип... – С. 393.
84. Там само. – С. 393–394.
85. Там само. – С. 394.
86. Там само. – С. 396–397.
87. Там само. – С. 398–399.
88. Там само. – С. 400–416.
89. Сецинский Е.И. Южно-русское церковное зодчество / Е. Сецинский // Православная Подолия. – 1907. – 25 февр. (№ 7–8). – С. 155.
90. Там само. – С. 155.
91. Там само. – С. 158–159.

92. Там само. – С. 162.
93. Там само. – С. 162.
94. Там само. – С. 164–165.
95. Там само. – С. 166–167.
96. Там само. – С. 168.
97. Там само. – С. 169–172.
98. Там само. – С. 174.
99. Там само. – С. 174.
100. Там само. – С. 176.
101. ДАХО, ф. Р-3333, оп. 1, спр. 34, арк. 1.
102. Прокопчук В.С. Йосип Ролле – красзнавець Поділля / В.С. Прокопчук // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. – Хмельницький : Поділля, 1999. – С. 503.
103. Старенький І.О. Юзеф Ролле про охорону пам'яток / Ігор Старенький // Студентський меридіан. – 2011. – 6 травня (№ 1695–1699). – С. 15.
104. D-r Antoni J. (Rolle). Zameczki podolskie na kresach multanskich / D-r Antoni J. – Wyd. 2-e, przerobione. – Warszawa – Krakow, 1880. – T.I. – 308 s.
105. D-r Antoni J. (Rolle). Zameczki podolskie na kresach multanskich / D-r Antoni J. – Wyd. 2-e, przerobione. – Warszawa – Krakow, 1880. – T. II. – 304 s.
106. Dr. Antoni J. (Rolle). Zameczki podolskie na kresach multanskich / D-r Antoni J. – Wyd. 2-e, przerobione. – Warszawa – Krakow, 1880. – T. III. – 290 s.
107. Касап Ж.Б. Вказана праця. – С. 419–420.
108. Сецинский Е.И. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и учрежденного им церковного Древнехранилища за 1890 год / Е. Сецинский // ПЕВ, часть неоф. – 1891. – 16 мар. (№ 11). – С. 6–15.
109. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и учрежденного им церковно-исторического Древнехранилища за 1892 год // Там само. – 1893. – 20 мар. (№ 12). – С. 246–248.
110. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и учрежденного им церковно-исторического Древнехранилища за 1893 год // Там само. – 1894. – 16 апр. (№ 16). – С. 7–9.
111. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и состоящих при нем Древнехранилища и Епархиальной библиотеки за 1894 год // Там само. – 1895. – 22 апр. (№ 16). – С. 254–260.
112. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и состоящих при нем Древнехранилища и Епархиальной библиотеки за 1895 год // Там само. – 1896. – 18 мая (№ 19–20). – С. 397–398.
113. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета за 1901 год // Там само. – 1902. – 22 июня (№ 24–25). – С. 214–215.
114. ЦДІАК України, ф. 725, оп. 1, спр. 89, арк. 4 зв.
115. Кух О.М. Київський відділ Російського імператорського воєнно-історичного товариства: подільський вектор діяльності (1911–1914 рр.) / О.М. Кух, В.Б. Стецюк // Матеріали XIII Подільської історико-краснавної конференції (18–219 листопада 2010 року). – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. – С. 67–69.
116. ЦДІАК України, ф. 725, оп. 1, спр. 1, арк. 5.
117. Устав Киевского общества охраны памятников старины и искусства. – К. : Тип. окруж. штаба, 1910. – С. 3.
118. ЦДІАК України, ф. 725, оп. 1, спр. 10, арк. 10.
119. Там само, спр. 105, арк. 9–34 зв.
120. Там само, арк. 16–22.
121. Устав Киевского общества... – С. 3.
122. ЦДІАК України, ф. 725, оп. 1, спр. 105, арк. 38–46.

123. *Нестеренко В.А.* Діяльність Кам'янець-Подільської міської думи наприкінці 1917–1918 рр. / В.А. Нестеренко // Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Січинського та Володимира Січинського : зб. матеріалів міжн. наук.-красн. конф., присвяченої 150-річчю від дня народження Ю. Січинського і 115-річчю від дня народження В. Січинського. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2010. – С. 304.
124. ЦДАВО, ф. 3689, оп. 1, спр. 14, арк. 5–5 зв.
125. Там само, арк. 6–6 зв.
126. Там само, арк. 7–7 зв.
127. Там само, арк. 10–10 зв.
128. Там само, арк. 11.
129. Там само, арк. 31.
130. Там само, арк. 92–93, 116.
131. *Александр.* Кам'янецький замок та заходи щодо його охорони / Александр // Трудова громада. – 1919. – 16 серп. (№ 39). – С. 5–6.
132. Там само. – С. 6.
133. ЦДАВО України, ф. 3689, оп. 1, спр. 14, арк.. 56.
134. Там само, спр. 10, арк.. 48.
135. Там само, арк. 49–50.
136. Там само, арк. 53.
137. *Січинський Ю.Й.* Губерніяльний будинок. (Історична замітка) / Є.С. // Наш шлях. – 1920. – 7 лют. (№ 23). – С. 2.
138. ДАХО, ф. Р-335, оп. 1, спр. 394, арк. 73, 85 зв., 87, 90, 152, 165 зв.–166, 175 зв.
139. Там само, спр. 395, арк. 439–441.
140. Там само, спр. 547, арк. 76–86, 477.
141. Там само, спр. 552, арк.. 139–143.
142. Там само, спр. 395, арк. 331.
143. Там само, спр. 547, арк.. 191.
144. Там само, спр. 394, арк.. 405.
145. *Задорожнюк А.Б.* Казанський собор у Кам'янці-Подільському / Задорожнюк А., Копилов С., Петров М. – Кам'янець-Подільський : Мошак М.І., 2007. – С. 25.

***Старенький И.А.* Деятельность подольского духовенства по охране памятников архитектуры во второй половине XIX – начале XX в.**

В статье рассматривается процесс развития деятельности подольского духовенства относительно памятников архитектуры во второй половине XIX – в начале XX в.

Ключевые слова: Подольская епархия, Подольская духовная консистория, духовенство, храм, памятник архитектуры, памятникоохранительная работа, Подольский епархиальный историко-статистический комитет.

***Staren'kiy I.O.* Activities of clergy of Podillya in the protect of public monuments in the second half of the 19 – early 20 century**

In the article scrutinize process develop work clergy of Podillya about security the monuments architecture in the second half XIX – at the beginning XX century.

Key words: Diocese of Podillya, Ecclesiastical consistory of Podillya, clergy, church, the monuments architecture, protect of monuments, Historic-statistical committee of Podillya.

УДК [904:72]:94(477-25)«19»

І.А. КРАВЧЕНКО

**З історії пам'яткоохоронної справи
у Києві початку XX ст.**

Стаття присвячена одному з напрямів діяльності Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва. Розглядається історія дослідження членами товариства території Софійського собору на початку XX ст.

Ключові слова: охорона пам'яток, Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва, Імператорська археологічна комісія, Києво-Софійський собор, брама Заборовського.

У 1910 р. відомими вченими, представниками інтелігенції, державних структур у Києві було засноване Київське товариство охорони пам'яток і мистецтва. За статутом це товариство створювалося з метою пошуку та збереження пам'яток старовини і мистецтва [2, с. 3], про що говорить і його назва. Географія, у межах якої мало діяти Товариство, також визначалася статутом. Фактично це була територія, яку свого часу займало Київське князівство. Але зі зрозумілих причин найбільшою мірою діяльність членів товариства зосередилася у межах Києва та його околиць.

Багато уваги члени товариства приділяли дослідженню й охороні видатних київських пам'яток – Софійського собору, Митрополичої садиби, брами Заборовського, Золотих воріт і Андріївської церкви.

По-перше, слід зупинитися на дослідженнях і заходах Товариства з охорони самого Софійського собору. На засіданні товариства 19 березня 1912 р. голова Розпорядчого комітету О.І. Мердер повідомив, що у стародавній хрещальні собору є чимало «мармурів», які не були зареєстровані, й тому виникала загроза, що їх можуть використати на дрібні вироби і вони просто зникнуть. Учасники засідання запропонували О.І. Мердеру самому оглянути хрещальню [3, с. 74]. 19 квітня з дозволу й у присутності кафедрального протоієрея М.Д. Златоверховникова та ключаря собору протоієрея Н.А. Браїловського, члени товариства О.І. Мердер, протоієрей Ф.І. Титов і С.П. Вельмін оглянули мармурові артефакти у хрещальні правій частині головного притвору собору. Вони знайшли там багато дуже цікавих карнизів, капітелей та інших виробів із мармуру, шиферних плит, шматочків мозаїки, кахляних плиток давньоруського часу та XVII–XVIII ст. й інших стародавніх предметів. Головним чином це були знахідки з розкопок Д.В. Мілеєва, інший матеріал почав тут складатися ще за часу протоієрея П.Г. Лебединцева. Дослідники зазначили також, що це приміщення являло собою прибудову XI ст., розписану фресками, причому штукатурка відшарувалася від південної стіни, де були тріщини, і ось-ось могла впасти. Члени Товариства зазначали, що потрібно укріпити стіни й фрески на них, а мармурові й інші предмети упорядкувати. Товариство схва-

лило повідомити про стан стін і фресок Імператорську Археологічну Комісію (далі – ІАК), а старовинні предмети розібрати, описати й привести у належний стан [3, с. 85–95].

Професор А.В. Прахов повідомив, що під підлогою собору знаходиться чимало «мармурів» XI ст. Товариство постановило звернутися до ІАК з проханням ужити заходів для укріплення й реставрації стародавніх мозаїк і фресок, а також продовжити дослідження підлоги собору, розпочаті в 1909 р. представником Комісії Д.В. Мілєєвим [3, 84], з метою з'ясування первісного вигляду Софійського собору. Вченим у вівтарі були відкриті 4 рівні старовинної підлоги, з яких 2 були зроблені зі старовинної мозаїки. Були влаштовані люки, в які було видно 3 попередні рівні підлоги, старовинні віконні рами зі склом, посудини й старовинна цегла. У Софійському ж соборі під час прокладки каналів для опалення А.В. Праховим було знайдено багато старовинних мармурових прикрас собору. На думку членів Товариства, подальші археологічні дослідження площі, яку займає собор, могли б пролити більше світла на питання про його старовинне оздоблення, й ці дослідження особливо необхідні перед реставрацією собору, про яку вже неодноразово клопоталося товариство [3, с. 86, 95].

4 серпня 1912 р. товариство розглядало також питання про стан мозаїк у вівтарі Софійського собору. О.І. Мердер незадовго перед тим (6 травня) отримав від помічника завідувача розкопками ІАК у м. Києві С.П. Вельміна лист, що виражав занепокоєння їх станом. Голова Товариства єпископ Чигиринський Павло не раз говорив про необхідність повної реставрації Софії, або, у крайньому разі, про укріплення мозаїчних зображень. Але передчасна смерть єпископа не дозволила втілити в життя це починання [3, с. 89]. Лист С.П. Вельміна, а також наявні у місті у продажу окремі камінці з софійських мозаїк спричинили організацію Товариством 17 травня 1912 р. попереднього огляду вцілілих мозаїчних зображень. Було з'ясовано, що вони справді знаходяться у поганому стані, про що тоді ж склали акт. Мозаїки оглядали О.І. Мердер, професори В.З. Завітнєвич, Г.Г. Павлуцький, А.М. Лобода, протоієрей Ф.І. Титов, інженери В.А. Безсмертний, В.В. фон Ейснер, єпархіальний архітектор Є.Ф. Єрмаков і С.П. Вельмін. Вистукування мозаїчного фону між священними зображеннями засвідчило, що шар, на якому покладена мозаїка, у багатьох місцях відшарувався від поверхні кам'яної кладки, а окремі кам'яні мозаїк осипалися через сирість, що проникає у простір між кам'яною кладкою і штукатуркою, що відшарувалася [4, с. 10]. Розпорядчий комітет запропонував Раді Товариства звернутися до ІАК і вжити відповідних заходів для підтримки та збереження цієї унікальної пам'ятки старовини [4, с. 83].

Член Товариства професор В.З. Завітнєвич підготував і прочитав на загальному річному засіданні 10 березня 1916 р. реферат «Час дійсної закладки храму св. Софії у Києві на основі літописних даних» [6, с. 17].

На засіданні Ради товариства 28 жовтня 1916 р. розглядалося звернення ІАК від 17 жовтня цього ж року про складання проекту й кошторису робіт зі збереження фресок на сходах на хори Софії. Була утворена комісія з членів товариства Г.Г. Павлуцького, В.П. Піщанського, Н.В. Пахаревського, протоієрея М.Д. Златоверховникова, яким доручили цим зайнятися. Тоді ж розглядали питання про підтримання виправлених софійських мозаїк, за збереженість яких, на думку членів товариства, було більше підстав переживати, ніж за поновлені залишки фресок. Було вирішено нагадати ІАК про вжиття заходів для збереженості й підтримки мозаїк [5, с. 27; 8, с. 7]. Створена комісія зробила свій висновок і кошторис, які й були представлені на засіданні Товариства 27 січня 1917 р. [10, с. 29]

Нарешті, 13 листопада 1918 р. Товариство розглядало звернення митрополита Київського Антонія, який пропонував уповноважити когось із членів взяти участь у роботі Комісії вчених для проведення задуманої митрополитом реставрації храму Св. Софії Київської. Представниками у Комісії від Товариства стали О.І. Мердер й інженер В.А. Обремський [10, с. 40].

Досить тривалий час Товариство займалося й долею іншої видатної пам'ятки Софії Київської – брами митрополита Рафаїла Заборовського XVIII ст., збудованої за проектом архітектора Й. Шедела у 1744–1746 роках у стилі українського бароко. Вперше питання про збереження брами було поставлене на засіданні Товариства 20 жовтня 1910 р. О.І. Мердером [10, с. 5–14].

На засіданні 7 грудня 1911 р. член Товариства професор М.В. Довнар-Запольський зазначив, що просив покійного єпископа Павла, голову Товариства, відкрити вид на браму, але через смерть єпископа це залишилося не зробленим. Тому Товариство постановило звернутися до митрополита Київського з проханням дати таке розпорядження [3, с. 25]. На засіданні 27 грудня А.Д. Ертель виклав свої міркування з приводу брами. Він вважав, що її потрібно відкопати до рівня, на якому вона стояла під час побудови та відкрити через неї вільний доступ до Софії Київської. Як зазначив учений, «цей спосіб буде слугувати найкращою гарантією збереженості воріт і від намагань економів Митрополитанського дому ламати старовинний мур і будувати на його місці невідомо навіщо «доходні будинки» [3, с. 50]. Товариство постановило передати цю заяву Розпорядчому комітету з проханням розглянути його під час найближчого засідання за участю А.Д. Ертеля, І.Н. Дьякова й архітектора А.Е. Бутенко.

На засіданні 19 березня 1912 р. А.Д. Ертель доповідав про те, як посувається справа з відкриттям брами [3, с. 71]. Знову питання розглядалося 4 серпня 1912 р. О.І. Мердер повідомляв, що 18 квітня браму й місце навколо неї оглянули члени Товариства, які встановили, що відкрити прохід через неї неможливо, оскільки до брами прилягає великий фруктовий сад, який із відкриттям воріт буде знищений випадковими перехожими, як і цвинтар колишньої

Георгіївської церкви; доступ до собору через цю браму перегороджений також Митрополичими покоюми, до того ж брама виходить на завузьку вулицю. Тому члени Розпорядчого комітету вважали, що відкривати прохід через браму не слід. Бажано було б зняти землю з боку провулку між тротуаром і воротами приблизно на один аршин і замінити існуючу дерев'яну огорожу, яка значно закриває вид на браму, легшою, але все ж досить міцними металевими ґратками. Роботи слід було б здійснювати за вказівками спеціаліста, який належним чином відвів би дощову воду. Товариство схвалило просити Управління Києво-Софійського Митрополичого Будинку виконати ці пропозиції [3, с. 84–85, 94].

Але й майже через 2 роки справа була ще не завершеною. Так, на засіданні 17 квітня 1914 р. обговорювалося питання про те, яким чином згідно кошторису економа Митрополичого Будинку встановити залізну решітку перед замурованою брамою з боку Митрополичого саду. Постановили просити протоієрея Ф.І. Титова провести переговори з економом про заміну дощатої огорожі на легку залізну й узагалі про упорядкування прилеглої до брами місцевості [3, с. 187–188]. 4 вересня 1914 р. Розпорядчому комітету доповіли про сумний стан брами. Товариство доручило професору Г.Г. Павлуцькому, П.І. Голландському й А.Д. Ертелю знову оглянути браму з метою приведення її у належний стан, і повідомити свої висновки Товариству [3, с. 241]. 11 вересня 1914 р. П.І. Голландський і А.Д. Ертель доповіли про результати огляду та про необхідність ремонту брами. Ремонт брами з боку саду був відкладений до весни, але Товариство визнало за необхідне негайно провести роботи з її розчистки й ремонту з боку Георгіївського провулку, про що слід негайно клопотатися перед митрополитом [3, с. 242].

Восени цього ж року під керівництвом П.І. Голландського були проведені роботи з пониження ґрунту для розчистки підосви колон і пілястрів, що підтримували й укріплювали арку брами, а також встановлена замість дощатої залізна огорожа на цегляному фундаменті [9, с. 1], про що доповідалося на засіданні 26 травня 1915 р. [3, с. 245]. Трохи раніше, 22 квітня 1916 р., Товариство обговорювало подальші заходи для підтримання брами й доручило протоієрею Ф.І. Титову переговорити з економом Митрополичого Будинку про побілку й штукатурення колон і покриття брами залізом під наглядом П.І. Голландського [3, с. 86]. 12 травня 1916 р. протоієрей Ф.І. Титов доповів про результати переговорів з економом. За його словами, асигновані на цю справу покійним митрополитом Флавіаном кошти закінчилися, і якщо Товариство бажає довести цю справу до кінця, воно повинно скласти додатковий кошторис, який економ подасть на розгляд влади. П.І. Голландському доручили скласти цей кошторис [7, с. 94].

У 1909–1910 роках археолог і архітектор Д.В. Мілєєв здійснив розкопки на території Митрополичої садиби Софійського собору, де знайшов залишки ста-

родавнього, ще невідомого досі храму XI ст. [3, 37] Він ідентифікував його як Георгіївську церкву, збудовану за часу князювання Ярослава Мудрого. На засіданні товариства у 1910 р. Д.В. Мілеєв зробив доповідь про своє відкриття.

Згідно цього повідомлення, навесні 1909 р. у садибі Митрополичого Будинку на перетині Стрілецької вулиці та Георгіївського провулку почали будувати великий прибутковий будинок. ІАК відрядила Д.В. Мілеєва для нагляду за земляними роботами. В міру наближення досліджень до перетину Георгіївського провулку та Стрілецької вулиці почали зустрічатися стародавні поховання й був знайдений цілий цвинтар XI–XIII ст. Але цей цвинтар був знищений і на його місці таки спорудили будинок.

Потім дослідження продовжувалися у дворі будинку, що споруджувався, на місці, де планували збудувати погребі та сараї. В міру просування на захід знову почали зустрічатися ряди поховань і, нарешті, були відкриті 2 апсиди церкви. Управлінню Митрополичого Будинку було оголошено, що відкрита стародавня церква, й подальша забудова не може буди допущеною. Через пізню осінь і настання холодів дослідження припинилися й знову розпочалися влітку 1910 р., триваючи до середини вересня.

У результаті розкопок з'ясували цілком план відкритої церкви. Вона була візантійського типу, триапсидна, п'ятибанна. Із заходу церква мала великий притвор; у північно-західному куті церкви була вежа (башта), всередині круга з гвинтовими сходами, утвердженими на круглому стовпі – хід на хори церкви. Подібні вежі були добре знайомі дослідникам пам'яток того часу (наприклад у церкві Спаса на Берестовому). З південного й північного боку церкви були прибудови, сучасні будівництву храму.

У цих прибудовах було знайдено масив поховань. Деякі були в цегляних склепах, багато прикрашених різнокольоровими полив'яними плитками, інші поховання – в дубових трунах. У деяких із поховань знайдені цінні прикраси. У північному приділі церкви низку склепів, а також частину фундаменту було розбито прокладкою труби для каналізації та водопроводу.

Дослідження засвідчили, що відкрита церква була збудована у першій половині XI ст. Це датування підтверджував увесь матеріал, з якого побудований храм. Техніка будівництва подібна до Десятинної церкви; під фундаментом на материк укладені ряди дубових балок, на які клався бут фундаменту з каменю, скріпленого стародавнім цементом (вапно з битою цеглою).

Стіни церкви склалися з тонкої цегли з битим кварцом, скріпленим таким же стародавнім цементом. Хоча кладка стін збереглася на місці всього у двох місцях, але й ці шматки точно вказували на матеріал, з якого були побудовані стіни.

Далі дослідження показали, що ця церква була багато прикрашена. Внутрішні стіни були розписані фресками. Підлога була викладена з різнокольорових поливних плиток, різних форм і дуже гарних. У багатьох місцях

церкви збереглася лише підготовка з цем'янки, на якій була вкладена ця підлога з плиток. Окрім цих прикрас, церква була прикрашена також смальтою, подібною до тієї, якою була прикрашена головна апсида Софійського собору – як стіни, так і підлога.

Шляхом дослідження культурного шару з'ясували, що церква існувала протягом трьох століть (з XI до XIII ст.). На це вказували й поховання, що здійснювалися цього часу всередині церкви. Потім був період занепаду, церква поступово старіла, руйнувалася, і довгий час стояла у вигляді руїн. Цей період ясно виражений шаром, який заліг на місці підлоги церкви й утворився від зруйнованих стін, з яких відвалювалися фрески.

І, нарешті, лише в пізніший час, близько XVII ст., церква була остаточно зруйнована з метою використання будівельного матеріалу. З розбитих фундаментів брали каміння, натомість цемент залишався на місці, заповнюючи собою траншеї від розбитих фундаментів.

Таким чином, Д.В. Мілеєв зробив припущення, що це залишки Георгіївської церкви часу Ярослава Мудрого, і поставив питання про подальше збереження відкритої пам'ятки старовини. Він пропонував не допустити забудову на цьому місці, поставити каплицю на місці престолу, на що давало згоду управління Митрополичого Будинку. Частини фундаменту, що збереглися, він пропонував залишити відкритими над поверхнею ґрунту, зруйновані частини засипати до рівня підлоги церкви й на поверхні землі нанести весь план церкви у вигляді бетонних доріжок, розбивши всередині декоративний сквер [4, с. 4–9].

6 жовтня 1910 р. управління Києво-Софійського Митрополичого Будинку пропонувало поставити за свій рахунок пам'ятник у вигляді хреста на п'єдесталі з відповідним надписом і огорожею на місці розкопок церкви й узяти на себе засипку землею ділянки розкопок, де була прокладена каналізація та водопровід з боку Георгіївського провулку [4, с. 2].

Але місце розкопок так і не було належним чином приведене до ладу. Так, член Товариства А.Д. Ертель 27 грудня 1911 р. доповідав, що воно на той час було дуже забрудненим і схожим на звалище [3, с. 51]. На засіданні 19 березня 1912 р. головою Розпорядчого комітету Товариства О.І. Мердером було порушене питання про огорожу залишків цього Георгіївського храму [3, с. 71]. 18 квітня 1912 р. О.І. Мердер і член Товариства професор, протоієрей Ф.І. Титов оглянули місце розкопок. 4 серпня 1912 р. на засіданні Товариства знову розглядалося питання про збереження храму. Планували відтворити весь план стародавньої церкви на рівні сучасної їй підлоги, а на місці престолу встановити спеціальний пам'ятник за кошти економії Митрополичого Будинку, на що остання дала згоду [3, с. 84, 94]. Але навіть у 1914 р. (цього року передчасно помер Д.В. Мілеєв) справа майже не зрушила з місця. 21 серпня 1914 р. економ Києво-Софійського Митрополичого Будинку ієро-

монах Веніамін зазначив, що на розкопках до цього часу залишалася величезна купа землі й значна кількість шматків стародавньої цегли й вапна. Розриті рови, крім спричинення шкоди фруктовому саду, мають непривабливий вигляд, що псує садибу, прилеглу до житлових споруд Митрополичого Будинку, і це викликає численні скарги їх мешканців. У травні 1914 р. розкопки відвідали Г.Г. Павлуцький, О.І. Мердер і Левицький, пообіцявши сприяти їх якнайшвидшому упорядкуванню [8, с. 4]. Члени Товариства П.І. Голландський і А.Д. Ертель на засіданні 11 вересня 1914 р. доповідали про роботи, необхідні для відтворення на поверхні землі плану храму, фундаменти якого були відкриті й потім кинуті напризволяще ІАК кілька років тому. Питання вирішили відкласти до весни [3, с. 242]. Так, на засіданні 24 січня 1915 р. члени особливої комісії товариства доповіли складений ними проект відповіді на відношення ІАК від 20 жовтня 1914 р. за № 2177 з приводу увічнення плану храму [3, с. 181]. ІАК просила Товариство посприяти цьому проекту й доручала своєму співробітнику С.П. Вельміну розбити план церкви на місці [8, с. 7]. (Щоправда, у Вельміна не виявилось на руках необхідного проекту) [8, с. 8].

Але й навесні 1915 р. заплановані роботи здійснені не були. Ще наприкінці літа 1914 р. на прохання комітету Товариства протоієрей Ф.І. Титов доповів митрополиту Київському Флавіану про готовність Товариства привести у належний стан місце розкопок храму. Навесні 1915 р., з наміром зайнятися точним установленням меж стародавньої церкви та дізнавшись про перебування у Києві члена ІАК академіка архітектури П.П. Покришкіна, О.І. Мердер вирішив, перше, ніж розпочинати роботи, порадитися з ним. П.П. Покришкін відповів, що не має на це повноважень від керівництва Комісії. Таким чином, Товариство було відсторонене від справи упорядкування залишок давньої церкви. Товариство 26 травня 1915 р. постановило визнати свою участь у цій справі зайвою, через те, що ІАК сама вирішила зайнятися упорядкуванням розкопок у Митрополичому саду [3, с. 254].

22 червня 1915 р. митрополит Київський Флавіан повідомив ІАК про свої розпорядження з приводу виконання на кошти Митрополичого Будинку планування місцевості й установлення невеликого пам'ятника на місці розкопок храму. Нагляд за цими роботами взяв на себе П.П. Покришкін [8, с. 14].

2 липня 1915 р. Товариство, з огляду на зазначені обставини, порушило питання про те, що ІАК, виявивши певною мірою інтерес до пам'яток Києва та його околиць княжої доби, не закінчила належним чином жодну з розпочатих робіт. Якщо ці роботи й проводилися, то з їх результатами не можна було ознайомитися навіть за звітами, що видавалися Комісією. У Києві такими об'єктами були погости Десятинної, Ірининської, Георгіївської церков, Золоті ворота й погост церкви Спаса на Берестовому. Вирішено було просити Комісію приділяти більше уваги унікальним пам'яткам зодчества, й нагадати,

що вони не можуть зберігатися шляхом одного лише приїзду зі столиці оглядачів, хоча б і вчених архітекторів [3, с. 258]. Але 6 жовтня 1915 р. на засіданні Товариства розглядався лист із ІАК від 9 вересня того ж року, що встановлював виключне право на виконання робіт на території залишків Георгіївської церкви за П.П. Покришкіним [3, с. 261; 6, с. 15].

Тут можна прослідкувати черговий конфлікт між центральним державним органом охорони й дослідження пам'яток церковної архітектури Російської імперії – ІАК – і громадським науковим товариством, у даному випадку – Київським товариством охорони пам'яток. Річ у тім, що ІАК у 1889 р. отримала виключне право надавати дозвіл на розкопки, а також право нагляду за реставрацією та зберіганням документації з реставрації. Комісія брала активну участь у реставрації та розкопках церковних пам'яток. Але між ІАК і численними громадськими науковими товариствами імперії постійно точилася «боротьба за старожитності». Часто ІАК просто не встигала дослідити всі відкриті місцеві пам'ятки величезної за територією держави, але й не давала дозволу на їх дослідження місцевими науковими товариствам, що гальмувало розвиток науки й охорону пам'яток у цілому. У випадку з долею залишків Георгіївської церкви, враховуючи, що воно було відкрите незадовго до Першої світової війни та революції, це зволікання мало вкрай негативні наслідки.

Приблизно така ж історія відбулася з підземеллями на території Софії Київської. 15 березня 1916 р. у дворі Софійського собору утворився провал глибиною понад сажень. У провалі виднівся викладений камінням хід, який було важко роздивитися через пізній час. Поліцмейстер Горностаєв телефоном повідомив про це О.І. Мердера [10, с. 3]. Про це ж Товариство повідомив і економ Митрополичого Будинку. Негайно після отримання повідомлення Товариство, після екстрених зборів, відрядило О.І. Мердера й А.Д. Ертеля на місце провалу. Було вирішено негайно розпочати розкопки, доручивши цю справу А.Д. Ертелю [10, с. 9].

На засіданні 31 березня 1916 р. А.Д. Ертель доповів про відкриття й розчистку старовинних підземних ходів на території Софії Київської, між собором і корпусом Києво-Софійського духовного училища. Товариство вирішило продовжити дослідження ходів, асигнувавши на це 100 руб. Присутні на засіданні запрошувалися 2 квітня для огляду робіт, що здійснювалися [10, с. 8].

Отже, протягом 17 березня – 6 квітня 1916 р. А.Д. Ертель здійснив археологічні розвідку підземного ходу, про що склав відповідний звіт. Роботи час від часу відвідувалися й іншими членами Товариства – П.І. Голландським, В.Г. Леонтовичем і В.А. Обремським.

Згідно звіту А.Д. Ертеля, місце обвалу після очистки від сміття представляло собою майже правильної форми круглу яму, на дні якої на глибині 0,94 сажні означилася верхівка кам'яного (цегляного) зводу підземного ходу в напрямку приблизно на південний захід. Сміття, що забивало яму, і далі дони-

зу сам підземний хід складалися не лише з обвалених верхніх шарів ґрунту з різноманітними сучасними включеннями, але й з будівельних залишків – цегли, плиток, скла, котрі належали якійсь будівлі XVII ст. Серед цегли зрідка траплялися шматки давньоруського періоду, а також уламки червоного шиферу; була знайдена шиферна плита розміром близько одного квадратного аршину. У смітті, що заповнювало початок ходу з ями ближче до підшови, була знайдена мідна монета Людовіка XIV.

Підшо́ва ходу була розкрита на глибині 2,1 аршина від поверхні землі й складалася з материкового світлого лесу. Висота ходу від підшови до вершини зводу – 1,16 сажні, ширина – 1 сажень. Хід від місця обвалу спускався вниз під кутом близько 8° , хоча цей нахил по довжині ходу був виражений не всюди точно. Підлога ходу складалася зі світлого лесу (звичайного київського). Засип сміттям зазначеного складу поступово знижуючись продовжувалася протягом близько 3 сажнів і потім відразу крутим відкосом підіймалася доверху, знову заповнюючи хід до верху. В цьому місці засип складалася вже майже повністю з темної культурної землі, й домішок сміття було порівняно мало. В такому вигляді А.Д. Ертель визначив напрямок ходу на південний схід. Оскільки з продовженням ходу спостерігати за роботами й робітниками водночас і під землею й на поверхні (огляд землі, що виймалася, тощо) одному було неможливо, на прохання А.Д. Ертеля Розпорядчий комітет Товариства запросив на допомогу В.В. Кузнєцова, за участі якого продовжували розвідку до припинення робіт.

Проведені дослідження доводили, що північно-західна частина ходу в тому вигляді, в якому вона була відкрита, набагато старіша XVII ст. і споруджена можна датувати часом Київської Русі.

А.Д. Ертель вважав, що цей підземний хід був частиною цілої системи підземних ходів старого Києва, про існування яких свідчить і передання, і наявність постійних провалів землі у цій місцевості. Він був упевнений, що наштотхнувся саме на уривок якоїсь системи ходів і що підземний хід у мастку Зівала (на розі Стрітенської та Малої Володимирської вулиць) був продовженням цього «софійського» ходу. В цьому вчений пересвідчився, зробивши кілька пробних бурових свердловин уздовж орієнтації ходу до будівлі духовного училища. Й усюди знайшов під землею на одній і тій же глибині кам'яну кладку. Винісши на поверхню землі напрямок ходу, він продовжив цю лінію на другий бік училища, і тут виявилось, що ця лінія точно співпала з лінією ходу в садибі Зівала.

Окрім зазначеної тупикової ніші, описувана частина софійського підземелля мала всього 6 ніш – по 3 в кожній стіні. Ці ніші були однієї конструкції й відрізнялися лише дрібними деталями. Їх вхідні отвори, крім двох останніх і тупикової, почали обкладати цеглою. Їх розмір у середньому 0,4 сажні, глибина – від 0,66 до 0,97 сажня, висота – від 0,60 до 0,73 сажня. Особливої уваги заслуговувала друга ніша. На початку від входу вона була влаштована так

само, як й інші, але потім на відстані 1,06 сажня її підлога переривалася колодязем глибиною близько 0,2 сажня і шириною 0,3 сажня, який продовжував усю нішу на свою ширину. Такі «пастки» дослідник зустрічав і в інших київських печерах. У правій від входу стінці колодязя на рівні основної підлоги ніші був невеликий, майже круглий лаз на ширину плеч людини, який потім розширювався в особливу камеру (ліворуч) і закінчувалася круглою схованкою у вигляді вулика. Тут, при розчищенні колодязя, знайшли кілька вуглин, уламки кераміки, трохи зітлілого дерева й кістки поросяти. Призначення схованки залишилося нез'ясованим – як і його первісне влаштування, з огляду на те, що його розкопували шукачі скарбів пізнього часу. На протилежній від входу стінці ніші зафіксований надпис: «викопани гроши рок(у)» і далі якийсь знак, а у правому нижньому куті в підлозі вирита ямка. Шрифт надпису типовий для кінця XVII – початку XVIII ст.

Під вентиляційною трубою на підлозі ходу біля краю тупикової ніші А.Д. Ертель знайшов шматок (дощечку) березової кори. Місце, де він лежав, вказувало на те, що цю дощечку вкинули до ходу через вентиляційну трубу, коли вона була ще відкрита. На її зворотному боці виявився надпис: «аще кто найде сей ход тот найде велий клад Ярослава». І напис, і прямокутна рамка, що його обрамлювала, були видряпані якимось гострим знаряддям і потім залиті чорнилом. Літери напису – звичайний напівустав без якихось особливостей, можливо – XVII ст. Дослідник зазначав, що у Києві досі вперто тримається легенда про існування біля Софійського собору підземних ходів, у яких нібито схована знаменита бібліотека князя Ярослава Мудрого. Тому можна дати різні пояснення з приводу походження дощечки – аж до містифікації включно. Відтак до часу питання слід вважати відкритим.

Фотографічні знімки ходів, знімки надпису в ніші й з березової дощечки А.Д. Ертель передав П.П. Покришкіну, який оглядав ходи разом із ним, а саму дощечку – на зберігання О.І. Мердеру. На жаль, розкопки довелося перервати частково через нестачу коштів, але головним чином тому, що ІАК (в особі П.П. Покришкіна) виказала намір продовжити розкопки своїми силами й на свої кошти, що, однак, не здійснилося.

На завершення свого звіту А.Д. Ертель зробив висновок щодо відкритих підземель. На його думку, вони складали лише частину невідомої ще більшої споруди – системи ходів; ходи були вириті в давнину, вірогідно за княжої доби, потім використовувалися для різноманітних потреб; швидше за все – військового характеру, і, нарешті, в XVII–XVIII ст. були засипані й потім забуті. Ніші з пристроями для розташування бочок не дають підстав трактувати підземелля, як виключно «винний погріб». Того часу в бочках зберігали не лише вино, але й порох. Ніші другої гілки ходу не слугували приміщенням для бочок. Їх конструкція швидше дозволяла припустити про існування тут комори чи, навіть, свого роду усипальниці – тобто приміщення для труп [10, с. 10–15].

14 квітня 1916 р. ІАК надіслала лист Товариству, в якому просила повідомити їй про результати розкопок підземель [10, с. 4]. На 12 травня 1916 р. Товариством була складена записка та кресленики софійських підземель. Кресленики виготовив В.В. Кузнецов, за що отримав від Товариства 40 крб. А.Д. Ертелю передали ці матеріали й просили скласти до них пояснювальну записку, яку разом із копією креслеників представити до ІАК [7, с. 93–94].

15 червня 1916 р. ІАК надіслала Товариству листа, де повідомлялося, що згідно доповіді члена ІАК П.П. Покришкіна про розслідування підземного ходу Комісія не може здійснювати систематичні розкопки у садібі Софійського собору під час війни, тому подальші розвідки в цьому місці бажано було б призупинити й уберегти це місце від шукачів скарбів. ІАК просила Товариство посприяти упорядкуванню місць провалів без засипки відкритого ходу, а академіку Покришкіну доручалося з'ясування на місці питання про подальшу долю ходів [8, с. 13]. 9 вересня 1916 р. члени Товариства обговорювали повідомлення про роботи з дослідження підземель, які були призупинені ІАК, яка сама мала намір їх продовжити. Постановили запитати ІАК, які заходи вона вважає потрібними для збереження від можливих обвалів уже відкритих підземель і для подальших їх досліджень [7, с. 112]. На засіданні 16 вересня 1916 р. Товариство склало проект звернення до ІАК з приводу підземних ходів [7, с. 100].

27 січня 1917 р. на засіданні Товариства була заслухана доповідь Розпорядчого комітету про непевний стан підземних галерей. Після дуже суворої та багатосніжної зими через весняне танення снігу їм загрожувала небезпека нових обвалів тощо [8, с. 4]. На засіданні 31 березня 1917 р. Товариство знову порушило питання про заходи щодо охорони софійських підземель і доручило В.П. Піщанському вжити необхідних заходів [5, с. 33].

6 червня 1917 р. А.Д. Ертель повідомив Товариство про стан підземель [7, с. 105]. Він доповів, що у квітні 1916 р. за дорученням Товариства ним був розкритий і досліджений підземний хід у садібі Софійського собору. Робота залишилася незавершеною через заяву ІАК про те, що подальші роботи з відкриття й дослідження продовження ходу, як і взагалі всіх досліджень на території Святої Софії, Комісія бере на себе. Тому був складений детальний план і розрізи відкритої частини ходу, а також детальний опис усього знайденого. Через деякий час цей хід оглядав П.П. Покришкін разом із А.Д. Ертелем і інженером В.П. Піщанським. Після цього повністю упорядкований хід був закритий якомога краще, але тимчасово – до початку подальших розкопок і досліджень ІАК. До лютого 1917 р. А.Д. Ертель багато разів відвідував місце розкопок і постійно знаходив прикриття ходу у справному стані. В лютому 1917 р. через надмірну кількість снігових опадів виникла загроза обвалу та розмиву охоронних споруд, але ці побоювання, на щастя, не виправдалися, завдяки

тому, що під час закриття ходу А.Д. Ертелем були вжиті заходи для відводу води і, навіть, зроблене легке планування ділянки, прилеглої до отвору ходу.

Приблизно на середину квітня 1917 р. картина різко змінилася. Дошки, що закривали вхід до підземелля, були зсунуті, й в отвір підземель мешканці духовного училища (тимчасово зайнятого під школу прапорщиків) кидали сміття, дошки були використані на опалення. Таким чином, уже на середину квітня місце розкопок було відкритим. На початку травня вхід до підземних галерей був уже зовсім відкритий, і туди отримав доступ будь-хто.

Протягом лютого – середини травня 1917 р. Д.А. Ертель неодноразово повідомляв про стан справ як Товариство, так і інженера В.П. Піщанського – як особу, що мала безпосередні контакти з ІАК. Нарешті, 28 травня 1917 р. був призначений огляд місця розкопок і підземного ходу в присутності Д.А. Ертеля, В.П. Піщанського й О.І. Мердера. Всередині хід оглядав лише Д.А. Ертель у супроводі трьох членів дружини бойскаутів Київського навчального округу. Результати огляду були невтішними. Хід відвідувався дуже активно і перебував у плачевному стані. Всюди було повно сміття, дошок, старих відер, битого скла, підлога запліла й була порита брудом, у нішах виявлені сліди, що залишили копачі – шукали скарби. На стінах з'явилися «сучасні» надписи тощо. Оскільки цей огляд мав передувати негайному початку робіт із надійного закриття ходу, Д.А. Ертель вважав, що перед закриттям потрібно привести хід до ладу, хоча руйнування й не можна виправити [10, с. 6].

Свого часу Товариство планувало відкрити Єпархіальний музей у Митрополичому Будинку. Ще на засіданні 11 вересня 1912 р. було порушене питання про його відкриття. Ця ідея виникла давно – голова Товариства єпископ Павло свого часу планував влаштувати цей музей або в Митрополичому Будинку, або в особливому приміщенні на території Києво-Печерської лаври. Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії, що існував того часу, не міг умістити всієї кількості церковних старожитностей. Було вирішено перенести до створюваного музею всі старожитності, що зберігалися у хрещальні Софійського собору та на його погості. Але вирішення цього питання було відкладене митрополитом Київським до його повернення із Санкт-Петербурга навесні 1913 р. Товариство постановило звернутися до митрополита з проханням створити музей, а також дозволити особам, уповноваженим Товариством, оглянути всі київські церкви, щоб визначити все, що звертає на себе особливу увагу й заслуговує на збереження [3, с. 107]. Згодом Товариство таки заснувало власний музей, але він був відкритий не на території Софії Київської.

Товариство припинило існування 1919 р. у зв'язку з утворенням Всеукраїнського комітету з охорони пам'яток і мистецтва [1, с. 101].

Слід зазначити, що діяльність членів Товариства започаткувала багато з напрямів досліджень пам'яток Софії Київської (самого собору, брами Заборовського, софійських підземель), що тривали протягом ХХ ст.

Джерела та література

1. Заремба С. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність / С. Заремба. – К., 1995. – 365 с.
2. Устав Киевского общества охраны памятников старины и искусства. – К., 1910. – 15 с.
3. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 725, оп. 1, спр. 3, 294 арк.
4. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 725, оп. 1, спр. 11, 35 арк.
5. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 725, оп. 1, спр. 23, 40 арк.
6. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 725, оп. 1, спр. 25, 27 арк.
7. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 725, оп. 1, спр. 30, 113 арк.
8. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 725, оп. 1, спр. 33, 17 арк.
9. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 725, оп. 1, спр. 43, 5 арк.
10. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 725, оп. 1, спр. 60, 18 арк.

Кравченко И.А. Из истории охраны памятников в Киеве начала ХХ в.

Статья посвящена одному из направлений деятельности Киевского общества охраны памятников старины и искусства. Рассматривается история исследований членами общества территории Софийского собора в начале ХХ в.

Ключевые слова: охрана памятников, Киевское общество охраны памятников старины и искусства, Императорская археологическая комиссия, Киево-Софийский собор, ворота Заборовского.

Kravchenko I.A. From the history of monument protection case in Kyiv early XII

The article is devoted one of directions activity of Kyiv Society of Protect of Monuments of Ancient and Art. It is expound the history of researches by the members of society of territory of the St. Sofia cathedral at the beginning of 20 century.

Key words: protect of monuments, Kyiv Society of Protect of Monuments of Ancient and Art, Emperor's Archaeological Commission, St. Sofia Cathedral in Kyiv, the Zaborovsky Gate.

УДК 351.853 (091):908(477.6)

М.О. ПРИНЬ

Охорона архівної спадщини на Луганщині та Донецчині в 20-х - на початку 30-х років ХХ ст.

У статті розглянуті основні заходи державних органів влади, наукових і культосвітніх установ, окремих науковців і викладачів з виявлення цінних архівних пам'яток на теренах Донецької губернії та округів, що виникли на її території.

Ключові слова: Центральне архівне управління, Народний комісаріат освіти, Єдиний державний архівний фонд, Донецький губвиконком, губарх, окрарх, Укрцентрархів, окрвиконком.

Охорона та збереження архівної спадщини у 20-30-х роках ХХ ст. є складною та маловивченою проблемою в історії великого промислового регіону України – Донбасу. Багатющою джерельною базою для вивчення цього минулого є віділілі архівні документи, позаяк для історії України перша половина ХХ ст. видалася одним із найбільш складних, суперечливих і неоднозначних періодів державності.

Спираючись на визначення С.З. Заремби терміну пам'яткознавства як наукової галузі, що вивчає пам'ятки історії та культури, засади їх реставрації, консервації, зберігання в історико-природному середовищі й в окремих сховищах (музеях, архівах, бібліотеках, приватних колекціях) [1, с. 5], архіви слід розглядати як скарбниці книг, рукописів тощо, як джерело духовного багатства людства. Вони належать до однієї з найвагоміших пам'яток, що поєднують минуле, сучасне та майбутнє, звідки людина поповнює свої знання, силу, впевненість у майбуттє. Кожен рукопис, документ, книга, що зберігаються в бібліотеках, архівах, є пам'яткою людської діяльності, людського розуму, людської мрії, віри, натхнення [2, с. 141].

Упродовж тривалого часу істориками проводиться кропітка робота з накопичення, збереження й використання документальної бази нашої історії та культури, що дає змогу об'єктивно відтворити історичні процеси, які мали місце в той чи інший період вітчизняної історії. До узагальнення досвіду та вивчення історії архівної справи в 1920-х роках зверталися В. Барвінський, В. Веретенников, О. Водолаженко, Ф. Герасименко, В. Дубровський, В. Міяковський, В. Романовський, С. Грушевський, В. Фесенко й інші.

Приділяли й приділяють увагу дослідженням історії архівної справи як у цілому в Україні, так і в окремих її адміністративно-територіальних одиницях, формуванню архівних фондів, охороні архівної спадщини радянські та сучасні дослідники Т. Портнова, К. Копатченко, А. Мітьєва, М. Яременко, А. Баранова, Г. Папакін, О. Попова, Н. Христова, І. Матяш, Л. Задніпровська, І. Оков, Т. Глушко, І. Мишак, В. Сиволапов, Н. Платонова, Т. Клименко, Н. Московченко й інші.

Метою цієї статті є вивчення історичних процесів накопичення архівної спадщини, які тривали протягом бурхливих 20-х років ХХ ст. – часу становлення нової радянської системи державного управління пам'яткоохоронною справою, зокрема архівною.

У січні 1919 р. при Народному комісаріаті освіти УСРР (далі – НКО УСРР) був створений Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМИС). Одним із головних його завдань було завідування всіма архівами УСРР та здійснення заходів для наукового й освітнього їх використання. 3 квітня 1919 р. уряд УСРР видав декрет «Про передачу історичних та художніх цінностей у відання Народного комісаріату освіти», за

яким охорона та збереження архівних матеріалів переходили до НКО УСРР [3]. 18 липня 1919 р. Колегія НКО УСРР ухвалила рішення реорганізувати архівну секцію ВУКОПМИС у Головне архівне управління у складі позашкільного відділу НКО УСРР [4].

Для проведення заходів з систематичного та планомірного збереження цінних історичних архівних документів і використання непотрібного архівного матеріалу в лютому 1920 р. при Всеукраїнському революційному комітеті було організовано Особливу Всеукраїнську Архівну Комісію (далі – ОВАК). Березневим декретом цього ж року ОВАК передано до безпосереднього підпорядкування управлінню справами РНК УСРР. Перед ОВАК були поставлені першочергове завдання – реєстрація й охорона всіх архівів, виокремлення непотрібних документів. Тому 20 квітня 1920 р. РНК УСРР видав постанову, згідно з якою всі наявні архіви на території республіки оголошувалися загальнодержавною власністю. Відповідно до цієї постанови збирання й охорона архівних документів були покладені на НКО УСРР і його місцеві органи [5, арк. 111].

Важливою подією в архівному будівництві й охороні архівної спадщини стало створення в січні 1923 р. Центрального архівного управління (Укрцентрархіву), підпорядкованого Всеукраїнському центральному виконавчому комітетові (ВУЦВК). Основні завдання Укрцентрархіву полягали в загальному керівництві архівною справою й організацією архівної частини поточного діловодства в установах УСРР, збереженні та концентрації архівних документів у підпорядкованих йому установах, їх науковій класифікації. Укрцентрархіву підпорядковувалися центральні історичні архіви в Харкові та Києві, а також Центральний архів революції в Харкові. На місцях при губернських архівних управліннях створювалися губернські історичні архіви (губістархи) [6, с. 8].

У зв'язку з новим адміністративно-територіальним розподілом України відбулися зміни у структурі та мережі архівних органів. 4 листопада 1925 р. ВУЦВК і РНК УСРР затвердили нове положення про Центральне архівне управління УСРР, його установи та місцеві органи, згідно з яким було ліквідовано 9 губернських управлінь і створено 40 окружних архівних управлінь (з архівосховищами до них).

Загальна соціально-економічна ситуація у Донбасі на початок 20-х років ХХ ст. мала такі передумови. У ХІХ ст. значна частина території нинішнього Донбасу входила до складу Катеринославської губернії (Маріупольський, Бахмутський та Слово'яносербський повіти), північна та північно-західна її частини були у складі Харківської губернії (Старобільський і Сватівський повіти), а південно-східна частина – у складі Області Війська Донського. З перших років радянської влади територія сучасної Луганської та Донецької областей почала поступово виділятися в самостійну адміністративно-територіальну одиницю. 5 лютого 1919 р. Раднарком України прийняв декрет «Про утворення Донецької губернії», в якому зазначалося: «Через особливе значен-

ня Донецького басейну створюється тимчасова адміністративна одиниця з Бахмутського та Слов'яносербського повітів Катеринославської губернії» [7].

До 1917 р. губернських і повітових архівів у Донецькому краї не було. Документи накопичувалися, зберігалися та використовувалися безпосередньо в установах, зокрема, на Луганському ливарному заводі, в Луганській міській та Слов'яносербській повітових земських управах, правліннях акціонерних товариств, заводів, вугільних копалень й інших підприємств і установ, що діяли на цій території. Передумовою розгортання радянського державного архівного будівництва в Донбасі стало створення нової територіальної одиниці УСРР – Донецької губернії, яка проіснувала з 1919 до 1925 р., і як наслідок цього – формування радянських державних органів управління новим адміністративно-територіальним утворенням.

У лютому 1919 р. центром новоствореної Донецької губернії стає найбільше промислове місто краю – Луганськ. Місто Луганськ як столиця губернії, великий промисловий і економічний центр на сході України відповідно до вимог часу потребувало значної кількості кваліфікованих робітників і службовців. Тому дуже швидко виникає мережа культосвітніх закладів – клуби, бібліотеки, хати-читальні, сільбуди, музеї й архівні установи.

Так, у 1920 р. в Луганську створюється губернська комісія для вилучення та утилізації малоцінних архівних матеріалів, яка й поклала початок архівному будівництву в Донбасі [8, арк. 1]. Донецька губернська комісія оголосила реєстрацію всіх архівів: радянських, військових установ, громадських організацій, а також приватних осіб. Відповідальність за зберігання матеріалів покладалося на ту установу, в підпорядкуванні або в приміщенні якої перебував архів. Використання архівних документів без відома губернських архівних комісій не дозволялося під загрозою відповідальності перед військовим трибуналом [9, арк. 100].

Донецька губернська архівна комісія провела певну роботу щодо збирання й вивчення документальних матеріалів. Але її діяльність не знайшла належної оцінки. Недостатнє фінансування, загострена паперова криза в країні, й унаслідок цього тотальне використання архівних матеріалів як чернеток; низький фаховий рівень співробітників, які залучалися до опрацювання архівних матеріалів і визначення їх наукової й історичної цінності, призвели до масового знищення архівних матеріалів царської доби [10].

З вересня 1921 р. відбувається чергова реорганізація – створено Головне управління архівами при НКО УСРР. Після організації Головарху були ліквідовані архівна секція ВУКОПМИС й архівні секції губернських комітетів ВУКОПМИС. Головарх став єдиним центральним архівним органом в Україні [11, арк. 14]. Так відбувалася концентрація та централізація управління архівною спадщиною. До основних завдань Головарху та його територіальних органів належали облік, упорядкування й охорона архівних документів; виді-

лення документів, що не підлягали зберіганню, з наступною їх утилізацією на державних паперових фабриках, надання установам і приватним особам необхідних архівних довідок. У січні–липні 1922 р. було організовано місцеві архівні установи – губернські архівні управління (губархи) [12, арк. 6].

Незважаючи на певні організаційно-методичні заходи щодо налагодження діяльності архівних установ, загальний стан архівного будівництва залишався незадовільним. Як діючий на повну потужність орган з охорони архівної спадщини, Донецький губарх так і не був створений [13]. Не закінчено організацію мережі архівних установ, їх робота провадилася без єдиного плану, майже не контролювалася центром. Станом на кінець 1921 р. архіви цілої низки губернських державних установ були знищені повністю або частково втрачені, архіви ж інших установ перебували в безладді, без жодних умов зберігання. Для запобігання негативних проявів у збереженні архівної спадщини країни та створення належних умов для охорони документів 31 жовтня 1922 р. РНК УСРР приймає постанову «Про охорону архівів», яка визначала, що всі справи організацій, установ, підприємств, незалежно від того, чи існують вони чи вже ні, складають Єдиний державний архівний фонд (далі – ЄДАФ), яким завідує Головне архівне управління та його місцеві органи. Було заборонено псувати та знищувати архівні матеріали, вивозити їх за межі УСРР [14].

Таким чином, протягом 1922 р. відбулося створення централізованої ієрархічної архівної системи. А поворотним пунктом в історії архівної справи в Україні слід вважати створення Центрального архівного управління УСРР (Укрцентрархіву), яке підпорядковувалось ВУЦВК.

Донецьку губернську архівну комісію було скасовано, а замість неї створено губернське архівне управління при президії Донецького губернського виконавчого комітету. Це управління мало опікуватися питаннями розвитку архівної справи в межах Донецької губернії. На нього покладался контроль за станом архівів установ, організацій, підприємств, приватних осіб, прийом документів цих архівів на державне зберігання, облік, охорона та використання прийнятих на збереження документів. Однак, як зазначав Укрцентрархів у своєму листі до Донецького губвиконкому, фактично до 1923 р. Донецький губарх ще не функціонував, не в останню чергу – через брак кадрів. На посаді його керівника Укрцентрархів бажав бачити людину, яка б мала вищу історичну освіту та досвід роботи в архівах або музеях [15, арк. 3].

Постановою Донецького губвиконкому від 19 січня 1924 р. на території губернії було створено губернський архів, який підпорядковувався губвиконкомові [16, арк. 57]. У грудні 1924 р. завідувачем історичного архіву був призначений І. Ліщина-Мартиненко, але через брак штатних одиниць і надто низьку заробітну платню робота архіву так і не розпочалася [17, арк. 26]. За свідченнями інструктора-інспектора Укрцентрархіву проф. Барвінського

у квітні 1924 р. Донецький губарх ще не мав керівника через відсутність у м. Бахмуті фахівця, а на пропозицію про організацію губарху без керівника виконавчий комітет не погоджувався [18, арк. 4]. Відтак, у Донбасі через відсутність людей зі спеціальною фаховою освітою губернський архів практично не існував до 1925 р. Кошти на утримання співробітників витрачалися на оплату службовців, які виконували роботу, не пов'язану з архівною справою.

27 лютого 1925 р. вийшла обов'язкова постанова Донецького губернсько-го виконавчого комітету, згідно з якою всі закінчені діловодством справи, документи та листування всіх урядових і громадських установ складали губернську частину ЄДАФ і повинні були реєструватися в губарху. Реєстрації підлягали: архіви дореволюційних урядових і громадських установ, фамільні архіви, архіви всіх радянських партійних і професійних закладів, трестів, кооперативів, державних торговельних підприємств, фабрик, заводів, колишніх маєтків, копалень, шахт, парафій та інших релігійних установ, шкіл, музеїв, бібліотек тощо. До губарху почали звозити архівні матеріали деяких установ, але повне незрозуміння значення архівної справи працівниками, які обіймали відповідальні посади, викликало легковажне ставлення до архівів [19, арк. 2 зв.].

У березні 1925 р. губарху було надано окреме приміщення – мурований будинок із шістьма кімнатами та видано спеціальний кредит на закупівлю устаткування. Проте, кадрове питання невпинно загострювалося. Маючи штат всього 5 одиниць персоналу, співробітники губарху були змушені проводити консультативну роботу з кандидатами на посаду завідуючих окружними архівами, які ніяким вимогам не відповідали. Скажімо, практиканти – кандидати на посаду завідувачів окружними архівами: від Артемівського – Борис Григорович Григор'єв, який мав освіту 4–5 класів, від Старобільського – Петро Панасович Квітка, який закінчив семирічну школу, від Маріупольського – Костоманов, єдиний із кандидатів, що закінчив учительський інститут, працював завідуючим вищою початковою школою та семирічкою, а кандидата від Сталінського окружного архіву взагалі було відкликано [20, арк. 59].

Адміністративно-територіальна реформа, яку запровадили в Україні в 1925 р., призвела до значних змін у структурі та мережі архівних органів держави. Донецьке губернське архівне управління було ліквідоване, а вся накопичена архівна спадщина передана на збереження тимчасовій архівній комісії [21, арк. 13].

За постановою РНК УСРР від 4 листопада 1925 р. «Про Центральне архівне управління УСРР (Укрцентрархів) та його місцеві органи» місцевими органами Укрцентрархіву стали окружні архівні управління (окрархи) при окружних виконавчих комітетах. За штатною чисельністю окрархи розподілялися на три групи. До I групи належали Чернігів, Полтава, Одеса,

Катеринослав, Кам'янець-Подільський, Житомир, Артемівськ – по 8 штатних працівників; до II групи – Київ, Харків, Вінниця, Умань, Ніжин, Суми, Миколаїв, Луганськ, Херсон, Запоріжжя, Сталіно – по 4; III – решта округів зі штатом по 2 особи, в т.ч. – Старобільськ [22, с. 373].

Під час формування місцевих органів влади окружні архівні управління ввійшли у структурну частину апарату окружних виконавчих комітетів. На них покладалося доволі широке коло функцій: контроль за всіма архівами, які знаходилися на території округи, вживання заходів щодо охорони всіх архівних матеріалів тощо. Впродовж 1925–1926 років у Донбасі відбувається формування структурованої мережі окружних архівних управлінь: 10 червня створено Луганське [23, арк. 76], 30 вересня – Старобільське [24, арк. 152], у вересні Сталінське [25, арк. 51] і в січні 1926 р. Маріупольське окружне архівне управління [26, арк. 11], які були зараховані до II категорії. Лише Артемівське окружне архівне управління реорганізоване з губерньсько-го архіву та розпочало роботу з жовтня 1925 р. з зарахуванням до I категорії окружних архівних управлінь.

У вересні–грудні 1925 р. окружними архівними управліннями проводилася різноманітна організаційна робота: складання кошторисів, планів устаткування архівних приміщень, схем розміщення документів, оформлення заявок на службові бланки тощо; крім того, була обстежена невелика кількість відомих архівних установ, організацій і підприємств регіону.

У період національно-визвольних змагань та Громадянської війни обов'язки у справі охорони архівної спадщини були покладені на НКО УСРР та його територіальні місцеві органи. Діяльність органів НКО УСРР з охорони архівного фонду характеризується загальним незнанням ситуації на місцях, класифікації та склад архівів, як і куди ці архіви зникали. Якраз упродовж 1920–1922 років архіви масово гинули головним чином через свідоме знищення – використання паперових документів на побутові, канцелярські та господарські потреби. Лівова частка документів, доступних нам сьогодні, була врятована місцевими пам'яткоохоронцями: музейниками, викладачами інститутів, шкіл і робфаків.

До середини 1920-х років країна пройшла достатньо важкий шлях становлення архівної системи, її централізації. Для Донецької губернії цей період характеризувався проведенням заходів, спрямованих на порятунок архівної спадщини, яка й так занадто постраждала в період Громадянської війни. Створений Донецький губарх, через неувагу до долі архівних матеріалів з боку місцевих органів влади, недостатнє фінансування та брак кадрів, так і не зміг стати повноправним органом, який би опікувався долею архівної спадщини регіону. І тільки створення окружних архівних управлінь змогло зрушити цей процес.

Протягом короткого, за історичним виміром часу, періоду з 1917 – до кінця 20-х років XX ст. країна пережила бурхливі події: руйнування старого ладу в усіх сферах життя, спроби збудувати новий устрій. Ці процеси стосувалися в тому числі й формування системи охорони культурної спадщини взагалі й архівної зокрема. Охороняти було що і було від кого. В період Громадянської війни та післявоєнного становлення мало хто замислювався, що численні архіви, які безжалісно нищилися всіма сторонами конфлікту, мають величезне як історичне, так і практичне значення. Колишні волосні та сільські архіви мали колосальну науково-історичну вагу. Внаслідок же адміністративної реформи, що скасувала волості, вони перебували в занедбаному та розпорошеному стані.

Розпочатий Укрцентрархівом у 1926 р. процес виявлення архівних матеріалів історико-революційного періоду 1917–1920 років, а також поліцейсько-жандармських управлінь, церковних, поміщицьких архівів виявив невтішну картину. Наприклад, численні архівні матеріали установ Старобільської округи масово гинули в період Громадянської війни, нищилися учасниками національно-визвольних змагань (загонами Каменева, Махна й інших), про що свідчать 123 акти про знищення документів, які зберігаються у фондах сучасного Державного архіву Луганської області. Територія Маріупольської округи з початку революційних подій і Громадянської війни часто переходила з рук у руки, внаслідок частих евакуацій і бандитських наскоків архівні матеріали масово гинули.

Стан збереження архівної спадщини на Луганщині яскраво передає у своїх наукових працях відомий український історик С.Г. Грушевський:

Громадянська війна на Донеччині провадилась, як відомо, з особливою силою, і м. Луганське в значній мірі було центром цієї боротьби. Серед запалу боротьби годі було думати, звичайно, про збереження якихсь архівів і дуже багато за цих часів знищено зовсім. Так, загинув архів повітового земства; не стало і архіву міської управи. Особливо доводиться шкодувати за архівом місцевого жандармського ротмістра, який, очевидно, хоронив у собі дуже цінні відомості... [27, с. 405].

На Маріупольщині в 1920 р. й наступних роках існуючі тоді поліграфічні відділи виконавчих комітетів здійснювали збір паперу повторного застосування з метою використання його на потреби преси та канцелярії – без проведення належного обліку й експертизи історичної цінності документів ліквідованих державних установ царського часу. Це привело до того, що значна частина архівних фондів дореволюційної доби була знищена.

До введення загальнодержавної триступеневої системи управління, при існуючих губархах, їх керівний голос до повітових центрів не доходив, тому в таких містах, як Маріуполь архіви функціонували як кому заманеться. Така ж доля спіткала більшу частину архівних документів колишньої

Старобільської земської управи та багатьох фондів дореволюційних установ. Адже в час нестачі паперу ці документи використовувалися як чернетки, що спричинило відчутні втрати архівної спадщини краю, яка вціліла за Громадянської війни [28, арк. 37].

У міжвоєнний період відбудови країни у всіх сферах життя відчувався страшенний дефіцит – дуже відчутною була, насамперед, нестача паперу для діловодства. Тому за гострої необхідності архівні матеріали колишніх установ використовувалися вдруге у діловодстві та як чернетки. І тільки в 1926 р. Луганське архівне управління надіслало керівного листа до всіх райвиконкомів Луганської округи з проханням простежити за роботою сільрад, щоб там не допускали використання місцевих архівних матеріалів на різні господарські потреби [29, арк. 8].

Ще в 1925 р. було видане «Положення про єдиний державний архівний фонд УСРР», яке регламентувало продаж архівних матеріалів, що не підлягали зберіганню винятково Центральним архівним управлінням, або за його дорученням – місцевими органами, експертна комісія яких попередньо проводила експертизу документів з боку їх науково-історичного значення. Тому весь папір мусив проходити цю експертизу виключно в окружних архівних управліннях країни [30, арк. 3].

Обіжник Центрального архівного управління (далі – ЦАУ) від 13 січня 1930 р. № 47 об. до всіх окружних архівних управлінь зазначав, що у зв'язку з паперовою кризою та браком сировини для паперової промисловості, ЦАУ й місцеві архівні установи вбачали видиму загрозу знищення цінних історичних архівних матеріалів (установи здавали на утилізацію цінні матеріали, в т.ч. й дореволюційні). Укрцентрархів звертав увагу архівних установ на необхідність вживати заходів до захисту від знищення, у зв'язку з паперовою кризою, цінних архівних матеріалів, зокрема, сприяти максимальній концентрації архівних матеріалів дореволюційного та післяреволюційного періодів до адміністративної реформи 1923 р. включно [31, арк. 6].

Період національно-визвольних змагань завдав архівній спадщині нищівних втрат. Воснні дії, повоєнна перебудова всіх галузей суспільства не створювали умов для її збереження. Мало хто розумів цінність архівних документів, міг оцінити їх виняткову роль у збереженні історичної пам'яті минулих поколінь.

3 червня 1926 р. Старобільський окрвиконком видав обов'язкову постанову «Про реєстрацію приватними особами збірників рукописних матеріалів і про повернення ними документів установ» [32, арк. 102]. У 1927 р. Старобільський окружний архів повідомив Укрцентрархів, що в музеї та бібліотеках міста й округи архівних матеріалів та інших рукописних матеріалів не зберігається [33, арк. 47]. Але музей Старобільського краю у своєму листі до окружної інспектури НКО УСРР повідомив про наявні в експозиції 2 докумен-

ти (1-й наказ радянської влади в окрузі та наказ № 6 Старобільського районного військово-революційного комітету від 01.10.1920 р.), які були виставлені у відділі-експозиції «Революційний рух на Старобільщині» [34, арк. 8].

Луганський окрарх вів більш плідну роботу в цьому напрямку. На підставі обіжного розпорядження ЦАУ від 15.01.1925 р. № 91 «Про виявлення та збирання історико-революційних архівних матеріалів (1917–1921 рр.)» Луганським окрвиконкомом був виданий обіжник до всіх райвиконкомів, яким пропонувалося надіслати наявні описи справ за 1917–1921 рр. [35, арк. 3]. Уже в звіті за 1925–1926 р. зазначається, що були систематизовані місцеві газети за 1917–1921 роки, які видавалися в Луганській окрузі та в усій Україні. Деякі документи за цей період були одержані від сільрад, рудоуправлінь й установ. Розібрано та систематизовано фонд Луганського патронного заводу [36, арк. 60].

За цей же період Луганське окружне архівне управління видало та розіслало обіжник щодо збирання й охорони поміщицьких архівів, де зазначалося, що колишні волосні та сільські архіви мають велике науково-історичне значення, особливо архіви ХХ ст. – зокрема 1917–1920 років. У зв'язку з адміністративною реформою, що скасувала волості, згадані архіви переважно перебували в розпорошеному стані, тому на підставі постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 16.12.1925 р. треба було сконцентрувати в окружних архівах волосні та сільські архіви (волосних і сільських правлінь, виконкомів, рад, управ, ревкомів), що існували до 1920 р. включно.

Що ж стосується архівів шкіл, лікарень, медичних і ветеринарних установ, агрономічних станцій – як ліквідованих, так і діючих, – найближчим часом вони концентрації не підлягали, тому необхідно було вжити відповідних заходів щодо їх охорони, для чого дати відповідне розпорядження всім сільрадам [37, арк. 10]. Подібний обіжник видав і Сталінський окрарх [38, арк. 118].

У 1927 р. було завершено впорядкування й опис фонду архіву колишнього Луганського ливарного заводу, частина якого зберігалася в Луганському соціальному музеї та налічувала 385 справ. Постає питання про злиття цієї частини з частиною того ж фонду, яка зберігалася в окружному архівному управлінні й налічувала 55 справ. Як зауважив В. Фесенко:

...несмотря на то, что от архива бывшего Литейного Завода, представлявшего собой еще в 1922 году огромный фонд, весом около 4 сот пудов, осталось в данное время около 10 пудов, всего 440 дел, с 1795 г. по 1885 г., уцелевшие остатки не утратили своего крупного научного значения не только местного краеведческого но и общего характера. С одной стороны, этот архив представляет собой хоть и разрозненную, но чрезвычайно яркую летопись возникновения г. Луганска.

С другой стороны, этот архив принадлежит первому на юге России и Украине Metallургическому заводу, сыгравшему громадную государственную роль в обороне завоеванного в 1783 году побережья Черного и Азовского морей, в развитии таких новых городов, как Одесса, Херсон, Николаев, снабжавшихся каменным углем через

правление Луганского завода с первых дней их существования <...> Дело в том, что все вышеуказанное показывает, что этот архив далеко еще не утратил своей научной ценности. Поэтому, не берясь решать вопросов о месте хранения этого архива, я со своей стороны заявляю, что 1) план разрыва единого фонда архива я считаю глубоко ошибочным и ни в коем случае не допустимым, 2) части архива должны быть, в интересах подробно описаны мною для дела, немедленно слиты в общий фонд, 3) архив должен храниться там, где могут быть предоставлены необходимые условия для его научного обследования [39, арк. 89].

Подібна ж ситуація склалася й у Маріуполі з фондом Грецького суду, який був прийнятий від Маріупольського музею краєзнавства не повністю; його частина була залишена музею для науково-дослідницької роботи. Після закінчення цієї роботи музей мав передати його в окрарх вже упорядкованим [40, арк. 6 зв.]. Більша частина цього об'ємного фонду ввійшла до складу грецького відділу музею і дала безцінну інформацію стосовно історії грецького населення на території Маріупольського та Сталінського округів.

Слід зазначити, що незважаючи на труднощі з пошуком та обладнанням приміщень, значний кадровий голод, окружні архівні управління Донецької губернії розгорнули доволі активний пошук, збір й упорядкування архівних матеріалів на територіях своїх округ.

Лише за перший рік Сталінське окружне архівне управління провело активну роботу, розшукуючи історичний матеріал з історії як революції, так і дореволюційного часу. І хоча співробітники окрарху зазначали, що відсутність уваги та вказівок установам щодо збереження архівних матеріалів у багатьох випадках призвели до того, що більшість історичного матеріалу загинула, проте врятована частина виявлялася, впорядковувалася та готувалася до систематизації [41, арк. 51].

Уже 1 жовтня 1925 р. Сталінський окрвиконком видав обов'язкову постанову № 77, в якій регламентував розподіл діловодного матеріалу установ, промислових підприємств, копалень на групи, визначав систему його впорядкування. Окремим пунктом зазначалося, що передачі до окружного архівного управління підлягають архівні матеріали дореволюційного часу, навіть ті, які знаходяться у приватних осіб [42, арк. 12]. На кінець 1926 звітного року Сталінське окружне архівне управління сконцентрувало 11687 справ, 2654 книги вагою 674 пуди і лінійним розміром 27 м. Крім того, було зібрано різної літератури 2155 книг і 7500 екземплярів газет. На 1928 р. газетний фонд Сталінського окрарху складав близько 15 тис. примірників [43, арк. 13].

Склад архівного матеріалу був надзвичайно різноманітним. Зібрано значний і цікавий в історико-економічному відношенні матеріал промислових організацій, історико-революційний матеріал про організацію радянської влади в окрузі, небагато матеріалу, який стосувався білогвардійської окупації. Матеріали колишніх волосних і сільських правлінь, а також різних уста-

нов дореволюційного часу, за незначним винятком, загинули, збереглися переважно лише метричні книги [44, арк. 77].

У 1927 р. Сталінське окружне архівне управління розпочало збирання церковних архівів. Коли робота була завершена, в окружному архіві сконцентрувалося багато історично цінних матеріалів XVIII–XIX ст. Всього до 1931 р. Сталінським окружним архівним управлінням було сконцентровано 194 фонди розміром 1666 лінійних метрів [45, арк. 34].

Луганське окружне архівне управління вело також активну роботу зі збору архівних матеріалів. У 1927 р. вже було сконцентровано близько 60 тис. справ вагою майже 3 тис. пудів [46, арк. 82 зв.]. Крім того, проводилася робота зі збору й систематизації періодики, зокрема газет за 1917–1921 роки. До 1930 р. газетний фонд Луганського окрарху складав 12 екземплярів газет та понад 5000 томів книг. До кінця 1920-х років у сховищі Луганського окружного архівного управління було накопичено значну кількість (до 1000 лінійних метрів) архівних матеріалів, вельми цінних з наукової точки зору. Це були архівні матеріали з 1776 р., що висвітлювали історію дореволюційної промисловості – відомий архів Луганського ливарного заводу, архіви таких виробничих велетнів Луганської округи, як завод ім. Жовтневої революції, завод ім. товариша Ворошилова в Алчевську; Брянського, Голубівського, Кадіївського рудоуправлінь й інших, які дали багатющий матеріал для вивчення історії промисловості краю [47, арк. 3].

Старобільське окружне архівне управління почало накопичення архівних матеріалів з архіву окрвиконкому вагою 50–60 пудів і за два перші роки свого існування сконцентрувало 75 фондів, з яких 19 – дореволюційні [48, арк. 4].

У 1928 р. Старобільський окрарх зібрав уже 352 фонди (286,24 лінійного метра), з яких дореволюційних було 36 (100,78 лінійного метра), а після-революційних – 298 (185,46 лінійного метра) [49, арк. 27]. Утворювати ж газетний фонд окрарху доводилося в дуже складних умовах. Існувало тільки одно джерело – це вилучення газет зі справ архівного матеріалу, що були замість обгорток. У редакції місцевої газети примірників того часу зовсім не залишилося. Незважаючи на це, робота з утворення газетного фонду велася – було надіслано запит до 90 установ про наявність газет видання 1917–1921 років, надруковане оголошення з проханням до приватних осіб здавати газети зазначеної доби [50, арк. 112].

Маріупольське окружне архівне управління за перші два роки своєї роботи сконцентрувало 88 архівних фондів (197,5 лінійного метра) [51, арк. 65], які охоплювали період з початку XIX ст. до 1922 р. включно. Взагалі в окрузі незібраними лишалися ще близько 2000 тис. пудів архівних матеріалів. Ті, яким загрожувала небезпека, здебільшого знаходилися в м. Бердянську. Це матеріали дореволюційних установ – управ, банків, казначейств, а також архіви радянських установ, які на той час були вже ліквідовані.

Газетний фонд складався переважно з видань місцевого значення. Цю роботу провадили шляхом офіційних запитів до установ про старі газети, оголошень і статей, які публікувалися у газеті «Приазовський пролетарій». Незважаючи на всі зусилля, примірники газет 1917–1919 років зібрати не вдалося. Тільки за 1920 р. газети маріупольського видання були зібрані майже в повному комплекті. В подальшому виникла проблема із формуванням газетного фонду через те, що газети зазначеного періоду не бажала передавати центральна бібліотека. І лише в 1929 р. надійшло 53 фонди, але вони зберігалися в невідповідному стані [52, арк. 8].

Тривало накопичення архівних матеріалів і в Артемівському окружному архівному управлінні. Там станом на початок 1928 р. було зібрано 27 фондів розміром 62,2 лінійного метра [53, арк. 65]. Земські архіви разом із цією установою колишнього Бахмутського повіту були знищені пожежею у 1922 р. в м. Артемівську, в церковних же бібліотеках літератури, яку треба було вилучити, налічувалося вагою 500–700 пудів [54, арк. 49]. Архів і бібліотека Святогірського монастиря після його ліквідації ще до 1924 р. були вивезені до м. Слов'янська й знаходилися в приміщенні міської бібліотеки у підпорядкуванні політпросвіти [55, арк. 5].

Діяльність окружних архівних управлінь Донецької губернії щодо комплектації своїх фондів архівними матеріалами була досить нерівномірною. Брак приміщень, їх малі розміри призвели до швидкого їх заповнення й перевантаження. Як наслідок – припинення прийому матеріалів.

Надзвичайно малий за своєю чисельністю штат окружних архівних управлінь, їх неповна комплектація не давали змоги повною мірою проводити роботу з пошуку та збирання розпорошених по всій території губернії архівних матеріалів. Кадровий голод відчувався і в якісному складі співробітників окрархів – бракувало освічених працівників, які б могли якісно проводити експертизу цінності документів, що надходили до сховищ. Незважаючи на труднощі, працівникам окружних архівних управлінь за досить короткий час вдалося врятувати значну кількість архівних фондів як дореволюційного, так і післяреволюційного періоду.

Науковці та працівники архівів чимало уваги приділяли популяризації архівної спадщини серед пересічного населення. Всі окружні архівні управління Донецької губернії публікували свої матеріали в місцевій пресі. Зокрема, Артемівський окрарх в газеті «Кочегарка» опублікував такі замітки: «Сохранить ценные архивные материалы», «Пополнить архив революционными документами», «На селе много ценных архивных материалов», «Концентрация архивных материалов», «Архивное управление разъясняет» тощо [56, арк. 5 зв.].

Луганське окружне архівне управління теж не пасло задніх і вже в 1926 р. публікує матеріали в місцевій пресі: «Больше внимания архивному делу» в «Луганской правде» від 12 жовтня 1926 р. та «К истории возникновения г. Луганска» в «Радянській школі» від 12 жовтня 1926 р. [57, арк. 80 зв.]. У 1927 р. до редакції журналу «Радянська школа» В.О. Фесенком була надіслана стаття «О художественном чугунном литье на Луганском чугуно-литейном заводе периода 1849–1851 гг.» [58, арк. 20].

Популяризувалася архівна справа також шляхом проведення низки архівних нарад, які, крім популяризаторського, мали ще й інструктивне значення, оскільки на них ставилися питання практичної архівної роботи [59]. Виходячи з великого значення архівної спадщини, роботи зі збереження документальних матеріалів і архівної роботи, на першій нараді архівних працівників установ, підприємств і організацій м. Луганська 14 листопада 1926 р. ухвалили рішення про започаткування видання спеціалізованого бюлетеня «Архівний працівник» при окружному архівному управлінні.

Бюлетень друкується на склографі тиражем 70 прим[ірників]. № 1 складається цікаво та рівномірно, в ньому є статті, що з'ясовують завдання, статті про значення історико-революційних матеріалів <...> і про популяризацію архівної справи. В окремому розділі «Корреспонденция с мест» зібрані дописи, що змальовують стан архівної справи в деяких підприємствах округи [60, арк. 31].

У бюлетені «Архівний працівник» уміщувалася кореспонденція з місць, циркуляри про стан архівних частин. Бюлетень розсилався безкоштовно до райвиконкомів, фабрик, заводів, рудників [61, арк. 20].

У 1927 р. вся країна святкувала 10-річчя Жовтневої революції. Не залишалися осторонь і архіви. Укрцентрархів видав обіжники №№ 36, 43 задля широкого святкування та популяризації цієї дати. Як повідомляло Старобільське окружне архівне управління до Укрцентрархіву, спеціально для ювілейної виставки його працівники експозиції не влаштовували, по-перше, через відсутність помешкання, а по-друге, через обмеженість штату окрарху, який напружував свої й без того малі сили для виконання плану роботи. Але управління все ж таки повинно було щось зробити і разом із завідувачем музею Старобільського краю відібрало найголовніші документи, які яскраво відображають революційне життя краю. Ці архівні матеріали були розміщені в місцевому музеї окремою експозицією у вітринах за склом. Всього було відібрано 5 справ, 1 книгу, 2 номери газети «Известия» за 1920 р., накази ревкому й інші документи, що висвітлювали розгортання революційних подій на Старобільщині.

Відвідувачів виставка вражала, про що свідчать їх відгуки. Один із відвідувачів, розглядаючи експонати, висловився так: «Дивись, мовляв, чорти, де вони це могли видрати...» [62]. Виставка мала неабиякий успіх

у місцевого населення, і місцевий окрарх із музеєм Старобільського краю вирішив у літні місяці також зробити аналогічну виставку документів 1917–1921 років, тому запросив дозволу в ЦАУ. З центру заперечень щодо організації виставки не надійшло, але наполягалось саме на висвітленні доби Жовтневої революції, а також, аби документи експонувалися в темній кімнаті, бо влітку вони швидко тьмяніють [63]. У 1929 р. така виставка при музеї стала постійно діючою й окрархом були виділені для експонування архівні матеріали 9 справ [64].

До 10-річчя Жовтневої революції робили тематичні виставки також інші архіви регіону: Маріупольський окрарх [65, арк. 33]; Артемівський окрарх, який разом із місцевим іспартом влаштував виставку, що відображала події 1917–1927 років. Цю виставку відвідало понад 7 тис. робітників і селян [66, арк. 49 зв.]. У подальшому ця виставка стала основою для створення в 1928 р. Артемівського окружного історико-революційного музею [67, арк. 1].

Роль популяризації збереження архівної спадщини серед пересічних громадян переоцінити важко. Охорона архівної спадщини можлива повною мірою тільки тоді, коли люди розуміють її цінність і самі прагнуть докласти зусиль до цієї справи. Саме ентузіастам завдячують своїм збереженням численні архівні матеріали.

Формування мережі архівних кореспондентів. Перший і другий Всеукраїнські з'їзди архівних працівників стали важливими віхами у справі організації руху архівних кореспондентів (на громадських засадах) – архкорів. Перший з'їзд визнав потребу створення такої мережі, а другий у своїй резолюції з цього питання постановив доручити Укрцентрархіву опрацювати питання зі створення мережі архівних кореспондентів. У 1927 р. Укрцентрархів розробив і затвердив Інструкцію для архівних кореспондентів, яка регламентувала створення мережі архкорів і визначала основні напрямки та форми їх діяльності. Мережа організовувалася на засадах добровільності й безоплатності роботи при кожному окружному архівному управлінні.

Луганським окружним архівним управлінням був виданий і розісланий до всіх райвиконкомів округи обіжник, де зазначалося, що через обмежені кошти та малу штатну чисельність окрарх не в змозі взяти на себе всю повноту роботи з виявлення й охорони архівних матеріалів, які становлять історичну цінність. Для оперативного виявлення архівних матеріалів, які потребують охорони, окрарх вважав за необхідне залучити широкі маси населення, для чого організувати мережу архівних кореспондентів на громадських засадах.

Відповідно до інструкції, інститут архівних кореспондентів засновувався переважно в колишніх окружних, повітових містах і всіх районах. До складу архкорів залучалися особи, насамперед із числа місцевих вчителів, бібліотекарів, музейних, краєзнавчих й інших працівників культури, студентів вищих шкіл, які не були співробітниками окружного архівного управління та не

отримували там платні. Їх завданням було, головним чином, виявлення «безпритульних» архівних матеріалів, яким загрожувало знищення. Також архівні кореспонденти повинні були інформувати й пропагувати серед широких верств населення науково-історичне та практичне значення архівів шляхом розміщення статей і заміток у пресі, а також проведення бесід [68, арк. 3].

Луганським архівістам велику допомогу надавали викладачі й студенти Донецького інституту народної освіти (далі – ДІНО). Викладач ДІНО В.О. Фесенко у своїй роботі «К истории возникновения города Луганска» зазначав, що рідкісні та нечисленні архівні матеріали колишнього архіву правління Луганського ливарного заводу були врятовані луганськими викладачами С.О. Локтюшевим і М.І. Стефановичем, які передали їх до окружного музею, а згодом і до архіву [69, арк. 138 зв.].

Видатний історик-краєзнавець Донбасу Вадим Олексійович Фесенко ще в 1926 р. був залучений до систематизації історико-революційних матеріалів, які зберігалися в окружному архівному управлінні, упродовж 1928–1929 років він працював на посаді вченого архіваріуса, а з 1929 р. деякий час обіймав посаду завідуючого Луганським окрархом [70]. Він за короткий час зміг налагодити велику роботу з популяризації архівних документів. Ним було написано декілька статей для місцевої преси, що розповідали про документальні матеріали, які зберігалися у фондах окружного архівного управління, а також про значення архівів у розвитку суспільства.

У Луганську з 1925 до 1930 р. працював видатний український історик, виходець із знаменитої родини українських істориків – Сергій Григорович Грушевський. Він був проректором із навчальної роботи, деканом факультету соціального виховання та професором кафедри класової боротьби на Україні ДІНО. Професор С.Г. Грушевський упродовж усього часу проживання в Луганську був у центрі наукового та суспільного життя. До історії луганського краю він увійшов як людина, яка очолила та в подальшому керувала Науковим товариством Донбасу. Саме він розробляв проект створення науково-дослідної кафедри з вивчення природи, економіки, історії та побуту Донеччини – донбасознавства при ДІНО як бази для створення майбутньої школи істориків-краєзнавців [71, арк. 156].

З ініціативи С.Г. Грушевського в 1926–1927 роках Луганське окружне архівне управління видавало бюлетень «Архівний працівник» із різноманітною інформацією про стан архівної справи в окрузі. Бюлетень друкувався з метою допомогти в організації архівної справи на місцях. Укрцентрархів дав його першому номеру наступну характеристику: «Составлен хорошо и разнообразно и производит приятное впечатление». Луганський окрарх узагалі був єдиним із 41 окружного архіву УСРР, що мав власне інформаційне видання [72, с. 541].

Старобільське окружне архівне управління також намагалося налагодити мережу архівних кореспондентів, але, на жаль, невдало. Крім статті в газе-

ті «Червоний хлібороб» від 4 жовтня 1927 р., була надрукована також стаття з проханням до населення ставати архівними кореспондентами, але відгуків на неї не надійшло жодного [73, арк. 8]. Щоправда, в 1928 р. Старобільський окрарх звітував, що «залучено 8 осіб, але роботи від них ще нема» [74, арк. 48]. Всі, хто побажав стати архкором, мали початкову або середню освіту й реально не могли виконувати обов'язки архівних кореспондентів [75, арк. 1].

Проводило роботу зі створення мережі архівних кореспондентів і Маріупольське окружне архівне управління шляхом розсилання товариських листів, головним чином учителям і завідувачам сільбудів. Але ця ініціатива не знайшла широкої підтримки серед місцевого населення. В 1927 р. на листи-запрошення окрарху відгукнулося тільки 2 особи [76, арк. 30]. До 1930 р. мережа архівних кореспондентів у Маріуполі й в окрузі так і не була налагоджена через відсутність інтересу до архівних матеріалів у пересічних громадян.

Для залучення до мережі архівних кореспондентів у м. Артемівську вдавалися до різних засобів: публікації запрошень у газетах «Кочегарка» та «Змичка», масового обговорення цього питання культвідділами профспілок у робітничих клубах і гуртках робкорів, поширення відозв до вчителства, до учасників нарад політосвітніх працівників і робіськорів [77, с. 551]. Незважаючи на такі зусилля, Артемівське окружне архівне управління також не змогло створити мережу архівних кореспондентів. Але внаслідок проведеного жвавого листування вдалося одержати цінні архівні матеріали – «Указы Сената из Слободского Украинского Губернского Правления Славянской Городской Ратуше» (0,14 лінійного метра) та «Отчет Бахмутской Уездной Земской Управы» за 1890 р. від фельдшера Архангельської амбулаторії [78, арк. 3].

Загалом, створення інституту архівних кореспондентів було певною мірою кроком вимушеним, оскільки через обмеження коштів і штатної чисельності окружні архівні управління фізично не могли впоратися з величезним обсягом роботи. У 1920-ті роки інститут архівних кореспондентів на Донеччині по-справжньому так і не було сформовано. Спостерігалася поодинокі й безсистемна допомога окремих небайдужих громадян, переважно з місцевої освітянської інтелігенції. Саме Луганськ став осередком роботи зі збереження архівної спадщини завдяки тому, що ДІНО сконцентрував у своїх стінах таких видатних українських науковців і просто освічених людей, як С.Г. Грушевський, В.О. Фесенко, І.І. Ліщина-Мартиненко, С.О. Локтюшев, М.І. Стефанович й інших, які розуміли цінність архівної спадщини для майбутніх поколінь і докладали зусиль до її порятунку.

Період національно-визвольних змагань завдав нищівного удару архівній спадщині краю. Створення чіткої вертикалі архівних органів, закінчення процесу їх централізації дали змогу розгорнути роботу зі збору архівних матеріалів, активно приступити до комплектування фондів архівних установ. Політична та соціально-економічна ситуація в Донецькій губернії, пов'язана

з подіями Громадянської війни, неоднозначне ставлення місцевої влади до окружних архівних управлінь, неоднорідний рівень місцевої інтелігенції – все це зумовило нерівномірність темпів роботи архівних установ з метою охорони й збереження архівної спадщини, а надто – формування газетного фонду.

З середини 1920-х років провідним напрямом діяльності стає використання документів не тільки для соціально-побутових потреб, але й з метою популяризації охорони архівної спадщини. Одним із пріоритетних напрямів стає виставкова діяльність, документи відіграють роль наочних провідників знань для населення про історію країни взагалі та рідного краю зокрема.

Працюючи в доволі складних умовах відсутності нормальних приміщень, обмеженого штату працівників і фінансування, співробітники окружних архівних управлінь завдяки значній підтримці та допомозі місцевих небайдужих ентузіастів – від відомих професорів до аматорів, обстежуючи установи та підприємства округи, рятуючи рідкісні документи з історії округів, зробили неоціненний внесок у справу охорони архівної спадщини краю.

Джерела та література

1. *Заремба С.З.* Пам'яткознавство України: історія і сучасність // *Праці Центру пам'яткознавства*. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 5–24; *Він же.* Пам'яткознавство як наукова дисципліна // *Праці Центру пам'яткознавства*. – К., 2002. – Вип. 4. – С. 8–9.
2. *Заремба С.* Нариси з історії українського пам'яткознавства. – К.: ТОВ «Видавництво Аратта», 2002. – 204 с.
3. Декрет Совета Народных Комиссаров Украины от 3 апреля 1919 г. «О передаче исторических и художественных ценностей в ведение Народного Комиссариата Просвещения» // *Собрание Указонений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины*. – 1919. – № 34. – Ст. 395.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. Р–14, оп. 1 спр. 23, арк. 17.
5. Там само, ф. Р–2, оп. 1 спр. 576, арк. 111.
6. *Московченко Н.П.* Правові засади розвитку архівної справи в Україні (1919 – 1932 рр.) // *Студії з архівної справи та документознавства*. – 2004. – Т.11. – С. 5–13.
7. Декрет Раднаркомов України «Про утворення Донецької губернії» // *Збірка указонень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, 1919 № 6*, стор. 77, ст. 73.
8. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО), ф. Р–1146, оп. 2, спр. 16, арк. 1–2.
9. Там само, ф. Р–1204, оп. 1, спр. 7, арк. 100.
10. Там само, ф. Р–1204, оп. 1, спр. 248, арк. 1–145.
11. ЦДАВО України, ф. Р–14, оп. 1, спр. 12, арк. 14.
12. *Московченко Н.П.* Вказана праця. – С. 5–13.
13. ЦДАВО України, ф. Р–14, оп. 1, спр. 100, арк. 3.
14. ДАЛО, ф. Р–1213, оп. 1, спр. 1, арк. 1–1 зв.
15. ЦДАВО України, ф. Р–14, оп. 1, спр. 100, арк. 3.
16. ДАДО, ф. Р–1146, оп. 2, спр. 291, арк. 57–64.
17. ЦДАВО України, ф. Р–14, оп. 1, спр. 179, арк. 50–52.
18. Там само, ф. Р–14, оп. 1, спр. 133, арк. 4–5.
19. ДАДО, ф. Р–2, оп. 1, спр. 29, арк. 2 зв–3.
20. ЦДАВО України, ф. Р–14, оп. 1, спр. 179, арк. 59–62.

21. ДАДО, ф. Р-1146, оп. 4, спр. 2, арк. 13.
22. Нариси історії архівної справи в Україні: Посібник / За загальною редакцією І.Б. Матяша та К.І. Климової. – К., 2002. – 612 с.
23. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО), ф. Р-702, оп. 1, спр. 20, арк. 76.
24. Там само, ф. Р-702, оп. 1, спр. 20, арк. 149–159.
25. ЦДАВО України, ф. Р-14, оп. 1, спр. 182, арк. 51.
26. ДАДО, ф. Р-1202, оп. 1, спр. 192, арк. 11–14.
27. *Грушевський С.Г.* Архівні фонди м. Луганського // Краеведческие записки. Сборник научных статей. Выпуск IV. – Луганск, 2008. – С. 405–408.
28. ДАЛО, ф. Р-1213, оп. 1, спр. 4, арк. 37.
29. Там само, ф. Р-702, оп. 1, спр. 13, арк. 8.
30. Там само, ф. Р-243, оп. 1, спр. 102, арк. 3.
31. Там само, спр. 30, арк. 6.
32. Там само, спр. 1, арк. 102.
33. Там само, спр. 14, арк. 47.
34. Там само, спр. 15, арк. 8.
35. Там само, ф. Р-702, оп. 1, спр. 13, арк. 3.
36. Там само, спр. 4, арк. 60–66.
37. Там само, спр. 13, арк. 10.
38. Там само, спр. 20, арк. 112–123.
39. Там само, ф. Р-1213, оп. 1, спр. 17, арк. 81–95.
40. ЦДАВО України, ф. Р-14, оп. 1, спр. 493, арк. 6–9.
41. Там само, спр. 182, арк. 51.
42. ДАДО, ф. Р-138, оп. 1, спр. 14, арк. 12–12 зв.
43. ЦДАВО України, ф. Р-14, оп. 1, спр. 700, арк. 8–15.
44. Там само, спр. 294, арк. 75–78.
45. Там само, спр. 1378, арк. 34–34 зв.
46. ДАЛО, ф. Р-1213, оп. 1, спр. 17, арк. 81–95.
47. Там само, ф. Р-702, оп. 1, спр. 58, арк. 3.
48. Там само, ф. Р-1213, оп. 1, спр. 17, арк. 1–11.
49. Там само, спр. 22, арк. 27–28.
50. Там само, спр. 4, арк. 112.
51. Там само, спр. 17, арк. 62–66.
52. ЦДАВО України, ф. Р-14, оп. 1, спр. 875, арк. 6–8.
53. ДАЛО, ф. Р-1213, оп. 1, спр. 17, арк. 62–66.
54. ЦДАВО України, ф. Р-14, оп. 1, спр. 474, арк. 48–61.
55. Там само, спр. 133, арк. 4–5.
56. Там само, спр. 869, арк. 1–6.
57. ДАЛО, ф. Р-702, оп. 1, спр. 4, арк. 78–80 зв.
58. Там само, спр. 25, арк. 17–21.
59. Там само, спр. 20, арк. 76.
60. Там само, ф. Р-1213, оп. 1, спр. 17, арк. 24–32.
61. Там само, ф. Р-702, оп. 1, спр. 25, арк. 17–21.
62. Там само, ф. Р-1213, оп. 1, спр. 13, арк. 85.
63. Там само, спр. 23, арк. 16.
64. Там само, спр. 24, арк. 2.
65. ЦДАВО України, ф. Р-14, оп. 1, спр. 493, арк. 28–34.
66. Там само, спр. 474, арк. 48–61.
67. ДАДО, ф. П-8, оп. 1, спр. 757, арк. 1–7.
68. Там само, ф. Р-702, оп. 1, спр. 21, арк. 3.
69. Там само, спр. 20, арк. 138 зв.

70. Там само, спр. 55, арк. 2.
71. Там само, спр. 240, арк. 156.
72. *Матяш І.* Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років. – К.: ЦІМРД ЦДА України, 2000. – 591 с.
73. ДАЛО, ф. Р–1213, оп. 1, спр. 26, арк. 3–14.
74. Там само, спр. 23, арк. 48–49.
75. Там само, спр. 30, арк. 1–6.
76. ЦДАВО України, ф. Р–14, оп. 1, спр. 493, арк. 28–34.
77. *Матяш І.Б.* Вказана праця.
78. ЦДАВО України, ф. Р–14, оп. 1, спр. 869, арк. 1–6.

***Прынь М.О.* Охрана архивного наследия на Луганщине и Донетчине в 20-х – начале 30-х гг. XX в.**

В статье рассмотрены основные мероприятия государственных органов власти, научных и культурно-образовательных учреждений, отдельных ученых и преподавателей по выявлению ценных архивных памятников на территории Донецкой губернии и округах, которые возникли на ее территории.

Ключевые слова: Центральное архивное управление, Народный комиссариат образования, Единый государственный архивный фонд, Донецкий губисполком, губарх, окрарх, Укрцентрархив, окрисполком.

***Prun M.O.* Public archival heritage in Luhans'k and Donets'k in the 20's - early 30th of 20 century**

The article reviews the major activities of public authorities, scientific and cultural-educational institutions, individual scientists and teachers to identify valuable archival sights on the territory of Donets'k province and districts were created on this territory.

Key words: Central archival department, Folk Commissariat of Education, the United State Archive Fund, Donets'k hubvykonkom, hubarh, okrarh, Ukrtsentrarhiv, okrvykonkom.

УДК [930.2+069](477.8)

Р.В. НАГНИБИДА

**Пам'ятки культурної спадщини
Борщівського та Кам'янець-Подільського
районів (сучасний стан і використання
у туристичній сфері)**

Історичне Пониззя від часу існування Київської Русі та Галицько-Волинської держави після ординського панування перебувало у складі сусідніх держав: Угорщини, Литви, Польщі, Туреччини. В 1793 р. його по р. Збруч розділено навпіл між Австрійською та Російською імперіями. У статті висвітлюється доля культурної спадщини у нових історичних умовах, подальше ставлення до пам'яток у СРСР та в наш час. Подано статистичні дані про використання пам'яток у туристичній сфері.

Ключові слова: Борщів, Кам'янець-Подільський, місто, замок, церква, костел, палац, будинок, турист.

Подільські містечка епохи середньовіччя й ранньої нової доби у своєму розвитку пройшли різні етапи – від започаткування до занепаду й відродження. В українській історіографії їх використання в туристичній сфері вивчене недостатньо, незважаючи на виокремлення в останні роки туристичного краєзнавства в наукову дисципліну.

Після Другої світової війни в СРСР, коли розпочався підйом розвитку туризму, в його основі лежало виключно «виховання духу радянського патріотизму працюючих шляхом ознайомлення в походах і подорожах з героїчною працею радянського народу, з історико-революційним та історичним минулим народів Радянського Союзу» [6, с. 3]. Ця теза стала визначальною в 60–80-х роках ХХ ст., коли туризм ототожнювався переважно з відпочинком [14, с. 2].

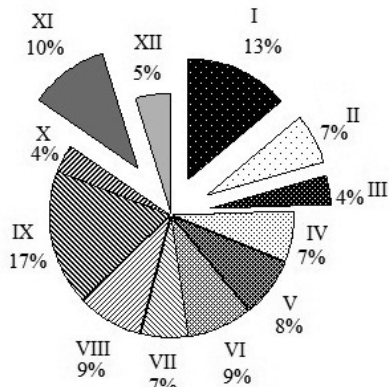
В умовах сучасних ринкових відносин нерухомі пам'ятки міст і містечок Подільського краю слід розглядати як об'єкти, що мають велике соціально-культурне значення, та як об'єкти потенційного інвестування у розвиток фінансових, технічних, науково-технологічних засад формування сфери охорони культурної спадщини [1, с. 300].

Не слід забувати, що проявом національної гідності й самосвідомості є ставлення суспільства до своєї культурної спадщини – за ступенем її вивченості, проникнення у глибини громадської свідомості. Збереження цінних історико-культурних об'єктів на основі законодавчо-правової бази має забезпечити необхідні умови існування та нормального функціонування нерухомих пам'яток [7, с. 65].

Без насичених пам'ятками маршрутів навряд чи можливий змістовний туризм, а розробки сьогоденних пам'яткознавців мало поєднуються з діяльністю туристичних установ [5, с. 18]. Але ті пам'ятки, котрі в зруйнованому стані дійшли до нашого часу, вже протягом нового часу є об'єктами постійного відвідування туристами. Так, зокрема, щодо археологічних пам'яток розглядуваної території – колишнього Борщівського повіту, то їм не приділялася значна увага, місцеве населення взагалі тривалий час ставилося до таких пам'яток забобонно, вважаючи їх за таємничі химери загадкового походження. Починаючи з кінця ХVІІ ст., знайдені предмети давнини використовувалися в приміщеннях замків. У Кудринькому замку зберігалася значна колекція пам'яток старовини, знайдених у навколишніх селах й тих, що знаходилися вздовж Збруча та Дністра. В замку влаштовувалися виставки багатих колекцій золотих, срібних і бронзових прикрас, а також зброї, посуду тощо. Велика колекція античних знахідок із Борщівського повіту сформувалася у Кривчанському замку. Вона складалася переважно з тих предметів, що були виявлені при будівництві форту Св. Трійці в 1692 р. [30, с. 96].

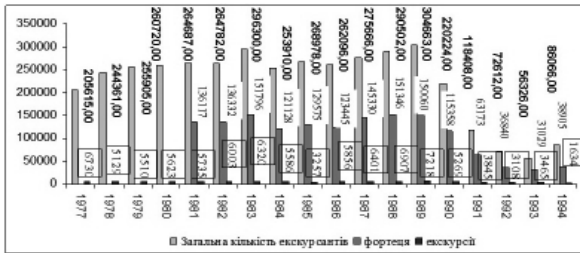
Фортифікаційні укріплення вказаної території почали розбирати в першій половині XIX ст. Так, наприклад, замок у Бабинцях, збудований Лянцкоронськими, розібраний у 1830 р. [31, с. 34]. Із замку в с. Більче-Золоте у 1826 р. камінь забрали на будівництво стодоли, а в другій половині XIX ст. його повністю розібрали [26, с. 7]. Один із будинків занедбаного у Висічці замку в 1820 р. переробили на палац. Згодом у 1900 р. були розібрані замкові стіни та в'їзна брама, а рови з напільної сторони засипали [34, с. 119]. Кривчанський замок ще до середини XIX ст. служив за житло, відтак, масової руїнації він зазнав, коли набув нового власника. Після цього був розібраний на каміння для побудови винокурні й будинків [34, с. 25]. В другій половині XIX ст. почали частково розбирати Кудринецький замок на будівництво мосту [16, ф. 26, спр 2, арк. 23.]. Замок у Скалі-Подільській – один із перших, котрий прилаштований під палац ще на початку XVIII ст., але через декілька років згорів після влучання блискавки [34, с. 103].

У Кам'янці-Подільському також почалося поступове нищення пам'яток культурної спадщини. Архівні джерела доносять нам реальну картину минувшини. Так, наприклад, коли в 1829 р. була частково пошкоджена башта Польських воріт, то 28 вересня 1829 р. цивільний губернатор граф Грохольський наказав цілком розібрати башту й аркаду, а матеріал з них продати. Підраховано, що для розібрання потрібно було витратити 3123 р. 54¼ коп. асигнаціями, внаслідок вбачали отримати 112 стосів каміння. В 1830 р. з настанням жнив ціна для працюючих підвищилася, а люта зима й холера, що лютувала навесні 1831 р. в Подільській губернії, призупинили роботи. Тому з'явилася думка, що камінь краще направити на будівництво запроєктованого мосту через р. Смотрич з боку Польських фільварків. Кам'янецька економічна комісія, провівши ревізію, з'ясувала,

Діаграма стану використання пам'яток культурної спадщини на розглядуваній території. Похибка $\approx 5\text{--}8\%$ (В розглядувану таблицю потрапили лише домінантні об'єкти. Частково включено цивільну архітектуру 6 міст (Борщів, Збриж, Скала, Кам'янець, Мельниця, Жванець). Також до діаграми не включено біля трьох десятків фортифікаційних укріплень XVIII ст. міста Кам'янця-Подільського (бастіони, батареї, шанці)).

що в наявності лише 58,5 стосів каміння. Тому колишній поліцеймейстер майор Міхаель, котрий не вжив заходів щодо охорони матеріалу, сплатив штраф у розмірі 311 руб. 85 коп. асигнаціями. В серпні 1831 р. Блехман – один із куп-

Відвідування фортеці й інших об'єктів Кам'янець-Подільського музею-заповідника екскурсантами в 1977–1994 роках. Вартість квитка до фортеці на періоди: 1977–1979 років: діти – 5 коп.; дорослі – 10 коп.; 1980–1989: 5 та 15 коп.; 1990–1994: 10 та 20 коп.; 1995–1999: 50 коп. та 1 грн.; 2000–2004: 3 та 5 грн.; 2005–2007: 3 та 6 грн.; 2008: 4 та 8 грн.; 2009–2010: 6 та 12 грн.

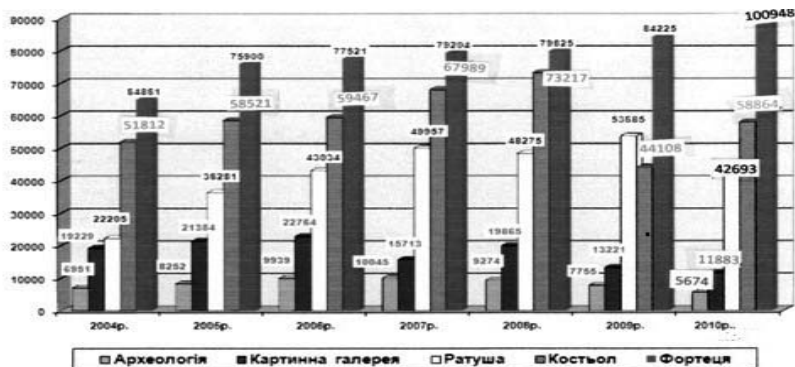
840 руб. асигнаціями. Із матеріалу, котрий лишився у розпорядженні комісії, ще 8,5 стосів каміння місцева влада використала на різні міські будови [10].

З 1845–1846 р. до 1793 р. всі старі архіви польських установ перевозять до Києва, а 1854 р. у зв'язку зі збройним нейтралітетом Австро-Угорської держави під час Кримської (Східної) війни була здійснена часткова евакуація архівів: державних – у Вінницю та Київ, церковних установ – до Брацлава [24, с. 74].

У цей час, з 1847 до 1876 р., з метою розширення та поліпшення в'їздів у Кам'янець-Подільський було розібрано башту замкового мосту з боку фортеці, башту передміської брами, замкову браму – арку, знесені мури з бійницями над старим мостом, влаштований проїзд через Вірменські bastiони [24, с. 104].

Процеси, що відбувалися у місті щодо руйнації пам'яток, збентежили громадськість. Уже в 1865 р. у Кам'янці-Подільському засновується історико-статистичний комітет, в подальшому створюється Давньосховище старожитностей. Наполеглива робота науковців дала певні результати. В 1904 р. музей опублікував опис стародруків, а 1909 р. – опис усіх предметів старовини зі своїх фондів [2, с. 118]. Це також був найрезультативніший період у збиранні документів з історії міст і сіл Подільської губернії (1890–1914 роки). Було зібрано понад 1,5 тис. документальних описів міст і сіл губернії, з яких до нашого часу дійшло 600. Кожний опис містить 17–25 аркушів рукопису історичної довідки, літопис села або церкви, історико-статистичну анкету [11, с. 342]. Але все ж таки в 1891 р. багате зібрання рідкісних книг із Вірменського Миколаївського костельу передали до Міністерства внутрішніх справ, звідки колекція надійшла до бібліотеки ім. Салтикова-Щедріна в Петербурзі. Всього було передано 45 рукописів і 54 друковані книги [12, с. 60].

ців міста просив до 1 квітня 1832 р. надати 30 стосів каміння під завдаток на користь міста по 3 руб. міддю за кожний стос. Цивільний губернатор Лубяновський вигідній угоді зрадів, але коли закінчився термін, то Блехман інший камінь не поставив, за що сплатив штраф у сумі

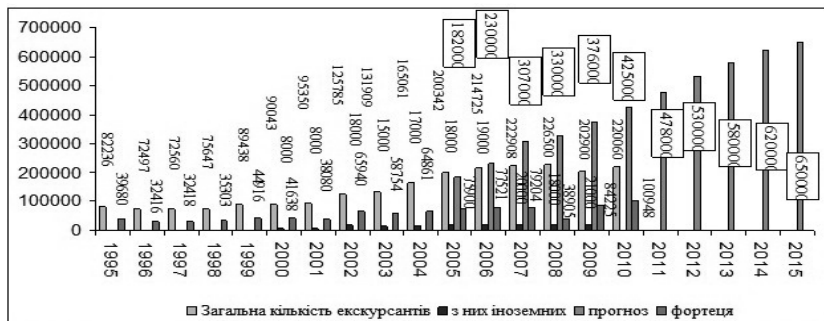

Динаміка відвідування окремих об'єктів Кам'янець-Подільського музею-заповідника за 2004–2010 р.

Значна кількість предметів культурної спадщини була розграбована. Найбільший інтерес представляє Михалківський скарб, знайдений в 1878 р. у Борщівському повіті. Скарб становив 12 кг золотих виробів, що датуються VII ст. до н.е. Два фрагменти глиняного посуду, в якому знаходився другий Михалківський скарб, зберігаються у Львівському історичному музеї. Загалом доля скарбу була сумною – більша частина золотих предметів потрапила до лихварів, частина предметів скарбу була продана на базарах Чернівців, де було переплавлено на зливки. Проте, все ж більша частина з першого скарбу – близько 7,5 кг золотих речей – потрапила до рук науковців [19, с. 10].

У Кам'янецькому повіті Ю.Сіцінським встановлено, що розкопано було 16 курганів: тих, що розорюються – 9, вже розорених – 17, і лише 5 курганів досліджено науковцями [23].

З початком Першої світової війни руйнування пам'яток набуло помітного розмаху. Велика кількість замків, культові споруди, палаци і житлові будинки шести міст (Борщів, Збриж, Мельниця, Кам'янець-Подільський, Скала, Жванець) була розграбована й спалена. Щодо Кам'янець-Подільського зауважимо, що в ЦДІАК України зберігається документ – список будівель, пошкоджених під час бомбардування міста австрійськими військами у перші дні війни [28]. В подальшому був дощенту знищений Палац Ковнацьких (1876 р.) в містечку Жванець. В Острівчанах пограбована й знищена резиденція-палац Домініка Старжинського (1890 р.) У Панівцях зруйнований палац графа Кароля Старшинського (1840 р.). Не маємо жодної інформації, коли знищено палац у Зіньківцях, що збудований у стилі класицизму на початку XIX ст. на кошти Олександри Браніцької. Від палацу католицьких біскупів у Чорнокозинцях також не залишилося сліду. В Підпилип'ї не встановлено, де розміщувався палац, родини Підфіліпських, збудований у стилі класицизму.

Відвідування фортеці й інших об'єктів Кам'янець-Подільського музею-заповідника екскурсантами в 1995–2010 роках із перспективним зростанням до 2015 р.

му в XVIII ст., бо також був знищений австрійськими військами. У Заваллі в 1915 р. спалений палац-двір Йозефа-Дверницького початку XIX ст. У Дзвенигороді знищено палац у стилі класицизму, що побудований на кошти Теодора Кечицького в середині XIX ст. У Більчі-Золотому пошкоджений палац Сапег, збудований на початку XIX ст. (після Другої світової війни він був розібраний повністю). В Олексинцях знищений одноповерховий палац – двір родини Мельбаховських. В Сапогові знищено палац-двір родини Голейовських, що збудований у 20-ті роки XIX ст. В роки національно-визвольних змагань українського народу 1917–1922 років у Мельниці-Подільській знищений палац другої половини XIX ст., що збудований у стилі еклектики Мечиславом Ігнацієм Дуніним-Борковським. Перша світова війна завдала збитків і палацу Агтенора Голуховського у Скалі-Подільській; а після Другої світової війни місце, де він розміщувався складно навіть локалізувати [32].

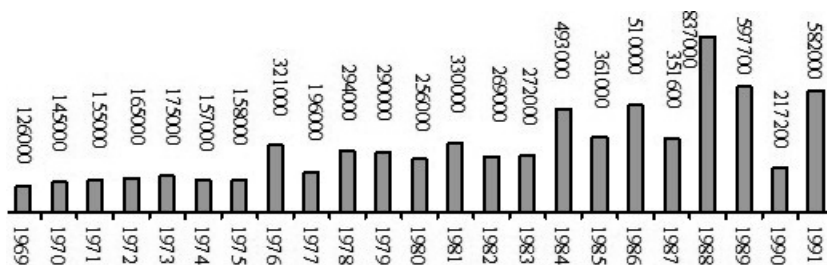
Вражають цифри втрат матеріальної культури. Так, наприклад, бібліотека «Просвіти» у Борщеві в 1905 р. мала 1180 книг і кількість їх постійно збільшувалася, а в 1921 р. фонд бібліотеки складав лише 293 книги. І хоча книжкові фонди частково були відновлені, під час взяття радянськими військами Борщева у 1939 р. більшість книг загинули у вогні, деякі були заховані в домівках борщівчан, деякі конфісковані [27, с. 25]. Палац Чарковських у Висіччі у вересні 1939 р. також був пограбований: зникла велика бібліотека та колекція рідкісної зброї, що була зібрана власниками маєтку.

З 20-х років XX ст. влада звернула увагу на пам'ятки фортифікаційного мистецтва. Так, у 1920 р. Управлінням консервації Львівського воєводства (відділ охорони пам'яток культури і мистецтва) складено список пам'яток трьох воєводств у новоствореній Польській державі [16]. Після того, як у 1926 р. при НКО УСРР був утворений Український комітет охорони пам'яток культури (УКОПК) Ю. Сіцинський запросив головного інспектора новоствореної орга-

нізації В.В. Дубровського в Кам'янець і проінформував його про стан фортеці. В результаті з'явилася стаття в республіканській газеті «Культура і побут», де з тривогою очільник писав про замок. На ім'я наркома освіти була підготовлена доповідна записка, а 23 березня 1928 р. протоколом 15/557 Раднарком УСРР затвердив постанову, за котрою міські та замкові укріплення Кам'янця-Подільського «мають історико-культурне значення до відання Народного комісаріату освіти» [21, с. 85]. В Кудринцях у 1931 р. було здійснено певну консервацію оборонного замку, що височів на горі Стрілка [16, ф. 26, спр.4, арк. 13 зв.]. Збереженням «Окопів Св. Трійці» почала опікуватися туристична база, що діяла на території руїн фортеці [16, ф.26, спр.37, арк.100–109.; спр. 38, арк. 395–399.]. Дві башти Кривчанського замку перетворили на пансіонат, де туристи відпочивали після захоплюючих екскурсій Кривчанською печерою.

Але якщо до фортифікаційних укріплень частково зверталася увага, то нищення забудови містечок лише набирало обертів. Маємо свідчення Зимака Мефодія Григоровича з містечка Збрижа, котрий намагався завадити ліквідації пам'яток культової архітектури.

Недалеко від церковної огорожі стояв між церквами костел. Він був менше пошкоджений в час війни. Згодом парафіяни його капітально відремонтували, покрили оцинкованим залізом. Стіни ж розбитої церкви не думали ремонтувати, так вони стояли до 1931 року. Тоді головою сільради був Якубінський, а головою колгоспу Безвіконний Кирило. Я працював в колгоспі табельщиком і був при тому, як вони радилися скільки треба взяти грошей за справний будинок костюлу та стіни розбитої церкви з її льохами. Летавський колгосп хоче все це купити на знос. Я почав їх розраджувати, що такий будинок жалко руйнувати, а краще зробити в костюлі перекриття і буде хороший двоповерховий будинок. Стіни ж церкви розміром 42х26 м, висотою чотирьох поверхового будинку, під яким великі льохи – ще гірше шкода бо стоїть він на такому перешийку річки Збруча довжиною 140 метрів, то якби зробити тунель, пустити річку напростеш, створився б водоспад на котрому можна встановити турбіну і був би дешевий струм. Мене не захотіли слухати, а коли я спробував це їм показувати, то ще й прозвали мене дурнем. Будинок зруйнували за мізерну плату [9, с. 14].

Виділення коштів на пам'ятки культурної спадщини в карбованцевому еквіваленті в УРСР (в коефіцієнті 1 крб. = 1 дол. США)

Виділення коштів на реставрацію пам'яток культурної спадщини в купонно-карбованцях. (1995 року виділено 21 млрд. 800 млн.)

майно, передане у державну власність, населення прагнуло його денационалізувати. На вул. Руській оцінені в 1 тис. руб. до 1917 р. фахверкові помешкання протягом 1920-х років повернули у власність старим господарям [17, інв. № 547/5430, арк.25.; інв. № 548/5431.; інв. № 544/5427.; інв. № 559/5442, 1–50 арк.; інв. № 560/5443, 1–35 арк.; інв. № 561/5444, 1–26 арк.; інв. № 557/5440, 1–18 арк. інв. № 556/5439, 1–20 арк.; інв. № 555/5438, 1–35 арк.; інв. № 554/5437, 1–16 арк.; інв. № 553/5436, 1–33 арк.; інв. № 545/5428, арк.76.]. Щодо великих кам'яних будинків, котрі формували вигляд міста й формували культурну спадщину міста, власники та новоспечені господарі прагнули знизити їхню вартість. Напевно, в той час було попсовано кахлі у багатьох будинках, оббивався декор, фасади старих кам'яниць, не слідкували за перекриттям, що спричиняло протікання дахів і гниття балок. Звісно, це занижувало вартість нерухомості; власник й надалі проживав у своєму будинку. Приміром, громадянин І.І. Волков у 1919 р. придбав чотирьохповерховий будинок на вул. Руській, 23 [17, інв. № 545/5428, арк.76; с. 28], в 30-х роках XX ст. він же «в цих будинках тримав квартирантів й отримував платню. Ремонт ніякий не проводив, а навпаки привів до повної розрухи. У 1935 р. комунвідділ відібрав будинки від громадянина Волкова І.І. <...> і дано йому бувший дім Крейза на Підзамчу. Але гр. Волков І.І. його продав і сам сидить в своїх домах по госпітальному спуску № 4, продовжує доводити їх до розрухи. За квартиру нікому не платить і наймає громадян з околиць. Громадяни дивуються цій розрусі і що рада комунвідділу допускає курирувати своїми будинками гр. Волкову» [17, там само; с. 73]. У 1943 р. його вдова М.М. Волкова звернулася із заявою до житлового відділу Кам'янецької управи, за котрою просила зареєструвати колишні будинки, що перейшли у власність комунвідділу, а також просила «помогти в ремонті та матеріали для ремонту» [17, с. там само с. 76] згаданих будинків.

У 1932 р. за рішенням міськкомунгоспу було надано дозвіл на розібрання 10 будинків і 9 флігелів у Кам'янця-Подільського. На Центральній площі були

Книги на домоволодіння м. Кам'янця-Подільського 20-х – 30-х років XX ст. рясніють цифрами, де значна кількість будинків знаходилася в аварійному стані. Шукаючи юридичні підстави на нерухоме

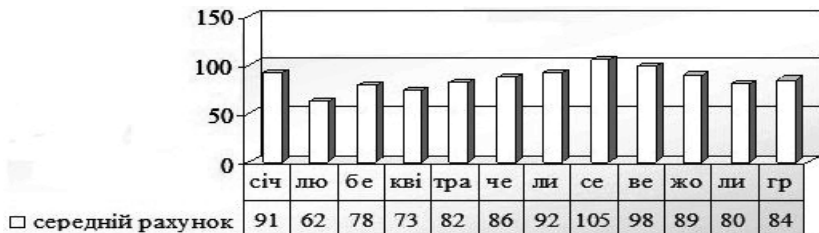

Кошти на реставрацію пам'яток культурної спадщини у гривневому еквіваленті.

розібрані будинки № 31 та № 37, а також флігелі № 13, № 18 і комори [10]. Тоді ж було розібрано папірню в Совому Яру с. Студениці, що зведена крушанівським поміщиком генерал-майором Іваном Коцюбою 1912 р. В подальшому відбувалося поступове знищення культових пам'яток українців і вірмен [8, с. 52], деякі культові споруди поляків із 1936 р. перетворили на головну в'язницю Кам'янець-Подільської області. Каміння з розібраних будинків і храмів використовували для будівництва на території району свинарників і корівників.

Катастрофою для культурного надбання м. Кам'янця-Подільського можна вважати дні його визволення від німецьких загарбників, коли радянські війська завдали більшого нищення тим будівлям, що залишилися, ніж за весь час перебування німецького окупаційного режиму. Якщо в 1892 р. у місті над Смотричем було 1197 кам'яних будинків; 1222 дерев'яних; 63 комбіновані [33, с. 59], то після Другої світової війни збереглося лише 169 будівель. Складно виразити у грошовому еквіваленті втрати, котрі понесли пам'ятки архітектури. І сьогодні немає жодної ґрунтовної праці, котра б дослідила нищення пам'яток архітектури у середньому Подністров'ї під час війн і революцій.

«Хрущовська відлига» принесла певні зміни, відтак, дещо змінила політику радянського керівництва щодо пам'яток. Вже наприкінці перебування натхненника тих змін М.С. Хрущова постановою Ради Міністрів Української РСР від 24 серпня 1963 р. було затверджено список пам'яток архітектури УРСР, що перебувають під охороною держави, а також визначено характер їх використання. Всі пам'ятки, що були взяті на облік, розділили на 3 категорії. З 52 пам'яток зі списку, що розміщувалися на території м. Кам'янця-Подільського, 13 пам'яток архітектури не можна було використовувати для практичних цілей (старовинні мурі, триумфальні арки, монументи, фонтани, надгробки), 16 пам'яток використовувати можна було, але виключно для розміщення на їх території наукових і музейних установ; 22 пам'ятки можна було використовувати з культурною чи господарською метою і передавати в орен-

Моніторинг одного із приватних туристичних об'єктів, що проводився протягом 2010 р. Сума, що залишає клієнт на об'єкті.

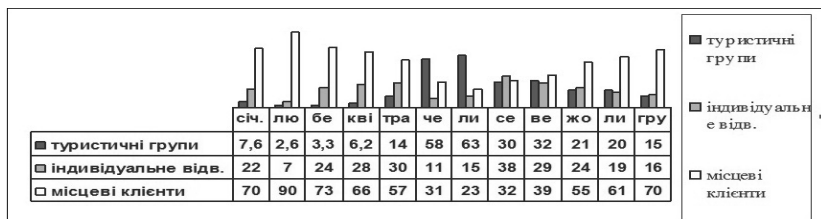
ду різним установам і організаціям. На території Кам'янець-Подільського та Борщівського районів лише 4 замки (Скала, Висічка, Жванець, Рихта) були віднесені до першої категорії, а дерев'яну церкву 1763 р. у Висічці і парк у с. Більче-Золотому – до третьої категорії [22].

7–9 вересня 1965 р. відбулася I Подільська краєзнавча конференція, а за рік була створена міська організація Товариства охорони пам'ятників історії і культури. Головою обрано доцента Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту І.І. Винокура. Через 4 місяці (20 лютого 1967 р.) вийшла Постанова Ради Міністрів УРСР про підготовку пропозицій до оголошення Кам'янця-Подільського (Старе місто) історико-архітектурним заповідником. Відразу було проведено II Подільську краєзнавчу конференцію, а влітку в Києві у будинку письменників була проведена виставка картин «Архітектурні пам'ятники міста Кам'янця-Подільського». Того ж року був закладений камінь у побудові туристичної бази на Руських фільварках на 200 місць, що здана в експлуатацію в грудні 1971 р.

У 1960-х роках викладач сільгосптехнікуму М.С. Борковський створив самодіяльний громадський домашній краєзнавчий музей, який був найкращим в області [3]. Як палкий шанувальник історії Поділля, він закликав студентів приносити старовинні речі, що були непотрібні у господарстві. Це дало можливість зібрати велику колекцію з понад 5 тис. експонатів. Пізніше більшу частину зібраних М.С. Борковським речей були закуплені музеєм.

Велика повінь на Дністрі в 1969 р. спричинила катастрофічні наслідки у Середньому Подністров'ї. З цього приводу Радою Міністрів СРСР було ухвалено рішення про зведення Дністровського комплексного гідровузла. Переселивши мешканців із 78 населених пунктів і збудувавши греблю на Дністрі, було затоплено також значну кількість невиявлених або частково досліджених пам'яток археології та архітектури Середнього Подністров'я.

З 70-х років ХХ ст. проводиться виявлення та дослідження пам'яток архітектури Хмельниччини, пов'язане з підготовкою матеріалів до написання багатомної праці «Історія архітектури Української РСР». Виявлення пам'яток

Моніторинг одного із приватних туристичних об'єктів, що проводився у 2010 р. Співвідношення кількості відвідувачів протягом року. Заклад функціонує ефективно.

Хмельниччини за методикою суцільного обстеження терену (з метою складання «Словника» Зводу пам'яток історії та культури області) виконано науковими співробітниками Науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування (НДІТІАМ) у 1991–1993 роках. У 1992 р. під керівництвом З.С. Гудченко обстежено й Кам'янець-Подільський район. У повний список пам'яток архітектури Хмельниччини ввійшли 897 об'єктів – проти 172 пам'яток, занесених у 1963 та 1979 р. відповідно [20, с. 8–9].

У 1993 р., коли в Україні було посушливе літо й склалися кладні умови роботи Дністровської ГЕС, що знизило рівень Дністровського водосховища на 2–5 м, археологи під керівництвом Л.І. Кучугури обстежили в межах Хмельницької області стан пам'яток археології та пам'яток історії – як відомих за літературними й архівними джерелами, так і нових – та склали карти-схеми цих пам'яток. З того часу обстежень нового річища Дністра та його приток не робилося [15, с. 3].

Нові руйнування пам'яток культурної спадщини на розглядуваній території розпочалися в 90-х роках ХХ ст. та на початку ХХІ ст. В основі цього процесу – деформований погляд на пам'ятки архітектури й археології. Громадські пам'яткоохоронні організації за нових соціально-економічних умов не спромоглися на основі фактів і цифр показати декілька шляхів розвитку, тому ідеї, що продукуються в соціумі, направлені переважно на матеріальне збагачення, у зв'язку з чим проблема набуває іншого забарвлення.

У 1991 р. Глибочицька сільська Рада прийняла рішення про знищення башти замку в с. Висічка – пам'ятки національного значення, посиляючись на її аварійний стан [26, с. 6]. У 2007 р. зруйновані будинки у стилі модерн на вул. Татарській, 19 та Татарська, 21 у м. Кам'янці-Подільському і розпочате будівництво на його місці двокорпусного (перший корпус – 6 поверхів; другий корпус – 8 поверхів) готельного комплексу «Клеопатра», що за висотою вже перевершили кафедральний костел міста, до того ж розміщені лише в 25 метрах від вівтарної частини вказаної культової споруди.

Катастрофою в масштабах Подільського краю вже слід вважати руйнування давнього дитинця Кам'янець-Подільської фортеці. Для того, щоб добротню провадити різні фестивальні заходи, були викопані й забетоновані

невеликі траншеї, які мають утримувати основу сцени, котра до цього влаштувалася на дерев'яних колодах.

Використовуючи низку статистичних документів державних і приватних установ та провівши поверхове опитування серед екскурсоводів м. Кам'янця-Подільського, був складений список об'єктів пам'яток культурної спадщини регіону, розподілений за їхньою важливістю в туристичній сфері на 12 категорій. Перелік пам'яток культурної спадщини подано станом на 2010 р. У 1993 р. виявлено на території Кам'янець-Подільського району 57 об'єктів культурної спадщини. З них лише один відвідується за умови оплати вхідних квитків (Бакотський скельний монастир), ще одна пам'ятка – Жванецький замок – інтенсивно використовується в туристичній сфері, 12 пам'яток виконують функції анімації або використовуються частково. Ще 7 пам'яток дотепер не використовувалися. 16 пам'яток належать релігійним громадам і не входять до туристичних маршрутів. Ще 7 виявлених нещодавно і надзвичайно цікавих пам'яток перебувають на етапі вивчення та не розголошуються з метою їх збереження (категорія ХІІ). Могилай надгробокбатька Подільської історії Ю. Сіцінського нині не має статусу пам'ятки, відтак, не включені до списку.

Історія й надалі не навчила нічого соціум третьої столиці Подільського краю: сформований молоддю селян-колгоспників у 70-ті роки ХХ ст. населення сучасного Кам'янця-Подільського, він поступово скотився до провінційного рівня. М.Ю. Брайчевський ще в 1986 р. наголошував, що створення в Кам'янці-Подільському державного історико-архітектурного заповідника не усунуло небезпеки й не ліквідувало кричущих недоліків і негодств щодо охорони, збереження та використання історико-культурних пам'яток, що неодноразово вказувалося і в пресі, і в офіційних документах. В Кам'янці-Подільському маємо єдиний у країні випадок, коли містобудівельна ситуація дає можливість повного відтворення середньовічного міста [4, с. 120]. Прослідковуючи відносини у всіх соціальних групах, що задіяні в туристичній сфері, можна виокремити низку причинно-наслідкових зв'язків, котрі варто розглянути в окремому дослідженні.

Загалом, слід констатувати, що натеper стан культурної спадщини Кам'янець-Подільського та найближчої округи залишається вельми далеким від оптимального, – як і туристична галузь, що використовує пам'ятки, водночас має їх пропагувати, формувати – передусім у місцевого населення – почуття причетності до справи збереження культурної спадщини краю.

Джерела і література

1. Авсієвич А.В. До питання вдосконалення законодавства про охорону культурної спадщини. Матеріали ІІ наук.-краєзн. конф. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» /Під ред. О.Г. Погорільця, Л.В. Баженова, А.М. Трембіцького та ін. – Меджибіж;

- Хмельницький: П.П. Мельник А.А., 2009. – Ч. 2. – С. 300–305.
2. *Баженова С.Е.* До 100-річчя Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника // VII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С.118.
 3. *Борковский М.* Краєзнавчий музей в технікумі. – 1972. – 34 с.
 4. *Брайчевський М.Ю.* Перспективи Кам'янецької старовини // Тези доповідей VII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С.120–121.
 5. *Горбик В.* Про підготовку багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури України» // Вісник, 2002. – № 1–2 (9–10). – С.10–18.
 6. *Горбунова Н.Н., Никольский В.В.* Туристские маршруты по Украине. – К.: Издательство ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1957. – С. 3.
 7. *Дьомін М.* Першочергові заходи для виявлення та охорони нерухомих пам'яток культурної спадщини // Вісник УТОГП. – 2003. – № 1. – С. 65.
 8. *Задорожнюк А., Петров М.* Вірменський храм св. Миколи XV–XVIII ст. у Кам'янці-Подільському (історія пам'ятки) // Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори – 2006», 2009. – С.1–64.
 9. *Зимак М.Г.* З історії села Збрижа (Чемеровецького району Хмельницької області). Спогади сучасника [рукопис] // Національний історико-архитектурний заповідник «Кам'янець», відділ фондів.
 10. Кам'янець-Подільський міський державний архів, ф. Р-731, оп.1, спр.53, арк. 3–7.
 11. *Касан Ж.Б.* До питання про виявлення і облік пам'яток історії і культури в Подільській губернії XIX – поч. XX ст. // Матеріали 13 конференції. – С. 340–342.
 12. *Ківільша Г.Б.* Вірменські рукописні книги з книгосховища вірменського Миколаївського костелу як джерело до вивчення історії м. Кам'янця-Подільського // Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 60–61.
 13. Комплексна програма розвитку туристичної галузі міста Кам'янця-Подільського на 2005–2015 рр. Додаток до рішення міської сесії. – С.1–105.
 14. *Корнієнко В.В.* Історико-культурна спадщина та її використання в туристичній сфері України (1991–2007 рр.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук / Національна Академія наук України. Інститут історії України. – К., 2008. – С. 2.
 15. *Кучугура Л.І., Якубенко О.О.* Звіт про проведення розвідок вздовж берега Дністровського водосховища в Хмельницькій області у 1993 році // Науковий архів Інститут археології НАН України. – 1993/54. – К., 1994. – С. 5.
 16. Львівська наукова бібліотека ім. Василя Стефаника НАН України, відділ рукопису.
 17. Національний історико-архитектурний заповідник «Кам'янець», відділ фондів.
 18. *Паравійчук А.Г., Просяний Т.П.* Кам'янець-Подільський в минулому і сучасному. Хронологія основних історичних подій у місті. – [1970]. – С.1-171 [машинопис] // Національний історико-архитектурний заповідник «Кам'янець», відділ фондів
 19. *Петровский О.* Археологічні пам'ятки епохи бронзи та раннього залізного часу на території Борщівського району (спроба каталогізації) // Літопис Борщівщини. Вип. 2. – Борщів.: Чумацький шлях, 1993. – С. 8–14.
 20. Підготовка матеріалів до Зводу пам'яток історії та культури України (розділ архітектури і містобудування) г/д 44 94. Хмельницька область. Т.24. НДІТІАМ. – К.,1994. – С.149.
 21. *Прокопчук В.С.* Краєзнавство на Поділлі. Історія і сучасність. – К.: Рідний край, 1995. – С. 85.
 22. Про впорядкування справи обліку та охорони пам'яток архітектури на території Української РСР. Постанова Ради Міністрів УРСР від 24 серпня 1963 року № 970 (ЗП 1963р. № 8, ст.76) // Законодавство про пам'ятники історії та культури (Збірник нормативних актів). Під редакцією Гол. Секції правової охорони пам'яток Республіканського правління Товариства) О.Н. Якименка. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1970. – С. 244–298.

23. *Сицінський Ю.* Археологічна карта Подільської губернії / Упорядник О.Л. Баженов. – Кам'янець-Подільський: ОПОМ, 2004. – 136 с.
24. *Сецинський Э.* Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – Каменец-Подольский, 1895.
25. *Сохацький М.* Оборонні замки на Борщівщині (сучасний стан збереження та перспективи досліджень) // Літопис Борщівщини. – Борщів: Джерело, 1994. – Вип. 6. – С. 4-15.
26. *Сохацький М., Олещук С.* Оборонні замки на Борщівщині // Галицька брама. Травень-Червень 2007. – № 5-6 (149-150). – С. 5-8.
27. *Скочиляс І.* Історія Борщівської «Просвіти» (До 100-річчя з часу заснування) // Літопис Борщівщини. Вип. 2. – Борщів: МП «Чумацький Шлях», 1993. – С.21–31.
28. ЦДІАК України, ф. 301, оп. 1, спр. 1719, арк. 186–190.
29. ЦДІАК України, ф. 441, оп. 66, спр. 93, № 4820.
30. *Шнейдер А.* Борщівський повіт у Галичині з його доісторичною та середньовічною старовиною (Археологічне дослідження, опрацьоване на місці у 1878 р.) // Літопис Борщівщини. Вип. 7. – Борщів: Джерело, 1995. – С.84–99.
31. *Шнайдер А.* Бабинці. (Краєзнавча розвідка з 1874 р.) // Літопис Борщівщини. Вип. 2. – Борщів: МП «Чумацький Шлях», 1993. – С.32–34.
32. *Aftanazy R.* Materiały do dziejów rezydencji. Dawne województwo podolskie / red. A.J. Baranowski. – Warszawa: Instytut sztuki PAN, 1992. – Т. IX. – С. 3–346.
33. *Czolowski A.* Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej // Teka konserwatorska (Lw.), 1892. – 70 s.
34. *Czolowski A., Janusz B.* Przesłość i zabytki województwa Tarnopolskiego. – Tarnopol, 1926. – 198 s.

***Нагнибеда Р.В.* Памятники культурного наследия Борщевского и Каменец-Подольского районов. Современное состояние и его использование в туристической сфере.**

Историческое Понизье со времен Киевской Руси и Галицко-Волынского государства после ордынского господства находилось в составе соседних государств: Венгрии, Литвы, Польши, Турции. В 1793 г. территория Понизья по реке Збруч была разделена между Австрийской и Российской империями. В статье освещается судьба культурного наследия в новых исторических условиях и последующее отношение к памятникам в СССР и в наше время. Изложены статистические данные использования в туристической сфере.

Ключевые слова: Борщев, Каменец-Подольский, город, замок, церковь, костел, дворец, дом, турист.

***Nahnybida R.V.* Monuments of cultural heritage of Borshchiv and Kamyanets-Podilskiy districts (current state and usage in the tourism sector).**

After the horde rule, which followed the times of Kyiv Russ and the State of Galicia and Volyn, the historical Poniyya (Lowlands) was split between the neighbouring countries: Hungary, Lithuania, Poland and Turkey. In 1793 it was divided in half, along the Zbruch river, between Austrian and the Russian empires. The article highlights the fate of the cultural heritage in this region in new historical circumstances, the treatment of cultural monuments in the Soviet time and now. It also provides statistics of their usage in the tourism sector.

Key words: Borshchiv, Kam'yanets, town, castle, church, Palace, building, a tourist.

Розділ II

АРХІТЕКТУРНА ТА МІСТОБУДІВНА СПАДЩИНА

УДК 75.052(477.87)«14/15»

С.Б. ЮРЧЕНКО

**Відень – Великі Береги: шляхи мистецьких
інфільтрацій в архітектурі Закарпаття доби
пізнього середньовіччя***

В статті розглядається вплив віденської архітектури кінця XIV – початку XV ст. на зодчество Закарпаття.

Ключові слова: костьол, готика, архітектура.

Готичне сакральне зодчество Закарпаття як окреме явище в історії української архітектури не привертало уваги дослідників. Більшість готичних пам'яток ще й досі не введені до наукового обігу, не проведено їх системно-порівняльний аналіз стосовно виявлення стильової взаємозалежності, що дозволило б класифікувати наявний матеріал на певні формальні групи та визначити їхню відповідність хронологічно паралельним стильовим явищам Середньої Європи.

Автором даної розвідки виявлено кілька таких об'єднаних спільними прикметними рисами груп, одній із яких і присвячено дане дослідження.

Село Великі Береги (стара назва – Берг) знаходиться на території сучасного Берегівського району Закарпатської області.

Воно відоме в історії з доби середньовіччя. Поселення виникло орієнтовно у XII ст. В XIII ст. сюди було перенесено столицю Боржавського комітату, після чого він став називатися Березьким. Наприкінці XIV – на початку XV ст. ці землі, котрі крім поселення Берг, включали близько 900 га орної землі, 300 га дубового лісу та 600 га луків. Про це довідуємося із судової справи 1409 р., яку вів король Сигізмунд проти свого сусіда – мукачівського герцога Федора Коріатовича.

* Складаю щиру подяку єпископу Реформатської Церкви Закарпаття Олександрові Зан-Фаб'яну за зичливу підтримку й усебічне сприяння під час огляду та обмірів реформатських церков.

Загальний вигляд храму у Великих Берегах із півдня

У 1427 р. м. Берег отримав Георгій Бранкович [1]. На початку XVI ст. адміністративний центр комітату було перенесено до Лампрехтгази, яка після цього стала називатися Бергсасом.

Колишній костьол знаходиться в центрі села й використовується зараз громадою Закарпатської Реформатської Церкви.

Це один із не багатьох точно датованих середньовічних храмів регіону. На замковому камені східної траві пресбітеріуму є латинський датуючий напис: «Erexit Anno Domini MCCCCVI», тобто «засновано року Божого 1406».

У плані колишній костьол однонавовий, із виділеним пресбітеріумом. Вежа із заходу добудована у 1817–1824 роках [2], великий об'єм із півдня ще пізніше – у першій половині XX ст. [3]. Вигляд храму після зведення дзвіниці можна бачити на малюнку, зробленому в 1875 р. Т. Легоцьким [4]. Нава прямокутна, зі співвідношенням сторін у плані 2:3. Пресбітеріум складається з чотирьох травей, три з них прямокутні, одна – східна – має 4 грані. Завдяки такому плану на головній просторовій осі пресбітеріуму знаходиться простінок, а не вікно. Цей прийом є характерним для пізньої готики. У Великих Берегах маємо найбільш ранній зі збережених на території України храмів із таким закінченням східної частини. Пізніше, в XVI–XVII ст., цей елемент зазнав певного поширення в Галичині та на Волині, ілюстрацією чого можуть слугувати костьоли францисканців у Кременці та Шумську, домініканський і фарний костьоли в Мостиськах, храм у Новосілці (всі датовані першою половиною XVII ст.).

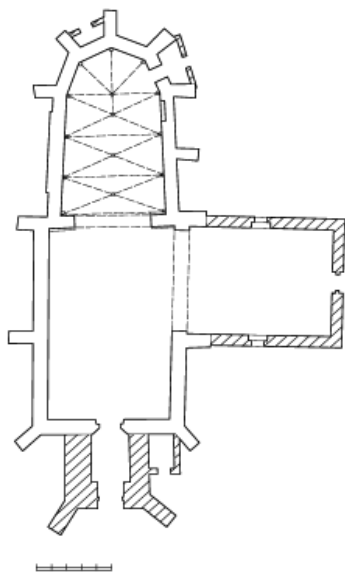

Замковий камінь із датою – 1405 рік

До північної стіни вівтарної частини приєднала закрестія, від якої лишилися лише частини поперечних стін, обтесаних до рівня контрфорсів.

Фасад має витягнуті пропорції, вікна завершені стрілочастими арками. Підвіконний карниз відсутній.

Інтер'єр нави має плоске перекриття. Пресбітеріум перекрито склепіннями на нервюрах. Два східні замкові камені склепіння з'єднано поздовжнім ребром. Такий мотив, що отримує розповсюдження в костьолах України

План костюлу у Великих Берегах

Альбрехта III – герцога Леопольда III, якому на той час належали Нижня Австрія, Штирія, Каринтія й Тіроль. Але найбільшу славу майстру принесла участь у спорудженні двох віденських будов. Перша із них – це нижні частини південної вежі собору Святого Стефана. Під 1395 р. «майстер Міхаел» згадується як керівник всієї «фабрики». Збереглися навіть його авторські креслення склепінь, датовані кінцем XIV ст.

Останньою роботою М. Хнаба вважається нава костюлу Марія ам Гештаде. Тут він зводив назовний корпус. Саме під час будівництва цього костюлу

Північний фасад пресбітеріуму

у XVI ст. (костюл у Жидачеві), у Великих Берегах застосовано вперше.

Проте, найбільше зацікавлення викликає вирішення місць опори п'ят готичних нервюр: ребра спливають вниз і зливаються із циліндричними стовпчиками. Кожний стовпчик підтримується внизу консольками колінчастої форми.

В архітектурній практиці центральноєвропейського середньовіччя відомий лише один майстер, який застосовував подібний мотив – Михайло Хнаб із Відня.

Михайло Хнаб – перший відомий зодчий Австрії. Походив із міста Віннер-Нойштадт. Певний період часу він працював для герцога Альбрехта III – управителя земель уздовж р. Еннс. Для нього він, зокрема, збудував замок Вассербург у Лаксенбурзі, а в 1384 р. інший замок – Вольфарт фон Шварцензее. Зодчий приймав участь у зведенні бургу у Віннер-Нойштадті для брата

костюлу зодчим використано колінчастої форми консольки для п'єдесталів скульптур, подібні до тих, які можна бачити у Великих Берегах [5]. Помер М. Хнаб у 1399 р.

Такий збіг архітектурних деталей двох віддалених одна від одної пам'яток на перший погляд виглядає випадковим. Прояснити ситуацію допоможе інша закарпатська пам'ятка – костюл у Береговому.

Колінчаста консоль склепіння пресбітеріуму дозволяє впевнено говорити, що вони витесані в одній майстерні. Таким чином, обидва костьоли будувалися однією артільлю.

Обидва об'єкти поєднують, насамперед, спільні форми порталів. У Великих Берегах західний портал має профіль, що складається з двох жолобків і двох виступів – півкруглої та грушоподібної форми. Обидва виступи мають унизу цоколі, причому один із них повторює форму виступу в дещо збільшеному вигляді, а другий, теж розширений, оформлений канелюрами. В місцях переходу додано горизонтальні пояски.

Цілком ідентичні за формою цоколі бачимо й на північному порталі костюлу в Береговому. Портал більший і має 4 жолобки та 3 профілі, два з яких грушоподібні.

Цоколі в такому наборі не зустрічаються більше ніде в Закарпатті.

Формальна спорідненість двох порталів

Берегове (тоді Лампрехтгаза) було королівською власністю. Особливою прихильністю місто користувалося у королеви Єлизавети. Її духівником був ксьондз Янош – настоятель берегівського костюлу [6]. Можливо завдяки ініціативі цього ксьондзу й розпочалося будівництво нового мурованого храму. В 1370-ті роки – ще за життя королеви – було освячено вівтар на честь її святої патронеси – Єлизавети. Закінчення будівництва припадає приблизно на 1418 р. – період правління зятя Єлизавети, короля Сигізмунда Люксембурзького.

За час подальшого існування костюлу у Береговому зазнав кількох перебудов, із яких найбільш масштабними були дві: початку XVI та середини XIX ст.

Про першу перебудову свідчать датуючі написи – 1518 р. на вікні пресбітеріуму та 1522 р. на південному порталі [7]. Стильові форми масверків і порталів характеризують останню фазу існування готики в Україні. Масверки симетричні, стрілчасті форми замінюються півкруглими, що свідчить про поступову зміну естетичних уподобань.

З 1686 р. костюл стояв без даху. В 1755 р. ксьондз Янош Яндрашич звернувся до короля за допомогою щодо відбудови храму [8]. Проте справа затяглася, і лише в 1829 р. ужгородським архітектором Андреасом Турнером був розроблений проект перебудови, який затверджено в 1837 р. помічником проповідника Альбіном Тішлером [9]. Відбудовчі роботи продовжува-

Західний портал костюлу у Великих Берегах

лися до 1846 р. на кошти, виділені графом Шьонборном [10]. Цікаво, що це ледве чи не перша неготична перебудова середньовічного храму на території України. Загальна побудова симетричного фасаду, деталі, елементи композиції мас мають ще всі ознаки пізнього класицизму.

Як відомо, Єлизавета була фундаторкою багатьох споруд у королівстві [11]. Серед них чільне місце посідав, напевно, замок у Буді [12]. Сигізмунд завершив це будівництво. На жаль, замок не зберігся – був зруйнований під час турецької навали. В результаті розкопок, що здійснювалися в ХХ ст., виявлено нижні частини стін та значну кількість кам'яного архітектурного декору, згрупованого потім у хронологічному порядку. Один із елементів представляє собою нижню частину portalу, що скомпонована із

двох типів цоколів – знайомих вже нам канельованого та грушоподібного.

Беручи до уваги, що в Буді та в Береговому маємо одного фундатора, а також часову близькість, логічним буде зробити висновок про те, що обидва будівництва велися одними й тими ж майстрами. Очевидно, що ця придворна будівельна артіль зводила й костюл у Великих Берегах.

Пошуки в Закарпатті інших слідів діяльності цієї артілі не дали результатів. Можливим її доробком міг бути заснований Єлизаветою монастир паулінів у Нижніх Реметах поблизу Великих Берегів. Але, на жаль, він не зберігся; лишилися тільки пивниці, які зараз засипані землею, тому судити про його стилістичні риси без здійснення археологічних досліджень неможливо.

Місто Буда, не зважаючи на те, що воно було столицею королівства, того часу не мало оформленого цеху мулярів, тому будівельні роботи виконувалися, здебільшого, запрошеними майстрами.

В епоху середньовіччя необхідною умовою створення цеху (тобто сталої будівельної організації, що постійно знаходилася в місті) було довготривале та значне за обсягами будівництво. Як правило, це був міський собор. Для обслуговування такої будови і створювався цех. Менші міста користувалися переважно послугами майстерень із більших. У Буді не було такого грандіозного і тру-

Північний портал костьолу у Береговому

домісткого будівництва як, наприклад, собор Св. Стефана у Відні чи собор Св. Віта у Празі, відтак, не було й передумов для створення мулярського цеху.

Найближчим до Буди великим центром був Відень. Своя неповторна школа, замішана на формах північноіталійського зодчества, тут виникла ще в романський період. У Нижній Австрії збереглося й дотепер чимало її представників.

Історик Карл Гайдельофф, що видав у 1844 р. книгу «Будівельні артілі середньовіччя в Німеччині», наводить цікавий документ, датований 1459 р. Це «Порядок мулярів», укладений представниками головних мулярських цехів Центральної Європи – з Праги, Відня, Регенсбурга тощо – на з'їзді, що відбувся у Страсбурзі. В ньому, між іншим, закріплюється фактичний розподіл сфер впливу

цехів. Цікаво, що за віденським, окрім території Австрії, закріплювалася територія всього Угорського королівства [13].

Як справедливо зазначають дослідники, писаним правилам передували правила неписані, звичаєві. І часто цехові статuti й інші документи лише фіксують на папері давно усталені звичаї, а не створюють нову ситуацію. Тому можна думати, що такий «розподіл» був лише констатацією давно існуючого стану речей. Тож, для українського Закарпаття був також актуальний вплив Відня. Цікаво, що в готичній архітектурі Словаччини, що теж входила територіально

Фрагмент північного portalу костьолу у Береговому

до складу Угорського королівства, такий вплив констатовано вже у мистецтвознавчих роботах 1960-х років [14]. Деякі з формальних засобів словацьких пам'яток є буквальною запозиченням із мистецького арсеналу віденських будівничих [15].

Аргументом на користь висловленого припущення є також факт особистих зв'язків Сигізмунда Люксембурзького з герцогами –

правителями Австрії. Після смерті короля, Альбрехт V (онук Альбрехта III) одружився з дочкою Сигізмунда і став королем Угорщини [16].

Таким чином, для Закарпаття Буда стала своєрідним ретранслятором мистецьких впливів, що йшли з Відня. Обидві українські пам'ятки є прикладами певної пізньоготичної архітектурної школи й свідчать про причетність України до мистецьких процесів, що відбувалися в центральноевропейському регіоні.

Джерела та література

1. *Lehoczky T.* Beregvarmegye monografiaja. – Ungvar, 1881. – К. 1. – С. 78.
2. *Deschman A.* Karpatalja muemlekei. – Budapest, 1990. – С. 131.
3. Karpataljai reformatus templomok. – Ungvar ; Beregszasz, 2000. – С. 58.
4. *Deschman A.* Op. cit.
5. *Binding G.* Meister der Baukunst. Geschichte des Architekten- und Ingenieurberufes. – Darmstadt, 2004. – С. 105–106.
6. *Lehoczky T.* Op. cit. – С. 94–95. Schematismus cleri almae dioecesis Szathmarinensis ad annum Jesu Christi 1864. – Szathmari, 1864. – С. 111.
7. Karpatalja templomai. Romai katolikus templomok. – Ungvar, 1997. – С. 6.
8. *Lehoczky T.* Op. cit. – с. 120.
9. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К., 1985. – С. 170. Автори статті помилково вважають ксьондза Альбіна Тішлера (його тут названо Т. Олбін) архітектором, що склав проект реконструкції костьолу.
10. *Lehoczky T.* Op. cit. – С. 121.
11. *Snieszynska-Stolot E.* Queen Elizabet as a patron of architecture // Acta historiae artium. – Budapest, 1974. – Т. 20. – С. 13–36.
12. *Buzas G.* Einige Fragen zur Baugeschichte des Schlosses von Buda (die Epoche von Ludvig dem Grossen und Sigismund) // Acta historiae artium. – Budapest, 1997. – Т. 39. – С. 87–90.
13. *Heideloff K.* Bauhütte des Mittelalters in Deutschland. – Nürnberg, 1844. – С. 37.
14. *Bures J.* Problem klenby Bratislavskeho domu // Zo starsich vytvarnych dejin Slovenska. – Bratislava, 1965. – С. 70.
15. *Schurer O., Wiese E.* Deutsche Kunst in der Zips. – Brunn ; Leipzig ; Wien, 1942. – С. 45.
16. *Цольнер Е.* Історія Австрії. – Львів, 2001. – С. 131–132.

В статье рассматривается влияние венской архитектуры конца XIV – начала XV вв. на зодчество Закарпатья.

Ключевые слова: костёл, готика, архітектура.

In article influence of the Viennese architecture of the end 14 – the beginnings of 15 centuries on architecture of Zakarpattia is considered.

Key words: church, Gothic, architecture.

Розділ III

ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ

УДК 904 (477):343.712

Н.М. РУДИКА

До питання про охорону пам'яток археології в європейських країнах

У статті розглядаються особливості охорони пам'яток археології у європейських країнах. Законодавство кожної держави має свої відмінності, зумовлені історією та національними особливостями. Проблеми у сфері охорони пам'яток часто подібні, тому досвід законотворення в країнах континентального й англосаксонського права може сприяти вирішенню питань охорони археологічної спадщини в Україні.

Ключові слова: пам'ятка археології, англосаксонське і континентальне право, охорона пам'яток історії та культури.

Перші спроби охорони пам'яток історії та культури можна вбачати ще за античної доби. В V ст. імператор Майоран видав едикт проти руйнування громадянами існуючих будівель. Близькі до сучасних ідеї охорони пам'яток історії та культури виникли в епоху Відродження водночас із інтересом до античного мистецтва, а також розвитком колекціонування. Інтерес до історії та пам'яток старовини в епоху Просвітництва зростає разом із формуванням наукових знань. У період Великої французької революції 1789–1794 років декретами Конвенту пам'ятки історії та культури були оголошені народним надбанням, націоналізовані приватні художні зібрання (декрет про створення музею Лувр; 1791). У 1795 р. У Франції було створено державну службу охорони пам'яток.

Однак, до XIX ст. захист пам'яток археології був фактично вибірковим. Лише поступово приходило розуміння необхідності збереження археологічної спадщини під час здійснення проектних і будівельних робіт. У різних країнах це набувало своєрідних форм. У XIX – на початку XX ст. в багатьох європейських країнах пам'ятки національної історії та культури були взяті під опіку держави (закон про заборону вивозу пам'яток із Греції; 1834). Було створено перші державні інспекції (Франція (1830), Пруссія (1843)), видані положен-

ня (Франція (1887; доповнено – 1962), Італія (1902; 1909; доповнено – 1939), Польща (1918, 1928) тощо), а також закони щодо охорони пам'яток історії та культури; розпочато роботу з наукової систематизації, каталогізації, консервації та реставрації. Після масштабних руйнувань багатьох європейських міст і цінних художніх пам'яток у період II Світової війни діяльність у сфері охорони пам'яток значно активізувалася; були проведені роботи з відновлення та реставрації міст і пам'яток, що постраждали у воєнний період [8].

Основи міжнародно-правової охорони культурної спадщини заклад Пакт Еріха, який залишається діючим до теперішнього часу. Для порятунку культурної спадщини потрібно співробітництво у загальносвітовому масштабі. Об'єднання й відновлення людства М.К. Реріх убачав не в революційних перетвореннях, а в усвідомленні всіма людьми етичних норм поведінки, у прилученні їх до справжніх цінностей людства; він вважав, що для дійсного об'єднання народу однієї політичної єдності недостатньо, потрібно закладати духовність через Красу та Культуру.

II Світова війна масштабами знищення завдала колосальної, значно більшої, ніж попередня світова війна, шкоди, і після її закінчення світова спільнота остаточно переконалася в необхідності збереження пам'яток від подібних збройних конфліктів. Питання нейтралітету, захисту і поваги до пам'яток, почерпнуте з Пакту Реріха, знайшло своє втілення у Гаазькій конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, яку було схвалено 14 травня 1954 р. (ратифікована УРСР у 1957 р.) [1].

Важливу інформацію щодо специфіки охорони культурної спадщини в різних країнах дає структура державних органів управління, методичне забезпечення та правові особливості процесу управління. Так, цікаві відмінності спостерігаються в ролі державного управління у сфері охорони культурної спадщини. В Норвегії та Фінляндії міністерства навколишнього середовища займаються питаннями не лише природної, але й культурної спадщини (тобто, «навколишнє середовище» в цих країнах сприймається досить широко), управління природною та культурною спадщиною у Швеції здійснюється Міністерством культури, в Італії – Міністерством культурного надбання. В багатьох країнах, наприклад Російській Федерації, державне управління природною та культурною спадщиною має відомчий поділ [10].

У Великій Британії немає конституції як юридичного документу, натомість існує прецедентне право. Відтак, немає і єдиного законодавчого акту, який би регулював галузь культури, хоча вже багато років діють нормативно-правові акти окремих культурних секторів.

Можна говорити про суттєві регіональні відмінності, зафіксовані у законодавчих системах Англії, Шотландії й Уельсу щодо охорони культурної спадщини. У Великій Британії здійснюється державна реєстрація пам'яток культури, в Англії та Шотландії складені державні списки історичних парків і садів, прово-

диться реєстрація полів битв. Територіальною охороною цих об'єктів займається місцева влада, що має велику підтримку населення. В 1992 р. було створено Департамент національної спадщини – першу в історії Великої Британії урядову інституцію, яка безпосередньо опікується державною культурною політикою.

Традиційно в англійському законодавстві розрізняють нерухому (археологічні, історичні, архітектурні об'єкти) і рухому (музейні фонди) спадщину. Охороною нерухомих пам'яток опікується Міністерство навколишнього середовища, яке здійснює свої повноваження за допомогою місцевих органів, затверджує охоронні зони та списки пам'яток, які мають статус загальнодержавних. Офіційним консультантом із питань охорони культурної спадщини є Комісія з історичних будівель і споруд («Англійська спадщина» – *English Heritage*). Крім питань, що стосуються збереження пам'яток, забезпечення та фінансування археологічних розкопок, створення охоронних експедицій, «Англійська спадщина» займається зв'язками з громадськістю (консультації з питань освіти і туризму, ведення справ із власниками земель, на яких знаходяться пам'ятки). Схожа служба була створена в Уельсі. В Шотландії функції охорони культурної спадщини виконує Міністерство розвитку.

На регіональному рівні охороною культурної спадщини переймаються органи місцевого управління (контроль за проведенням реставраційних робіт, визначення меж охоронних зон пам'яток). Вони мають певну самостійність: можуть визначати об'єкти, які включаються у списки пам'яток, фінансувати археологічні роботи (гранти на такі роботи видаються на конкурсній основі) [7, с. 108–112].

Державне управління охоронюваними територіями національного значення здійснюється відповідно до «Закону про навколишнє середовище» (1995). Відповідно до цього закону одним із завдань національних парків є охорона культурної спадщини і культурних традицій. Територія повинна мати такі культурні та природні особливості, які б створювали її характерний вигляд, вирізняли від усіх інших. Питаннями створення національних парків й інших охоронюваних територій національного значення займаються Державний секретар і спеціальні комісії.

Важливу роль у збереженні культурної спадщини в Англії, Уельсі та Північній Ірландії, поряд із національними парками, відіграють території виключної природної краси, в Шотландії – національні парки, території національного пейзажу (*national scenic areas*), території природної спадщини та регіональні території. Роль державного управління об'єктами культурної спадщини не є визначальною, – основне значення відіграють громадські організації та місцева влада. Так, відомий внесок приватної власності й приватних вкладів у систему культурної спадщини Великої Британії, управління яким здійснює громадська організація – Національний траст – власник історичних садів і парків, поселень, ділянок недоторканої природи. Відповідно

до діючого законодавства, продаж власності трасту можливий тільки з дозволу британського парламенту, передача трасту приватних садиб залишає право життєвого проживання в них колишніх власників, а передача земельних ділянок передбачає підтримку історичних форм фермерства [4].

Франція – країна, в якій дуже багато історичних пам'яток, дотримується моделі комплексного регулювання охорони та реконструкції історико-культурної спадщини, рекомендованої UNESCO у 1976 р. Відповідно до цієї моделі визначено національний центр, що зосереджує контроль над спадщиною. Це – Міністерство культури та комунікацій Франції, зокрема, кілька його управлінь і департаментів. Сьогодні під опікою Управління спадщини цього міністерства знаходиться близько 40 тис. «історико-археологічних визначних місць». Під егідою цього управління відбувається масштабна комп'ютерна інвентаризація спадщини. Також у Франції, відповідно до згаданої моделі UNESCO, створена Національна каса (каталог) пам'яток і визначних місць, діють органи контролю та реставрації на місцях. За французьким законодавством усі пам'ятки, що є власністю держави (казни), мають бути включені до тих, що підлягають охороні держави. Однак, якщо пам'ятка чи земля, на якій вона розташована, не є власністю держави, для включення її до реєстру потрібна згода власника (департаменту, комуни, установи, фірми, приватної особи). Крім того, у Франції межі охоронної зони затверджуються спільним рішенням Міністра культури та Міністра внутрішніх справ після відповідних консультацій із спеціалістами та громадськістю [3].

Не дивлячись на доволі ретельно розроблене законодавство, Міністерство культури Франції продовжує працювати над вдосконаленням відносин у цій сфері. На це скерований Закон про превентивну (розвідувальну) археологію (17.01.2001). Згодом окремі його статті було скасовано та змінено з наступним урегулюванням «Кодексом культурної спадщини» (2010). Слід зазначити, що в 2002 р. відповідно до вказаного закону було створено Національний інститут археологічних превентивних досліджень [10].

Можемо констатувати, що після II Світової війни у європейських країнах поглиблюється законодавча база щодо охорони культурної спадщини і створюються відповідні інституції. Так, у Німецькій Демократичній Республіці перша постанова про охорону пам'яток відноситься до 1952 р., друга – до 1961 р. В 1975 р. був прийнятий Закон «Про охорону пам'яток НДР», а також створено інститут охорони пам'яток НДР, в 1973 р. у Східному Берліні відкрито Інститут музеєзнавства, а в 1977 р. засновано Товариство охорони пам'яток. З 1973 р. у Федеративній Республіці Німеччини діє Німецький національний комітет охорони пам'яток [2].

Сучасна Федеральна Конституція Німеччини містить лише одне речення, яке стосується культури і мистецтва: «Мистецтво, наука, дослідження й освіта мають бути вільними» (Стаття 5. III). Згідно з тлумаченням

Конституційного суду, цей пункт визначає не тільки право митців на захист від втручання держави, але також уповноважує державу захищати й підтримувати культуру і мистецтво. Правове визначення головних аспектів державної культурної політики надається відповідними положеннями конституційних і адміністративних законів. Ці положення, однак, не зібрані в одному спеціальному законі, а складаються з великої кількості конституційних і статутних положень, муніципальних нормативних актів, кількох спеціалізованих актів законодавства земель та деяких федеральних законів.

Фактично питання охорони пам'яток у ФРН не увійшло до переліку проблем, за якими федеральні органи приймають загальні законодавчі акти, котрими зобов'язані керуватися земельні законодавчі органи при підготовці й ухваленні подібних законів. Тож, компетенцію щодо правового регулювання питань охорони та збереження пам'яток мають землі, хоча й на федеральному рівні також є окремі положення, що стосуються охорони пам'яток [5].

Австрія, подібно до ФРН, є федеральною державою з відносно незалежними регіонами-землями. Цю незалежність відображено й у законодавчих положеннях щодо відповідальності земельної влади за підтримку культури. Натомість Федеральна Конституція Австрії взагалі не згадує про культуру та мистецтво. Законодавчі норми, що регулюють сферу культури, не були зведені до якогось одного закону та систематизовані. У країні схвалено низку спеціальних федеральних законодавчих актів щодо культури, серед яких слід згадати Акт про Федеральні музеї (1998); Акт про охорону пам'яток (1999); Акт про авторське право (2003) [9].

Державне управління природною та культурною спадщиною Норвегії здійснюється Міністерством навколишнього середовища. Культурною спадщиною опікується особлива структура – Рада щодо пам'яток культури. Крім того, тут існує досить жорстка вертикаль у природоохоронних органах, а стосовно культурних об'єктів – поряд із державними інстанціями важлива роль належить регіональним органам влади (губерніям) і органам місцевого управління (комунам).

Територіальні форми охорони культурної спадщини закріплені законами «Щодо охорони пам'яток культури» і «Щодо охорони природи». В першому фігурують пам'ятки культури й історичні місця, охоронні зони пам'яток та історичних місць, охоронюване культурне середовище. Для збереження культурної спадщини, зокрібно – культурного ландшафту, використовуються дві взаємодоповнюючі категорії: області охоронюваного ландшафту й охоронюване культурне середовище.

У Норвегії проведена ідентифікація й оцінка культурних ландшафтів країни, з них 104 відібрані як об'єкти національного значення. Норвезька практика виявлення й оцінки культурних ландшафтів включає в себе аналіз як культурно-історичних, так і природних якостей, що дозволяє правильно описувати території, які мають культурно-історичну та природну цінність. [10]

Декретом-законом № 657 від 14 грудня 1974 р. в Італії було створено Міністерство культурного надбання, після чого було схвалено значну кількість законів щодо охорони пам'яток. Одним із найбільш вагомих є Закон «Про заходи з охорони національної археологічної, художньої та історичної спадщини» (№ 44; 01.03.1975). Відповідно до закону, Міністерство культурного надбання Італії здійснює керівництво діяльністю з охорони й використання археологічної, художньої та природної спадщини, сприяє популяризації мистецтва і культури, координує та керує ініціативами у сфері охорони культурної спадщини, організовує спільно з компетентними органами дослідження та складання програм у даній сфері, здійснює нагляд за виконанням необхідних законів.

Облік і реєстрація пам'яток Італії ведуться Центральним інститутом каталогізації та документації (створений у 1969 р.). У його штаті працюють історики, археологи, архітектори, інші службовці. Інститут керує створенням каталогу культурного надбання. Для реєстрації пам'яток є спеціальні бланки-формуляри [5].

Наведений далеко не повний перелік документів щодо охорони культурної спадщини свідчить про активний розвиток пам'яткоохоронного законодавства європейських країн у повоєнні роки, особливо після прийняття міжнародних документів у сфері охорони пам'яток археології UNESCO, ICOMOS, Ради Європи. Не можна не погодитися з думкою А.І. Мартинова, що система сучасного використання нерухомих об'єктів культурної спадщини має вибудовуватися, виходячи з наступних принципів:

- археологічна спадщина належить всьому людству;
- археологічна спадщина є невідновною складовою культури;
- охорона археологічної спадщини не може бути орієнтована на застосування тільки методів археологічних розкопок;
- активна участь суспільства має бути важливою складовою охорони археологічної спадщини [6].

Важливу роль щодо охорони, вивчення, популяризації археологічних пам'яток відіграють зарубіжні археологічні товариства країн як континентального, так і англосаксонського права. Слід згадати наступні товариства та їхні видання:

- Товариство лондонських антикварів (Society of Antiquaries of London), засноване в 1707 р., видає збірник «Archaeologia» (з 1770 р.), «Proceedings» (1843–1920) і з 1921 р. – «The Antiquaries Journal».
- Товариство антикварів Шотландії (Society of Antiquaries of Scotland) в Единбурзі, засноване в 1780 р., видає з 1851/52 р. «Proceedings» (щорічно).
- Товариство доісторичної археології (Prehistoric Society) в Лондоні, засноване 1908 р., видає «Proceedings» (з 1908 р.).
- Археологічне товариство в Брюсселі (Société Royale d'archéologie de Bruxelles), засноване 1887 р., видає з 1928 р. «Bulletin».

– На основі існуючого раніше Болгарського археологічного товариства в 1921 р. було створено Болгарський археологічний інститут, що входить зараз в систему Академії наук.

– Угорське товариство археології, історії, мистецтв і нумізматики (Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Eremtani Társulat).

– Афінське археологічне товариство (Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία) засноване 1837 р.

– Товариство археології Півночі (Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab) в Копенгагені, засноване 1825 р., видає з 1866 р. «Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie» і з 1890 р. – «Nordiske Fortidsminder».

– Німецьке східне товариство (Deutsche Orientgesellschaft), засноване в 1898 р., видає з 1900 р. «Wissenschaftliche Veröffentlichungen».

– Римське археологічне товариство (Assoziazione Archeologica Romana) засноване в 1902 р.

– Королівське товариство старожитностей (Koninklijk Oudheidkundig Genootschap) в Амстердамі, засноване в 1858 р., видає з 1863 «Jaarverslagen».

– Товариство охорони пам'яток старовини в Норвегії (Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring) в Осло, засноване 1844 р., видає з 1845 р. «Erbok for Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring».

– Польське археологічне товариство (Polskie Towarzystwo Archeologiczne), засноване у 1953 р., видає «Z Otchłani wiekyw» (з 1926 р.), «Zapiski Archeologiczne» (з 1953 р.), «Wiadomości Numizmatyczne» (з 1957 р.) й інші.

– Товариство археологів у Португалії в Лісабоні (Associação dos Arqueólogos Portugueses), засноване 1863 р., видає «Arqueologia e Hystyria» (з 1922 р.).

– Фінське археологічне товариство (Suomen Muinaismuistoyhdistys-Finska Fornminnesföreningen) у Гельсінкі, засноване в 1870 р.

– Національне товариство антикварів Франції (Société Nationale des Antiquaires de France), засноване в 1803 р., видає «Mémoires» (з 1807 р.), «Bulletin» (з 1857 р.) й інші.

– Товариство старожитностей (Antiquarische Gesellschaft) у Цюриху, засноване в 1832 р.

– Академія літератури, історії та старожитностей (Vitterhets-Historieoch Antikvitets-Akademien) у Стокгольмі, засноване 1753 р.

– Японське археологічне товариство (Nihon Kokogakkai) в Токіо, засноване в 1895 р. [9].

Можна зробити висновок, що вивчення досвіду законотворення країн континентального й англосаксонського права може сприяти вирішенню питань, які стосуються недостатньої розробки нормативно-правової бази української держави. Це, зокрема, такі проблеми, як: недосконала система державного обліку пам'яток історії та культури; неефективні заходи боротьби з порушенням вимог охорони культурної спадщини; нецільове використання земельних

ділянок; порушення щодо відведення, виділення земельних ділянок, які містять пам'ятки та були відведені раніше. Адже, враховуючи досвід цих держав – якщо правова модель не дуже різниться – можна запозичити певні норми із законодавства інших держав для ефективнішого вирішення окреслених проблем щодо збереження, охорони та використання археологічних пам'яток.

Позитивним було б використання наступних положень, які містяться в законодавчих актах різних держав для удосконалення національного законодавства України:

- надати право органам місцевого самоврядування на регіональному рівні займатися охороною культурної спадщини (контроль за проведенням реставраційних робіт на пам'ятках, визначення меж охоронних зон пам'яток). Подібно до країн англосаксонського права надати органам місцевого самоврядування можливість визначати об'єкти, які включаються у списки пам'яток, контролювати археологічні роботи;

- досить вдалим є досвід включення пам'яток, що підлягають охороні держави, за французьким законодавством: усі пам'ятки, які є власністю держави (казни), мають бути включені до тих, що підлягають охороні держави; однак, якщо ж пам'ятка або земля, на якій вона розташована, не є власністю держави, для включення її до реєстру потрібна згода власника (департаменту, комуни, установи, фірми або приватної особи). Крім того, у Франції межі охоронної зони затверджуються спільним рішенням Міністра культури та Міністра внутрішніх справ після відповідних консультацій зі спеціалістами та громадськістю;

Очевидним є й те, що право кожної держави має свої відмінності, спричинені її історичним розвитком і національними особливостями, адже кожна країна пройшла власний соціально-економічний і культурний шлях становлення. Однак, це не означає, що право кожної держави може застосовуватися лише для неї, оскільки проблеми у сфері охорони пам'яток часто подібні. Вміло використовуючи норми законодавчих актів інших держав, можна вдосконалити українські нормативно-правові акти у пам'яткоохоронній сфері.

Джерела та література

1. Андрес Г.О., Рудика Н.М. Вчення М.К. Реріха та його вплив на формування міжнародних засад охорони культурної спадщини / Г.О. Андрес, Н.М. Рудика : [зб. наук. праць] // Праці Центру пам'яткознавства. Вип. 16 / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К. : [Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК], 2009. – С.10–16.
2. Археологічне музейництво. Енциклопедичний довідник / Келін Д.В. – К, 2010. – С.54.
3. Єкельчик С.О. Охорона історичних пам'яток у Франції: сучасний етап / С.О. Єкельчик // Праці Центру пам'яткознавства. Випуск 2. – К., 1993. – С.49-59.
4. Катаргіна Т. Збереження культурної спадщини у Великій Британії, США, Канаді (історія і сучасність) / Т.Катаргіна. – К., 2003. – С. 50-51.
5. Система державного управління у сфері охорони культурної спадщини в європейських країнах / Л.М. Кириленко // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Випуск 5. – К., 2010. – С. 51–58.
6. Мартынов А.И. Археологическое наследие в современном обществе (проблемы сохранения

- и использования ландшафтов с недвижимыми памятниками археологии) / А.И Мартынов // Наследие и современность. Информационный сборник. Выпуск № 15. – М., 2005. – С. 47–57.
7. *Филатов А.И.* Зарубежный опыт государственного управления охраной культурного наследия / А.И.Филатов // Историческое наследие Крыма. – С. 107.
8. *Юренева Т.Ю.* Музей в мировой культуре / Тамара Юрьевна Юренева. – М., 2003. – 532 с.
9. The world of learning. 1968–69, 19 ed., L. – 1969.
10. Право на Vuzlib. Net [веб-сайт]. – 30.07.2011. – Режим доступу: <http://provo.vuzlib.net>. – Назва з екрану.

***Рудыка Н.М.* К вопросу об охране памятников археологи в европейских странах**

В статье рассматриваются особенности охраны памятников археологии в европейских странах. Законодательство каждой страны отличается (исторические и национальные особенности). Проблемы в сфере охраны памятников истории и культуры часто похожи, поэтому изучение законодательства стран континентального и англосаксонского права может способствовать решению вопросов охраны археологического наследия в Украине.

Ключевые слова: памятник археологии, англосаксонское и континентальное право, охрана памятников истории и культуры.

***Rudika N.M.* About the protection of archaeological monuments in Europe**

This article explores the features of the protection of archaeological monuments in Europe. The laws differ in the European countries because of their historical and national particularities. But the problems in sphere of cultural protection are often common. So, studying the continental and common lawmaking could contribute to resolve some problems in the protection of the archaeological heritage in Ukraine.

Key words: monument of archeology, continental and Anglo Saks legislation, protection of the monument history and culture.

УДК 94(477)

О.М. КРАВЧЕНКО

**Історія вивчення монастирів Північно-Західної
Слобожанщини**

Стаття присвячена аналізу рівня вивченості проблем, пов'язаних із виявленням, дослідженням і введенням до наукового обігу даних про монастирі Північно-Західної Слобожанщини XVII ст. Аналізуються результати понад двохсотрічного вивчення даної проблеми, виділяються 3 етапи досліджень і проблематика, притаманна кожному з них.

Ключові слова: Південний Захід Слобожанщини, монастирі, XVII століття

Монастирі козацької доби Північно-Західної Слобожанщини належать до категорії найменш вивчених пам'яток козацького часу. Традиційно їх вивчали церковні архітектори й історики. Наприкінці XVII ст. більшість монастирів закрилися й протягом 50 років перейшли у категорію старожитностей, ставши, відтак, об'єктами вивчення істориків.

Історію дослідження монастирів Слобожанщини можна умовно поділити на 3 етапи: перший припадає на кінець XVIII – початок XX ст., дру-

гий – на 20–30-ті роки XX ст., третій – з 70-х років XX ст. і до наших днів. Такий поділ обумовлений активізацією процесу вивчення монастирів у певний історичний період.

Перший етап вивчення історії монастирів означеного регіону починається наприкінці XVIII ст., коли інформація про монастирі потрапляє на сторінки наукових видань. Перша згадка про монастир Північно-Західної Слобожанщини належить О.Ф. Шафонському, який згадує Скельський монастир, описуючи укріплення Великого Більського городища [6]. На той час окремі споруди монастиря ще були цілими, але, судячи з опису, дослідник особисто не був на його території, задовольнившись описом залишків храму та дзвіниці як просторової домінанти.

Упродовж означеного етапу вивчення монастирів було опрацьовано значну частину давніх актів, які стосувалися обителів на території Слобожанщини: архіви Харківської єпархії, архіви Белгородського, Курського, Севського столів, архіви Розрядного та Посольського приказів. Монастирі, розташовані на території Сумського й Охтирського козацьких полків, і до тепер відомі переважно завдяки даним харківського та чернігівського архієпископа Філарета (Д.Г. Гумілевського) [4]. Монастирям Слобожанщини присвячений перший том його багатотомного видання «Историко-статистическое описание Харьковской епархии». Окремі дані щодо заснування та функціонування монастирів містяться також у третьому томі. Дослідник описує монастирі, використовуючи писемні джерела середини XVII–XVIII ст.; публікує грамоти з архівів Харківської єпархії. Згадки про слобожанські монастирі є також у працях А.С. Лебедева, В.В. Зверинського та П.М. Фомина. Дослідники історії монастирів козацької доби приділяють увагу насамперед вивченню архівних даних і писемних джерел, які стосуються соціально-економічного розвитку монастирів. Але матеріали, які містяться в наукових працях учених кінця XIX – початку XX ст., мають несистематизований, фрагментарний характер. Переважна більшість архівних даних стосується назви монастирів, місця їх розташування та видатних осіб, пов'язаних із історією цих релігійних установ.

Першим істориком, який систематизував матеріали про життя монастирів Слобожанщини, був Д.І. Багалій. Учений зібрав й опрацював значну кількість архівних даних, які містять описи монастирів і розповідають про їхню господарську діяльність. Дослідник не тільки опублікував архівні матеріали, але й узагальнив їх у кількох своїх монографіях. Висновки, зроблені Д.І. Багалієм на основі аналізу архівних джерел, не втратили актуальності й у сучасній історичній науці [2].

Уже наприкінці XIX – на початку XX ст. дослідники зазначають, що більшість монастирів Слобожанщини була зруйнована, відтак згадки про них залишилися тільки в писемних джерелах. Навіть місцезнаходження часто не вдалося з'ясувати. Філарет у третьому томі багатотомного видання «Историко-

статистического описания Харьковской епархии» описує городище поблизу с. Михайлівка Лебединського району [5]. Під час археологічного обстеження виявилось, що це городище є залишками Михайлівського Іоанно-Предтечевого монастиря, описаного у першому томі праці Філарета (Гумілевського).

Аналізуючи результати перших археологічних досліджень монастирів, можна зробити висновок про втрату співвідношення назви монастиря та конкретної пам'ятки. Дослідники зазначають, що наприкінці XIX ст. вже практично не залишилося цілих архітектурних комплексів – лише руїни фундаментів укріплень і храмів.

Археологічне вивчення монастирів починається на межі XIX–XX ст. Разом із рештою пам'яток археології залишки монастирів потрапляють до археологічних каталогів. Спираючись на роботи О.І. Шафонського, залишки Преображенського Скульського монастиря описує В.Г. Ляскоронський. До кінця XX ст. це був єдиний опис указанного слобожанського монастиря як пам'ятки археології. Решта монастирів були відомі лише за даними архівних джерел. На початку XX ст. монастирі привернули увагу істориків архітектури. Так, Б. Щербаківський обстежує храми Полтавщини, серед яких були й монастирі. Вченим було зроблено багато креслень і малюнків дерев'яних церков Полтавщини та Сумщини, що донині використовуються під час спроб графічних реконструкцій слобожанських монастирів.

У цілому, перший етап вивчення історії монастирів характеризується посиленням інтересу істориків і джерелознавців до даної категорії пам'яток. За цей час було знайдено й опубліковано значну частину архівних матеріалів, які описують життя монастирів та їх устрій. Вивчення монастирів істориками XIX – початку XX ст. мало описовий характер. Вченими були введені до наукового обігу значна кількість архівних матеріалів, однак, натурні дослідження монастирів як пам'яток не проводилися.

Другий етап вивчення монастирів Північно-Західної Слобожанщини припадає на 20–30 роки XX ст. У цей час на перший план виходить фіксація архітектурних залишків монастирів. Так, С.А. Таранушенко обстежив, накреслив плани й сфотографував більшість церков і монастирів регіону. Його світлини й сьогодні є чи не єдиним джерелом для вивчення обстежених у той час пам'яток [3].

Вивчення монастирів як пам'яток історії припиняється на початку 20-х років XX ст. Через політичні зміни, які відбулися у Російській імперії – Радянському Союзі на початку XX ст., вивчення історії церкви та монастирів зазнає впливу ідеологічних чинників. «Войовничий атеїзм» як ідеологія СРСР у 1920–1930-х роках призводить до закриття й руйнування переважної більшості монастирів. Під час «безбожної п'ятирічки» було закрито незліченну кількість храмів і монастирів, які ще функціонували після 1917 р. Політика, яка здійснювалася стосовно православної церкви в УСРР, поширю-

валася й на наукову діяльність. У цей час основна наукова робота ведеться у площині марксистсько-ленінської доктрини, а вивчення історії краю зводиться до викладання класової боротьби. На догоду ідеології стосовно козацького періоду в історії України публікуються виключно ті матеріали, що висвітлюють боротьбу козаків і посполитих селян проти шляхти й монастирів. Будь-яке об'єктивне висвітлення історії виникнення монастирів вважається буржуазно-націоналістичним і реакційним. Це фактично призупинило процес вивчення монастирів аж до кінця 60-х років XX ст. Матеріали дослідження потрапляють до архівів і стають закритими для наукового загалу. Водночас відбувається масова руйнація вцілілих споруд XVII–XVIII ст., що також вплинуло на процес забуття монастирів як самобутньої пам'ятки українського козацтва Слобожанщини. Радянська ідеологія значно обмежувала та гальмувала вивчення історії монастирів, що спричинило значний спад у дослідженні даної категорії старожитностей Слобожанщини.

Другий етап вивчення монастирів вирізняється насамперед інтересом істориків до проблем архітектури. Важливу роль у дослідженнях відіграють фотографії. У 20–30-х роках XX ст. з'явилися компактні фотоапарати, що дозволило застосовувати їх у польових дослідженнях. Масове використання фотографії для фіксації архітектурних складових монастирів є важливим елементом досліджень у довоєнний період. На жаль, велика кількість знімків і негативів, які зберігалися у фондах районних музеїв, були вилучені під час політичних репресій і знищені під час Другої світової війни.

Третій, сучасний етап у вивченні монастирів Північно-Західної Слобожанщини припадає на 60-70-ті роки XX ст. і триває до тепер. У цей період М.П. Цапенко проаналізував планування оборонних споруд і топографію українських монастирів. Його робота стала основою для подальшого вивчення монастирів як комплексних пам'яток. Дослідником було проведено натурні дослідження залишків монастирів Київщини, Чернігово-Сіверщини, серед яких були монастирі Глухівщини, Путивльщини, Південної Слобожанщини.

Проте, монастирі Північно-Західної Слобожанщини часто залишаються поза увагою дослідників. І хоча згадки про найбільші монастирі цього регіону – сумський Успенський та охтирський Благовіщенський – містяться у працях А.Г. Слюсарського, С.А. Таранушенка, В.О. Харламова, все ж основний акцент робиться на вивченні економічного життя даних релігійних центрів. Монастирі як архітектурні пам'ятки активно досліджує В.В. Вечерський. Його праці значно доповнили дані про цю категорію пам'яток, зокрема, про монастирі Глухівщини та Путивльщини. Під час дослідження монастирів учений брав до уваги, насамперед, архітектурні складові: залишки церков, дзвіниць, підземних ходів. Треба зазначити, що дослідження традиційно ведуться у районах, де архітектурні ансамблі монастирів збереглися повністю або част-

ково. Водночас, зруйновані наприкінці XVIII ст. пам'ятки залишаються поза увагою вчених. Ця тенденція прослідковується й на Сумщині, що призводить до нерівномірного вивчення регіону. Так, північ сучасної Сумської області, де розташовувалися переважно монастирі зі збереженими архітектурними формами, досліджувалися кількома поколіннями істориків й архітекторів. А от південні райони залишалися поза увагою вчених. Археологічне вивчення монастирів північного лісостепового Лівобережжя XVII–XVIII ст. починається лише наприкінці XX – на початку XXI ст.: А.А. Чубур провів археологічні розкопки Лыпинової пустині в Подесенні, Т.А. Бобровський дослідив й опублікував матеріали досліджень кількох печерних монастирів Київщини та Полтавщини. Локальні розкопки двох підземель поблизу Опішного на Полтавщині проводив А.Л. Щербань [1; 7]. Слід зазначити, що археологи практично не здійснювали досліджень підземних комплексів, за винятком Києва, Чернігова та Полтавщини. Так, на території Антонієвих печер у Чернігові систематично проводяться археологічні дослідження підземель і поховань XVII–XVIII ст. Таким чином, було закладено методологічну основу для археологічного вивчення монастирів козацької доби Північно-Західної Слобожанщини.

На основі даних описів монастирів і даних карт «Планов Генерального межевания» автором даного дослідження було сплановано археологічні розвідки у басейнах річок Псел і Ворскла. У результаті проведеної роботи було виявлено й локалізовано всі відомі на сьогодні монастирі. Під час роботи з локалізації монастирів було використано карти кінця XVIII ст. із позначеннями місць розташування цих пам'яток. Але карти цього періоду зображують рельєф поверхнево та схематично, що ускладнило процес локалізації монастирів. Вивчення монастирів як пам'яток археології ускладнене також станом їх збереженості. Часто монастирі, які існували протягом кількох століть, були перебудовані чи перенесені в інше місце. Відтак, автентичний вигляд монастиря другої половини XVII ст. з'ясувати досить важко.

Сучасний етап вивчення монастирів характеризується застосуванням сучасних ГІС-технологій. Автором даного дослідження було проведено обміри монастирів із застосуванням GPS-навігатора, що дозволило сформувати єдину базу даних розташування, розмірів і рельєфу монастирів. Поєднання цих даних із результатами вивчення фортець другої половини XVII ст. дало змогу визначити місце монастирів у системі заселення вказаної частини історичної Слобожанщини.

Таким чином, історія вивчення монастирів Північно-Західної Слобожанщини налічує понад 200 років. За цей період істориками, джерелознавцями, архітекторами й археологами було опубліковано значну кількість матеріалів, які стосуються життя монастирів.

Джерела та література

1. *Бобровський Т.А.* Монастирський печерний комплекс поблизу смт. Диканька Полтавської обл. (за результатами спелео-археологічних досліджень у 2005 р. / Т.А. Бобровський, Б.У. Вайнер // *Праці науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень*. Вип. 2. Ч. 2. – К., 2007. – С. 9–29.
2. Материалы для истории колонизации и быта степной Украины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI–XVII столетии, собранные в разных архивах и редактированные Д. И. Багалием / Д.И. Багалий. Т. 1. – Х., 1886. – 383 с.
3. *Таранушенко С.А.* Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України / С.А. Таранушенко. – К.: Будівельник, 1976. – 236 с.
4. *Филарет (Д.Г. Гумилевский)*. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Краткий обзор епархии и монастыри / Архиепископ Филарет. – М.: типография В. Готье, 1852. – Отд. I. – 236 с.
5. *Филарет (Д.Г. Гумилевский)*. Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Архиепископ Филарет. – М.: типография В. Готье, 1857. – Отд. III. – 604 с.
6. *Шафонский А.Ф.* О знаменитых урочищах по историческим происшествиям [перший науковий опис Більського городища] // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: Зб. наук. праць. – Полтава: ЦОДПА; вид. «Археологія», 1996. – С. 26–29.
7. *Щербань А.Л.* Дослідження підземель Опішні // *Археологічний літопис Лівобережної України*. – 2008. – № 1–2. – С. 133–135.

Кравченко А.Н. История исследования монастырей северо-запада Слобожанщины

Статья посвящена анализу степени изученности проблем, связанных с выявлением, исследованием и введением в научный оборот данных о монастырях северо-запада Слобожанщины XVII в. Анализируются результаты более 200-летнего изучения данной проблемы, выделяется три этапа исследований и проблематика, присущая каждому из них.

Ключевые слова: Северо-Запад Слобожанщины, монастыри, XVII столетие.

Kravchenko O.M. History of the research of the North-Western Sloboda Ukraine monasteries

The article is devoted to the analyses of the problems of exposure, research and introduction to the scientific turn of the data about the North-Western Sloboda Ukraine monasteries of the XVII century. The author analyses results of the over 200-year studies of the problems. Three main stages of the studies and their main issues are determined.

Key words: North-Western Sloboda, monasteries, XVII century.

УДК 902.2

Є.М. ОСАДЧИЙ

Селітроваріння на території Північно-Західної
Слобожанщини XVII ст.

В статті відображений стан вивчення пам'яток селітроварного виробництва XVII ст. на території Північно-Західної Слобожанщини. Проаналізовано залишки селітроварного виробництва, які представлені майданами, таборами селітроварів і варницями. На основі

писемних й археологічних джерел відображено історію селітроваріння Північно-Західної Слобожанщини в контексті заселення краю.

Ключова слова: табори селітроварів, Північно-Західна Слобожанщина.

Численні війни XVI–XVII ст., які проходили за участю українських козаків, вимагали значного обсягу виробництва селітри – складової пороху. Для видобутку селітри ватаги промисловиків використовували великі курганні насипи епохи бронзи та раннього залізного віку, а також вали давніх городищ. За будовою селітряні майдани Слобожанщини не відрізняються від аналогічних залишків селітроварного виробництва – вони підковоподібні із залишками відвалів – “вусами» [2, с. 54–55].

Упродовж майже двохсот років, які минули з моменту завершення селітроваріння на Слобожанщині та Гетьманщині, втрачено зв'язок між залишками варниць і повідомленнями про роботу селітроварів. Однак, назву «Виварений курган» досить часто носять якраз майдани. Початок вивчення селітряних майданів припадає на межу XIX–XX ст. Одним із фундаторів їх вивчення й картографування був В.Г. Ляскоронський. Він припускав, що майдани могли бути залишками городищ кочівників або давні святилища. Згодом В.О. Городцовим було доведено, що майдани – це залишки селітроварного виробництва доби козацтва [8, с. 222–224].

Окрім згаданих двох дослідників вивченням залишків селітряного виробництва на території Слобожанщини займалися також М.О. Макаренко, О.В. Сухобоков, Б.А. Шрамко, С.А. Скорий, В.В. Приймак, О.Б. Супруненко. Дані писемних джерел опубліковані у роботах архієпископа Філарета (Гумілевського), А.Г. Слюсарського, П.М. Кулаковського.

У XVII ст. в Східній Європі набуває поширення вогнепальна зброя й артилерія, які потребували значної кількості пороху. Одна зі складових пороху – селітра, як з'ясувалося, у великій кількості присутня у насипах давніх курганів. Насипи, що складалися з чорнозему стали джерелом видобутку природної селітри. Саме у шарах чорнозему містилася природна селітра. Природні умови межиріччя Псла, Ворскли та Верхньої Сули сприяли утворенню в родючому шарі ґрунту прошарків селітри. Кургани раннього залізного віку та вали давніх городищ, які складалися переважно з чорнозему, містили значну кількість природної селітри. Саме вони й стали об'єктом її розробки на початку XVII ст. [5, с. 9–10].

На картах Г.Л. де Боплана 1648 та 1650 р. береги Псла, Ворскли та Сули вкриті великим лісовим масивом відомим як Лосицький Бір і Чорний Гнилецький ліс. До того ж, у цій місцевості протікає достатня кількість невеликих струмків і річок [15, р. 62]. Таке поєднання природних запасів селітри, палива та води сприяло початку селітроваріння на території Путивльського повіту. Початку роботи козацьких ватаг-селітроварів сприяла незаселеність даної території. З початку XVII ст. польські селітровари, які працювали на

кн. І. Вишневецького, заключали угоди з путивльським воєводою на розробку курганів за умови передання частини добутої селітри московському війську. Проте, умов договору селітровари не виконували й путивльські воєводи перестали заключати договори з поляками. Відтак, на початку XVII ст. варіння селітри відбувалося тут без будь-яких погоджень із московською владою. Цьому сприяло також невизначеність кордону між Польщею та Московією – землі, де були розташовані найбільші кургани знаходилися на спірних територіях. Відсутність постійного населення також давала змогу здійснювати селітряні роботи безконтрольно. З дозволу польської влади селітру варили на р. Рябині, Охтирці, Гусинці та на території Більського городища [7, с. 311].

Значна частина майданів розташовується на території Північно-Східної Гетьманщини, найбільше їх за течіями річок Ворскла та Сула. На Слобожанщині кількість майданів значно зменшується, зменшується також їх розмір. Така різниця в кількості може мати кілька причин. По-перше, землі Південної Сіверщини до середини XVII ст. були малозаселені, а виробництву селітри заважала постійна татарська загроза. Селітроваріння процес тривалий, що змушувало варити селітру під захистом прикордонних фортець Речі Посполитої. Один із таких значних центрів на кордоні двох держав знаходився поблизу с. Більськ сучасної Полтавської області. Тут в урочищі Скоробір у першій половині XVII ст. був налагоджений процес видобутку селітри. Для цього використовувалися також вали Західного городища та Великого укріплення Більського городища [11, с. 56].

Про важливість селітри для Речі Посполитої свідчить поява у 1620 р. на території Задніпрянщини «Селітряної держави». Королівський декрет Сигізмунда III Вази чітко перераховував території, де дозволялося виробництво селітри. Туди входили як землі Речі Посполитої, так і території, що належали Московській державі. Так, поля Путивльське та Белгородське хоч і були незаселеними, але формально належали до Путивльського уділу. Початок масового видобутку селітри починається на Верхній Сулі після заснування на старому городищі Роменського острога. За короткий час Ромни стають осередком колонізаторської політики, яку проводив польський державець К. Сіножацький. За його ініціативи ватаги селітроварів починають освоювати середню течію Ворскли (район Великого Більського городища) та межиріччя Псла і Ворскли. Селітровари вели роботи на території Путивльського уділу й часто стикалися з прикордонними путивльськими сторожами. Зберглося досить багато доповідей путивльському воєводі про самовільний видобуток селітри. У випадку, коли стрільці чисельно переважали селітроварів, вони відбирали реманент і зброю й відправляли їх до Ромен. Після того, як Поворскля перейшло від кн. Корецького до кн. Вишневецького, останній спочатку за королівським універсалом, а потім і самовільно починає розробку курганів уздовж берегів річок Сули, Хорола та Груні. Після цього чисельність та кіль-

кість ватаг селітроварів збільшується і вони починають завдавати збройного опору путивльським ратним людям [7, с. 312–330].

Про зацікавленість польської влади у видобутку селітри свідчить те, що королівські комісари також вели видобуток селітри. Але на відміну від шляхти, вони ставили селітряні заводи виключно на території Задніпрянщини. Так, польський комісар Б. Обалковський починає ставити заводи по Ворсклі, навколо старого Полтавського городища й укріплень Великого Більського городища. У 20–30-х роках XVII ст. за наказом путивльського воєводи було відряджено до межиріччя Псла та Ворскли Романа Гаврилова з метою виварювання селітри. Але прибувши на місце він виявив, що на запланованих до виварювання майданах ведуть роботу євреї з України [7, с. 312].

Чітке розмежування кордону між Московським царством і Річчю Посполитою затруднювало освоєння середньої течії Ворскли та Псла. Ці землі, хоч і незаселені з російського боку, проте, все ж, формально належали Московській державі. Тому українські ватаги не могли вільно вести тут промисел. До того ж, не було нагальної потреби добувати селітру в таких важких умовах. За писемними джерелами першої половини XVII ст. відомо, що тут вели промисел козаки з Переяславщини, Чернігово-Сіверщини, Полтавщини, а також селітровари – вихідці з України, що наймалися до російських промисловиків із Путивля, Курська та Хотимизька [13, с. 270].

У першій половині XVII ст. активні роботи з видобутку селітри ведуться навколо Більського городища. Картографування майданів околиць Більського городища виявило факт тяжіння більшості майданів до західної периферії городища. На Східному укріпленні також не виявлено пошкоджень валів селітроварами. «Південний вал», який ділить Великі укріплення Більського городища на 2 частини, був збудований у середині XVII ст. і розмежовував польську та московську частини городища. З московського боку майданів виявлено мало, що свідчить про відсутність інтересу московської влади до розроблення курганів і валів городищ Поворскля для видобутку селітри.

Процес добування селітри досить тривалий і вимагає наявності поблизу курганів води та дров. Окрім цього, небезпека потрапити в полон до татар також уповільнювала процес освоєння курганів на незаселених територіях. Ватага, яка здійснювала промисел селітри, постійно наражалася на небезпеку через дим, який міг їх видати. Тому поряд із невеликими майданами функціонували від 2 до 7 невеликих печей для випарювання селітри, а не великих варниць, як це було на території Задніпрянщини. На сьогодні у межиріччі Псла та Сейму відомо кілька невеликих селітроварних майстерень-майданів [6, с. 62].

Зважаючи на той факт, що селітру таким способом добували також козаки-переселенці в другій половині XVII ст., можна говорити про незначні обсяги селітроваріння на даній території до початку її заселення. Виняток становлять південні території майбутнього Охтирського полку. Незначна кількість май-

данів у межіріччі Середнього Псла, Ворскли і Верхньої Сули може пояснюватися двома чинниками. По-перше, за даними московських і польських грамот путивльські служилі люди часто були поінформовані про початок роботи на курганах. Для припинення робіт висилалися загони стрільців, які перешкоджали роботі селітроварів. Через це ями в центрі курганів важко відрізнити від звичайних грабіжницьких. По-друге, за короткий час селітровари не могли зняти велику кількість ґрунту з насипу. А переважна більшість насипів курганів розорується вже впродовж наступних 150 років. Оранка практично зруйнувала верхні частини насипів, а з ними і залишки роботи селітроварів.

Досліджені табори селітроварів і селітряні варниці розташовуються поблизу майданів. Відстань між майданом і варницею коливається від кількох десятків метрів до 800 м. Така розбіжність у розташуванні може пояснюватися кількома чинниками. По-перше, наявністю поряд запасів води (струмок, річка) та палива (дров). Тож, для виварювання вибиралися лише ті кургани, які знаходилися поряд із необхідними ресурсами. По-друге, процес виварювання селітри здійснювався одночасно на кількох курганах і печі розташовувалися максимально ефективно для транспортування ґрунту з усіх насипів.

Табори селітроварів, які знаходилися на кордоні Польської та Московської держав у першій половині XVII ст., були тимчасовими і функціонували 1–2 сезони. За даними писемних джерел відомо, що селітроварна ватага заздалегідь вибирала курган або городище, де ґрунт містив досить природної селітри. Початок роботи співпадав із весняними місяцями. Зважаючи на значне похолодання у Європі в XVI–XVII ст. ґрунт промерзав на значну глибину й ватага прибувала на місце вже після його розмерзання. Поряд із курганом зводилися шалаші та промислові й господарські печі. Останні вирізулися в материковій глині, а для надання їм вогнестійкості використовували підмазки з окремих сортів глини. Розміри печей залежали від діаметру казанів, які використовувала ватага. На варниці, що знаходилася на Західному укріпленні Більського городища, діаметр казанів повинен був становити понад 2,5 м [5, с. 30–33]. Значно менші казани використовувалися у варницях поблизу сіл Пологи та Степне.

Досить рідкісним є виявлення табору селітроварів. Досліджений В.В. Приймаком комплекс печей господарського призначення є єдиною на сьогодні вивченою археологічно подібною пам'яткою. Згадки у грамотах XVII ст. таборів селітроварів описують тимчасові споруди – здебільшого шалаші та господарські ями. Досліджені печі споруджені за дуже архаїчною технологією і В.В. Приймаком інтерпретуються як господарські виносні печі, покликані обслуговувати табір селітроварів. Селітроваріння в 20–40-х роках XVII ст. було сезонним, і за кілька місяців ватага могла виварити середній за розмірами курган. Тому зводити стаціонарні будівлі не було сенсу. Основою житла переважно був або шалаш, поблизу якого влаштовували вогнище, чи легка стовпова споруда з плетеними із лози стінами. Всередині знаходилася піч. Для будівництва печі використовувалася материкова глина [5, с. 55–56].

Хронологія функціонування досліджених варниць може бути визначена на основі комплексного аналізу археологічних даних і писемних джерел. Селітрований комплекс поблизу с. Степне за виявленою у верхній частині насипу кургану керамікою датується XVII ст. У грамоті, яка датується першою половиною XVII ст. наводяться дані, що в 1638 р. за Сулою варив селітру виходець із Києва Федір Сказка, а за рік його зять Іван освоював за наказом менського підстарости Матвія Мрочки 3 кургани в урочищі Бесищеве у Городецькій волості [7, с. 362]. Урочище Бесищеве локалізується за даними грамоти на землю, яку отримав гадяцький полковник Михайло Самойлович у 1680 р. Йому було надано у власність землі, де було засновано слободи Михайлівку, Василівку й Озак. Саме в цій місцевості знаходиться вказане урочище [9, с. 65]. Відтак, датувати варницю поблизу с. Степне можна першою половиною XVII ст.

Табір селітроварів розташований у межах Більського городища можна датувати виключно за археологічними даними. Фрагменти кераміки, виявлені в шурфах і заповненні ям, датуються другою половиною XVII ст. У заповненні однієї з печей було знайдено фрагмент світлоглиняної орнаментованої кахлі, датованої другою половиною XVII ст. Тож, комплекс господарських печей можна датувати другою половиною – кінцем XVII ст.

Археологічними залишками процесів селітроваріння є майдани. Майдани північного сходу Слобожанщини сконцентровані переважно на території Сумського й Охтирського козацьких полків. Форма майданів схожа з конфігурацією майданів Гетьманщини. В основі майдану розташована лійкоподібна яма глибиною від 2 до 3 м і діаметром від 25 до 50 м. Поряд розташовані «вуса» викиду. Вони вигнутої форми, складаються з багатьох прошарків землі, глини та попелу. Майже всі майдани є залишками одного кургану, навіть коли поряд розташовані насипи, які за розмірами не поступалися. Залишків місць, де випарювали селітру не виявлено. За писемними даними с. Печище Сумського району отримало назву від залишків печей, які знаходилися поблизу селітроварного комплексу. Часто на оранці поблизу майданів знаходяться фрагменти сильно обпаленої глини. Не виключено, що це залишки зруйнованих оранково печей. Серед майданів, досліджених у басейнах Середнього Псла, Середньої Ворскли та Верхньої Сули, можна виділити 2 типи: прості підковоподібні майдани з плоским внутрішнім простором і майдани з лійкоподібною ямою та розташованими поряд «вусами» викиду. Селітроварний комплекс у с. Печище поєднує в собі обидва типи [12, с. 28].

Окрім курганів, селітровари використовували вали давніх городищ. У середині XVII ст. розроблялися городища Бабакове та «Юрьєво на усть Куриць». Проте, широкого поширення розташування варниць на городищах не зафіксовано. Деякі інші вигляд мають залишки валів і культурного шару городищ, розроблених на селітру. В цьому випадку селітровари використовували багатий на органіку ґрунт – центральну частину валу, де знаходилися залишки дерев'яних конструкцій [10, с. 28, 31].

Козаки, що прибували на землі Московської держави з польської території, стали носіями етнокультурних і військових традицій Речі Посполитої. Слід зазначити, що виробництво селітри на території Московії велося зовсім за іншої технологією, де в основу процесу було покладено переробку складових, а не випарювання вже готової селітри.

Датування майданів й ототожнення їх із повідомленнями писемних джерел можливе з великою долею імовірності через досить відносні географічні прив'язки. У повідомленнях про розташування варниць не згадуються населені пункти – лише вказуються басейни річок, поблизу яких вони знаходилися. Так, до першої половини XVII ст. можна зарахувати майдани поблизу сіл Степне, Неплатине, Шабалтаєве, Катеринівка, Грунь, Катанське, Перелуг, Саї. Ці майдани розташовані в місцевості, де за даними писемних джерел у першій половині XVII ст. вели видобуток селітри вихідці з Ромен, Лохвиці, Гадяча, Миргорода й інших містечок Лівобережжя. Ці території знаходяться поза зоною землеволодіння козацьких містечок у середині XVII ст. До списку можна залучити селітряні варниці на городищах Бабакове та Миколаївка. Кургани розташовані у межиріччі Єзучі та Сухого Ромна були причиною довгих переговорів під час розмежування кордонів [7, с. 197–209]. Польські комісари намагалися залишити великий курганный могильник, який знаходиться на південь від Конотопа, на польському боці. Але через довгі переговори цей могильник залишився з московського боку. При обстеженні курганів поблизу сіл Шевченкове та Шаповалівка майданів не виявлено.

Селітряні майдани розташовані переважно в межах ресурсних зон козацьких фортець – Сум, Боромлі, Охтирки. Значна за розмірами фортеця потребувала достатньої кількості пороху, тому починається виробництво власної селітри. Враховуючи обов'язковість при виробництві селітри не тільки наявності сировини, але й безпеки, – на території Слобожанщини виникнення значних селітроварних комплексів могло відбуватися тільки після заснування поряд фортеці. Так, поблизу Сум відомо відразу 3 селітроварні комплекси.

Майдан поблизу с. Линтварівка розташований усередині ресурсної зони Сум і, ймовірно, є залишками майстерень, що належали сумчанам. До ресурсної зони Сум належить також майдан поблизу с. Веселе.

У випадку з майданами, розташованими поблизу Охтирки, неможливо з упевненістю розділити датування виробництва до та після заснування міста. Є письмове повідомлення, що в районі річок Охтирки та Гусинка варили селітру євреї – вихідці з Гетьманської України. Найбільша кількість майданів розташована між Охтиркою та містечками Грунь і Куземир [7, с. 311, 360].

Навколо Білопілья на відстані 6–10 км розташовано кілька майданів, які знаходяться у складі курганных могильників. З певною ймовірністю до ресурсної зони м. Білопілья можна віднести також майдани поблизу сіл Шкуратівка та Рудка. Виділяється майдан поблизу с. Максимівщина, де викид було сфор-

мовано не у вигляді «вусів» а складено всередині центральної ями. Такий спосіб формування викиду типовий для майданів Переяславщини. Решта майданів – підковоподібної форми з видовженими «вусами» [6, с. 63].

Майдани, розташовані навколо слобожанських фортець знаходяться на відстані від 5 до 10 км. Це відстань, яку можна було легко подолати в разі виникнення небезпеки. Майдани, які розташовані на значній відстані від козацьких міст можна пов'язати з видобутком селітри у першій половині XVII ст. По одному невеликому майдану виявлено поблизу містечок Олешня, Боромля, Азак, Терни, Межиріч, Ворожба, Вільшана, Недригайлів. Це свідчить про те, що козаки, які засновували фортеці, починали розробку насипів курганів для виварки селітри власними силами через нестабільні поставки пороху з Московської держави.

На відміну від майданів на польському боці, майдани Слобожанщини невеликі та поодинокі, що вказує на незначний і нетривалий процес видобутку селітри. Видобуток селітри для приготування пороху існував у перші роки заснування козацьких фортець, коли не було налагоджено постачання пороху з Московії. Екстенсивний метод видобутку селітри залежав від багатьох чинників і не отримав поширення у Північно-Західній Слобожанщині. Поставки готового пороху в першій половині – середині XVII ст. з Московської держави залежали від обсягів його виробництва, але через постійні війни Пушкарний приказ використовував його для потреб власної армії. Слобожанські полковники, сотники, отамани та московські воеводи часто скаржилися в Пушкарний та Розрядний прикази на відсутність або замалу кількість «зелья пушечного» [1].

Чисельні війни, які Московська держава вела з Річчю Посполитою, вимагали значної кількості пороху. Під час військових дій широко використовувалася артилерія, яка використовувала більшу частину виробленого пороху. На невеличкі фортеці, де використовувалася дрібнокаліберна артилерія та ручна вогнепальна зброя, порох виділявся в останню чергу. Часто його не вистачало і в такій ситуації козаки були змушені добувати селітру власноруч. Про дефіцит пороху в новозбудованих козацьких фортецях свідчать чисельні грамоти, які надсилали московському царю їх коменданти під час війни 1658–1659 років.

Царський указ 1706 р. «О порохе и лошадах» дає загальну картину постачання пороху до найбільших фортець північного заходу Слобожанщини. «Зелья пушечного и ручного в Сумы полчверты бочки весом 44 пуда и 9 гривен, и 38 бочек весом 77 пудов 12 гривен. Кроме того, 75 пудов и 7 гривен зелья ручного, 32 пуда 10 гривен зелья пушечного. Всего 728 пудов. В Лебедин 31 пуд, в Краснополье 10 пудов, В Белополье 8 пудов зелья ручного и 5 пудов пушечного, в Межирич 8 пудов 16 гривен» [14, с. 367–358]. В документі згадуються найбільші фортеці, які мали артилерію та чисельний гарнізон. Невеликі фортеці, найімовірніше, отримували порох із Сум, Охтирки, Белгорода та Путивля.

Станом на 1709 р. в Охтирській фортеці знаходилося 63 гармати, 6 гаубиць, 100 пудів пороху гарматного, 60 пудів пороху рушничного [4, С. 103].

За описом містечка Білопілья 1774 року можна говорити про наявність запасів пороху: «В нём большой артиллерии нет, а только пушка одна, мелкого ружья 12, патронов с пулями 3224, пороху 2 пуда 22 фунта...» [14, с. 414]. Хоча опис цей зроблений уже тоді, коли Білопілья давно втратило свій оборонне значення, він дає уявлення про наявність запасів пороху в містечку. До озброєння часу існування містечка Крига можна віднести знахідку в 70-х роках XVII ст. невеликої козацької гармати [4, с. 457]. Кількість козаків, які могли займатися видобутком селітри в містечках північного сходу Слобожанщини, була обмежена. Переважна більшість козаків була задіяна у прикордонній службі. Патрулювання степових кордонів вимагало часу та значної кількості людей. Тому ватаги місцевих козаків були нечисленими й видобуток селітри здійснювався переважно впродовж сезону чи двох.

Традиційний спосіб видобутку селітри з насипів курганів і валів городищ, швидше за все, припиняється в другій половині XVII ст. З початку XVIII ст. виробництво селітри стає централізованим і переходить на більш якісний рівень. У 1713 р. був виданий указ Сенату, де, зокрема, зазначалося: «в Малороссийских городах всяких чинов людям селитряные заводы размножать и селитру варить без остановки». З початком роботи у 1714 р. у Шостці казенного порохового заводу практично припиняється кустарне виробництво селітри на Слобожанщині.

Отже, видобуток селітри на території Північно-Західної Слобожанщини починається у перші роки XVII ст. Це пов'язано з активною колонізаторською політикою, яку проводили польські магнати на південно-східних кордонах Речі Посполитої. Видобуток селітри з курганів припадає на першу половину XVII ст. і триває до 1647 р., коли ця територія була передана Московській державі. Традиційний спосіб видобутку селітри з насипів курганів і валів городищ, швидше за все, припиняється в другій половині XVII ст. З початку XVIII ст. виробництво селітри стає централізованим і переходить на більш якісний рівень. У 1713 р. був виданий указ російського Сенату, де, зокрема, зазначалося: «в Малороссийских городах всяких чинов людям селитряные заводы размножать и селитру варить без остановки». З початком роботи в 1714 р. у Шостці казенного порохового заводу практично припиняється кустарне виробництво селітри на Слобожанщині.

Джерела та література

1. Акты Московского государства, изданные Императорскою Академией наук [ред. Н.А. Попов]. Том 2. – Разрядный приказ. – Московский стол. – 1635 – 1659. – СПб, 1894. – 773 с.
2. Археологія доби українського козацтва XVI–XVII ст. / Д.Я. Телегін, Д.С. Винокур, О.М. Титова та ін: Навчальний посібник – К.: вид. ІЗМН, 1997. – 336 с.
3. Епифанов П.П. Оружие и снаряжение / П.П. Епифанов // Очерки русской культуры XVI века. Часть первая. – М.: Изд-во МГУ, 1977. – С. 309–320.

4. *Іванюк Я.Г.* Міста-фортеці Охтирка і Суми у XVII–XVIII ст. / Я.Г. Іванюк // Український історичний журнал далі – УІЖ). – 1980. – № 9. – С. 101–109.
5. *Каравайко Д.В.* Селитроварення на Полтавщині (в світле новітніх археологічних розкопок на Бельском городище) / Д.В. Каравайко, С.А. Скорий, В.В. Приймак. – Полтава : Полтавський літератор, 2008. – 76 с.
6. *Коротя О.В.* Селитроваріння на Білопільщині у XVII ст. / О.В. Коротя, Є.М.Осадчий // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України : 36. наук. праць (Матеріали п'ятої науково-практичної конференції). – Глухів : вид. РВВ ГДПУ, 2006. – С. 61–64.
7. *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648) / П. Кулаковський. – К. : Темпора, 2006. – 496 с.
8. *Супруненко О.Б.* Археологічні розвідки В.Г. Ляскоронського в Посуллі / О.Б. Супруненко // Полтавський археологічний збірник – 1999. До 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень / [ред. П.К. Бондаревський, Л.Л. Залізник, Г.Ю. Івакін, М.П. Кучера, О.В. Сухобоков [та ін.]]. – Полтава : Археологія, 1999. – С. 222–224.
9. *Мельник Л.Г.* Маєстності та скарги Полуботків / Л.Г. Мельник // УІЖ. – 2000. – № 5. – С. 60 – 65.
10. *Моргунов Ю.Ю.* Древнерусские памятники поречья Сулы. – Курск : издание ИА РАН ; Курского государственного областного музея археологии, 1996. – 159 с.
11. *Мурзін В.* Більське городище / В. Мурзін, Р. Ролле, О. Супруненко. – К. ; Гамбург ; Полтава : Археологія, 1999. – 104 с.
12. *Приймак В.В.* Північний схід Дніпровського Лівобережжя у кінці XVI – XVII ст. (історико-археологічні нариси) / В.В. Приймак, Є.М. Осадчий. – Полтава : вид. ТОВ «Фірма Техсервіс», 2006. – 72 с.
13. *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. / А.Г. Слюсарский. – Х. : Харьковское книжное издательство, 1964. – 460 с.
14. *Филарет (Д.Г. Гумилевский).* Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Архиепископ Филарет. – М. : типография В. Готье, 1857. – Отд. III. – 604 с.
15. *Description des contrees du Royaume de Pologne, contenues depuis les confins de la Moscovie, insques aux limites de la Transilvanie.* Par le Guillaume le Vasser, Sieur de Beauplan. – Paris : «Presses Universitaires de Paris», 1986. – 72 p.

***Осадчий Е.Н.* Селитроварення на території Северо-Западної Слобожанщини в XVII в.**

В статті зображено стан дослідження пам'яток селитроварного виробництва на території Северо-Западної Слобожанщини. Проаналізовано рештки селитроварного виробництва, які представлені майданами, лагерьми селитроварів і селитряними варницями. На основі письмових і археологічних джерел зображена історія селитроварення Северо-Западної Слобожанщини в контексті заселення регіону.

Ключевые слова: лагерь селитроваров, Северо-Западная Слобожанщина.

***Osadchiy Ye.M.* Production of saltpeter in North-West Slobozhanshchyna in XVII**

The article describes the condition of studying a saltpeter-making production of North-West Slobozhanshchyna in XVII. It was analyzed the oddments of saltpeter production which were represented by squares, camps of saltpeter-making craftsmen and brew houses. Basis on written and archeological sources it was represented history of saltpeter-making in North-West Slobozhanshchyna in the context of settling the land.

Key words: saltpeter-making, North-West Slobozhanshchyna.

Розділ IV

МУЗЕЄЗНАВСТВО

УДК 069.041(477.75)

И.Ф. СТЕЛЬМАХ

Музейная сеть Автономной Республики Крым

Музейная сеть, на 88 % представленная музеями при органах исполнительной власти, организациях, предприятиях, учебных заведениях и находящихся в частной собственности, охватывает все регионы Крыма. Региональный подход позволяет оценить уровень обеспеченности населения музеями и определить потенциал их использования.

Ключевые слова: музейная сеть, музеи – не юридические лица.

Современный этап музейного строительства в Украине характеризуется повышенным вниманием к вопросам развития отдельных регионов. Анализ состояния музейной сети Крыма возможен только с учетом учреждений каждого района, а также музеев всех форм собственности: государственных, республиканских, ведомственных, музеев при органах исполнительной власти, организациях, предприятиях, учебных заведениях. В территориальных рамках Автономной республики Крым в данном исследовании проанализированы Южный берег Крыма, Юго-Восточный и Юго-Западный Крым, Симферопольский, Бахчисарайский, Белогорский, Красногвардейский, Первомайский, Краснопереконский, Джанкойский, Ленинский, Кировский, Нижнегорский, Советский, Раздольненский и Черноморский районы.

На сегодняшний день на территории площадью 26081 656 км² с населением – 1967,3 тыс. человек действует 377 музейных учреждений, в т.ч. 45 государственных, являющихся юридическими лицами и находящихся в республиканском и коммунальном подчинении, составляющих 12 % от общего их числа [1]. При проведении подсчетов были использованы статистические данные 1 января 2009 г. [2].

Оценивая уровень обеспеченности населения музеями, используются и рассматриваются такие

общепринятые показатели, как количество населения (тыс. чел.) и площадь территории (км²), приходящиеся на одну музейную единицу [3]. Рассмотрение музейной сети с учетом государственных музеев дает показатели – на один музей 5,2 тыс. человек и территория площадью 69,2 км². Без учета государственных музеев показатели изменяются, но не значительно: на один музей приходится 5,9 тыс. человек и территория площадью 78,5 км². Однако при учете только одной категории государственных музеев наблюдается острый дефицит музейных учреждений: на один музей приходится 43,7 тыс. человек и территория площадью 579,5 км².

Ныне количество административно-территориальных единиц по Автономной Республике Крым составляет 16 городов, 56 поселков и 951 село [4]. Музеи созданы во всех городах, в 35 поселках и 108 селах; 864 населенных пункта остались за пределами музейных интересов. С точки зрения насыщенности поселенческой структуры музейными учреждениями 100 % музеефицированы города, на 62,5 % – поселки и на 11 % – села.

Большинство государственных музеев (33 учреждения) создано в городах, таких как Алушта, Ялта, Алушка, Евпатория, Саки, Феодосия, Судак, Керчь, Бахчисарай, Симферополь и Старый Крым. 12 музеев расположены в поселках, 7 из них – в окрестностях Ялты, Феодосии и Керчи [5]. Таким образом, сетью государственных музеев охвачено 69 % городов и 18 % поселков. Также следует обратить внимание на то, что 69 % государственных музейных учреждений локализованы в прибрежных регионах Юго-Западного, Южнобережного, Юго-Восточного и Восточного Крыма.

Наибольшее количество музеев, не являющихся юридическими лицами, созданных и действующих при предприятиях, организациях, учреждениях и учебных заведениях, 197 учреждений – 59,3 % от общего числа расположено в сельской местности, при этом от общего количества поселков и сел музеефицировано только 16,3 %. На города приходится 135 музеев, т.е. 40,7 % от общего числа.

Для более полного изучения сети музеев Крым необходим анализ музейной сети каждого региона. Отдельно следует рассмотреть регионы, на территории которых действуют государственные музеи: Юго-Восточный и Юго-Западный Крым, Симферопольский, Южнобережный, Бахчисарайский, Ленинский, Кировский, Советский и Черноморский районы. Особого внимания заслуживают регионы, музейная сеть которых представлена только музеями, не являющимися юридическими лицами (Белогорский, Красногвардейский, Первомайский, Краснопереконский, Джанкойский, Нижнегорский, Раздольненский районы).

Музейная сеть Симферопольского района представлена 74 музеями, в т.ч. 6 государственными. Анализ форм собственности и ведомственной

подчиненности музеев дает следующие показатели: 8 % от общего числа – государственные, 7 % – при предприятиях, 5 % – при органах местного самоуправления, 5 % – ведомственные, при национальных и религиозных организациях – 3 %, при высших учебных заведениях – 7 %, при специальных и средних учебных заведениях – 65 %. Что позволяет предположить: более 50 % музеев региона не имеют правовой и экономической стабильности.

К государственным музеям региона относятся Центральный музей Тавриды, Литературно-мемориальный Дом-музей И. Сельвинского, Этнографический музей, Симферопольский художественный музей, Крымскотатарский музей искусств и Музей города Симферополя [5].

Немногочисленная группа ведомственных музеев представлена музеями истории защиты растений в Крыму, истории Симферопольского железнодорожного узла Приднепровской железной дороги, истории мелиорации при Республиканском комитете по водному хозяйству, Управления пожарной охраны. Интересна и разнообразна категория музеев при предприятиях, в которую входит Музей истории трамвая и троллейбуса КРПП «Крымтроллейбус». Отдельную категорию музеев при общественных организациях представляют Историко-этнографический музей крымчаков и Музей Святого Луки при Свято-Троицком монастыре.

При высших учебных заведениях созданы Зоологический музей Таврического национального университета им. В.И. Вернадского (далее – ТНУ), Музей редкой книги научной библиотеки ТНУ и Ботанический сад ТНУ, Музей анатомии человека и истории морфологии кафедры нормальной анатомии человека Крымского государственного медицинского университета им. С.И. Георгиевского, Музей истории аграрного университета. При специальных и средних учебных заведениях действует наибольшее количество музеев – 48 учреждений.

Профильные группы общественных музеев региона распределяются следующим образом: 52 музея исторического профиля, 8 – краеведческих, 8 – этнографических, 1 – литературно-мемориальный, 3 – естественноисторических, 2 – художественных. В регионе действует единственный краеведческий музей, посвященный истории и природе Крыма в целом, но отсутствует местный краеведческий музей, несмотря на то, что регион имеет свою богатую историю, а его население составляет 515,1 тыс. человек, проживающее на площади 1860 км².

Наибольшее количество музеев (66,2 %) расположено в городе. На поселки и села приходится 33,8 % музеев. Наблюдается явный недостаток музеев в сельской местности. Анализ музейной сети на поселенческом уровне показывает, что в Симферопольском регионе при наличии 1 города, 7 поселков и 107 сел, музейной сетью охвачены город, 2 поселка и 17 сел, т.е. 16 % населенных пунктов.

В территориальных рамках Южного берега Крыма проанализированы Алуштинский и Ялтинский районы. Здесь действует 43 музея: 15 – государственных, 28 – при организациях, предприятиях, учреждениях, учебных заведениях. Анализ форм собственности и ведомственной подчиненности музеев Южного берега Крыма дает следующие показатели: 35 % от общего числа – государственные, действующие при органах местного самоуправления – 2 %, при организациях – 2 %, при предприятиях – 14 %, при различных ведомствах – 9 %, при высших учебных заведениях – 5 %, при средних учебных заведениях – 23 %, частные – 9 %.

К государственным музеям относятся Алуштинский историко-краеведческий музей, Алушкинский дворцово-парковый музей-заповедник, Массандровский дворец-музей, Ливадийский дворец-музей, Дом-музей А.П. Чехова, Дача А.П. Чехова в Гурзуфе, Музей А.С. Пушкина в Гурзуфе, Музей дважды Героя Советского Союза Амет-Хана Султана, Литературно-мемориальный музей С.Н. Сергеева-Ценского, Литературный музей И.С. Шмелева и Дом-музей академика архитектуры А.Н. Бекетова, Ялтинский историко-литературный музей, Литературно-мемориальный дом-музей Н.З. Бирюкова и Музей Леси Украинки, а также «Поляна сказок» [6].

Следует отметить, что 46, 5% всех музеев сосредоточены в трех городах южнобережного региона, на поселки и села приходится 53,5 %.

В регионе действуют музеи исторического, естественноисторического, искусствоведческого профиля, а также мемориальные и комплексные – таким образом здесь представлены музеи всех профильных групп. Большая часть (25 учреждений) посвящены истории и краеведению. Интересными по содержанию экспозициями представлены музеи Международного детского центра «Артек», Научного музея Никитского ботанического сада, Музея природы Крымского природного заповедника и Музея шедевров природы нашей планеты и ее древностей.

Согласно сводным данным в Бахчисарайском районе действует 18 музеев. К государственным музеям относятся Бахчисарайский историко-культурный заповедник и его отделы – Музей археологии и «пещерных городов», Музей Исмаила Гаспринского.

В число 15 музеев, находящихся в ведении предприятий, организаций, учреждений и учебных заведений входят 1 ведомственный музей при Крымской астрофизической обсерватории, 1 при местных органах власти в с. Почтовое и 1 частный – Мемориально-художественный дом-музей Е.В. Нагаевской и А.Г. Ромма. Наибольшее количество музеев – 9 создано и действует при учебных заведениях.

Анализ форм собственности и ведомственной подчиненности музеев Бахчисарайского региона дает весьма высокие показатели: 17 % от общего

числа – государственные, 6 % – частные, 12 % – при крупных предприятиях 6 % – ведомственные.

Непосредственно в Бахчисарае действует 5 музеев, 15 – в поселках и селах района. Анализ на поселенческом уровне показывает, что при наличии 1 города, 3 поселков и 81 села, музейной сетью охвачены только город, 2 поселка и 8 сел. Вне музейной сферы осталось 88 % населенных пунктов.

В соответствии с основным содержанием коллекции музеев региона могут быть разделены на исторические, краеведческие, мемориальные и естественнонаучные; наблюдается очевидное преобладание музеев исторического профиля.

Этнографическая тематика широко представлена в Бахчисарайском историко-культурном заповеднике, но среди музеев, не являющихся юридическими лицами, в регионе, ярко выраженном в этнографическом направлении, данное направление не представлено.

В территориальных рамках Юго-Западного Крыма рассматриваются города Евпатория, Саки и Сакский район, представленные 34 музейными учреждениями, 2 из которых являются юридическими лицами: Евпаторийский краеведческий музей и Музей истории грязелечения города Саки. Анализ форм собственности и ведомственной подчиненности дает следующий ряд показателей: 5,9 % – государственные, 5,9 % – ведомственные, 8,8 % – при предприятиях, 5,9 % – при органах местного самоуправления, 8,8 % – при национальных и религиозных организациях, 3 % – частные, 53 % – при средних учебных заведениях.

Группа ведомственных музеев представлена Евпаторийским музеем почты Крымского почтового управления и Евпаторийским музеем фармации Крыма (музей аптеки) при Крымфармация ДПЦГА № 240. Интересен этнографический музей при коммунальном предприятии «Евпаторийский крымскотатарский культурно-этнографический центр «Текие-дервиш». Отдельную категорию составляют музеи при организациях, среди которых Музей древностей Северо-Западного Крыма при ООО «Евпаторион», Народный музей боевой славы воинов-интернационалистов при Евпаторийской городской организации Украинского союза ветеранов Афганистана, Музей истории и культуры крымских караимов им. С.И. Кушуль при Евпаторийском национальном караимском культурном обществе «Кардашлар». Категория частных музеев представлена музеем «Ворота Кезлева» или музеем крымскотатарской культуры «Олун-Базар-Къапусу». 3 музея открыты при специальных учебных заведениях и 15 музеев различных профилей – при средних учебных заведениях.

В соответствии с основным содержанием коллекции музеев региона могут быть разделены на исторические, естественнонаучные и комплексные. В регионе наблюдается очевидное преобладание музеев исторического профиля – 29 учреждений.

Наибольшее количество музеев Юго-Западного Крыма – 56 % от общего числа – расположено в городах, на поселки и села приходится 44 %.

Анализ музейной сети на поселенческом уровне показывает, что в Юго-Западном регионе при наличии 2-х городов, 3-х поселков и 79-ти сел, музейной сетью охвачены только оба города, 2 поселка и 12 сел. Вне музейной сферы остались 68 населенных пунктов.

Для детального изучения музейной сети Кировского района также необходим учет музеев всех форм собственности, согласно сводным данным это 6 музейных учреждений, 3 – государственных: Литературно-художественный музей, Мемориальный дом-музей А.С. Грина, Дом-музей К.Г. Паустовского; 1 музей в частной собственности – Крымско-татарский этнографический музей и 2 – при средних учебных заведениях.

В Кировском районе, где расположены г. Старый Крым, 1 поселок и 39 сел, музеефицированы только упомянутый город и 1 село. Вне музейной сферы остались 39 населенных пунктов, с точки зрения насыщенности поселенческой структуры музейными учреждениями 100 % музеефицированы города региона и всего на 2,5 % – села.

В соответствии с основным содержанием коллекции музеи региона разделены на краеведческие и этнографические профильные группы. Этнографические музеи представлены музеем Истории и культуры швейцарцев в Крыму в с. Золотое Поле и Домом-музеем истории, культуры и быта крымских татар в г. Старый Крым.

В рамках Ленинского региона проанализированы г. Керчь и Ленинский район, на территории которых действует 30 музейных учреждений. Музейная сеть региона в соответствие с ведомственной подчиненностью и формой собственности делится на государственные – 9 учреждений и музеи при органах исполнительной власти, организациях, предприятиях, учебных заведениях – 21 музей.

К государственным музеям относится Керченский историко-культурный заповедник, Керченский историко-археологический музей, Музей истории обороны Аджимушкайских каменоломен, Картинная галерея, Музей истории Эльтигенского десанта, Царский курган, Мелек-Чесменский курган, Крепость «Керчь», Историко-археологический музей Ленинского района. Наибольшее количество музеев (18) создано при средних учебных заведениях.

52 % музеев региона расположено в городах. Анализ музейной сети на поселенческом уровне показывает, что при наличии 2 городов, 1 поселка и 65 сел, музейной сетью охвачены только оба города, поселок и 8 сел.

В соответствии с основным содержанием коллекции музеи разделены на исторические – 25, искусствоведческие – 1, естественнонаучные – 1 и краеведческие – 3, – т.е. 83 % от общего числа составляют исторические музеи.

В территориальных рамках Юго-Восточного Крыма рассмотрены Судакский и Феодосийский районы. Музейная сеть региона, насчитывающая 48 учреждений, делится на государственные, ведомственные, музеи при органах исполнительной власти, организациях, предприятиях, учебных заведениях. К госу-

дарственным музеям, являющимся юридическими лицами, относятся 6 музеев: Музей «Судакская крепость», Национальная картинная галерея им. И.К. Айвазовского, Феодосийский краеведческий музей, Феодосийский литературно-мемориальный музей А.С. Грина в Феодосии, Музей Марины и Анастасии Цветаевых в г. Феодосия и Дом-музей М.А. Волошина в пгт. Коктебель.

В категорию 42 музеев, не являющихся юридическими лицами, входит немногочисленная группа ведомственных музеев, среди которых Судакский исторический музей при Рескомитете по охране культурного наследия, Музей природы Карадага при Карадагском природном заповеднике, Музей истории железной дороги Джанкой-Феодосия. Интересна и разнообразна категория музеев при предприятиях: Музей истории виноградарства и виноделия завода шампанских вин «Новый свет», Музей истории города и ТОК «Судак», Музей боевой и трудовой славы ГП «Судак», Музей истории Морского торгового порта, Музей истории ОАО Феодосийской судостроительной корпорации «Море», Музей истории Феодосийского казенного оптико-механического завода. При местных органах исполнительной власти создан Музей истории с. Морское Судакского района. Отдельную категорию составляют музеи при организациях: Музейная комната истории еврейской общины г. Феодосии (Еврейский Дом «Хесед Атикава») при Еврейском культурно-просветительском центре, Музей караимской общины при караимском обществе. Интересны музеи, создающиеся при храмах: Музей истории возрождения храма «Всех святых» («Забвению вопреки»), Музей «Христианская история Феодосии и Карантина» при Храме Св. Георгия в Феодосии. При специальных и средних учебных заведениях в регионе открыты 23 музея, среди которых Музей Г.Г. Шендерова, Дом-музей сестер Герцык, Музейный комплекс «Детская художественная галерея и музей В.И. Мухиной». В последнее время получила развитие категория частных музеев: Музей дельтапланеризма и Музей денег в г. Феодосия, Музей боевой славы с. Береговое, Музей истории морского флота в пгт. Приморский.

В соответствии с основным содержанием коллекции музеи региона разделены на исторические, литературные, художественные, технические, естественнонаучные и комплексные. В регионе наблюдается очевидное преобладание музеев исторического профиля – 39 учреждений. К немногочисленной группе музеев технического профиля относятся Музей дельтапланеризма в Феодосии и Музей истории морского флота в пгт. Приморский. Оба музея находятся в частной собственности. Профильная группа естественноисторических музеев представлена Музеем природы Карадага.

Наибольшее количество музеев Юго-Восточного Крыма – 60 % от общего числа – расположено в городах. Анализ музейной сети на поселенческом уровне показывает, что при наличии в регионе 2-х городов, 6-ти поселков и 25-ти сел, музейной сетью охвачены оба города, 5 поселков и 16 сел. С точки

зрения насыщенности поселенческой структуры музейными учреждениями 100 % музеефицированы города региона, на 83 % поселки и на 24 % села.

В Советском районе согласно сводным данным действует 4 музея: 1 государственный – Историко-краеведческий музей Советского района и 3 музея при средних учебных заведениях. Статус государственного районный музей получил в 2010 г., до этого музей, созданный по решению местных органов власти в 1992 г. существовал как музей на общественных началах.

Анализ музейной сети на поселенческом уровне показывает, что в Советском районе при наличии 1-го поселка и 38-ми сел, музейной сетью охвачены только 3 села – 8 % от существующих. Вне музейной сферы осталось 92 % населенных пунктов.

В соответствии с основным содержанием коллекции музеи региона разделены на исторические и краеведческие.

Музейная сеть Черноморского района представлена 10-ю музейными учреждениями: 1 государственный музей и 9 – при средних учебных заведениях. В республиканском подчинении находится «Историко-археологический заповедник «Калос-Лимен».

В соответствии с основным содержанием коллекции в музеях региона представлена только одна профильная категория – исторические музеи.

Анализ музейной сети на поселенческом уровне показывает, что в регионе при наличии 1 поселка и 33 сел, музейной сетью охвачено только 26,5 % населенных пунктов.

Отдельно следует рассмотреть районы Автономной Республики Крым, где нет государственных музеев: Белогорский, Красногвардейский, Первомайский, Краснопереконский, Джанкойский, Нижегородский, Раздольненский.

Музейную сеть Нижегородского района составляет 21 музейное учреждение. В соответствии с ведомственной подчиненностью и формой собственности выделяются музеи при органах местного самоуправления и учебных заведениях. 1 музей находится при отделе культуры и 20 – при средних учебных заведениях. В соответствии с основным содержанием коллекции музеи региона разделены на исторические, этнографические, мемориальные и краеведческие. Наиболее многочисленная группа – 12 учреждений – краеведческие музеи. В отличие от других регионов, более 50 % музеев района имеют краеведческую направленность. Здесь, при наличии 1 поселка и 58 сел, музейной сетью охвачены поселок и 14 сел, с точки зрения насыщенности поселенческой структуры музейными учреждениями музеефицировано 25,4 % населенных пунктов.

В Белогорском районе действует 19 музеев: 4 созданы и действуют при местных органах власти и организациях, 15 – при средних учебных заведениях. В городе действует 5 музеев, в поселках и селах – 14. Наибольшее коли-

чество музеев (64,3 %) приходится на сельскую местность. Анализ музейной сети на поселенческом уровне показывает, что при наличии 1-го города, 1-го поселка и 78-ми сел, музейной сетью охвачены только город, поселок и 12 сел. Вне музейной сферы остались 84 % населенных пунктов. По профилю музеи региона делятся на исторические, краеведческие, этнографические и естественноисторические. Наиболее ярко категория краеведческих музеев представлена Белогорским историко-краеведческим музеем, а этнографическая тематика – Греческим этнографическим музеем с. Чернополье. В регионе наблюдается очевидное преобладание музеев исторического профиля – 84 %.

Согласно сводным данным в Красногвардейском районе действует 9 музеев. При районном отделе культуры активно работают Красногвардейский районный краеведческий музей и Восходненский народный музей истории колхоза «Россия». Наибольшее количество музеев – 6 – действует при средних учебных заведениях. Анализ музейной сети на поселенческом уровне показывает, что в районе при наличии 2-х поселков и 83-х сел, музейной сетью охвачены только поселки и 7 сел. Вне музейной сферы остались 76 сел, т.е. не музеефицировано 89 % населенных пунктов. Профильные группы региона распределяются следующим образом: 5 музеев исторического профиля, 4 – краеведческих.

В Первомайском районе согласно учетным данным действует 5 музеев. При районном отделе культуры – Первомайский районный исторический музей и 3 музея при органах местного самоуправления: Музей боевой и трудовой славы истории села Кормовое и совхоза им. Кирова, Музей боевой и трудовой славы истории с. Калинино и совхоза им. Калинина, Музей боевой и трудовой славы истории с. Гришино и совхоза «Докучаевский». Один музей создан и действует при среднем учебном заведении. Анализ музейной сети на поселенческом уровне показывает, что в районе при наличии 1-го поселка и 41-го села, музейной сетью охвачены только поселок и 4 села. Вне музейной сферы остались 37 сел – 88 % населенных пунктов. Характерно, что на территории района действуют музеи только исторического профиля.

На территории Красноперекопского района рассмотрены города Армянск, Красноперекопск, а также Красноперекопский район. Согласно сводным данным в регионе действует 21 музей при организациях, предприятиях, учреждениях и учебных заведениях. При органах исполнительной власти созданы Краеведческий музей Красноперекопска и Историко-краеведческий музей Армянска. В группу музеев при предприятиях вошел Музей истории ОАО «Крымский содовый завод». Наибольшее количество музеев – 18 – создано при средних учебных заведениях. В соответствии с основным содержанием коллекции музеи разделены на исторические – 10, краеведческие – 8, этнографические – 2 и литературные – 1. Перечень музеев краеведче-

ского профиля следует по праву открыть историко-краеведческими музеями Армянска и Красноперекоска. Анализ музейной сети на поселенческом уровне показывает, что в районе при наличии 2-х городов и 41-го села, музейной сетью охвачены оба города и 10 сел – т.е. не музеефицированными остаются 75,6 % населенных пунктов. Характерно, что наибольшее количество музеев (52 %) расположено в городах, площадь которых составляет всего 13 % от площади региона (1415 км²).

В Джанкойском районе музейная сеть региона представлена 19-ю музеями, из которых 4 действуют в г. Джанкой, но наибольшее их количество – 79 % – расположено в сельской местности. Основная часть музеев (17) созданы при специальных и средних учебных заведениях, 1 – при организации (Музей чешского быта при Чешской общине с. Лобаново «Влтава»). По содержанию коллекции в регионе выделяются музеи: исторические – 9, этнографические – 3, естественноисторические – 1, художественные – 1 и краеведческие – 5. Анализ музейной сети на поселенческом уровне показывает, что в районе при наличии 1-го города, 2-х поселков и 114-х сел, музейной сетью охвачены город и 13 сел. Таким образом не музеефицированы 89 % населенных пунктов. Характерно, что наибольшее количество музеев расположено в сельской местности.

В Раздольненском районе согласно сводным данным действует 15 музеев при местных органах власти и средних учебных заведениях. Анализ музейной сети на поселенческом уровне показывает, что при наличии 2-х поселков и 39-ти сел, музейной сетью охвачены оба поселка и 11 сел, т.е. музеефицированы 31,7 % населенных пунктов региона. Вне музейной сферы осталось 28 сел. Все музеи района расположены в сельской местности. В соответствии с основным содержанием коллекции музеи региона могут быть разделены на профильные группы: исторические – 1, этнографические – 2 и краеведческие – 12 музеев. Очевидно преобладание музеев краеведческого профиля.

В общем, благодаря созданию и деятельности музеев, не являющихся юридическими лицами, не только в 7 раз увеличилось общее число музейных учреждений, но и частично решается проблема их дефицита. При учете категории государственных музеев один музей приходится на 43,7 тыс. человек и территорию площадью 579,5 км². С учетом музеев всех форм собственности показатели в значительной степени изменяются: 1 музей – на 5,2 тыс. человек и территорию площадью 69,2 км².

Среди регионов наибольшее количество музеев всех форм собственности сосредоточено в Симферопольском регионе – 76, на Южном берегу Крыма – 42, Юго-Восточном – 48, Юго-Западном – 34 и Ленинском – 30 регионах. Востальных показатели значительно ниже – Красноперекоском, Нижнегорском – 21, Белогорском, Джанкойском – 19, Бахчисарайском – 18,

Раздольненском – 15, до 10 музеев в Черноморском, Красногвардейском, Первомайском, Кировском, Советском регионах.

Наибольшее количество музеефицированных населенных пунктов сельской местности сосредоточено в Юго-Восточном Крыму – 55 %, Раздольненском районе – 31,7 %, на Южном берегу Крыма – 30 %, в Черноморском – 26,5 %, Нижнегорском – 25,4 %, Краснопереконском – 24,4 %, Красногвардейском – 22 %, в остальных регионах от 8 до 16 %.

Показатели по количеству населения на одну музейную единицу дают представление об обеспеченности населения регионов музейными учреждениями. Наиболее оптимально проблема решена в Раздольненском районе – 2,3 тыс., Нижнегорском – 2,5 тыс. регионах, Юго-Восточном Крыму – 2,8 тыс., Черноморском – 3 тыс., Белогорском – 3,4 тыс., Краснопереконском – 4 тыс. и Южнобережном – 4,6 тыс. Наихудшим образом ситуация сложилась в Красногвардейском районе – 10 тыс., Кировском – 9 тыс., Советском – 8,6 тыс. и Первомайском – 7,2 тыс., население которых составляет от 90 до 34 тыс. человек.

Лучшие показатели площади территории на одну музейную единицу в Юго-Восточном Крыму – 18,5 км², на Южном берегу Крыма – 21 км² и в Симферопольском регионе – 24,5 км². Острый дефицит музейных учреждений наблюдается в Первомайском – 294,8 км², Советском – 270 км², Кировском – 201 км², Красногвардейском – 196 км², Черноморском – 167,7 км², Джанкойском – 141,7 км², Ленинском – 100 км² и Белогорском – 100 км² регионах. В остальных регионах показатели варьируются от 57,7 до 88 км².

Большинство государственных музеев – 33 учреждения, 69 % локализованы в прибрежных регионах Юго-Западного, Южнобережного, Юго-Восточного и Восточного Крыма, в то время как сетью музеев, не являющихся юридическими лицами, созданных и действующих при предприятиях, организациях, учреждениях и учебных заведениях, охвачены все регионы Крыма. Более того, 197 учреждений – 59,3 % от общего числа – расположено в сельской местности.

Таким образом, музеи, не являющиеся юридическими лицами, играют значимую роль в обеспечении населения Крыма музейными учреждениями и, соответственно, в решении задач направленных на изучение и популяризацию истории и природных богатств Крымского полуострова.

Источники и литература

1. Текущий архив отдела музееведения Центрального музея Тавриды. Сводный статистический отчет музеев не юридических лиц за 2010 г.
2. Статистичний щорічник Автономної Республіки Крим за 2008 рік / Державний Комітет статистики України, Головне Управління статистики в Автономній Республіці Крим за редакцією О.І. Пітюренко – Симферополь, 2009. – 600 с.
3. Материалы к анализу состояния и предложения к разработке научной концепции

развития музейной сети Украинской ССР / Украинское общество охраны памятников и культуры, Научно-методический отдел музееведения. – К., 1990. – 48 с.

4. Статистичний щорічник... – С. 28.
5. Музеи Крыма: справочник-путеводитель / авт.-сост. А.В. Зубарев, С.Н. Пушкарев, Е.Б. Вишневская, В.П. Пересунько – Симферополь: ОАО СГТ, 2009. – 256 с., ил.
6. Там же. – С. 50–64.

Стельмах І.Ф. Регіональний аспект музейної мережі Автономної Республіки Крим

Музейна мережа, представлена на 88 % музеями при органах виконавчої влади, організаціях, підприємствах, навчальних закладах і у приватній власності, охоплює всі регіони Криму. Регіональний підхід дозволяє оцінити рівень забезпеченості населення музеями та виявити можливості подальшого використання.

Ключові слова: музейна мережа, музеї – не юридичні особи.

Stelmakh I.F. Regional aspect of museum network of Autonomous Republic of Crimea

The Museum network, on 88 % presented by museums at the organs of executive power, organizations, enterprises, educational establishments and being in a peculiar, embraces all regions of Crimea. Regional approach allows to estimate the level of provision of population museums and define potential of their use.

Key words: museum network, social museums.

УДК 93/94+322:069.01(472-25)«18/19»

Л.Д. ФЕДОРОВА

**Становлення і розвиток
церковно-історичного музейництва
в Києві (кінець XIX – початок XX ст.)**

У статті розглядаються на прикладі Києва питання формування мережі церковно-історичних музеїв в Україні, їх внесок у збереження рухомих пам'яток історії та культури і використання музейних джерел із науковою та просвітницькою метою.

Ключові слова: церковно-історичні музеї, музейна мережа, охорона пам'яток, Київський церковно-археологічний музей при Київській духовній академії.

Усвідомлення основоположного значення збереження культурних цінностей як самостійної проблеми наукового та громадського значення визначилося наприкінці XIX – на початку XX ст. У цей час на території України, що перебувала в складі Російської імперії, діяла низка громадських структур, які відіграли вирішальну роль в культурному піднесенні. Його складовою було глибоке усвідомлення цінності вітчизняного історико-культурного надбання, невід'ємною складовою є рухомі пам'ятки, зокрема музейного значення. У досліджуваний період в Україні почала формуватися мережа музеїв, які сучасна музеологія визначає як церковні (або церковно-історичні) у профільній групі історичних музеїв [1].

Історія зазначених наукових і культурних установ тривалий час залишалася маловивченою. В дорадянській історіографії слід зазначити публікацію члена Церковно-археологічного товариства В. Бродовича з нагоди 30-річного ювілею Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії [2]. У ній підкреслено велику наукову та мистецьку цінність збірки музею, який започаткував церковно-археологічне музейництво не лише в Україні, але й у Російській імперії, і визначався фахівцями як один із кращих у Європі. Нарис історії Церковно-археологічного товариства й загальна характеристика його музейних колекцій містяться в кількох працях довгорічного завідувача музею М. Петрова [3]. Окрему статтю він присвятив першому голові товариства – єпископу Ризькому Філарету [4]. Важливе значення для характеристики збірки цього музею має стаття відомого музеєзнавця І. Свенцицького, який високо поцінував українські колекції закладу [5]. Плідну наукову діяльність довголітнього директора музею М. Петрова висвітлив у своїй публікації мистецтвознавець Є. Редін [6]. У радянській історіографії вагомим внеском у розробку досліджуваної теми стала опублікована в 1919 р. бібліографія праць академіка УАН М. Петрова, серед яких значна кількість видань і статей про музейні колекції [7].

В умовах незалежної України посилювся інтерес до вивчення охорони рухомих і нерухомих пам'яток історії релігії та церкви, зокрема в Києві. Становлення, розвиток і здобутки церковної археології та церковно-археологічного музейництва в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. досліджує І. Карсим [8]. Ґрунтовно вивчає історію Церковно-археологічного товариства та музею при Київській духовній академії К. Крайній [9]. Спеціальну біобібліографію, присвячену завідувачу Церковно-археологічного музею М. Петрову, підготували В. Микитась і Н. Микитась [10]; спробу реконструкції творчого життєпису М. Петрова на основі архівних джерел і літератури, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, здійснила М. Бухальська [11]. Використано також працю О. Нестулі з історії охорони церковних пам'яток у добу Української революції 1917–1920 років і в перші роки радянської влади [12].

Завданням даного дослідження визначено показати на прикладі Києва становлення самостійної мережі церковних музеїв у процесі формування системи охорони пам'яток і появи провідних структур у цій галузі.

Друга половина XIX ст. позначилася пожвавленням суспільного життя православної церкви. В Україні з 1860 р. почали виходити «Епархиальные ведомости» – офіційні періодичні органи єпархій, створені з ініціативи ректора Київської духовної академії в 1830–1840 роках, архієпископа Херсонського і Таврійського (з 1848 р.) Інокентія (Борисова), який розробив програму видання. Перші з'явилися в Одесі (1860), потім – в Києві, Полтаві, Чернігові й

інших центрах єпархій України [13]. Для розвитку церковно-історичної науки в Україні важливе значення мали «Труды Киевской духовной академии» (друкувалися з 1860 р.). Наслідком стало впровадження з 1869 р. до програми навчання в духовних академіях нової дисципліни – церковної історії, викладання якої зумовило появу при цих навчальних закладах церковно-археологічних музеїв. Їх матеріали мали допомагати навчальному процесу. Створення таких музеїв викликалося також необхідністю збереження пам'яток церковної старовини. Речі церковного вжитку значної наукової, художньої й історичної цінності, що вже не використовувалися, часто знищувалися, зберігалися в непристосованих приміщеннях храмів і монастирів, продавалися колекціонерам і таким чином ставали недоступними для дослідників.

У другій половині XIX ст. в Україні виникли численні церковно-історичні громадські формування, які займалися вивченням та збереженням відповідних груп і типів пам'яток. Провідне місце серед них займало Церковно-археологічне (Церковно-історичне й археологічне) товариство при Київській духовній академії, засноване у 1872 р. разом із Церковно-археологічним музеєм при цьому товаристві – першим музеєм у Російській імперії такого типу. В його проекті було зафіксовано, що музей створюється «з метою збереження церковних старожитностей і більш твердого й ґрунтовного вивчення церковної археології» [14]. Статут музею був затверджений Святійшим Синодом 31 січня 1873 р. Перший голова товариства – єпископ, ректор Київської духовної академії Філарет (Філаретов) запросив до участі в товаристві духівництво Київської єпархії, яке діяльно допомагало у поповненні музейної збірки. За 6 років головування єпископа Філарета вона збільшилася на 5652 предмети. Владика пожертвував музею всі власні стародавні й цінні предмети, колекцію ікон, придбану ним у 1876 р. в московського купця А. Сорокіна [15], що пізніше одержала назву Філаретівської.

У 1878 р. музей відкрився для огляду, ставши першою в Києві музейною установою, доступною для широкого кола відвідувачів. Після того як музей обікрали в 1911 р., його закрили для сторонніх відвідувачів. Музеєві було передано цінні в науковому значенні книги, рукописи та речі книгозбірні академії, загалом 1062 одиниці (крім книг, рукописів і актів Почаївської лаври, що утворювали окрему колекцію). Музей розмістили на першому поверсі старого академічного (т.зв. мазепинського) корпусу на території Братського Богоявленського монастиря [16] (сучасна адреса – вул. Г. Сковороди, 2). Розробкою проекту музейної експозиції в цьому приміщенні займалася спеціальна комісія: С. Голубев, Т. Кибальнич, П. Лашкарьов, І. Малишевський, М. Петров, Ф. Смирнов; головою комісії був протоієрей київського Софійського собору П. Лебединцев. Проект був затверджений у квітні 1878 р. [17]

Музейна збірка комплектувалася шляхом передачі старожитностей із церковних ризниць і бібліотек, закупівлі пам'яток коштом Товариства, пожертву-

вань приватних осіб (вони складали найбільшу кількість надходжень), обміну дублетів. Зі зміною статуту в 1881 р. обмін як засіб поповнення колекцій припинився, а закупівля відбувалася вкрай рідко, оскільки музей грошової допомоги від держави не одержував й існував лише на добровільні внески. Щорічно від 40 до 70 дарувальників передавали музею та його бібліотеці церковні старожитності та видання. Серед них були члени як Церковно-археологічного, так й інших товариств, а також окремі вчені, священики, вчені архівні комісії, музеї, бібліотеки тощо. Пам'ятки надходили, насамперед, із території України та Росії, а також із тих зарубіжних країн, де працювали вихованці Київської духовної академії.

Збірка музею не обмежувалася колекціями церковної старовини, була багатогалузною, містила матеріали з багатьох країн світу, що відображали християнські та дохристиянські вірування й мистецтво. Серед них – найбагатша в країні колекція ікон різних країн і шкіл, зокрема, рідкісні синайські й афонські ікони, написані восковими фарбами; археологічні знахідки з Єгипту, Греції, причорноморських грецьких колоній; скіфські та сарматські речі; старожитності доби кам'яного, залізного, бронзового віку з різних губерній Російської імперії; давньоруські знахідки; предмети язичницького культу тощо. Значну частину колекцій становили культові предмети високої художньої й історичної цінності, портрети церковних діячів, стародруки, акти, грамоти і рескрипти Київської духовної академії; монети й медалі, стародруки, цінне зібрання книжок, акварелі, гравюри, фотографії церковних і монастирських споруд, скульптура. До музею надходили також меморіальні предмети і комплекси.

За перше десятиріччя цінні речі й видання подарували музею 377 осіб. У цей час надійшли молотки-топірці доби кам'яного віку; колекція крем'яних і залізних стріл та знарядь із Остерського повіту Чернігівської губернії; золоте й срібне кільця, глиняна посудина та декілька залізних речей – від поміщика М. Тарнавського; колекція японських ідолів та інших речей від члена Японської православної місії, архімандрита Анатолія (Тихая); невелика колекція калмицьких рукописів – від учителя Астраханської семінарії; колекція предметів єврейського релігійного побуту – від Т. Вержбицького; колекція римських монет – від єпископа Астраханського Євгенія (Шерешіла); рукописи, у т.ч. «Четья» 1489 р., написана в м. Кам'янка – від Я. Андрієвського; розкольніцькі справи з архіву покійного митрополита Новгородського і Санкт-Петербурзького Григорія (Постникова) тощо. В результаті роботи з обстеження й опису київських храмів до музейного зібрання потрапили відбитки зі старих гравірувальних дошок друкарень Києво-Печерської та Почаївської лавр, ікони зі складу собору Святої Софії в Києві та ніжинського Благовіщенського монастиря, з Харківської духовної консисторії, зі складу при Святійшому Синоді. Оригінальні матеріали передавали Імператорська академія мистецтв (відбит-

ки з гравірувальних дошок, гіпсові зліпки), Московське товариство любителів духовної просвіти (200 ікон), Імператорське російське, Московське та Хорватське археологічні товариства, Історичне товариство Нестора-літописця й інші. Вже у перші роки музею були передані колекції палестинських, моавітських, єгипетських і кіпрських старожитностей та монет (загалом – 381 одиниця) від настоятеля Російської духовної місії в Єрусалимі, архімандрита Антоніна (Капустіна) – випускника Київської духовної академії. Він подарував музею також давні рукописи, серед яких були Київські глаголичні листки.

У 1876 р. надійшли колекції святинь і старожитностей відомого мандрівника святими місцями та духовного письменника А. Муравйова, передані його небожем В. Муравйовим; у 1885 р. – єгипетських ідолів та інших східних старожитностей – за заповітом єпископа Чигиринського Порфирія (Успенського); в 1888 р. – православних ікон, хрестів, образків і хрестиків, подаровані О. Демидовою, княгинею Сан-Донато; антимінси й інші предмети церковного вжитку від колишнього ректора Київської духовної академії, архієпископа Холмсько-Варшавського Леонтія (Лебединського), єпископа Кишинівського Павла (Лебедева), єпископа Катеринославського і Таганрозького Феодосія (Макаревського); ламайське та шаманське приладдя релігійних культів, зібране єпископом Люблинським Модестом (Стрельбицьким) у Сибіру під час його перебування на посаді ректора Іркутської духовної семінарії; дев'ять томів рисунків графа М. Толстого, зроблених ним з різних рукописних, рідкісних книг і предметів; колекція грузинських монет й інших кавказьких старожитностей, зібрана та передана музею генерал-лейтенантом О. Комаровим.

У квітні 1901 р. до музею надійшла збірка стародубського дворянина В. Фальковського, що включала 128 предметів: ікони, богослужбові книги, хрести, складні, облачення священнослужителів тощо. В 1904 р. за рішенням Київської духовної консисторії передано з київської Олександроневської церкви (розташовувалася в сучасному Маріїнському парку; не збереглася) подаровані свого митрополитом Київським Петром (Могилою) церкві Спаса на Берестовому в Києві срібні напрестольний хрест і чашу, Євангеліє львівського друку в срібному окладі з написами дарувальника, а також ризу та спитрахиль з вишивкою 1653 р. із ризниці храму [18]. У 1909 р. Київський митрополичий дім передав значну колекцію портретів монарших осіб, київських ієрархів й інших святителів, починаючи з XVIII ст., та срібляний посуд церковного вжитку – від XVII ст. [19]

Одночасно, комплектування відбувалося досить однобоко. В 1901 р. «Археологическая летопись Южной России» дорікала Товариству за те, що воно не організувало поїздки до провінції з метою реєстрації та збирання предметів для музею, збереження цінних зразків іконопису та предметів церковного вжитку в Україні [20].

У 1872 р. музейна збірка налічувала 103 одиниці зберігання, 1882 р. – 13770, 1892 р. – 26153, 1902 р. – 39389, 1912 р. – 42 277, 1915 р. – 48 802 одиниці зберігання [21]. Колекції було систематизовано у 12 відділів.

1) Первісні та історичні старожитності, переважно язичницькі. У відділі були представлені пам'ятки єгипетські (мумія, бронзові й теракотові статуетки), фінікійські (бронзовий і 27 глиняних ідолів), кіпрські (350 глиняних статуеток, глиняний і скляний посуд, бронзові прикраси, бронзові та залізні предмети домашнього вжитку), греко-римські (глиняні фрагменти, статуетки, посуд, металеві скульптури, різьблені камеї, фрагменти мозаїчної підлоги), грецьких колоній Причорномор'я (глиняні посуд і статуетки, скляні посудини, бронзові та залізні стріли), скіфські (глиняний посуд, бронзові прикраси, стріли, мечі); старожитності з розкопок на території Російської імперії кам'яного, бронзового та залізного віку – з Кавказу, Волинської, Воронежської, Чернігівської, Полтавської, Київської й інших губерній, а також Києва; єврейські пам'ятки греко-римського періоду та сучасні (глиняний і скляний посуд, кахлі, пергамент, свитки та середньовічне релігійне начиння); ламайські, китайські та японські культові речі.

2) Макети і фотознімки архітектурних споруд, будівельні матеріали, гравіювальні дошки та зразки акварелей, гравюр і літографій. У відділі сформували кримські та частково християнські й інші старожитності, переважно в гіпсових зліпках. Церковно-будівельні матеріали складали цегла, шиферні деталі, фрагменти гробниць, колон, фресок, плитки, кахлі. У відділі комплектувалися акварелі та креслення церков, фресок, ікон; ксилографічні й мідні гравірувальні дошки з Почаївської лаври, київські та почаївські гравюри та знімки з них; відбитки з гравірувальних дошок; гравюри й літографії з різних місць, у т.ч. з Києва.

3) Муравйовська колекція старожитностей і святинь (за ім'ям дарувальника А. Муравйова) – 108 номерів, 190 предметів. До збірки входили модель єрусалимського Воскресенського храму; ікони – одна зі слонов'ячої кістки та 55 дерев'яних образів і хрестів (переважно візантійських) IX–XVIII ст., 6 західних ікон, з яких 2 – кам'яні; грецький горіховий кіот із іконами; ковчег, лампадки, альбом креслень, рисунків і фотознімків з Палестини, Синаю, Мири Лікійської; ікони, ескізи та гравюри російських і західних художників, фото зі священних зображень й ікон та інші предмети з глини, дерева, металу. В колекції були такі унікальні пам'ятки мистецтва, як мініатюра з зображенням апостола Павла з пергаментного рукопису приблизно IX ст. невідомого походження та фрагмент святців XI ст. (обидві нині втрачені).

4) Приладдя християнського богослужіння й обрядів: картини, корогви, плащаниці (у т.ч. грецька, одна – пензля художника В. Боровиковського), антимінси грецькі, румунські, південнослов'янські, російські, українські,

православні та греко-католицькі; різьблені царські врата, дарохранительниці, потири – дерев'яні, срібні, мідні й олов'яні, святині та начиння з престолу та жертовника, шиті воздухи, починаючи з XVI ст.; священницькі облачення, хрести, весільні вінці, світильники, лампадки, частки мощів тощо.

5) Ікони, образки та хрестики з різних місць. До збірки відділу входила також колекція грецьких і східних ікон, отримана за заповітом єпископа Чигиринського Порфирія (Успенського). Серед 42 візантійських ікон V–XI ст. були 4 енкаустичні образи VI і VII ст. Ця колекція була найціннішою частиною зібрання музею [22]. Відділ також містив українські ікони XVI–XVIII ст.; 16 ікон новгородського та московського письма XVI ст. зі складів при Святійшому Синоді й 62 образа XVII–XVIII ст., подаровані Московським товариством любителів духовної освіти; збірні колекції ікон різних шкіл і з різних місць, хрестиків, енкалпціонів, медальйонів, металевих образків і привісок до ікон, а також колекцію російських ікон, хрестів, образків і хрестиків, переважно XV–XVIII ст. (загалом 208 предметів), подаровану О. Демидовою.

6) Філаретівська (колишня Сорокинська) колекція ікон, що містила зразки іконопису XIV–XIX ст., переважно північно-східного письма. Із 222 номерів – 8 мали срібні оклади, 2 – перлові ризи. Колекція налічувала 232 одиниці.

7) Картини і портрети.

8) Статуї і статуетки – мармурові, глиняні, дерев'яні.

9) Пам'ятки медальєрного мистецтва: монети, медалі тощо.

10) Зразки письма та друку: універсали українських гетьманів І. Брюховецького, І. Виговського, І. Мазепи, Д. Многогрішного, К. Розумовського, І. Самойловича, І. Скоропадського, П. Тетері, Б. і Ю. Хмельницьких; грамоти російських царів та імператорів, польських королів, царські, імператорські й великокнязівські грамоти й рескрипти Київській духовній академії та Церковно-археологічному товариству при ній; зразки старовинних ділових паперів; деякі російські апокрифічні твори; рукописи і фрагменти палеографічних пам'яток. У відділі збиралися поряд із оригіналами також копії документальних матеріалів. Колекція рукописів музею – одна з найцінніших у його збірці – налічувала 1600 одиниць зберігання. В експозиції була представлена лише частина пам'яток: зразки письма, починаючи від III тис. до н.е. (асиро-авілонські клинописні таблички). Серед рукописів були унікальні матеріали: Харатейське XI ст. і Нікомідійське XIII ст. Євангелія, Київський Міссал X–XI ст.

11) Леопардовська колекція. Була передана трьома частинами – в 1894 та 1895 р. її власником – колекціонером М. Леопардовим, у листопаді 1895 р. – його нащадками. Включала плащаниці, ікони, хрести, скульптуру, церковне шитво, потири, дароносиці, вінці, образки, складні, хрестики й медальйони, портрети і картини; археологічні предмети – сережки, підвіски, брошки, браслети, персні з різних місць; вази, кавказьку зброю, монети. Загалом міс-

тила 9050 предметів, з яких церковних старожитностей – 620, нумізматичних предметів – 7343 одиниці. Матеріали збиралися власником із розкопок В. Антоновича, М. Біляшівського, Я. Волошинського, купувалися в нумізмата С. Бодилевського, торговців антикваріатом, у мешканців Києва. Власник заповів також на утримання музею 3 тис. руб.

12) Бібліотека музею. Зберігала невелику кількість старовинних книжок і рукописів, фотографії, акварелі, гравюри, видання з історії й археології.

Експозицію музею було розгорнуто в шести кімнатах і галереї «мазепинського» корпусу київського Братського монастиря. Її структура відповідала систематизації за відділами. Станом на 1896 р. експонувалося 21167 музейних предметів [23]. Систематизація зібрання музею не відрізнялася чіткою класифікацією предметів. Тут застосовувалися і предметний, і тематичний принципи класифікації, і формування колекцій за фондоутворювачами.

Постійно проводилася робота з вивчення, атрибуції й систематизації музейних предметів, до чого залучалися провідні наукові сили держави. Наприклад, в атрибуції колекції ікон Порфирія (Успенського) брали участь професори П. Лашкар'єв і А. Прахов, у 1901 р. її вивчали відомі російські мистецтвознавці – професор Д. Айналов і академік Н. Кондаков. Опубліковані ними в 1902 р. описи й аналіз найдавніших ікон збірки Порфирія (Успенського) стали сенсацією у середовищі вчених-візантологів. Деякі з предметів висилали для дослідження до наукових установ і окремим ученим. Наприклад, глаголичний рукопис, що експонувався на виставці III Археологічного з'їзду в Києві, був висланий академіку І. Срезневському в Санкт-Петербург і виданий у «Записках» Імператорської Академії наук.

За кількістю, цінністю та різноманітністю музейних предметів збірка Церковно-археологічного музею вважалася однією з найкращих у Європі та кращою в Російській імперії. За прикладом київського музею було покладено початок церковно-археологічному музейництву в Російській імперії, зокрема, засновано аналогічні музеї при Санкт-Петербурзькій та Московській духовних академіях, єпархіяльні й інші музеї [24]. Музей був єдиним в Україні закладом церковно-історичного профілю, який комплектувався пам'ятками з території всієї України. На відміну від єпархіяльних давньосховищ і церковно-археологічних комітетів, що збирали церковні старожитності переважно в тих єпархіях, де вони розташовувалися.

З 1874 р. здійснювався систематичний опис відділів і колекцій музею й окремих предметів, з 1875 р. в «Известиях Церковно-археологического общества» публікували інформацію про нові надходження до музейної збірки. Найбільше було вивчено та надруковано рукописів. На матеріалах музею члени товариства писали реферати, з якими виступали на загальних зборах, готували статті для багатьох періодичних видань. Студенти академії використовували їх у творах на отримання Євгенієво-Рум'янцевської премії [25].

Визначальну роль у розбудові та діяльності музею відіграв літературознавець, професор Київської духовної академії, член-кореспондент Імператорської Санкт-Петербурзької Академії наук (з 1916 р.), академік УАН (з 1918 р.). М. Петров. У 1878 р. Церковно-археологічне товариство, де він виконував обов'язки секретаря, обрало професора завідувачем музею. На цій посаді М. Петров залишався до закриття Київської духовної академії, маючи лише одного помічника – професора В. Прилуцького. Голова Товариства здійснював наукову систематизацію, атрибуцію музейних колекцій, будував експозицію й доповнював її, вів екскурсії та заняття зі студентами, приймав на зберігання й описував музейні предмети. В усіх поїздках і відрядженнях він робив записи про «християнські старожитності» та позначав, що з побаченого є в музеї. Вчений постійно займався поповненням музейної збірки, проводив цілеспрямовану політику на одержання пожертвувань від приватних осіб. Цьому сприяла також запроваджена ним публікація в щорічних звітах музею імен дарувальників. Окремими випусками виходили каталоги колекцій, пожертвованих музею приватними особами. Завдяки його дослідженням музейних колекцій та їх публікації ці колекції вводилися до широкого наукового та суспільного обігу [26].

Праці М. Петрова високо цінували сучасники. За «Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии» (1897 р., 2-е вид.) і «Описание рукописных собраний, находящихся в Киеве» (Вип. 1–3; 1892, 1897, 1904 р. відповідно) вчений був відзначений великою золотою медаллю Імператорського Російського археологічного товариства [27].

Історію деяких окремих музейних пам'яток і їх опис публікували також члени Церковно-археологічного товариства В. Березин [28], Г. Булашов [29], О. Дмитрієвський [30], П. Пилаєв [31], Ф. Смирнов [32].

Слід зазначити, що за своїм змістом деякі колекції музею дублювали збірку Київського художньо-промислового та наукового музею. Церковно-археологічний музей формувався будь-якими подарованими старожитностями, не було розроблено концепцію й цілеспрямовану програму комплектування, тому переважну частину його колекцій складали нецерковні, тобто непрофільні пам'ятки. Незважаючи на те, що музей за кількістю й цінністю представлених у ньому пам'яток був однією з кращих музейних установ, він мав дещо штучний характер і не відповідав своїй назві. Це відчували і члени Церковно-археологічного товариства.

Ф. Терновський писав у 1883 р.: «Природно, що за своїм положенням при Київській академії музей швидше за все мав бути збіркою пам'яток церковної старовини південно-руського краю. Але музей не спеціалізується нарочито» [33]. Вчений пропонував влаштувати археологічний кабінет, подібний до Берлінського християнського музею, в якому би послідов-

но висвітлювалася картина християнського мистецтва й побуту. На думку Ф. Терновського, кабінет став би незамінним посібником для кафедри церковної археології Київської духовної академії й слугував би опорним пунктом для класифікації всіх музейних предметів [34].

М. Петров, аналізуючи склад колекцій станом на 1882 р., послався на існуючу думку, що музей, набувши колекції загальноісторичні, змінив своє первісне призначення, тому його назва (Церковно-археологічний музей) не відповідає характеру і змісту збірок [35]. У передмові до останнього опублікованого випуску «Альбома достопримечательностей» музею він виклав власну думку щодо змісту музейного зібрання так:

Зрозуміло, що зазначення місцевих особливостей музею не виключає собою і загального археологічного та церковно-археологічного інтересу, і навіть необхідно припускати собою цей інтерес, тому що відомі місцеві особливості можуть бути видні чи вказані тільки в порівнянні із загально-археологічними або церковно-археологічними. На цій підставі ми припускали би, за можливості, вказувати й ілюструвати місцеві старожитності південно-руського краю та південно-західної руської церкви у тісному зв'язку їх із пам'ятками загальної археології та християнського мистецтва [36].

У зв'язку з Першою світовою війною експозицію в 1915 р. було згорнуто, колекції підготовлено до вивезення, частину найбільш цінних евакуйовано в Казань (у 1916 р. повернені). З цього часу діяльність товариства і музею фактично припинилася. До початку 1920-х років збірка лишалася не розпакованою в музейному приміщенні та майже без догляду. В 1920 р. Київську духовну академію ліквідували. Впродовж 1922–1923 років більшість музейних колекцій було передано Лаврському музею культів та побуту (організований на верхній території Києво-Печерської лаври, нині Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник). Пізніше зібрання було розпорошене по багатьох музейних і бібліотечних установах Києва й України, зокрема, рукописи і більша частина книг потрапили в 1934 р. до відділу рукописів Всенародної бібліотеки України (нині – Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України), енкаустичні ікони Порфірійської колекції – до сучасного Національного музею мистецтв ім. Богдана і Варвари Ханенків, частину ікон було вивезено під час окупації Києва нацистами до Німеччини й досі не повернено. Пам'ятки Церковно-археологічного музею зберігаються також у збірках Національного музею історії України, Національного художнього музею України, Національного музею російського мистецтва, Національного музею українського народного декоративного мистецтва, Харківського художнього музею, в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві [37].

Окрім спеціалізованого церковно-історичного музею, колекції церковних старожитностей комплектували й інші музейні заклади Києва та приватні колекціонери. Відомо, що всі великі соборні храми та монастирі мали

власні багатющі ризниці та бібліотеки, які містили матеріали музейного значення. Про це свідчать, зокрема, архівні джерела. У «Відомостях про дорогоцінні предмети, документи та книги церков і монастирів Київської єпархії, що мають історичне й археологічне значення» (1896) зібрано дані з Видубицького Свято-Михайлівського, Братського Богоявленського, Михайлівського Золотоверхого монастирів, церков – Миколи Доброго, Мале́го Мико́ли й багатьох інших [38]. Цінні історичні реліквії реєстрували у храмах і монастирях у 1918–1920 роках київські пам'яткоохоронці [39]. Тому під час дослідження процесу формування музейних зібрань подібного типу церковні колекції та збірки слід також враховувати, оскільки вони містили чимало цінних пам'яток національної історико-культурної спадщини.

На початку XX ст. було відкрито в якості музею недоступну раніше для широкого відвідування ризницю собору Успіння Пресвятої Богородиці Києво-Печерської лаври. Впродовж багатьох століть у соборі збиралися унікальні за своєю історичною, мистецькою та науковою цінністю предмети. Тут були представлені Євангелія XVI–XIX ст., в т.ч. 1538 р. у срібному окладі, напрестольні посудини, хрести, дарохранительниці, панікадила, лампади, велику кількість митр і церковного вбрання, ікони, килими, панагії, орденські хрести, коштовне каміння, браслети, персні, сережки; подарунки гетьманів І. Мазепи, І. Самойловича, царя Петра I, імператриць Єлизавети Петрівни, Катерини II, князів Шереметєвих; меморіальні речі митрополита Київського Петра (Могили), шитво XVI–XVIII ст., гаптування, збірка гравірованих дошок лаврської друкарні XVII–XIX ст. тощо [40].

У 1919–1920 р. колекції ризниці було взято на облік Київським губкопмисом і на їх основі створений Музей лаврської старовини. Велику роль у його збереженні відіграв академік УАН Ф. Шміт. У 1922 р. цей музей був підпорядкований Наркоматові освіти УСРР. Частину колекцій було вилучено в 1922 р. у фонд допомоги голодуючим (у т.ч. золота, оздоблена діамантами й іншим дорогоцінним камінням риза з чудотворної ікони «Успіння Божої Матері»). В 1923 р. збірку музею передано новоутвореному Лаврському музею культів та побуту. Організатором і першим директором музею з 1 червня 1923 р. до грудня 1924 р. був Ф. Шміт. До Лаврського музею культів та побуту було передано матеріали Музею лаврської старовини, в 1923 р. перевезено більшу частину збірки Церковно-археологічного музею Київської духовної академії, культових речей Свято-Михайлівського Золотоверхого, Флорівського (Вознесенського), Братського Богоявленського, Видубицького Свято-Михайлівського, Пустинно-Микільського, Слупського монастирів, собору Святої Софії. В 1926 р. на території Лаври створено Всеукраїнське музейне містечко [41].

Описи колекцій кафедрального собору Святої Софії в Києві митрополита Євгенія (Болховітінова) і кафедрального протоієрея П. Лебединцева, зроблені відповідно на початку та наприкінці XIX ст., дають змогу дійти висновку,

що ці колекції старожитностей мали музейний характер. Насамперед через свою значну наукову, історичну та художню цінність. Тут зберігалися ікони (найдавніша – X ст.); чудово оздоблені Євангелія XVII–XVIII ст.; церковний посуд, зокрема, подаровані царями Іваном і Петром Олексійовичами, імператрицями Катериною II та Єлизаветою Петрівною; хрести, в т.ч. митрополитів Київських Йосипа (Тукальського), Тимофія (Щербацького); панагії, що належали митрополитам Рафаїлу (Заборовському), Арсенію (Могилянському), Гедєону (Святополку-Четвертинському); сакоси, подаровані митрополитам Київським гетьманом І. Мазепою, російськими царями; омофори; архієрейські посохи; портрети митрополитів Діонісія (Балабана), Йоасафа (Кроковського), Варлаама (Ванатовича), Рафаїла (Заборовського), Тимофія (Щербацького), Арсенія (Могилянського), Гавриїла (Кременецького), Самуїла (Миславського), Ієрофея (Малицького), Євгенія (Болховітінова) тощо.

Величезну цінність становила бібліотека Софійського собору, сформована з книжок, які надійшли за заповітами митрополитів Київських Варлаама (Ясинського), Тимофія (Щербацького), Самуїла (Миславського), й особливо цінної збірки Євгенія (Болховітінова). Зібрання містило Острозьку Біблію 1581 року; Апостол 1574 року; Служебник Стрятинський 1604 року; книгу власних записів Петра (Могили); рукописи (починаючи з XVII ст.); видання з автографами; збірку старовинних антимінсів (починаючи з XV ст.); колекцію документів, серед яких були височайші рескрипти на ім'я митрополитів Київських; грамоти, укази Святійшого Синоду тощо. Наприклад, тут зберігалися грамота Іова (Борецького) із запрошенням на Київський собор 1629 року; грамота гетьмана Б. Хмельницького до патріарха Никона 1657 р. про митрополита Сильвестра (Косова).

У самому соборі, крім чудотворних ікон, у центральній наві на стінах стовпів, що підтримують головну баню, висіли чотири турецькі прапори і ключ, захоплені під час штурму фортеці Силістрії в 1829 р. і передані до собору на зберігання російським імператором Миколою I [42].

Другою ознакою музейного характеру зібрання собору є те, що всі його пам'ятки було обліковано, описано, виявлено меморіальну цінність і систематизовано. Крім того, воно було доступним для відвідування, хоча й для обмеженого кола осіб.

У 1912 р. Київське товариство охорони пам'яток охорони старовини і мистецтва, занепокоєне тим, що з православних храмів зникають предмети старовини й потрапляють до скупників і приватних зібрань, запропонувало організувати Музей церковної старовини в будинку митрополита на території колишнього Софійського кафедрального монастиря. «Інтереси не тільки науки, але й інтереси національні потребують прийняття настійних мір щодо старанної охорони пам'яток церковної православної старовини» [43], – зазначалося на одному із засідань Ради Товариства. Насамперед, було передбаче-

но перенесення до музею цінних реліквій і старожитностей собору Святої Софії, які на початку XX ст. були безсистемно складені в хрестильні – це, на думку присутніх на засіданні, загрожувало їх збереженню. Ініціатива створення музею належала першому голові товариства – єпископу Чигиринському Павлу (Преображенському). Було навіть ухвалено рішення звернутися до митрополита Київського за дозволом оглянути всі київські церкви з метою добору матеріалів музейного значення, що потребують охорони [44]. Проте Музей церковної старовини в Києві у цей час створений не був.

З початком революції у середовищі київської інтелігенції постало занепокоєння долею пам'яток історії церкви та релігії, що, вірогідно, пояснювалося й невизначеністю становища Церковно-археологічного музею. 31 серпня 1917 р. в Києві відбулися перші збори членів Товариства церковної старовини, заснованого з ініціативи історика Н. Полонської. У ньому взяли участь професори Київської духовної академії, викладачі Університету Св. Володимира й інші вчені, краєзнавці та церковні діячі, зокрема О. Глаголев, О. Жураковський, П. Кудрявцев, С. Маслов, І. Своєохотов. Президія товариства підготувала проект його статуту, яким визначалися такі завдання: дослідження в галузі богослов'я, філософії й історії релігії, церкви, церковних установ, пам'яток літератури, історії та мистецтва; влаштування виставок, з'їздів, лекцій; видання наукових збірників, брошур тощо; створення бібліотеки, архіву і музею [45]. Товариство не змогло широко розгорнути свою діяльність, однак задекларувало необхідність збереження церковних пам'яток як важливої складової національного культурного та духовного надбання.

У 1919 р. член Софійського комітету УАН Г. Лукомський і його помічники створили музей собору Святої Софії, який розміщувався в чотирьох кімнатах першого поверху будинку митрополита. Тут були зібрані рештки колон, капітелей, уламки плит, мозаїк. В окремих вітринах експонувалися фрагменти всіх п'яти шарів підлоги храму, фотографії, креслення, малюнки, книжки й інші матеріали, що стосувалися історії собору. Планувалося розгорнути на його базі Всеукраїнський музей історії релігійного культу. Проте, Софійський архітектурно-історичний заповідник було організовано лише 1934 р. (нині – Національний заповідник «Софія Київська») [46].

Таким чином, наприкінці XIX – на початку XX ст. у досить розгалуженій для свого часу музейній мережі Києва, що налічувала понад 20 музейних установ, як і в Україні загалом, почала розбудовуватися профільна група церковно-історичних музеїв, провідне місце в якій посідав Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії. В час панування комуністичної ідеології ці музеї були знищені, їхні колекції, зібрані на добродійних засадах, розпорошені або перетворені на засіб антирелігійної пропаганди.

Джерела та література

1. Гусалова М.З. Церковные (церковно-исторические музеи) // Российская музейная энциклопедия: В 2 т. – М.: Прогресс, «РИПОЛ КЛАССИК», 2001. – Т. 2. – С. 315–317.
2. Бродович И.А. Тридцатилетие Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. (Реферат, читанный в заседании Церковно-исторического и археологического общества 18 октября 1902 г.) // Труды Киевской духовной академии. – 1903. – № 2. – С. 231–253.
3. Петров Н.И. Записка о состоянии Церковно-археологического музея и Общества при Киевской духовной академии за первое десятилетие их существования (1872–1882) // Чтения в Церковно-археологическом Обществе при Киевской духовной академии. – 1883. – Вып. 1. – С. 1–28; *Він же*. 46-я годовщина Церковно-археологического музея и общества при Киевской духовной академии // Слово. – 1918. – 31 октября; *Він же*. Тридцатилетие Церковно-исторического и археологического общества при Киевской духовной академии // Труды Киевской духовной академии. – 1903. – № 1. – С. 134–151.
4. Петров Н.И. Преосвященный Филарет Рижский, как первый председатель Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии // Чтения в Церковно-археологическом Обществе при Киевской духовной академии. – 1883. – Вып. 1. – С. 1–16.
5. Свенціцький І. Українська старовина в Київському церковно-археологічному музеї // Записки історико-філологічної секції УНТ в Києві. – К., 1918. – Кн. 17. – С. 87–91.
6. Редін Е.К. Профессор Н.И. Петров (По поводу исполнившегося тридцатилетия его ученой деятельности) // Археологическая летопись Южной России. – 1904. – № 4–5. – С. 125–127.
7. Бібліографія найважливіших праць акад. М.І. Петрова // Записки Історико-філологічного відділу УАН. – 1919. – № 1. – С. LXXIII–LXXXV.
8. Карсим І.А. Приватні колекції у зібранні Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії // Музеї. Меценати. Колекції: Збірник наукових праць / Відп. ред. Супруненко О.Б. – Полтава: Археологія, 2000. – 108 с.; *Вона же*. Експозиційна робота та принципи діяльності церковно-археологічних музеїв в Україні (друга половина XIX – початок XX століття // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К.: Видавничий центр «Київський університет», 2002. – Вип. 62. – С. 13–16; *Вона же*. Розвиток церковної археології та музейництва в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Дис. канд. іст. наук.: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка – К., 2002. – 207 арк.
9. Крайній К.К. Дослідження церковної історії в Київському Церковно-історичному та археологічному товаристві 1872–1920 рр.: Дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 265 арк.; *Він же*. Діяльність Київського Церковно-археологічного товариства з дослідження давньоруських християнських пам'яток Києва. – К.: Логос, 2004. – 19 с. *Він же*. Київське Церковно-історичне та археологічне товариство, 1872–1920 // Лаврський альманах: збірник наукових праць. Випуск 4. Спецвипуск 1. – К.: ТОВ Університетське видавництво «Пульсари», 2001. – С. 3–95; *Він же*. Київський церковно-археологічний музей. Історія і доля // Каталог збережених пам'яток Київського Церковно-археологічного музею. 1872–1922 рр. / колектив авторів. – К.: [Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник], 2002. – С. 6–18.
10. Академік Микола Іванович Петров 1840–1921: Біобібліографія / Упорядники В.І. Микитась, Н.Д. Микитась. – К.: Інститут української археографії НАН України, 1994. – 78 с.
11. Бухальська М. Документи про життя та діяльність академіка Миколи Петрова в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2004. – Т. 12. – С. 216–221.
12. Нестуля О.О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. 1.: 1917 р. – середина 20-х рр. – К.: Інститут історії України, 1995. – 280 с.
13. Піскова Е.М. Єпархіальні відомості // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 3: Е–Й. – С. 122–123.
14. Петров Н.И. Преосвященный Филарет Рижский... – С. 2.
15. Крайній К.К. Київський церковно-археологічний... – С. 7.

16. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 127, оп. 699, спр. 922, арк. 66–67.
17. *Петров Н.И.* Преосвященный Филарет Рижский... – С. 12–14.
18. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1056, спр. 248, арк. 1–3.
19. *Петров Н.И.* Коллекция портретов и других вещей, переданная в 1909 году в Церковно-археологический музей при Киевской духовной академии из Киевского митрополитского дома. – К., 1910. – 13 с.
20. Церковно-археологическое общество при Киевской духовной академии // Археологическая летопись Южной России. – 1901. – Т. III. – С. 85–86.
21. *Карсим І.А.* Розвиток церковної археології... – С. 205–206.
22. *Петров Н.И.* Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – Вып. I. Коллекция синайских и афонских икон преосвященного Порфирия Успенского. – К., Типографская школа печатного дела, 1912. – С. 5.
23. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 699, спр. 922, арк. 66–67; *Петров Н.И.* Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – К., 1897. – 2-е изд. – 292 с.
24. *Гусалова М.З.* Из истории церковно-археологических музеев (к проблеме развития отношений музеев с церковью) // Музееведение. На пути к музею XXI века: Музеи-заповедники. – М., 1991. – 238 с. – (Сб. науч. трудов НИИ культуры). – С. 216–217.
25. *Петров Н.И.* Записка о состоянии... – С. 1–28.
26. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 699, спр. 922, арк. 64–76.
27. *Редин Е.К.* Профессор Н.И. Петров... – С. 127.
28. *Березин В.* Описание рукописей Почаевской лавры, хранящихся в библиотеке музея при Киевской духовной академии // Труды Киевской духовной академии. – 1881. – № 7. – С. 1–24. № 8. – С. 25–76. № 9. – С. 77–81.
29. *Булашов Г.* Месяцесловы святых при рукописных богослужебных книгах Церковно-археологического музея // Труды Киевской духовной академии. – 1882. – № 6. – С. 1–32; № 7–8. – С. 33–92.
30. *Дмитриевский А.А.* Описание рукописей и книг, поступивших в церковно-археологический музей при Киевской духовной академии из греческой нежинской Михайло-Архангельской церкви // Труды Киевской духовной академии. – 1885. – № 3–12. – С. 1–160.
31. *Пылаев П.* Описание пергаментного евангелия, хранящегося в музее, состоящем при Киевской духовной академии // Труды Киевской духовной академии. – 1876. – № 12. – С. 1–45.
32. *Смирнов Ф.* Описание коллекции древних русских икон, приобретенных церковно-археологическим обществом для церковно-археологического музея при Киевской духовной академии в 1875 году покупкою у московского почетного гражданина Сорокина // Труды Киевской духовной академии. – 1877. – № 11. – С. 398–411; 1878. – № 2. – С. 414–426; № 5. – С. 327–356. – № 10. – С. 119–146; № 12. – С. 580–602; 1879. – № 8. – С. 528–541; № 12. – С. 528–536; 1880. – № 2. – С. 253–262; № 8. – С. 576–583; № 11. – С. 448–459; 1881. – № 9. – С. 99–108.
33. *Терновский Ф.* Собрание церковных древностей на Афоне, в Дрездене и в Берлине // Чтения в Церковно-археологическом обществе при Киевской духовной академии. – 1883. – Вып. 1. – С. 11.
34. Там само.
35. *Петров Н.И.* Записка о состоянии... – С. 11.
36. *Петров Н.И.* Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Императорской Киевской духовной академии. – Вып. IV–V. – К., Типо-литография С. В. Кульженко, 1915. – С. 2.
37. *Крайній К.К.* Дослідження церковної історії... – С. 154–155; Каталог збережених пам'яток...
38. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 699, спр. 922, арк. 1–135.
39. *Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. – Ч. I. – 1917 р. – середина 1920-х рр. – К., 1995. – С. 40–41, 78–89.
40. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 2 (загальний), спр. 527, арк. 3–4; *Закревский Н.* Описание Киева. – М., 1868. – Т. 2. – С. 684; Адресная и справочная книга «Весь Киев» на 1904 г. – К., 1904. – С. 498.
41. *Нестуля О.О.* Понад усе ставив істину (Ф.І. Шміт) // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К.,

1991. – С. 40–42. Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. – К., 1992. – С. 108–115.
42. Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии. – К., 1825. – С. 17–60; П.П.Л. Киево-Софийский кафедральный собор. – К., 1890. – 2-е изд. – С. 19–21, 51–52, 58–70, 95–96.
43. ЦДІАК України, ф. 725, оп. 1, спр. 23, арк. 20–21.
44. Там само, спр. 36, арк. 1, 4–5.
45. Нестуля О. Доля церковної старовини... – С. 24.
46. Там само. – С. 78–80; Прелюєвська І.М. «Зважаючи на важливість роботи, яку мені пощастило починати, я намагався бути абсолютно об'єктивним...» До століття з дня народження першого директора Софійського заповідника Івана Михайловича Скулєнка (1901–1990) // Нові дослідження давніх пам'яток Києва (Матеріали наукової конференції Національного заповідника «Софія Київська»). – К., 2003. – С. 22–23.

Федорова Л.Д. Становление и развитие церковно-исторических музеев в Киеве (конец XIX – начало XX вв.)

В статье рассматриваются на примере Киева вопросы формирования сети церковно-исторических музеев в Украине, их вклад в дело сохранения движимых памятников истории и культуры и использование музейных источников в научных, образовательных и просветительных целях.

Ключевые слова: церковно-исторические музеи, музейная сеть, охрана памятников, Киевский церковно-исторический и археологический музей при Киевской духовной академии.

Fedorova L.D. Formation and Development of Church Historical Museology in Kyiv (end of XIX – beginning of XX)

The article studies the Kyiv experience of the Church Historical museums formation in Ukraine, the impact to preservation of the movable historical monuments, the scientific and educational application of museum sources.

Key words: Church Historical museums, museum network, protection of monuments, Kyiv Church Historical museum at Kyiv Ecclesiastical Academy.

УДК 069:908(477.5)«1920/1930»

Н.Д. ДМИТРЕНКО

**Внесок місцевих музеїв Північного
Лівобережжя в розвиток історичного
краєзнавства (20–30-ті роки XX ст.)**

У статті на значному масиві архівних джерел розглянуто головні напрями науково-дослідної роботи місцевих музеїв Північного Лівобережжя впродовж 1920-х років, окреслено наукові здобутки музейних працівників.

Ключові слова: місцеві музеї, історичне краєзнавство, археологічні, народознавчі, мистецтвознавчі дослідження, науково-фондова робота.

Музей як невід'ємна складова культури і науки є суттєвий чинник у реалізації завдань щодо вивчення проблем, пов'язаних із усвідомленням історичної та

культурної спадщини українського народу. Вивчення власної історії, збереження кращих національних традицій робить зі співвітчизників націю, що особливо важливо в умовах духовної кризи суспільства. Відтак, дослідження доробку місцевих музеїв у галузі історичного краєзнавства набуває особливого значення. Виключно важливу роль музейні заклади відігравали під час революційної перебудови суспільства на початку XX ст., коли вони стали справжніми науково-освітніми осередками. Отже, актуальність дослідження обумовлюється пошуком оптимальних шляхів духовного вдосконалення сучасного суспільства, зростаючим інтересом громадськості до історико-культурного надбання.

Означена проблема знайшла відображення у монографії Г. Скрипник. Автор зосередила увагу на дослідженнях місцевих музеїв у галузі народознавства [1]. Як складову частину історико-краєзнавчого руху розглянуто науково-дослідну роботу місцевих музеїв у працях С. Заремби, О. Коваленка, Я. Верменич, В. Ткаченко та Л. Ясниської [2]. У розвідці А. Пудовкіної охарактеризовано археологічні дослідження Глухівського музею в 20-х роках XX ст. [3]. Студія М. Кравченка зосереджує увагу на діяльності керівника Сосницького музею Ю. Виноградського як дослідника археологічної старовини й організатора синоптичних спостережень [4]. Попри очевидну важливість, питання роль місцевих музеїв Північного Лівобережжя в перші десятиріччя XX ст. у процесі розвитку історичного краєзнавства не здобула належного висвітлення в науковій літературі.

Визначити внесок місцевих музеїв у розвиток історичного краєзнавства й охарактеризувати їхню роль у поширенні знань з історії рідного краю є головним завданням статті.

Науково-дослідна робота – один із головних напрямків діяльності музеїв. Сама поява музеїв у XIX ст. була обумовлена потребами подальшого вивчення історії, економіки та культури краю. Ініціаторами їх створення були наукові товариства, земства, громадські організації. Визначну роль у створенні місцевих дореволюційних музеїв – Конотопського повітового земського музею (1900), Глухівського зібрання предметів місцевої старовини (1903), Ніжинського музею «Гоголівська кімната» (1909) та Остерського музею наочних посібників (1912) – належить Чернігівській губернській архівній комісії, яка була заснована в 1896 р. Своєю головною метою члени комісії вважали збирання, зберігання та дослідження речей «що характеризують народний побут, світогляд та долю рідного краю». В 1903 р. члени комісії О. Верзилов, П. Добровольський, М. Коцюбинський та І. Руденко впорядкували «Програму для збирання відомостей археологічних, історичних та етнографічних по Чернігівській губернії», яка не втратила свого значення і дотепер [5]. В XIX – на початку XX ст. поширюється інтерес до вивчення археологічного минулого регіону й історії побуту українського народу. Завдяки невтомній праці місцевих науковців і поціно-

увачів старовини музейні збірки постійно збільшувалися і були переконливим свідченням досягнень у царині регіональних досліджень.

Після закінчення революційних змагань і громадянської війни новостворені й відновлені музеї продовжили розвивати традиційні напрямки досліджень. Тим більше, що очолили місцеві регіональні музеї науковці-гуманітарії, представники «старої», дореволюційної наукової школи.

Активна співпраця музейників із науковцями розпочалася на початку 20-х років у галузі археології. Пов'язано це було, здебільшого, з науковими планами провідних музеїв і вищих навчальних закладів. «У край важких матеріальних і моральних умовах, часто без книг і лабораторій, науковці зберегли не тільки інстинктивне прагнення продовжувати свою наукову роботу, але, всупереч бурхливій народній стихії, виявили свій творчий порив», – писав у 1922 р. кримський науковець П. Гальцов [6]. Гарантією успіху був факт, що у пореволюційні роки в місцевих музеях Північного Лівобережжя працювали фахівці з університетською освітою.

Наукові дослідження за участю провінційних музеїв почали проводитися вже на початку 1920-х років (Роменський, Остерський, Сосницький музеї). В 1923 р. професор М. Макаренко запросив до співробітництва в археологічних дослідженнях Роменський музей.

Решта великих культур, що зміняли одна одну знаходяться у великій кількості на території Роменського повіту. Досить сказати того, що не тільки в російській вченій літературі, а навіть у закордонній наша Роменська скитська культура має своє окреме місце під назвою «культура аксютинського типу», або слов'янська культура «городищ Роменського типу». Я маю честь пропонувати музею свої спеціальні знання і деякий невеликий час. Коли музей знайде це потрібним, то дасть дослідям роменських пам'ятників зазначеного злету. Якби музей мав на це змогу і бажання асигнувати на такі досліді, наслідком яких міг би поповнити музей, пропонував би свій труд по керівництву дослідями, звичайно, безплатно [7].

З Роменським музеєм М. Макаренко пов'язували особливі стосунки – музей створювався за його безпосередньої участі, професор неодноразово був присутній на засіданнях Товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, заснованого при музеї. На засіданні колегії Роменського музею (травень 1924 р.) вирішено було підтримати пропозицію М. Макаренка та просити місцевий відділ народної освіти виділити кошти для проведення археологічних досліджень, або ж допомогти безкоштовною робочою силою [8]. Того ж таки року директор музею М. Семенчик брав участь у археологічній експедиції під керівництвом М. Макаренка, яка досліджувала городище Монастирище. Здобуті матеріали були узагальнені в праці керівника експедиції «Городище Монастирище». Документи Роменського музею свідчать про співпрацю з М. Макаренко під час археологічних розкопок у с. Ведмежому [9]. На клопотання науковця щодо збереження пам'яток старовини та пропозицію ВУАК у 1928 р., М. Семенчику

було доручено дослідити у с. Ведмежому одну з двох уцілілих могил, оскільки на місці старовинного поховання розпочалося будівництво школи [10]. Ці й інші дослідження дали М. Макаренку змогу зробити припущення про виявлену культуру нового типу, носіями якої були сіверяни – вона отримала назву «роменської». Проводив музей і самостійні археологічні дослідження, про що свідчить робочий план на 1928 р.: обстеження та зйомка плану городища в м. Недригайлів, могильників біля сіл Линове та Ведмеже, археологічних пам'яток уздовж р. Сулі до Лохвиці та р. Псел від Гадяча до Плішивець [11]. Наприкінці року на прохання редакції збірника «Антропологія» до Кабінету антропології ім. Хв. Вовка надійшов рукопис М. Семенчика «Неолітичні знахідки на Роменщині» [12]. Науково-дослідна робота музею охоплювала кілька напрямів. У травні 1928 р. Роменський музей звернувся до Укрнауки за «відкритим листом» для проведення дослідження геологічної будови та ґрунтів Посулля, збирання етнографічного матеріалу, обстеження церков. Був визначений маршрут експедиції: Ромни–Попівка–Сурмачівка–Глинськ–Нова Гребля–Білогорівка–Свиридівка–Яшники–Лохвиця–Піски [13]. Під час роботи у складі архітектурно-мистецької експедиції під керівництвом С. Таранушенка, маршрут якої пролягав через села Хорунжівка, Житнє, Артюхівка, Ярмолинці, Хмелі, М. Семенчик зробив топографічну зйомку археологічних пам'яток – могильників і городищ (17 об'єктів). Результати досліджень були викладені у статтях «Кілька предісторичних знахідок Роменщини», «Випадкові знахідки на Роменщині» опублікованих на початку 1930-х років [14].

Зробили свій внесок місцеві музеї й у вивчення трипільської культури. Зокрема, в 1924 р. завідувач Остерського музею А. Розанов увійшов до складу експедиції, яку очолили викладачі Київського археологічного інституту Л. Дінцес і М. Багаєвський. Експедицією були здійснені пробні розкопки пам'яток трипільської культури в с. Євминка Остерського повіту [15]. Керівництво Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка звернулося до Остерського музею з проханням передати йому зразки фрагментів керамічного посуду з археологічних об'єктів трипільської культури, що знаходились на території повіту [16]. У 1925–1926 роках співробітники музею брали участь у дослідженні археологічної пам'ятки в с. Євминка у складі експедиції М. Макаренка [17]. У серпні 1923 р. А. Розанов провів розвідки фундаменту церкви Архангела Михайла (Юр'євої Божниці XI–XII ст.) у передмісті Остра – Старгородці. Відбулася також поїздка до с. Євминки для дослідження кам'яних жорен, що були знайдені в руслі р. Десни [18]. А. Розанов упорядкував археологічну карту Остерського повіту за матеріалами музейних досліджень, провів археологічну розвідку у с. Вовча Гора [19]. В 1928 р. музей співпрацював із експедицією М. Макаренка, яка досліджувала Юр'єву Божницю – предмет наукового інтересу вченого ще з дореволюційного часу. Описи, малюнки та фотографії, зроблені під час цієї експедиції, зберігають наукове значення до

сьогодення [20]. Наступник А. Розанова – Г. Черноголовко поповнив археологічну колекцію музею знахідками неолітичної доби, виявленими під час роботи на Козаровицькій луговій дослідній меліоративній станції [21].

Самостійні археологічні експедиції здійснював завідувач Сосницького музею Ю. Виноградський. У 1921 р. він провів розвідувальні роботи в урочищі Городище біля с. Шабалинів. Знайдені матеріали дозволили йому зробити припущення, що «тут був город Сіверян ще перед татарським погромом і що він певно існував в часи поганські» [22]. Того ж таки року було проведено дослідження слов'янського городища біля с. Ляшківці. Знайдені під час розкопок сокиру та ніж було передано до музею [23]. У 1924 р. він здійснив археологічні розвідки в селах Мале Устя, Велике Устя та Слободка, результатом яких стала стаття «Два селища» [24]. Наприкінці 1920-х років Ю. Виноградський оглянув городище біля оз. Буромка (с. Слободка). Знайдені керамічні й остеологічні матеріали дозволили погодитися з висновками попередніх дослідників про заселення цієї пам'ятки представниками племені сіверян X ст. [25]. Загалом були обстежені 25 населених пунктів у Сосницькому, Менському, Коропському, Корюківському та Батуринському районах [26]. Знахідки поповнили експозицію Сосницького музею.

Проводячи археологічні дослідження в Прилуках, співробітники місцевого музею намагалися залучити до справи кваліфікованих фахівців. На початку 1920-х років запрошення взяти участь у розкопках підземних ходів отримав професор Ніжинського інституту народної освіти (далі –НІНО) В. Ляскоронський [27]. Виявлені у процесі розкопок пам'ятки демонструвалися на щорічних виставках і були передані до окружного музею [28]. Під час реорганізації музею в 1927 р. до губернського відділу народної освіти з листом звернувся професор М. Макаренко:

Археологічні досліді, що розпочинаються мною на Прилуччині, мають на увазі головним чином дослідження первісних культур, що залишилися на території Прилуччини, і далі Округовий Музей, в який поступають речі з цих дослідів. Тому гадаю, що Вашому округовому музеєві, який явиться спадкоємцем дослідів, потрібно було б мати на дослідях свого представника, який би знайомився з методами дослідів з одного боку, а з другого мав би уявлення про стан і значення знайдених речей. Майте на увазі, що від Укрнауки має відкритого листа на досліді та розшуки лаборант Вашого музею М. Кучміна. Гадав би корисним і для дослідів, і для музею командувати її на розкопки [29].

За відсутністю в кошторисі музею грошей на проведення таких робіт, М. Макаренку було відмовлено. Кінець 1920-х років позначився активним співробітництвом Прилуцького окружного музею з Всеукраїнським археологічним комітетом (далі – ВУАК), зокрема, з уже згаданим професором М. Макаренком. У результаті спільної праці були складена карта скіфських курганів Прилуччини, проведені дослідження споруд Густинського та

Ладанського монастирів. У 1926–1928 роках за дорученням ВУАК було здійснено кілька експедицій, що охопили значну територію округи (Вільшана, Іваниця, Каложинці, Сокиринці, Тростянець, Охоньки, Срібне, Гурбинці, Дігтярі, Іванківці, Переволочна). Були виявлені й обстежені городища в с. Вільшана та поблизу нього, що належали до східнослов'янських поселень VI–VIII ст. Результати експедиції М. Макаренко виклав у статті «Археологічні досліді та розшуки на Прилуччині» [30]. У звіті до ВУАК завідувача прилуцького музею В. Маслова були наведені описи та фотографії понад 100 археологічних об'єктів [31]. У 1929 р. Прилуцький окружний музей організував розкопки біля с. Коломійцеве, де було виявлено підйомний матеріал неолітичної доби, а також співробітники музею взяли участь у дослідженні професором М. Рудинським Журавської палеолітичної стоянки [32].

На середину 1920-х років припадає початок науково-дослідної роботи Глухівського окружного музею, який на той час очолював колишній викладач історії та географії місцевої чоловічої гімназії В. Мальченко. За півтора роки його керування музеєм (квітень 1925 р. – жовтень 1926 р.) було здійснено комплексне обстеження городищ і курганів навколо міста, здійснені розкопки в історичній частині Глухова, де колись знаходилася будівля Малоросійської колегії, гетьманський палац і Успенський жіночий монастир [33]. Масштабні археологічні дослідження на території Глухівської округи відбулися в 1927–1933 роках, коли посаду завідувача музею обіймав Я. Морачевський. У 1928 р. була організована археологічна розвідка вздовж річок Есмані, Ворголу та Сейму до Путивля за участю колег із Конотопського музею. Головним завданням експедиції було обстеження поселень кам'яного віку [34]. У серпні 1929 р. Я. Морачевський разом зі студентом Глухівського педтехнікуму С. Литвином провів польові дослідження поверхневого археологічного матеріалу на берегах річок Клевені, Свізі, Локні, Івоту з метою вивчення давньоруських городищ. Під час експедиції Я. Морачевський вів щоденник, зняв плани досліджених об'єктів [35]. Наступного року були обстежені дюни в Семенівському районі. В 1931 р. було відряджено експедицію до Глухівського, Шосткинського, Хільчанського та Понорницького районів [36]. Археологічним відкриттям 1926 р. була Мізинська палеолітична стоянка.

Відкриття цього селища з часів палеоліту, єдиного з боку своєї наукової ваги не тільки в європейському, але й світовому масштабі, звернуло на себе увагу широких наукових кіл [37].

На засіданні порайонних комісій історичної секції ВУАН М. Грушевським була зроблена доповідь «Техніка й умілість палеолітичної доби в знахідках Мізинського селища на Чернігівщині». Керівник Глухівського музею Я. Морачевський брав участь у роботі Мізинської палеолітичної експедиції в 1932 р. [38].

Джерела дають змогу встановити факт, що науково-дослідна робота в музеї Ніжинського інституту народної освіти на початку 1920-х роках велася досить пасивно. У звіті Чернігівського губернського відділу політичної освіти за 1922–1923 роки зазначалося: «Крайня скучность сведений является результатом отсутствия сколько-нибудь подходящих для музейной работы лиц и отказом от работы тех немногих, кто бы мог работать в музее, но не желает, не получая никакого вознаграждения, которое длится месяцами и годами» [39]. Дослідницько-збирацька робота в Ніжині проводилася за часу існування Музею історії мистецтв та етнографії, створеного В. Лесючевським. Поруч із засновником і директором цього музею свої перші кроки у велику науку зробив майбутній завідувач Ніжинського окружного музею І. Спаський у 1921 р., досліджуючи городище в с. Плоскому неподалік Ніжина [40]. Наприкінці 1920-х років І.Спаський у якості керівника окружного музею отримав досвід практичної археологічної роботи, беручи участь у дослідженні Шестовицького городища під керівництвом П. Смолічева [41].

У середині 1920-х років відбулися експедиції співробітників Конотопського музею до Кролевецького, Батуринаського та Карабутівського районів, також ними було обстежено с. Парафіївку [42]. Під час досліджень округи був зібраний значний матеріал на неолітичних стоянках уздовж річок Сейм і Десна [43].

У перші пореволюційні роки склалися сприятливі умови для досліджень у галузі народознавства. До складу створеної у червні 1921 р. Етнографічної комісії ВУАН входили відомі вчені-дослідники Північного Лівобережжя Є. Рихлік, М. Рудинський, участь у роботі комісії брали І. Галюн, Л. Дінцес, М. Макаренко. Члени комісії планували й очолювали проведення науково-дослідної роботи на місцях, інструктували музейників щодо створення етнографічних відділів. Але головна увага Етнографічної комісії була зосереджена на залученні до наукових пошуків місцевих працівників культури. Протягом 1925 р. Комісія поширила понад 6 тис. примірників програм та інструкцій. Місцеві музеї стали осередками народознавчої діяльності, займаючись збиранням, вивченням і популяризацією кращих зразків народної творчості. Систематичний зв'язок із Етнографічною комісією ВУАН підтримували керівники місцевих музеїв П. Бугославський, Ю. Виноградський, О. Поплавський.

Одним із перших на території Північного Лівобережжя до збирання етнографічного матеріалу приступив Роменський музей мистецтва, науки та промисловості [44]. У січні 1923 р. етнографічний відділ цього музею налічував 123 експонати (побутові речі, національний одяг, зразки української вишивки). Суттєве поповнення етнографічної колекції відбулося того-таки року, коли після ліквідації роменської «Просвіти» до музею було передано глиняний посуд, рушники, книги – загалом 145 предметів [45]. У 1927 р. за дорученням Етнографічної комісії ВУАН у складі Роменської етнографічної експедиції пра-

цював науковий співробітник музею І. Галюн. Наступного року він опублікував статтю «Нові кобзарські пісні» за результатами досліджень у с. Лютеняхх Гадяцького району [46], а також відправив до Етнографічної комісії рукописи «Пережитки чумацтва на Роменщині» (5 аркушів), «Етнографічна мандрівка по Роменщині і Гадяччині влітку 1927 р.» (17 аркушів) і «Матеріали до народно-побутового словника Роменщини» (18 аркушів) [47].

У свою чергу, Чернігівський губернський відділ політичної освіти в плані роботи на 1924 р. визначив створення в музеях губернії відділів, де було б «скупчено все, що торкається до України та її культури» [48].

У середині 1920-х років етнографічний відділ існував у Сосницькому музеї [49]. Завідувач музею Ю. Виноградський організовував фольклорно-етнографічні експедиції. За результатами досліджень наприкінці 1920-х років він опублікував кілька статей в академічних журналах – «Марія Дорошиха», «Кобзар П. Куліш» [50]. На розгляд Етнографічної комісії ВУАН були також подані статті «Павло Кияниця – оповідач про старовину», «Говірка м. Сосниці та деякі відомості про говірки сіл сусідніх районів», «Сосницький співак Антон Матющенко та його репертуар», «Уламки поганського світогляду: вірування населення в надприродну силу води, заговори» [51]. Етнографічну колекцію музею складали старовинні козацькі ляльки, глиняний посуд, різьблені ківшики-«михайлики», вулики, українські килими і скатертини [52].

У 1923–1924 роках при Остерському музеї існував етнографічний підвідділ історико-археологічного відділу, в якому були представлені 46 експонатів. Наступного року кількість експонатів подвоїлася (103 предмети), й етнографічний відділ став самостійною структурною одиницею музею [53]. Завідувач музею А. Розанов разом із членами Краєзнавчого товариства збирав фольклорні й етнографічні матеріали, поповнював колекцію українським народним одягом, характерними предметами побуту, різьбленими речами, які представляли знамениту остерську школу майстрів Підліських [54]. Члени Товариства вивчали орнаментику національного одягу і традиції народної архітектури [55].

Цікаві пам'ятки експонувалися у складі історико-етнографічних відділів Ніжинського та Конотопського музеїв. Фольклористичні дослідження Ніжинської округи проводилися ще до об'єднання музею НІНО та Музею історії мистецтва та етнографії в 1922 р. В. Михальський, аспірант професора О. Грузинського (останній на той час завідував музеєм НІНО), вивчав рукописні пам'ятки XVII–XVIII ст. з метою дослідження місцевих діалектів [56]. Співробітники Ніжинського окружного музею зібрали інструменти місцевих майстрів-золотарів, традиційний для регіону гончарний посуд і глиняні іграшки [57]. Значну частину етнографічної колекції складали пам'ятки, пов'язані з перебуванням у Ніжині родини Даміана де ля Фліза (портрети, малюнки) та речі, що характеризували побут купецького середовища [58]. Етнографічна збірка

Конотопського музею складалася зі случьких поясів із клеймами майстрів, цехових прапорів, зразків гаптарства, тканин і одвірка, датованого 1700 роком [59].

Пошукову роботу Новгород-Сіверського музею в галузі фольклористики засвідчує стаття його першого директора професора І. Абрамова «Краєведи-самоучки», яка розповідала про старожила Вороніжа Д. Макаренка – носія місцевого фольклору. Його пам'ять зберігала значну кількість легенд і переказів, пов'язаних з історією краю [60].

Наприкінці 1920-х років Прилуцький окружний музей володів значною етнографічною колекцією, що була зібрана під час експедиції студентським краєзнавчим гуртком (діяв при музеї під керівництвом Є. Хоменка). До колекції входили зразки старовинного різьбярства (картинні рами, сволоки, меблі XVIII ст.), килими, рушники, плаhti, сільськогосподарське знаряддя [61]. Завдяки зверненню до всіх небайдужих до місцевих старожитностей узяти участь у збиранні «ізусної народної духовної творчості – пісень, казок, прислів'їв, заговорів, забобонів, вірувань, чар, обрядів, засобів народної медицини і таке інше», була зібрана значна кількість фольклорного матеріалу [62]. Керівник експедиції написав статтю про перебування Т. Шевченка на Прилуччині [63].

У 1928 р. Глухівський окружний музей провів етнографічні розвідки у селах Чернецьке та Марчихина Буда з метою вивчення традиційних кустарних промислів (бондарі, колісники, виготовлення мотузок). Співробітники музею вивчали також матеріали крайового архіву з історії кустарних промислів на Глухівщині [64].

Завдяки допомозі місцевих музеїв Етнографічна комісія ВУАН залучила до збирання етнографічних матеріалів учнів шкіл міст Путивля, Прилук, Остра; сіл Вейсбахівки та Березне тощо [65].

До здобутків Прилуцького окружного музею можна зарахувати роботу з наукового формування фондів. Був складений каталог рукописів (48 позицій) серед яких були царські укази XVIII ст., матеріали Прилуцької міської ратуші 1800–1810 років, гетьманські універсали Густинському монастирю. До каталогу були занесені старовинні книги іноземними мовами (47 примірників) [66]. Стараннями членів наукового товариства м. Прилук і місцевої влади роботу музею (в статусі окружного) було поновлено. У 1926 р. було виділено приміщення для музею. Наукові дослідження помітно поживалися після призначення в січні 1927 р. на посаду директора музею В. Маслова. На старенькому велосипеді, подарованому йому ще за студентства, у домотканій сорочці та розбитих черевиках він об'їхав усю округу з фотоапаратом. Закоханість в історичну та культурну спадщину Прилуччини допомогли В. Маслову об'єднати творчу інтелігенцію міста навколо музею. Була створена музейна секція, до складу якої увійшли 15 ентузіастів – поціновувачів місцевої старовини, які стали позаштатними науковими співробітниками музею. Протягом 1927 р. тривало фото-

графування позамузейних пам'яток. Було зафіксовано 108 об'єктів. В. Маслов, Є. Хоменко, С. Маслов і А. Лучник займалися історико-літературними дослідженнями, вивчали доробок письменників, істориків, життя та творчість яких були пов'язані з Прилучиною (Т. Шевченко, Є. Гребінка, М. Маркевич, С. Лукомський) [67]. У 1928 р. В. Маслов перебував у науковому відрядженні до Москви та Ленінграду з метою вивчення архівних матеріалів, пов'язаних із літературною та науковою діяльністю М. Маркевича [68].

Наприкінці 1920-х років Укрголовнаука започаткувала підготовку Довідника українських діячів науки та культури і звернулася за допомогою до місцевих музеїв. Співробітники Прилуцького окружного музею налагодили зв'язок із родичами, учнями та близькими знайомими видатних діячів культури. Так пасинок М. Костомарова – О. Кісіль передав музею фотографії та спогади про перебування видатного історика на Прилуччині. Родина видатного математика В. Вороного передала до музею його праці. Учень архітектора О. Ягна – художник І. Миколаїв погодився передати до музею рештки його бібліотеки. Родина професора права В. Олександренка подарувала музею його рукописи й особисті речі [69]. Паралельно з історико-краєзнавчими дослідженнями В. Маслов вивчав історію літератури. Одна з його праць – «Оссианизм Карамзина» – ледь не коштував йому посади директора музею, оскільки була видана без дозволу Укрголовліту [70].

У 1929 р. відбулася спільна експедиція Глухівського та Путивльського музеїв з метою дослідження церковної старовини – Софроніївського та Путивльського монастирів [71].

У музеї НІНО протягом 1923–1927 років тривала робота з упорядкування та систематизації колекцій після передачі експонатів Музею історії, мистецтва та етнографії. Поєднуючи викладацьку роботу з роботою в музеї на громадських засадах, його співробітники публікували свої наукові праці у «Записках Ніжинського інституту народної освіти» [72], а згодом у «Записках Ніжинського інституту соціального виховання» [73]. Музей, колекція якого формувалася ще за часу існування Гімназії вищих наук князя Безбородька, став своєрідною науковою лабораторією, об'єктом досліджень представників Ніжинської вищої школи. Так, у середині 1920-х років фонди музею досліджували викладачі НІНО – професор В. Резанов (стародруки), Ф. Алексєєв (рукописний відділ), М. Куїс і А. Єршов (революційний рух) [74]. Розширенню джерельної бази для історичних досліджень краю сприяла робота музейників разом із представниками Ніжинської вищої школи з упорядкування архівів міста. До 1923 р. в Ніжині було зареєстровано 117 приватних і державних архівів, упорядковано архіви 20 дореволюційних установ [75]. Активну участь у цьому процесі брали члени студентського історико-архівного гуртка, створеного в липні 1924 р. при НІНО [76]. Активним членом гуртка був, зокрема, І. Спаський – на той час заступник директора музею НІНО. Накопиченню

досвіду музейної роботи сприяло ознайомлення І. Спаського з музеями Києва та Чернігова у складі наукової експедиції під керівництвом члена Російської Академії історії матеріальної культури, професора М. Сичова. Метою експедиції було вивчення пам'яток архітектури та монументального живопису Чернігівщини. Це наукове відрядження стало поштовхом для роботи І. Спаського над темою «Організація шкільних музеїв та виставок» [77]. Значна увага була приділена вивченню біографії й творчості видатної землячки Марії Заньковецької. У заяві видатного ніжинського громадського та культурного діяча, натовді – викладача НІНО Ф. Проценка зазначалося:

В добу проведення у нас українізації та накопичення здобутків української культури завчасним та доцільним буде порушити питання про влаштування при музеї ІНО українського театрального кутка Заньковецької, коли з боку правління буде згода на вищезазначене, тоді кошти на цю справу може дати вистава, яку можна влаштувати силами студентів за участю М.К. Заньковецької [78].

І. Спаський, уже в якості директора Ніжинського окружного музею, опікувався театральним куточком. У вересні 1929 р. він запропонував подавати відвідувачам музею підписні листи, щоб зібрати кошти й придбати у київської художниці С. Левицької портрет видатної землячки [79].

Активною була науково-дослідна робота Конотопського музею, співробітники якого збирали та вивчали рукописи, особисті речі діячів української культури. У 1924 р. до музею надійшли картини та скульптури, створені М. Ге [80]. Збирав музей матеріали, пов'язані з діяльністю П. Куліша та його дружини Г. Барвінок [81]. Конотопські музейники опікувалися також садибою відомого українського історика О. Лазаревського у с. Гириця [82].

Одним із важливих векторів наукової роботи місцевих музеїв Північного Лівобережжя були геоботанічні дослідження. З середини 1920-х років на базі Роменського музею плідно працювала природнича лабораторія, співробітники якої займалися збиранням геологічних матеріалів, виготовленням карт ґрунтів, графіків, таблиць, що відображали еволюцію геологічної будови краю [83]. У 1929 р. співробітники музею організували природничу експедицію для дослідження ґрунтів і рослин басейну р. Хорол, залучивши також членів краєзнавчого гуртка [84].

Завідувач Остерського музею А. Розанов займався вивченням тваринного світу округи та підготував рукопис «Фауна Остерського уезда» [85]. Музей зібрав бібліотеку (3366 томів), яка містила матеріали з історії, природи та географії Остерського краю [86]. Наступник А. Розанова – Г. Чорноголовко влітку 1928 р. здійснив геоботанічні дослідження берегів р. Остер у Ніжинському та Чернігівському округах. За підсумками цієї роботи був складений ґрунтовний «Геоботанічний нарис р. Остер» (72 друковані аркуші) [87].

Масштабні природничі дослідження здійснювалися Прилуцьким окружним музеєм. Голова музейної секції професор М. Демков працював над

упорядкуванням географічного словника Прилуччини, до якого мали ввійти описи всіх географічних об'єктів. У 1927 р. було зареєстровано понад 1 тис. таких об'єктів. Експедиція академіка К. Гедройця з дослідження ґрунтів Прилуччини передала здобуті матеріали до місцевого музею. Лаборант музею Ю. Каневський займався вивченням лікарських рослин округи [88].

У 1920-х роках збірки місцевих музеїв привертали увагу відомих учених. Остерський музей приймав мистецтвознавця з Москви А. Греча, який працював над збіркою малярства. Мистецтвознавець Д. Гордєєв із Тифлісу цікавився речами великокнязівської доби з колекції музею та досліджував залишки фресок Юр'євої Божниці [89]. Наприкінці 1920-х років у Ніжинському окружному музеї вивчав документи рукописного відділу В. Лєсючевський, який на той час був науковим співробітником відділу давньоруського мистецтва Російського музею в Петрограді. Є. Спаська (сестра І. Спаського), науковий співробітник кустарного відділу Київського сільськогосподарського (етнографічного) музею, яка спеціалізувалася на вивченні народної вишивки, гончарства та золотарства, досліджувала історію одного з найцікавіших експонатів музею – вишитого зеленого покривала, яке за переказами належало засновнику Гімназії вищих наук у Ніжині – князю О. Безбородьку. Картинну галерею ніжинського вищого навчального закладу вивчав професор Російської Академії історії матеріальної культури М. Сичов. Академік ВУАН К. Харлампович досліджував історію ніжинської печатки. Археографічна комісія ВУАН вивчала грамоту про надання Ніжину магдебурзького права. Співробітник Музею українського мистецтва І. Жовтовський досліджував історію народного малярства [90]. Долучилися до вивчення колекції й громадські заклади міста: Ніжинський відділ політичної освіти займалася підбором матеріалів для створення антирелігійної виставки; Меліоративний союз Ніжина працював над матеріалами до історії р. Остер, в зв'язку з чим була зроблена фотокопія плану м. Ніжина 1763 р. та гравюри з видами Ліцею князя Безбородька, де є зображення Остра [91]. Наукові дослідження в Прилуцькому окружному музеї здійснювали академік В. Перетц, професор М. Макаренко, директор Полтавського музею М. Рудинський [92].

Наприкінці 1920-х років керівники місцевих музеїв Північного Лівобережжя активно друкували наукові праці за результатами своїх досліджень у академічних і регіональних наукових виданнях, музейних часописах, місцевій пресі, виховуючи у співгромадян відчуття гордості та поваги до минулого. Власне друковане видання – «Бюлетень Прилуцького окружного музею» – мав тільки музей у Прилуках. Ніжинські музейники друкувалися в «Записках Ніжинського інституту народної освіти». Співробітники Остерського музею впорядковували рукописні «Труди Остерського педагогічного музею».

30-ті роки ХХ ст. позначилися згортанням науково-дослідної роботи в музеях, що було зумовлено принциповими змінами в житті суспільства загалом й практиці музейної роботи зокрема, і, зрештою, репресіями проти науковців,

музейників і краєзнавців. Усе це, в свою чергу, призвело до ліквідації багатовекторності наукових досліджень, їх згортанням, переведенням методології досліджень на «марксистсько-ленінські рейки» [93]. Надалі наукова робота місцевих музеїв обмежувалася вивченням місцевого господарства – рільництва, тваринництва, бджільництва, недалекого революційного минулого краю [94].

Перевірка роботи музеїв наприкінці 1930-х років засвідчила відсутність наукових досліджень у багатьох із них. Там, де така робота велася, зазначалося, їх співробітники «обмежуються дослідженням мало актуальних питань, зовсім мало працюють над висвітленням епохи пролетарської революції, історичних досягнень соціалістичного будівництва. Наукова робота велась у Чернігові, Сосниці, Ромнах. Роменський музей протягом останніх років вивчав надра гори Золотухи і був ініціатором по винайденню роменської нафти. Музей має гарну лабораторію, де було проведено більше 600 аналізів по виявленню нафти, проводяться аналізи ґрунту, торфу на виявлення корисних копалин. Сосницький музей в наслідок дослідної роботи виявив поклади мергелевих глин біля с. Лави, де зараз організовано виробництво вогнестійкої цегли. Але обидва музеї обмежують науково-дослідну роботу вивченням природи і не проводять історичних досліджень» [95].

У другій половині 1930-х років дещо зросло фінансування музеїв. І частина цих коштів призначалася для проведення науково-дослідної роботи. Але результати перевірки музеїв наприкінці цієї десятирічки засвідчують значне недовикористання цих коштів. наприклад, наукова робота Новгород-Сіверського музею не мала планового характеру; з 5762 крб., призначених для проведення досліджень, використано було менше половини – 2550 крб. Глухівський музей у 1937 р. з 700 крб., виділених на наукову роботу, не використав жодної копійки [96]. Річний кошторис Конотопського музею в 1937 р. складав 22 тис. крб., з яких 1130 крб. призначалася на наукову роботу, але використано були лише 711 крб. [97].

Отже, з середини 1920-х років науково-дослідна робота музеїв Північного Лівобережжя набула систематичного, планового характеру. Це було пов'язано з розгортанням ґрунтовних досліджень у галузі археології, етнографії, мистецтвознавства, природознавства. Позитивно на цей процес вплинуло і керівництво Укрголовнауки роботою місцевих музеїв.

Численні археологічні дослідження другої половини 1920-х років мали велике значення для історичної реконструкції процесу заселення Північного Лівобережжя, особливо доби становлення Давньоруської держави, розвитку її культури.

Значну роль місцеві музеї Північного Лівобережжя відіграли у створенні та розширенні джерельної бази для дослідження історико-краєзнавчих тем. Робота музеїв з наукової обробки експонатів, багатовекторні дослідження та публікації за результатами досліджень дозволили значну кількість пам'яток

увести до наукового обігу. Науково-просвітницька діяльність місцевих музеїв дозволила досягнення історичної науки запроваджувати в суспільну практику.

З початком 1930-х років у суспільно-політичному житті Радянської України відбуваються негативні процеси. Згорання політики українізації, звинувачення національної інтелігенції в «буржуазному націоналізмі» призводить у подальшому до значного обмеження досліджень краєзнавчого характеру. Значно звужуються рамки наукових досліджень, що було обумовлено посиленням ідеологічного тиску і, як наслідок, головним напрямком роботи музеїв стала пропагандистська робота.

Загалом, положення та висновки даного дослідження можуть бути використані під час написання узагальнюючих праць з історії України й історії розвитку музейної справи, у процесі підготовки путівників і розбудови експозицій місцевих музеїв Чернігівської та Сумської областей.

Джерела та література

1. *Скрипник Г.А.* Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 140–143.
2. *Нестуля О.* Доля церковної старовини України. 1917–1941. Ч. 1. 1917 – середина 20-х років. – К., 1995. – С. 167, 168, 180, 185. *Він же.* Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. 2. Кінець 20-х. – 1941 рр. – К., 1995. – С. 70, 71, 73, 74, 93. *Заремба С.З., Коваленко О.Б.* Становлення радянського історичного краєзнавства на Чернігівщині // Український історичний журнал. – 1983. – № 4. – С. 104–112; *Заремба С.З.* Краєзнавча діяльність наукових товариств на Україні в 20–30-х рр. // Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей та повідомлень. – К., 1989. – С. 33; *Коваленко О.Б.* Головні етапи розвитку історичного краєзнавства на Чернігово-Сіверщині // Краєзнавство. – 2000. – № 1–2. – С. 39–45. *Верменич Я.* Асоціація історичного районознавства: наукові здобутки і доля спадщини // Краєзнавство. – 2000. – № 1–2. – С. 31–38. *Ткаченко В.* Роль музеїв Чернігівщини в історико-краєзнавчому русі 20–30-х рр. ХХ ст. // Скарбниця української культури. Збірник наукових праць. – Чернігів: Сіверянська думка, 2002. – Вип. 2. – С. 129–139; *Ткаченко В., Ясноўська Л.* Історико-краєзнавча діяльність Чернігівщини у 20-х рр. ХХ ст. // Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей та повідомлень. – Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 441.
3. *Пушовкіна А.* Глухівський музей в археологічних дослідженнях 20-х рр. // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – К.; Глухів. – Вип. 3. – 2010. – С. 330–332.
4. *Кравченко М.* Сосницький краєзнавчий музей та роль Ю.С.Виноградського у його створенні. // Скарбниця української культури. Збірник наукових праць. – Чернігів: Сіверянська думка, 1996. – Вип. 1. – С. 90–91.
5. Программа для собирания сведений археологических, исторических и этнографических по Черниговской губернии. Чернигов. – 1903. – С. 3.
6. *Непомнящий А.* Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения. – Симферополь, 2005. – С. 120.
7. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф. Р-5601, оп. 1, спр. 158, арк. 47–48.
8. Там само, ф. Р-5601, оп. 1, спр. 158, арк. 49.
9. *Німенко Н.* Велет українознавства. До 125- річчя від дня народження Миколи Омеляновича Макаренка // Сумська старовина. – 2000. – № X. – С. 20.
10. ДАСО, ф. Р-6434, оп. 1, спр. 24, арк. 11.

11. Там само, ф. Р-6434, оп. 1, спр. 24, арк. 8-а.
12. Там само, ф. Р-6434, оп. 1, спр. 24, арк. 13.
13. Там само, ф. Р-6434, оп. 1, спр. 27, арк. 11.
14. Там само, ф. Р-6434, оп. 1, спр. 25, арк. 75. Сумщина в іменах. Енциклопедичний довідник. – Суми: СДУ, 2003. – С. 397–398.
15. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-593, оп. 1, спр. 2017, арк. 284.
16. Науковий архів Національного художнього музею України, оп. 1, спр. 33, арк. 39.
17. *Макаренко М.* Євминка // Коротке звіттовлення Всеукраїнського археологічного комітету за 1926 р. – К., 1927. – С. 84–87.
18. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. Р-598, оп. 1, спр. 666, арк. 65.
19. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 166, оп. 8, спр. 443, арк. 186.
20. *Німенко Н.* Вказана праця. – С. 15.
21. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 443, арк. 188.
22. *Виноградський Ю.* Сосниця та її околиці // Чернігів та Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 161.
23. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-593, оп. 1, спр. 723, арк. 38.
24. Там само, спр. 2017, арк. 284.
25. *Виноградський Ю.* Вказана праця. – С. 153–154.
26. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 443, арк. 104–105.
27. ДАЧО, ф. Р-7687, оп. 1, спр. 3, арк. 7.
28. Там само, ф. Р-5492, оп. 1, спр. 1511, арк. 118.
29. Там само, спр. 1567, арк. 93.
30. *Ключко О.* До витоків роду // Скарбниця. – 1996. – № 10. – С. 2.
31. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – НБУВ), ф. 243, № 1233.
32. ДАЧО, ф. Р-5492, оп. 1, спр. 1625, арк. 22.
33. *Маник В.* Глухівський красзнавчий музей – історія та сучасність // Культура. Історія. Традиції. – К., 2005. – № 7. – С. 9.
34. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 443, арк. 52.
35. *Морачевський Я.М.* Щоденник археологічної експедиції // Сумська старовина. – 1998. – № III-IV. – С. 42–48.
36. *Гольдербігер Н.П.* Из истории Глуховского краеведческого музея. (1902–1941) // Матеріали наукової конференції «Північне Лівобережжя та його культура XVIII–XX ст.» – Суми, 1991. – С. 84.
37. Пролетарська правда. – 1926. – 7 грудня.
38. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1381, арк. 21.
39. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 1010, арк. 16.
40. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, т. 2, спр. 7306, арк. 3.
41. ВДАЧОН, ф. Р-6121, оп. 2, спр. 3352, арк. 3.
42. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 1752, арк. 66; спр. 2010, арк. 70.
43. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 443, арк. 172.
44. ДАСО, ф. Р-6434, оп. 1, спр. 2, арк. 11–11 зв.
45. Там само, ф. Р-5601, оп. 1, спр. 30, арк. 11, 42–42 зв.
46. *Галюн І.* Нові кобзарські пісні // Етнографічний вісник. – К., 1928. – Кн. 7. – С. 54–59.
47. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. Т.М. Рильського НАН України (далі – ІМФЕ), ф. 1–4, спр. 261, арк. 35, спр. 364, 1–5 арк.
48. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 1746, арк. 5.
49. Там само, спр. 1862, арк. 289.
50. Збірник історико-географічної комісії УАН. – К., 1927. Етнографічний вісник УАН. –

- К., 1927. – Кн. III. Чернігів та Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928.
51. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 443, арк. 104–107; оп. 12, т. 1, спр. 1140, арк. 2–3.
52. Український музей. – К., 1927. – Збірник 1. – С. 252.
53. ВДАЧОН, ф. Р-598, оп. 1, спр. 666, арк. 21. ДАЧО, ф. Р-600, оп. 1, спр. 796, арк. 3.
54. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 443, арк. 186. *Добробоженко О.* Експонати розповідають // Науково-практична конференція з нагоди 100-річного ювілею Остерського краєзнавчого музею. Збірник наукових праць та публікацій. – Остер, 2008. – С. 76.
55. *Скрипник Г.* Етнографічні музеї України: Становлення і розвиток. – К.: Наукова думка. – 1989. – С. 141.
56. Известия Нежинского общественного комитета. – 1917. – 2 августа.
57. Ніжинський музей імені М.В. Гоголя // Глобус. – 1928. – № 19. – С. 303.
58. ВДАЧОН, ф. Р-6093, оп. 1, спр. 13, арк. 4.
59. Український музей. – К., 1927. – Збірник 1. – С. 255.
60. ІР НБУВ, ф. Х, № 4744, арк. 1–5.
61. Бюлетень Прилуцького окружного музею. – Прилуки, 1928. – № 1. – С. 5, 8.
62. *Хоменко Є.* Шевченко на Прилуччині // Бюлетень Прилуцького окружного музею. – Прилуки, 1928. – № 1. – С. 9–22.
63. ДАЧО, ф. Р-5399, оп. 1, спр. 3, арк. 16.
64. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 443, арк. 53.
65. ІМФЕ, ф. 1–1, спр. 40, арк. 15, 18, 40, 49.
66. Бюлетень Прилуцького окружного музею. – Прилука, 1929. – № 2.
67. ДАЧО, ф. Р-7687, оп. 1, спр. 2, арк. 3–7, 48–51.
68. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 443, арк. 149–150.
69. Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 345.
70. ДАЧО, ф. Р-5492, оп. 1, спр. 1597, арк. 16–16 зв.
71. ДАСО, ф. Р-2322, оп. 2, спр. 12, арк. 258.
72. Записки Ніжинського інституту народної освіти. – Ніжин, 1925. – Кн. 1–3; Записки Ніжинського інституту народної освіти та науково-дослідної кафедри історії культури й мови. – Ніжин, 1929. – Кн. IX.
73. *Павловський І.* Зміни у весільних обрядах Ніжинщини у XX ст.; *Фесенко В.* Ніжинщина у новітній історіографії (1917–1928); *Пулінець О.* Матеріали до життя і творчості М.К. Заньковецької // Записки Ніжинського інституту народної освіти та науково-дослідної кафедри історії культури й мови. – Ніжин, 1929. – Кн. IX.
74. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 443, арк. 208.
75. ВДАЧОН, ф. Р-5301, оп. 1, спр. 20, арк. 151–151 зв.
76. *Остряк А.* Ніжинська історична школа: доба розвитку (20-ті – початок 30-х рр. XX ст. // Сіверянський літопис. – 2000. – № 5. – С. 35.
77. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, т. 2, спр. 7306, арк. 1.
78. ВДАЧОН, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 697, арк. 18.
79. Там само, ф. Р-6093, оп. 1, спр. 19, арк. 16.
80. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 1850, арк. 9.
81. Там само, ф. Р-593, оп. 1, спр. 1739, арк. 63–64.
82. Там само, спр. 1751, арк. 58.
83. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 443, арк. 166.
84. ДАСО, ф. Р-5601, оп. 1, спр. 1151, арк. 20, 42.
85. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 1862, арк. 290.
86. ВДАЧОН, ф. Р-598, оп. 1, спр. 666, арк. 22.
87. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 443, арк. 188.
88. Бюлетень Прилуцького окружного музею. – Прилуки, 1928. – № 1. – С. 7.

- 89. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 443, арк. 188.
- 90. Там само, арк. 208.
- 91. ВДАЧОН, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 698, арк. 3, 3 зв.
- 92. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 443, арк. 150.
- 93. Там само, оп. 11, спр. 488, арк. 4-5.
- 94. Там само, спр. 361, арк. 3.
- 95. ДАЧО, ф. П-470, оп. 4, спр. 1270, арк. 34.
- 96. Там само, арк. 69, 71.
- 97. Там само, арк. 79.

Дмитренко Н.М. Вклад местных музеев Северного Левобережья в развитие исторического краеведения (20-30-е гг. XX в.)

В статье на значительном массиве архивных источников рассмотрены основные направления научно-исследовательской работы провинциальных музеев Северного Левобережья в 1920-х гг., показаны достижения музейных сотрудников в области исторического краеведения.

Ключевые слова: провинциальный музей, историческое краеведение, археологические, этнографические, искусствоведческие исследования, научно-фондовая работа.

Dmytrenko N.M. Contribution of provincial museums in Northern Left-Bank Ukraine to the historical development of local history in 1920–1930s

In this research a considerable array of archival sources, the basic directions of scientific-research work of the provincial museums of Northern Left-Bank Ukraine in the 1920s. The achieves of the museum staff in the field of historical study of local lore are shown.

Key words: provincial museum, history study of a particular region, archaeological, ethnographic, study of art researches, scientifically-fund work.

УДК [001:930](477.75)–057.4

А.А. НЕПОМНЯЩИЙ

Новые материалы к истории Таврического общества истории, археологии и этнографии

Раскрываются сюжеты истории крымоведения 20–30-х гг. XX в., связанных с именем крупнейшего деятеля науки – Николая Львовича Эрнста. В научный оборот вводится неизвестный корпус архивных документов.

Ключевые слова: Таврическое общество истории, археологии и этнографии, крымоведение, Николай Эрнст.

Таврическая ученая архивная комиссия (далее – ТУАК) – авторитетный творческий союз крымской интеллигенции – в годы революционной неразберихи и Гражданской войны продолжала активно работать [1]. Специальный декрет Совнаркома РСФСР от 1 июня 1918 г. юридически распустил все 39 губернских ученых архивных комиссий, которые были образованы на территории России в течение 1884–1917 гг. Однако в отдаленных и разрезанных пожаром Гражданской войны областях о нем узнали не сразу, а узнав – во многих местах игнорировали, сохраняя безобидные кружки-собрания энтузиастов-краеведов [2]. В Крыму ситуация была иной. Потенциал местных научных сил был значительным, начал работать университет. До ноября 1920 г., с небольшим перерывом в 1918 г., сохранялись досоветские политические институты. Жизнь текла по-старому и в надежде на то, что все, в конце концов, вернется «на круги своя» [3].

В революционные годы статус ТУАК претерпел изменения. 2 мая 1919 г., как раз стараниями, многолетним подвижническим трудом ее членов, был открыт Крымский центральный архив. В основу его фондов легли документы исторического архива ТУАК. Первым заведующим архивом стал Борис Дмитриевич

Греков (1882–1953), бывший в то время товарищем председателя Комиссии. Сразу же после установления советской власти музейное дело и охрана памятников старины, которые постоянно опекали члены ТУАК, были переданы в ведение Отдела по делам музеев и охране памятников искусства, старины и народного быта Народного комиссариата просвещения Крымской АССР. У Комиссии был изъят и ее собственный Музей древностей, переданный в состав Центрального музея Тавриды. Таким образом, в течение 1919–1921 гг. ТУАК превратилась в историко-археологическое общество, не имевшее уже собственных средств. Одновременно с

Н.Л. Эрнст

окончательным установлением советской власти прекратилось и печатание «Известий Таврической ученой архивной комиссии».

На заседании ТАУК 25 марта 1923 г. было принято решение о переименовании одиозно звучащего названия организации, напоминавшего об ушедшей эпохе, на «Таврическое общество истории, археологии и этнографии» (далее – ТОИАЭ). В октябре 1923 г. был разработан и утвержден устав этой организации.

Переименование, увы, не решило проблемы неприятия ТОИАЭ новой властью. О «неудобном» положении организации в контексте новой идеологии и культуры свидетельствует желчная заметка, помещенная в главной местной газете «Красный Крым» в октябре 1923 г. Анонимный автор рассказывал об очередном заседании Общества, прошедшем 30 сентября в стенах Центрального музея Тавриды. Он особенно выделил «вопиющий» факт почтения краеведами памяти «умершего в 1855 г. реакционера С.С. Уварова» [4]. При этом абсолютно несправедливо утверждалось, что С.С. Уваров ничего не сделал для науки [5]. Нам удалось выявить ответ на эту заметку, написанный от имени членов ТОИАЭ руководителем организации Арсением Ивановичем Маркевичем. Эта неизвестная статья ученого не вошла ни в один из перечней его трудов [6]. Краевед отмечал, что в заметке «Чтят Уварова» «все несогласно с истиной» – Общество «чествовало совершенно другое лицо, именно А.С. Уварова [7], ввиду исполнившегося в настоящем году 70-летия археологических его раскопок в Крыму, особенно в Херсонесе и Симферополе. А.С. Уваров никогда не занимал служебного поста, посвятил себя исключительно ученой деятельности и приобрел известность и славу первостепенного русского и европейского археолога» [8]. А.И. Маркевич, иносказательно показав невежество составителя поклепа, заключил: «Очень жаль, что с автором заметки приключилось такое

С.А. Жебелёв

недоразумение, но виноват он сам, т.к. был, очевидно, на заседании не очень внимателен» [9].

В середине—конце 1920-х гг. в жизни ТОИАЭ первостепенную роль играл Николай Львович Эрнст. Педантичный немец, довольно быстро сошедшийся с А.И. Маркевичем, скоро стал наравне с Леонидом Владимировичем Жирицким и Виктором Иосифовичем Филоненко одним из ближайших помощников Арсения Ивановича.

Благодаря просьбе коллег по Обществу произошло знакомство Н.Л. Эрнста с академиком Игнатием Юлиановичем Крачковским [10], который посетил Симферополь по приглашению Крымского университета имени М.В. Фрунзе. В субботу 3 мая 1924 г. в половине пятого утра академик с женой Верой Александровной [11] добрались до Симферополя. Поездку в Крым

он намеревался использовать для знакомства с фондами основных крымских музеев. Академик искал там рукописи на восточных языках. Уже на следующий день после приезда, в воскресенье, Крачковские отправились в Центральный музей Тавриды. Николай Львович по просьбе В.И. Филоненко и А.И. Маркевича подготовил для них подробный обзор не только экспозиции, но и фондовых материалов. Интерес ленинградских гостей, прежде всего, вызвал «восточно-татарский отдел с коврами и вышивками». И.Ю. Крачковский записал в тот день в дневнике, что симферопольский музей, «в общем, производит упорядоченное впечатление. Хранитель некий Н.Л. Эрнст субъект, по-видимому, знающий» [12].

Результативной практикой работы Таврического общества истории, археологии и этнографии, заимствованной из многолетнего опыта деятельности Таврической ученой архивной комиссии, было привлечение крупнейших отечественных ученых к сотрудничеству в организации. Практика, введенная А.И. Маркевичем, была поддержана секретарем Общества Н.Л. Эрнстом, на котором лежала вся «бумажная» работа, в том числе — официальная переписка со столичными академиками. На заседании ТОИАЭ 25 мая 1924 г. был «единодушно избран действительным членом» Общества И.Ю. Крачковский. В Ленинград вскоре было отправлено письмо, датированное 6 июня, подписанное А.И. Маркевичем и Н.Л. Эрнстом, где крымские краеведы сообщали Игнатию Юлиановичу об избрании: «во внимание к Вашей энергичной и плодотворной научной деятельности и в надежде на Ваше участие в его скромной работе по изданию истории Тавриды» [13].

Кстати, уже в следующем году ТОИАЭ приняло решение о присвоении И.Ю. Крачковскому звания Почетного члена Общества. В письме от 29 октября 1925 г. (подписано А.И. Маркевичем и Н.Л. Эрнстом) говорилось:

Таврическое общество истории, археологии и этнографии, глубоко почитающее Вашу энергичную научную деятельность на поприще языкознания, литературы и истории Востока, тесно примыкающем к прошлому Крыма, в заседании своем от 18-го числа этого месяца единодушно постановило просить Вас принять звание его Почетного члена [14].

Хлопотным для Николая Львовича Эрнста стал юбилейный для А.И. Маркевича 1925 год. Чествование авторитетного крымоведа несколько раз переносилось и, в итоге, было назначено на 3 мая, а в последний момент все-таки вновь сдвинуто. Все организационные заботы по организации этого мероприятия легли на Л.В. Жирицкого, В.И. Филоненко и Н.Л. Эрнста. Им пришлось столкнуться с так характерной для провинциальной научной среды ситуации обструкции, когда представители краеведческих кругов, по разным причинам, основными из которых всегда были зависть и гипертрофированное себялюбие, демонстрировали юбиляру свою неприязнь. Именно из-за этого официальное празднование несколько раз переносилось. Об этом Виктор Иосифович Филоненко писал своему другу по студенческому обществу Игнатию Юлиановичу Крачковскому в Ленинград 22 июня 1925 г.:

То возились с юбилеем Маркевича. Кажется, дело простое, а чуть не сорвалось. Симферопольцы люди чудные! Ведь всю жизнь прожил человек в Симферополе и много сделал, а как дело коснулось чествования – все против. Мне, как товарищу председателя Общества, пришлось и мирить многих, и уговаривать многих принять участие. Очень рад, что в конечном итоге все сошло благополучно, а главное, доволен остался сам юбиляр. А он, говоря между нами, человек очень и очень обидчивый [15].

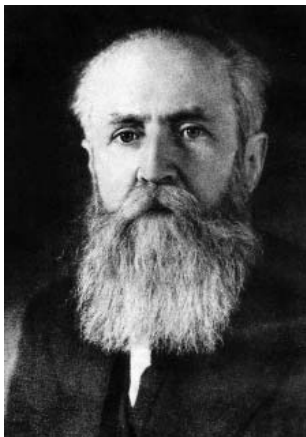
Н.Л. Эрнст занимался подготовкой и рассылкой приглашений. Нам удалось найти оригинал официального письма-приглашения, отправленного 22 апреля 1925 года на имя неперменного секретаря Академии наук СССР Сергея Федоровича Ольденбурга [16], который лично хорошо знал А.И. Маркевича:

Таврическое общество истории, археологии и этнографии сообщает: 3 мая 1925 года в здании Центрального музея Тавриды (К. Либкнехта, 35) состоится чествование Председателя Общества профессора А.И. Маркевича по случаю его 70-летия и 50-летия научной деятельности.

Секретарь Н.Л. Эрнст [17].

Аналогичные послания получили многие ученые Москвы и Ленинграда, академики и члены-корреспонденты Академии наук СССР, хорошо знавшие и дружившие с юбиляром.

Празднованию юбилея ученого было посвящено специальное заседание Таврического общества истории археологии и этнографии 10 мая

И.Ю. Крачковский

1925 г. От имени Общества с приветственным словом выступил профессор Виктор Иосифович Филоненко. Приветственные адреса поступили от всех государственных и общественных организаций, связанных с краеведением. Было принято решение посвятить А.И. Маркевичу ближайший том «Известий» Общества, хотя тогда будущее этого издания виделось еще весьма туманным. Все же работа по формированию сборника трудов в честь юбиляра, который должен был стать первым выпуском «Известий» Общества началась. В затянувшихся на 2 года организационных хлопотах по этому поводу вместе с А.И. Маркевичем активно участвовал и Николай Львович.

Это было время становления новых форм организации краеведения, где Таврическое общество истории, археологии и этнографии со своими классическими подходами к научным исследованиям не вписывалось в новые структуры советской исторической региональной науки. Попытки устранить Общество от активного участия в местной научной жизни ярко проявились при организации Первого Крымского съезда по краеведению, который созывался в Симферополе 20–23 сентября 1925 г. В растиражированной программе среди задач форума называлось: способствовать развитию краеведческого дела в Крыму, содействовать разработке плана изучения местного края и использования его производственных сил, объединить работающие в Крыму научные учреждения и координировать их деятельность и, наконец, популяризировать идеи краеведения. Предполагалась работа нескольких отдельных секций: биологической (председатель – проф. Е.В. Вульф), геолого-географической (проф. П.А. Двойченко), курортной (председатель – проф. А.К. Шенк, заместитель – проф. О.А. Байрашевский), медико-антропологической (проф. О.А. Байрашевский), производительных сил (Н.Н. Ярцев), культурно-исторической (в т.ч. вопросы археологии, охраны памятников, архивного дела, этнографии) (А.И. Полканов), школьно-краеведческой (К.И. Тодорский), экскурсионной (сопредседатели – А.А. Дзевановский и Н.Л. Эрнст). Съезд предполагалось закончить двумя экскурсиями, имевшими целью ознакомить делегатов с природой Крыма, его производительными силами и историко-археологическими памятниками: первая – в Бахчисарай и его окрестности, вторая – в Евпаторию и Саки [18]. Желание новой генерации крымских краеведов перетянуть на себя руководство краеведческим движением (А.И. Маркевич был практически отстранен от его организации) на полуострове привело к провалу созыва съезда и его переносу [19].

В следующем 1926 г. ТОИАЭ не удалось издать труды своих членов. Недоразумения, связанные с постоянными отказами властей по поводу издания «Известий Таврического общества истории, археологии и этнографии», были непосредственно связаны с отношением к председателю Общества – А.И. Маркевичу. В его адрес в это время все громче звучали несправедливые обвинения в великодержавном шовинизме и антисоветской деятельности. Он с горечью сообщал В.И. Вернадскому 25 марта 1926 г.:

До последних дней я не терял надежды на получение субсидии на издание наших трудов и среди них работы Георг[ия] Владим[ировича] [сына В.И. Вернадского – *авт.*]. Но и сейчас нам отказано... Вот уже шесть лет, как мы не имели возможности выпускать в свет хоть часть своих работ, которых хватило бы на несколько томов. Обществу Естествоиспытателей удалось выпустить в свет томик своих трудов, хоть и с затруднениями. Может быть, и нам удастся издать что-нибудь [20].

С 1927 г., благодаря энергии и авторитету А.И. Маркевича, Общество смогло возобновить издание «Известие». (Последний 57-й выпуск «Известий Таврической ученой архивной комиссии» был напечатан еще в 1920 г.). Поскольку Общество являлось правопреемником ТУАК, то его периодическое издание стало продолжением «Известий Таврической ученой архивной комиссии», о чем свидетельствует двойная нумерация выпусков. Всего свет увидел 4 четыре номера новых «Известий» в 1927, 1928, 1929 и 1931 г. соответственно. Первые три выпуска редактировал Н.Л. Эрнст.

Первый том «Известий Таврического общества истории, археологии и этнографии» вышел только в 1927 г. Как и было решено, он был посвящен прошедшему в 1925 г. юбилею председателя Общества. Однако к этому времени добавилась еще одна круглая дата [21]. Об этом говорилось на первой странице издания: «Выпуская после 7-летнего перерыва настоящий том своих «Известий» к 40-летию своего существования (1887–1927) Таврическое Общество Истории, Археологии и Этнографии, бывшая Таврическая Ученая Архивная Комиссия, посвящает его своему долголетнему Председателю и руководителю своих работ, высокозаслуженному исследователю прошлого Крыма Арсению Ивановичу Маркевичу, дабы тем ознаменовать исполнившееся в 1926 году 50-летие его научной деятельности и 70-летие со дня его рождения» [22].

Среди авторов 37 статей юбилейного сборника – имена выдающихся ученых той эпохи – цвета советской исторической науки – друзей А.И. Маркевича: академиков Д.В. Айналова, В.В. Бартольда, С.А. Жебелёва, И.Ю. Крачковского, Н.Я. Марра, С.Ф. Платонова, А.И. Соболевского; члена-корреспондента АН СССР А.Н. Самойловича; профессоров И.Н. Бороздина, Б.В. Варнеке, Г.В. Вернадского, Ю.В. Готье, С.С. Дложевского, Н.С. Державина, В.В. Лункевича, Н.И. Новосадского, Е.В. Петухова, И.И. Толстого, В.И. Филоненко и др. В сборнике приняли участие и представители «новой волны» в крымском краеведении – О.Н.-А. Акчокраклы, У.А. Боданинский,

П.И. Голландский, К.Э. Гриневич, Б.С. Ельяшевич, И.С. Кая, Ю.Ю. Марти, П.Я. Чепурина, Н.Л. Эрнст, Я.М. Якуб-Кемаль. Столь представительный состав авторов – результат огромной организационной работы, проведенной А.И. Маркевичем совместно с Николаем Львовичем Эрнстом.

Интересную информацию о совместной организационной работе А.И. Маркевича и Н.Л. Эрнста по подготовке второго и третьего выпусков «Известий» Общества предоставляют нам документы Крымской комиссии Государственной академии истории материальной культуры. Среди протоколов заседаний Комиссии нами обнаружено письмо Арсения Ивановича на имя Сергея Александровича Жебелёва, датированное 1 апреля 1928 г. Симферопольский историк сообщал в Ленинград:

Глубокоуважаемый Сергей Александрович.

Год тому назад Вы так тепло, так сердечно отнеслись к мысли о возобновлении Известий б[ывшей] Таврич[еской] Арх[ивной] Ком[иссии], тепер[ешнего] Тавр[ического] Общества Ист[ории], Арх[еологии] и Этн[ографии], что я чувствую потребность сообщить Вам, что эта проблема у нас окрепла и выражается в издании 2-го выпуска Известий Общества. Сообщая об этом я не имею в виду злоупотребить Вашим сочувственным отношением к нам и просить у Вас статьи, но, конечно, мы были бы очень тронуты, а я прямо счастлив, если бы у вас нашлось что-нибудь для этого выпуска. Материал в значительной степени уже подобран и более или менее выяснен, но не на полный выпуск. С этого выпуска у нас будут помещаться только связанные с Крымом статьи, как было в Известиях Тавр[ической ученой] Архивной Комисс[ии]. Мы получили на издание субсидию от Главнауки и приступаем к печатанию книги в ближайшее время. К сожалению, субсидия эта значительно меньше той суммы, которая нужна для издания книги и мы решили и теперь использовать метод самообложения. Не стесняя никого размером взноса, мы имеем в виду всем, кто даст 5 р[ублей], выслать экземпляр книги бесплатно, а кто даст больше, тем дать два экземпляра, если пожелают. Т[аким] обр[азом] это имеет характер подписки на издание, которая обычно применялось еще сто лет тому назад. Мы просим милости, а не жертвы, и постараемся употребить все старания к тому, чтобы книга вышла приличной, достойной того внимания, которое нам оказывается. Вы понимаете, какое затруднение испытываю я, приглашая членов Общества к этому участию в расходах на издание наших Известий, особенно иногородних. Обращаться ко всем в отдельности, я прямо не решаюсь, и глубоко буду Вам признателен, если Вы сообщите всем членам Академии Истории Мат[ериальной] Культуры, а равно сотрудникам горячую просьбу Таврического Общества Истории, Археологии и Этнографии помочь нам в издании нового выпуска «Известий», а если у кого-либо есть статья, связанная с Крымом, то прислать для помещения в нем. Мы боимся откладывать выпуск в свет новой книги, опасаясь, что в будущем это будет еще затруднительнее, чем теперь. Книгу надеемся издать приблизительно в начале июля.

Простите, глубокопочтительный Сергей Александрович, что я обеспокоил Вас этим письмом. Но мое положение в Обществе обязывает меня к этому. Позвольте передать мой глубокий привет Академии Ист[ории] Мат[ериальной] Культуры, т. е. всему ее составу принять уверение в моем искреннем почтении и преданности.

А. Маркевич [23].

С.А. Жебелёв ознакомил с письмом своих коллег 25 апреля А.И. Маркевичу ответила секретарь Крымской комиссии Мария Александровна Тиханова-Клименко. Она, не будучи лично знакомой с А.И. Маркевичем, назвала его в письме «Артемий Иванович»:

Обращаюсь к Вам по поручению Крымской Комиссии Государственной Академии Истории Материальной Культуры со следующим вопросом.

В одном из своих заседаний Комиссия, заслушав выдержку из письма Вашего от 1/IV–28 г. к С.А. Жебелёву, относительно издания II выпуска «Известий Таврического Общества Археологии, Истории и Этнографии», постановила: «Признать чрезвычайно желательным поддержку издания II выпуска Известий Общества и участия работников Академии, в частности членов Крымской Комиссии, в указанном издании; оповестить всех заинтересованных лиц и просить секретаря Комиссии запросить Общество об условиях участия в указанном издании – 1) возможных размеров статей, 2) обеспечения их иллюстративным материалом», что я исполняю.

Несколько человек из сотрудников Академии, в том числе Н.В. Малицкий, Е.О. Прушевская и я предполагаем в ближайшее время переслать Вам наши статьи, но так как все они касаются памятников, притом неизданных, то, разумеется, могут быть напечатаны только при условии снабжения их хотя бы минимальным числом иллюстраций.

Поэтому большая просьба, сообщить в ближайшее время 1) срок присылки статей (крайний), 2) предельные размеры их, 3) возможность снабдить статьи иллюстрациями и число последних; желательно знать и формат издания.

Секретарь Комиссии М. Тиханова-Клименко [24].

28 мая было адресовано в Крымскую комиссию ГАИМК письмо, подготовленное Н.Л. Эрнстом, которое подписали совместно А.И. Маркевич и Н.Л. Эрнст:

В Крымскую комиссию

Государственной академии истории материальной культуры.

Таврическое общество истории, археологии и этнографии с величайшим удовольствием усмотрело из отношения Крымской комиссии ее желание принимать участие в работах Общества и взаимно согласовывать деятельность, в особенности же, участвовать в изданиях Общества статьями своих членов. Общество с радостью принимает указанные предложения.

В настоящий момент Общество печатает II-й том своих «Известий», весь объем которого уже совершенно заполнен, а значительная часть уже и отпечатана; в виду этого Общество, к сожалению своему, не может уже включить в этот том работ членов Крымской Комиссии ГАИМК. Общество просит только Комиссию и ее гг. членов содействовать распространению этого тома, который выйдет из печати недели через три.

Общество усердно просит, однако, Комиссию принять участие в следующем III-м томе «Известий О-ва», который предположен к изданию в течение зимы 1928/9 гг., если против ожидания не ухудшится материальное положение О-ва. Осенью сего года Общество даст сведения о числе печатных листов, которые оно сможет предоставить Комиссии в этом томе.

Председатель А. Маркевич.
Секретарь Н. Эрнст [25].

Вышедший в 1929 г. третий выпуск «Известий» ТОИАЭ был практически последним глотком свободного выражения мыслей крымских краеведов, составленным по научному принципу. Однако уже и он открывался вступительной «программной» статьей «О задачах «Известий Таврического общества истории, археологии и этнографии», подписанной Г.П. Вейсбергом [26], Л.Н. Невским, В.Г. Опаловым и Н.Л. Эрнстом. Там, в частности, говорилось:

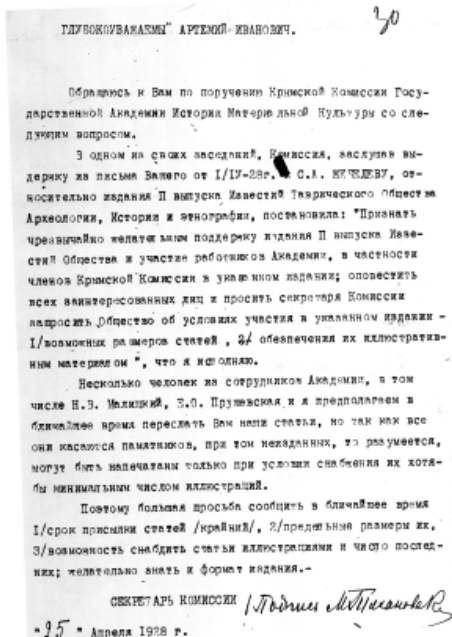
Завоевав себе таким образом известное положение и некоторый вес в науке «Известия Т[аврического] О[бществ]а И[стории], [А]рхеологии и Э[тнографии]» уже имеют возможность не закрывать и не закрывают глаза на ряд своих существенных недочетов и должны ощущать и ощущают потребность их открыто вентилировать. <...>

Чрезвычайно желательно было бы также чисто теоретическое обсуждение методологических вопросов в применении к изучению прошлого Крыма и в нашем органе, который, конечно, охотно предоставит свои страницы для подобного обмена мнениями.

Второй дефект наших «Известий» заключается в тематике. В лежащих перед нами трех томах нашего органа нет почти ни одной статьи из истории Крыма русского периода и ни одной из истории революционного движения в Крыму, истории Гражданской войны и советского периода. <...> Мы считаем такую однобокость ненормальной. <...> [27].

Четвертый выпуск «Известий Таврического общества истории, археологии и этнографии», посвященный 10-летию советской власти в Крыму утверждала к печати редколлегия в составе О.Н.-А. Акчокраклы, Н.Л. Невского и Н.Л. Эрнста. Его содержание диссонирует с историко-краеведческими публикациями предыдущих номеров, которые продолжали досоветские традиции в крымоведении и носили классический историко-краеведческий характер, содержали большое количество материалов по искусствоведению, литературоведению, этнографии. В последнем же томе статьи носят ярко выраженную политическую окраску и, в основном, касаются событий революции и Гражданской войны в Крыму. Лишь немного внимания уделено вопросам охраны памятников в Тавриде. В этом выпуске «Известий» среди публикаций о революции, пожалуй наиболее ценным для историографии крымоведения и истории памятниковедческих разработок стал материал Н.Л. Эрнста «Летопись археологических раскопок и разведок в Крыму за 10 лет (1921–1930)» [28], удачно присоединенный к другим материалам в честь десятилетия Советской власти на полуострове.

3 апреля 1930 г. состоялся съезд ТОИАЭ. Как явствует из его протокола, кроме состава правления Общества в президиум съезда был введен председатель Севастопольского отделения ТОИАЭ, директор Херсонесского археологического музея Виктор Федорович Смолин (1890–1932). А.И. Маркевич открыл съезд вступительной речью, где акцентировал внимание на достиже-

Письмо М. Тиханова А.И. Маркевичу от 25 апреля 1928 г.

дованиях» [29]. В прениях по проекту плана дальнейших работ ТОИАЭ Г.А. Максимович посчитал необходимым «ярче подчеркнуть пожелание о применении членами Общества марксистского метода в их исследованиях» [30]. Выступавший вслед за ним Л.Н. Невский предложил так сформулировать этот пункт: «взять курс на применение марксистского метода и требовать от авторов выявления социологических выводов и увязки с запросами культурного строительства» [31]. На съезде было избрано новое правление ТОИАЭ из девяти человек: О.Н.-А. Акчокраклы, А.И. Маркевич, Л.Н. Невский, В.Г. Опалов, А.И. Полканов, В.Ф. Смолин, Д.С. Спиридонов, В.И. Филоненко и Н.Л. Эрнст.

19 апреля 1930 г. состоялось организационное заседание вновь избранного Правления ТОИАЭ, на котором председателем Общества был избран Н.Л. Эрнст. Как раз в это время можно заметить разительное изменение тона и оценки заслуг Николая Львовича Эрнста при его упоминании в письмах Арсения Ивановича к коллегам в Москву и Ленинград. Заметим, что сам же А.И. Маркевич неоднократно публично пытался отказаться от должности председателя ТОИАЭ. Так, в одном из писем к С.Ф. Платонову, написанных в Ленинграде, он констатировал:

ниях Общества в научной и издательской работе. Однако задуманный патриархом крымоведения сценарий работы съезда практически сразу был сорван. С внеочередным заявлением на съезде выступил профессор Крымского педагогического института им. М.В. Фрунзе, историк и по совместительству секретарь Крымской секции научных работников Георгий Андреевич Максимович. Он рассказал о состоявшейся в Москве сессии Центрального Совета Секции научных работников, на которой акцентировалось внимание на необходимости ликвидировать образовавшийся отрыв местных научных обществ от «жизненных требований современности, отрыве от масс и отсутствии применения научной марксистской методологии в исследова-

Я решил оставить должность Председателя Таврического Общества Истории, Археологии и Этнографии. Тяжело уже вести старую линию, а на новую не могу и не хочу переходить. Отказываться лично, здесь [в Симферополе – *авт.*] – было бы для меня тяжело, да могут быть и неуместные просьбы, демонстрации и т.д., которые только бы волновали меня и подливали масла в огонь [32].

Насколько искренним было желание А.И. Маркевича уйти с поста руководителя организации, деятельность которой он направлял на протяжении многих лет, неизвестно. По крайней мере, находясь в 1929 г. в Ленинграде, Арсений Иванович не подал заявления об отставке с поста председателя ТОИАЭ. А вот что сообщал Арсений Иванович о своем уходе с должности председателя Общества академику Сергею Александровичу Жебелёву 25 апреля 1930 г. – уже после состоявшейся отставки:

Уведомляю Вас, что с 19-го числа я уже не Председатель нашего Общества Истории, Археологии и Этнографии. События шли быстро, положение мое выяснилось, отношение ко мне «общественности» (в смысле правящих органов и элементов) определилось, и я не мог продолжать борьбы, должен был уступить и уйти. Не скрою, что мне нелегко было сделать этот шаг. Я остался единственным из учредителей б[ывшей] Тавр[ической] Уч[еной] Арх[ивной] Ком[иссии], много лет мне пришлось самоотверженно работать <...> Я остался на посту и во время революции и не прерывал работы ни на один день, на своих плечах вынес преобразование Комиссии в Общество Истории и Древностей [т.е. Таврическое общество истории, археологии и этнографии – *авт.*] и старался поставить его возможно лучше при самых скудных средствах и при крайнем оскудении персонального материала... Но моя работа, моя идеология не нравилась, вражду по отношению ко мне перенесли на ненависть к Обществу, и тут уже мое положение стало невыносимым. Я долго не сдавался, понимая, что с моим оставлением председательства будет нанесен удар по Обществу, я надеялся на решительную поддержку лиц, казавшихся моими единомышленниками, но ее не оказалось, заявления сочувствия <...> не имели должной силы, – и бороться стало невозможно. Правда, правит[ельственные] элементы оказали мне [...]. Мне предложено было принять звание почетного председателя Общества, но это было... подсахариванием горькой пилюли. Я принял только звание почетного члена Правления Общества. (Конечно, чтобы не бросать участия в делах Общества и направлять его научную работу). В виду своей старости я очень часто думал о возможности уже в недалеком будущем отойти от Общества (и, прежде всего, вместе с жизнью), но думал, что моим преемником будет солидный, видный в ученом мире человек, – но и этого не случилось – Председателем Общества по решительному заявлению желания правящих кругов, избран Н.Л. Эрнст. Вы его знаете, он был хорошим секретарем Общества, но хватит ли у него такта, способности, старания и авторитета, чтобы расположить к себе ученые круги, не могу сказать определенно [33].

К этому же времени относится еще одно нелестное высказывание Арсения Ивановича о своем коллеге. Дело в том, что академик В.И. Вернадский, еще со времени своего пребывания в Симферополе, зная о нахождении среди бумаг ТОИАЭ уникальных документов по истории науки, неоднократно выска-

зался за скорейшую передачу документов (прежде всего – бумаг Христиана Христиановича Стевена) в центральные академические учреждения. Он активно считал, что эти бесценные для истории науки материалы должны храниться в архиве Академии наук, куда и предлагал их переслать. 3 октября 1930 г. он уже повторно писал об этом А.И. Маркевичу, высказывая свою тревогу по поводу задержки с передачей документов в Ленинград. Объясняя в ответном письме В.И. Вернадскому от 9 октября причины неспешности передачи документов Х.Х. Стевена, А.И. Маркевич сообщал следующее:

Глубокоуважаемый Владимир Иванович.

Спешу ответить на Ваше письмо от 3 числа. Замедление с высылкой в Академию бумаг Хр. Стевена (писем к нему) произошло не по моей вине. С формальной стороны это объясняется перегруженностью работой по раскопкам нынешнего председателя нашего Общества Ист[ории], Арх[еологии] и Этн[ографии] Эрнста, а по существу его бестолковостью. Заминка эта мне крайне неприятна, – но я тут не могу быстро помочь делу. Сейчас Эрнст копает курганы в Перекопском уезде. Как только он вернется в Симферополь, я приложу все старания к скорейшей отсылке этих бумаг [34].

Неизвестные страницы крымоведения конца 20-х – начала 30-х гг. XX в., в частности деятельность Таврического общества истории, археологии и этнографии в это время, помогают по-новому представить сложную интеллектуальную атмосферу (напряженность) в регионоведении.

Источники и литература

1. О разноплановой деятельности ТУАК в досоветское время см.: *Непомнящий А.А.* Найстаріше історико-краєзнавче товариство в Криму // Пам'ять століть. – 1998. – № 6. – С. 66–71; *Непомнящий А.А.* Очерки развития исторического краеведения Крыма в XIX – начале XX века. – Симферополь: Таврида, 1998. – 208 с.
2. *Щавелёв С.П.* «Дело краеведов ЦЧО», 1930–1931 годов: Курский филиал / Курский гос. мед. ун-т. – Курск, 2007. – С. 12–13.
3. Подробнее см.: *Непомнящий А.А.* Новые источники о развитии исторического краеведения Крыма // Отечественные архивы. – 1998. – № 4. – С. 25–28; *Он же.* Источниковая база изучения исторического краеведения Крыма в 1917–1920 гг. // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1920 рр.): 36. наук. праць / Український держ. науково-дослідний ін-т архівної справи та документознавства. – К., 1998. – С. 80–87.
4. Автор заметки имел в виду Сергея Семеновича Уварова (1786–1855) – крупного государственного и общественного деятеля, бывшего в 1834–1849 гг. министром народного просвещения, президентом Петербургской академии наук (с 1818 г.), помощником директора императорской Публичной библиотеки (1812–1833), создателя Археографической комиссии (1837 г.). Именно в честь этого подвижника развития науки его сыном А.С. Уваровым была учреждена престижная Уваровская премия, присуждаемая за выдающиеся достижения в науке.
5. Чтят Уварова // Красный Крым. – 1923. – 4 октября (№ 223 (848)). – С. 4.
6. *Маркевич А.* Ответ на зам. «Чтят Уварова» // Красный Крым. – 1923. – 12 октября (№ 230 (855)).
7. Алексей Сергеевич Уваров (1825–1884) – организатор науки, археолог-антикварий. Создатель и первый председатель Московского археологического общества, организатор первых всероссийских Археологических съездов. В 1853 г. он проводил раскопки на Неаполе Скифском (Симферополь) и в Херсонесе.

8. Маркевич А. Ответ на зам. «Чтят Уварова»...
9. Там же.
10. Непомнящий А.А. «Еще держится у нас старая культурность...»: Новые материалы по истории крымоведения в переписке местных историков с академиком И. Ю. Крачковским // Историческое наследие Крыма. – Симферополь, 2007. – № 19. – С. 181–202.
11. Вера Александровна Крачковская (1884–1974) (в первом браке (1906–1911) – Фармаковская) – востоковед, эпиграфист, доктор исторических наук. В составе личного архивного фонда И.Ю. Крачковского отдельным блоком (опись 9) отложились документы В.А. Крачковской, в т.ч. её многочисленные пейзажи, рисунки крымских городов, собрания фотографий (см.: Петербургский филиал Архива Российской академии наук (далее – ПФАРАН), ф. 1026, оп. 9, д. 37, л. 1–23; д. 47, л. 1–33; д. 65, л. 1–46).
12. ПФАРАН, ф. 1026, оп. 2, д. 6, л. 41.
13. Там же, д. 211, л. 1.
14. Там же, л. 3.
15. Там же, ф. 1026, оп. 3, д. 922, л. 129.
16. Сергей Федорович Ольденбург (1863–1934) – востоковед-индолог: филолог и историк. Окончил санскритско-персидский разряд факультета восточных языков Санкт-Петербургского университета (1885). С 1889 г. – приват-доцент, с 1897 г. – экстраординарный профессор этого вуза. С 5 февраля 1900 г. – адъюнкт по Историко-филологическому отделению Академии наук, в 1903 г. Был избран экстраординарным (в 1908 г. – ординарным) академиком. В 1904–1929 гг. – непреходящий секретарь Академии наук. В 1921 г. создал Центральное бюро краеведения и был его председателем до 1927 г. В 1930–1934 гг. руководил Институтом востоковедения АН СССР.
17. ПФАРАН, ф. 2, оп. 1 (1925 г.), д. 22, л. 29.
18. Бюллетень 1-го Крымского краеведческого съезда. – Симферополь, 1925. – № 1 (20 мая). – С. 1–4.
19. Известно несколько неудачных попыток собрать всекрымский краеведческий съезд. После провала созыва форума 20–23 сентября 1925 г. (на заседании организационного комитета было решено отложить созыв, переизбрать оргкомитет и определить новое время съезда), он предполагался на конец марта 1927 г., с последующим переносом на 5 мая 1928 г. На 18–20 марта 1927 г. в Симферополе планировался созыв сразу двух съездов – Общества по изучению Крыма и краеведческого, созываемого Крымским научно-исследовательским институтом (об этом см.: К созыву Краеведческого съезда // Красный Крым. – 1925. – 23 августа (№ 192 (1410)). – С. 5; Непомнящий А.А. Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2005. – (Биобиблиография крымоведения; Вып. 3). – С. 178–180; Отзыв Российского общества по изучению Крыма // Крым. – 1925. – № 1. – С. 58–60; Первый крымский краеведческий съезд // Там же. – С. 57–58; Полканов А. Необходим созыв общекрымского краеведческого съезда // Красный Крым. – 1927. – 19 февраля (№ 41 (1861)). – С. 3). Съезд ОПИК состоялся немного позже – 16–18 апреля того же года. С учетом представительства его вполне можно считать всекрымским краеведческим (подробнее см.: Севастьянов А.В. Десять лет на службе краеведения: Российское общество по изучению Крыма (1922–1932) / Под ред. А.А. Непомнящего; Центр памятниковедения НАН Украины и УТОПИК. – К.; Симферополь, 2010. – (Биобиблиография крымоведения; Вып. 13). – С. 87–91). Вместе с тем, очередной «всекрымский краеведческий съезд» все же был назначен на 5 мая 1928 г. Об это В.И. Филоненко сообщал И.Ю. Крачковскому в письме от 24 апреля 1928 г. (ПФАРАН, ф. 1026, оп. 3, д. 922, л. 248 об.). Съезд этот не состоялся. Зато 10–12 декабря 1929 г. прошел Второй съезд Общества по изучению Крыма, также имевший аналогичный статус (см.: Севастьянов А.В. Указ. соч. – С. 192–194).
20. Архив Российской академии наук (далее – АРАН), ф. 583, оп. 3, д. 1040, л. 3 об.
21. В местной периодической печати почти не упоминалось о 40-летию со дня учреждения Таврической ученой архивной комиссии. Выделим заметку в севастопольской газете, помещенную без подписи, где объективно показана роль А.И. Маркевича как организатора Общества (см.: Юбилей Общества истории, археологии и этнографии // Маяк Коммуны. –

1927. – 8 февраля (№ 31). – С. 3).
22. На самом деле 70-летие ученого отмечалось в 1925 г.
 23. Институт истории материальной культуры Российской академии наук, научный архив, рукописный отдел (далее – ИИМК РАН НА РО), ф. 2, оп. 1 (1928 г.), д. 37, л. 28–29 об.
 24. Там же, л. 30.
 25. Там же, л. 38–38 об.
 26. Григорий Петрович Вейсберг (1884–?) в 1927–1930 гг. – ректор Крымского педагогического института им. М.В. Фрунзе, доцент, преподавал социологию и педагогику, позже – историю России XIX в. (о нем см.: Научные работники Крыма: Справочник / Крымская секция научных работников; Сост. А.А. Танатар. – Симферополь, 1927. – С. 5).
 27. Вейсберг Г.П., Невский Л.Н., Опалов В.Г., Эрнст Н.Л. О задачах «Известий Таврического общества истории, археологии и этнографии» // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии (далее – ИТОИАЭ). – Симферополь, 1929. – Т. 3 (60). – С. III–IV.
 28. Эрнст Н.Л. Летопись археологических раскопок и разведок в Крыму за 10 лет (1921–1930) // ИТОИАЭ. – Симферополь, 1931. – Т. 4: К десятилетию власти Советов в Крыму. – С. 72–92; *ibid.* / Центральный музей Крымской АССР. – Симферополь, 1931. – 23 с.
 29. Цит. по сб. док.: Хранители исторической памяти Крыма: [Сборник неопубликованных протоколов заседаний Таврической ученой архивной комиссии – Таврического общества истории, археологии и этнографии] / Подг., вступ. ст. С. Б. Филимонова. – Симферополь: ЧерноморПРЕСС, 2004. – С. 296 (отрицательную рецензию на это издание см.: *Непомнящий А.А.* Про вивчення наукової спадщини кримських краєзнавців // Історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 119–121).
 30. Хранители исторической памяти Крыма... – С. 297.
 31. Там же.
 32. Российская национальная библиотека, отдел рукописей (далее – РНБ ОР), ф. 585, оп. 1, д. 3487, л. 25.
 33. ПФАРАН, ф. 729, оп. 2, д. 80, л. 7–8. О продолжении переписки ученых см.: *Непомнящий А.А.* З історії кримського краєзнавства в 30-і роки XX століття: За неопублікованим листуванням А.І. Маркевича // Краєзнавство. – 2005. – № 1/4. – С. 160–171.
 34. АРАН, ф. 518, оп. 3, д. 1040, л. 8–9.

***Непомнящий А.А.* Нові матеріали до історії Таврійського товариства історії, археології та етнографії**

Розглянуті невідомі сюжети історії кримознавства, пов'язані з ім'ям відомого діяча науки Миколи Львовича Ернста. До наукового обігу водяться нові архівні матеріали.

Ключові слова: Таврійське товариство історії, археології та етнографії, кримознавство, Микола Ернст.

***Nepomnyashchiy A.A.* New Materials to the History of Taurida Historical, Archaeological and Ethnographical Society**

The topics of history of Crimean studies in 20–30's of the 20th century, which were associated with the most significant scientist Nicolay Lvovich Ernst, have been revealed. The new group of archival documents has been implemented for the use of scholars.

Key words: Taurida Historical, Archaeological and Ethnographical Society, Crimean studies, Nicolay Ernst.

УДК 72.03(2 УК)«XIX-XX»**О.В. ХАРЛАН****«Щоденник з подорожі на Запорозжя»
С.А. Таранушенка як джерело
архітектурно-мистецтвознавчих досліджень
Дніпропетровщини**

У статті представлено архівний документ, автором якого є відомий український мистецтвознавець С.А. Таранушенко, йдеться про результати рятувальних досліджень об'єктів сакрального мистецтва Дніпропетровщини у 1928 р.

Ключові слова: Таранушенко С.А., Запорозжя, Дніпропетровщина, сакральне мистецтво.

У 2004 р. під час роботи в архівосховищах Києва автором даної публікації було виявлено цікавий документ, що зберігається у відділі рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Це щоденник відомого мистецтвознавця Стефана Таранушенка, написаний під час поїздки науковця в липні 1928 р. до Дніпропетровщини (точніше на Новомосковщину, територію колишньої Самарської паланки Вольностей Запорозьких).

Стефан Андрійович Таранушенко (21.12.1889 [Лебедин, Харківська губернія] – 13.10.1976 [Київ]) з 1910 р. навчався на слов'яно-російському підвідділі історико-філологічного факультету Харківського університету. За дипломну роботу «Іконографія українського іконостасу» отримав золоту медаль. Після закінчення навчання залишається на кафедрі історії і теорії мистецтв, де із захопленням вивчає українське народне мистецтво. З 1918 р. С.А. Таранушенка обрано доцентом історико-філологічного факультету Харківського університету. Трохи пізніше – з 1920 р. – він викладає в Українському інституті суспільних наук у Полтаві та в Харківській академії теоретичних знань. У 1924 р. захищає дисертацію, після чого очолює сектор мистецтв, керує аспірантами, викладає у Харківському художньому музеї.

Щороку С.А. Таранушенко організовував експедиції Лівобережною Україною, під час яких досліджував житлову й культову архітектуру, твори декоративного мистецтва. Разом зі співробітниками Музею українського мистецтва, він збирав експонати для фондів музею. Більшість досліджень було проведено на території Слобожанщини. Результати цих робіт друкувалися в наукових працях: «Старі хати Харкова» (1922), «Покровський собор у Харкові» (1923), «Мистецтво Слобожанщини» (1928), «Лизогубівська кам'яниця у місті Седневі» (1932).

Під час експедицій учений зі своїми помічниками й учнями виконував обміри пам'яток архітектури, фотографував мистецькі твори в церквах і монастирях. Із 1923 до 1932 р. він збирає величезний архів, що містить описи, фотофіксацію, аналіз пам'яток народного будівництва. На жаль,

невдовзі, у жовтні 1933 р., С.А. Таранушенка було звинувачено в українському націоналізмі, заарештовано й засуджено на 5 років без дозволу повернення до України після закінчення терміну заслання.

Лише через 20 довгих років Стефан Андрійович повернувся до Києва. На щастя величезний архів (принаймні більшу його частину) вченого вдалося зберегти після його арешту. Тому повернувшись митець присвячує дослідженню українського мистецтва й опрацюванню колишніх експедиційних пошуків більшу частину свого часу.

5 вересня 1958 р. С.А. Таранушенка було повністю реабілітовано.

Навіть після виходу на пенсію у 1963 р. дослідник продовжує наукову роботу. В 1976 р. було нарешті надруковано монографію, у якій учений висвітлив результати своїх досліджень, проведених під час численних експедицій Українським Лівобережжям. Над цією роботою С.А. Таранушенко працював майже 50 років, навіть численні заборони та перепони не завадили довести справу до завершення. «Монументальна архітектура Лівобережної України» відразу стала помітним явищем в українській мистецтвознавчій науці, залишаючись актуальною на довгі роки. Цього ж року вченого не стало. Поховано С.А. Таранушенка на Байковому кладовищі в Києві.

За своє нелегке життя вчений опублікував понад 70 наукових праць, присвячених народному мистецтву й архітектурі України.

Фрагменти з уміщеного далі документу вже друкувалися автором даної розвідки [1]. Але джерело заслуговує на повне висвітлення зі збереженням первинного тексту.

«Щоденник» є надзвичайно цікавим джерелом для дослідників – архітекторів, істориків, мистецтвознавців Катеринославщини. Він розкриває деякі цікаві фрагменти творчого шляху відомого мистецтвознавця на теренах указанного регіону.

Документ являє собою невеличкий зошит із пронумерованими сторінками, рукописним текстом і прорисами від руки. На двадцяти чотирьох сторінках викладено нотатки перебування С.А. Таранушенка на Дніпропетровщині та його досліджень з 21 до 26 липня 1928 р. Упродовж п'яти днів, які вчений перебував у Новомосковську, він разом зі своїми помічниками Дмитром, Федьком та Жолтовським, вивчали дерев'яну Троїцьку соборну церкву безпосередньо в м. Новомосковськ, дерев'яну Успенську церкву в передмісті Новомосковська (с. Воронівка), хати Новомосковська та Воронівки, а також споруди Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря поблизу Новомосковська (Миколаївський кам'яний собор). 26 липня 1928 р. група дослідників виїхала до Дніпропетровська, де відбувалася їх зустріч із Дмитром Яворницьким.

Обміри та результати досліджень двох дерев'яних церков, згаданих вище, опубліковано С. Таранушенком у його монографії [2]. Проте, в наведеному документі представлено всі робочі моменти мистецтвознавчих роз-

відок: опитування місцевих мешканців і церковників, обміри пам'ятки, збір іконографічних джерел тощо.

Дуже цікавий опис внутрішнього вбрання та начиння Троїцького собору (більшість якого до сьогодні не збереглася), його конструктивних особливостей, мистецьких властивостей дерев'яних прикрас. Дуже важливі моменти опису міркувань автора з приводу метроритміки та пропорційного аналізу споруди собору.

Опис деталей і загальної композиції храму з Воронівки має унікальне значення для мистецтвознавчої науки, оскільки ця споруда не збереглася до нашого часу. Завдяки фото, виконаним Павлом Жолтовським (відомим пізніше українським мистецтвознавцем; саме його згадує автор «Щоденника» серед своїх помічників) й аналізу Стефана Таранушенка, є можливість уявити якою була церква.

Цікавим джерелом є опис завершень Миколаївського собору (їх теж знищено під час перебудови собору на кінозал) у Самарському монастирі.

Автор щоденника збирав різні етнографічні матеріали для архіву й експозиції Музею красних мистецтв і старожитностей Харківського університету (на зберігання бралися найбільш цінні в культурному відношенні речі). В документі представлено список термінів новомосковського золотаря, якого відвідав мистецтвознавець, прізвиська місцевих мешканців, які допомагали у пошуку старовини й багато інших важливих матеріалів.

На наш погляд, архівний документ представляє надзвичайний інтерес не тільки для дніпропетровських науковців, але й для дослідників діяльності й життєвого шляху визначного українського науковця, яскравого представника української мистецтвознавчої школи – Стефана Андрійовича Таранушенка.

Уміщений документ подається мовою оригіналу зі збереженням стилістики, лексики та орфографії автора. Пунктуацію приведено до норм сучасної української мови. Авторські скорочення розшифровані у квадратних дужках. Загальноприйняті скорочення не розшифровувалися. Помилки й описки автора документа виправлені без застереження. Непрочитані фрагменти тексту позначені три крапкою у квадратних дужках

Додаток

Щоденник з подорожі на Запорозжя (Новомосковськ)

Липень 1928 року

21.VII. 1928. Троїцький собор. З розповідів старих людей виявилось, що 1887 р. старий собор було зовсім розібрано і закладено нові підмурки, а за проханням поміщика Алексеева до царя і за участю якоїсь ареол[огічної] Установи дозволили побудувати в центрі міста дерев'яну церкву з збереженням всіх старих особливостей. Проте по оповіданням будування не йшло добре. Старе дерево було цілком викинуте, а взято нове соснове, бруса квадратні і дуже

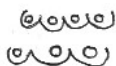
товсті (20–27 см). Всі старі зазначають, що стара центральна башта (верх) була вища, що стара була «стіжком», що старі бані були менш тісно поставлені, що побудування верхів викликало забруднення і майстри рубали верхи на землі, по мірі старих верхів, а потім розбірали, мітили і виносили на гору.

Огляд техніки – дуже чистої, надзвичайно правильної і тому дуже сухої і скучної; форми «арок» переконали, що дійсно від старого собору тут мало що лишилося. Обміри плану виявили теж велику його правильність і сухість.

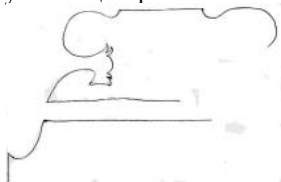
Перевірка стін показала, що вони – «по отвесу» – чого в старих цер[ковних] техніках ніколи не бувало.

Внутрішність: Центр – квадрат. На висоті другого (верхн[ього]) бруса четверик переходить у восьмирик, короткими одвітками, що знизу закінчуються плесковатим ▽. Верх стін обв'язано зв'язками, що лежать близько стін. Далі йде залом з прямокутними короткими і трапецеподібними великими сторонами. Залом зроблено цілком рівно, гладко, чисто і сухо. 1^й восьмирик, освітлений 4 великими вікнами, що поставлені внизу восьмирика. Восьмерик вгорі має кругом зв'язки. 2^й залом побудовано за тим же принципом, що і перший, але він довший і кут залому його мабуть близько до 1го. II восьмирик має теж не рівні сторони (1:2). Здається він невисоким почасти навіть присадкуватим. Він має 4 вікна і плоский великий плафон. З легким карнизи ком. Загальна тенденція – ширина і «тяжу тости» ніякої.

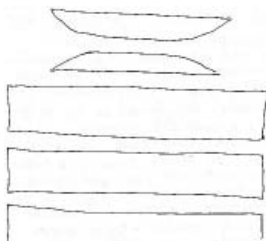
Три арки складаються з 2^х брусів, з них нижній обшито шальовкою

Арки широко спонукують центр боками

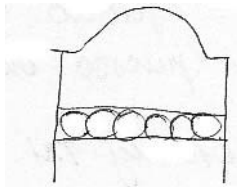
Четверть вітарна:

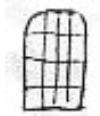
Західні кутки мають внизу «хори», дуже немочні.

Значно більш тягнуто рукава хреста. Низ стін вище дуба має форму 6-гранника, що плоскими трикутниками маленькими, а над ними коротенькі стінки, що мають внизу в плоскості стіни зв'язку профільовану викрutoкою та поличками.

Зв'язки мають стінки короткі пд. і пн. заломі. Залом запирань непомітно починається зі стін він круто підтягується вгору не багато звужуючи зруб стін. Його короткі стіни прямокутні, довші трапеції. Восьмерик невисокий. 2^й залом різко звужує башту, він близько вдвоє довший. Його короткі стінки слабо, але звужуються. Верхній восьмерик грає відносно стін (1:1^{1/2} наблизко) вгорі має зв'язки кругом, теж як і центр має широкий плафон. 3 пд.-захід і пн.-зах міжрукав'ями сполучається арками.

4 восьмериках по 4 вікна. В зах[ідній] стіні вгорі кругле, а нижче

Нижчі за всі попередні міжрукавні башти – найбільш вдалі по пропорціям. Особливістю їх конструктивною являється те, що в них вриваються центральний зруб, що закінчується дуже невдало вгорі перерізаючи заломі і нічим не закінчуючись перехід до залому в арочки з рукавними зрубамі ▼, що переходять безпосередньо в залом. Залом його короткі сторони мляко й непомітно дуже круто заломлено. Восьмерик перший просторий освітлено 2 вікнами його верх має кругом зв'язки. Стіни не мають зв'язки лише в одному надвірному кутку. 2^й залом вдвоє довший переходить у верхній восьмерик з 4 вікнами. Він теж губить висоту. Над ним підноситься третій залом закінчений маленьким плафоном.

Внизу в стінах тут 2 вікна.

Фасад. Визначається загалом грузькістю, що особливо підкреслюється (розлогими сводами, притвором, горизонт[альні] пояси) горизонтальною обшивкою, короткими прямими заломами (1^{шт}), широкими восьмериками, що поступово зменшують висоту в напрямку до верху, і важкими фальшивими ліхтарями.

Проте, все ж, східний фасад – значно стрункіший.

Єдине, що надає цікавості цій церкві, це – її 9 верхів з яких найнижчі під дах і відповідно мають стіни найнижчі, та восьмерик, 2^й залом дорівнюють-ся верху 1го восьмерика рукавів хреста.

Але центральна баня замало підноситься над рукавами хреста, і зі всіх майже точок вона закрита.

Найкраща точка – подіагоналі. І дуже неважна прямо по осі.

Карнизи – скучні. Можна бачити максимум 8 главок та їх частин.

Словом, на фасаді відчувається цікава ідея – слабо виконана.

В церкві хороший іконостас (біле з золотом), або точніше три іконостаси. Живопись здебільшого переписана, але кілька ікон не цілком замазані (Центр[альна] Мадона С[вят]ая Богор[одиця]. Цікава Давид-Христос: Церква Невіст).

4 різьбі елементи рококо і мідяні сосульки.

Вівтарик іконостас пізня агніровка («Отче наш» та «Вірую»).

Підпличанич[ий] ящик добрий – срібло з золот[ою] кахлею.

2 різьблені хрести 1826, 1844 р. (Христос –[...]).

Прехороший Христос на золотому тлі в пд.[-]зах. рукаві. В північному і йому парна Микола, але перемальована.

Ікона в дер[ер]яному] золотом шаті Бм. [?] Казакон «писаль Івань Норнецкій 1769 года».

Хорогве: Сія хоругва сооружена заперевалянскими молодцами старанием Кондрата Бондаренко 1902.

21.VII 1928 Новомосковск. Передмістя Воронівка (вечером). Церква має нову дзвіницю і перебудову західного рукава. Певно змінено також обшивку (горизонтальна), а також дахи. Внутрішність же добре зберегла стару структуру. Вона має два восьмерики і вгорі закінчається зрізаною пірамідою високо тягнутою. Оформлення всередині взагалі дуже добре. Непогані «арки» лише з'єднуючи бруси повирізувано. Зв'язки профільовані, але без різьби. Знято знімаю фасада з пд.-сх. точки.

22. VII 1928. Новомосковськ ранком відвідали Самарський собор, мурований. Його центр – квадрат, перекрито парусами та восьмигранним барабаном. Рукава перекрито коробом, откритим в центр[і] фасад[у], знято двічі. Дзвіниця ампірова, низ чотирохкутний з рустами колонками і фронтонами, має проход-браму через низ, а два верхні поверхи – циліндричні і закінчуються шпилем.

Розшукали у Махна Миколи Йосиповича фотографію старого Новомосковського собора. Безперечно новий далеко відбігає в пропорціях. Коли стати на точку, з якої знято цю стару церкву, орієнтуючись на низ, то верхи виглядатимуть цілком інакше.

Хлопці доміряли хату, що розпочали мірять 20го і яку я одібрав, бо йшла усилено зпуск точок у банях

Жолтовськ проявляв

Сьогодні, крім Самари, я Perezняв стару фотографію, і наново в церкві.

Ковальчук Ф. 20/VII Ув'язав плани вітварів і наложив восьмерики трьох верхів

21/ VII Спускав висоти двох бань і наложив план крім центра

20/ VII Спускав точки в центрі

19/ VII Міряли план

18/ VII Провіска [...]

23/ VII 28. [...] де про[во]дився – Кам'янка – Єлизаве.

Подгородня | Н. Николаївка

Обухівка | Крестополья

Спаське | Прав[ий] берег Дніпра

Петриківка | Дніпро-рен. [?] район

Чаплинка

23/ VII Перекрий попередніх двох башт і для тих [...] і побудовано одну башту для П[...] Федька.

Два перекрої побудував і план хати. Дмитро вранці брав проміри за фотографував 3 хати і проявив їх Павло [...]

Були у золотаря [...]

24/ VII Новомосковськ. Закінчив Федько міряти центр і викреслив подовжни перекрій двох башт.

Купив і відправив до Х[аркова] 4 глечика, 2 миски і качку.

Послав міряти ц[еркву] Воронівки, що її і почали.

Зняв у ц[церкві] хрест великий (здається 1^{1/2} довжини в вишину) 1791 р., маленький, та дароносицю.

Церква в центрі витягнута восьмигранна з дуже короткими кутовими сторонами. З рукавами він сполучається арками, зтягнутими двома брусами; Бруси – неросжаті. Рукава в центр входять деревинами через одну. З входа в центр зразу дві і центр і обидва рукава.

Арки добре нарисовані і багато додають стрункості.

Вгорі стіни зтягнуто зв'язками. Зв'язка понад довгими стінами лежать близько і з-за них видно виходять з стіни. Короткі ж лежать далеко від стін. 1^й залом в широких стінах гладко і гостро підіймаються вгору. В коротких стіна залом боки мають заглиблення, і вони взагалі утворюють накруще-

ну криву площу. Короткі площі звужаються небагато. Восьмерик невисокий супроти прольоту ширини. Верх восьмерика зтягнуто зв'язками, як і в стінах. Вікна при основі четверо. Другий залом вдвічі довший за 1^й і мабуть рівний 1^{му} восьмерику. Його короткі стіни – прямокутники. А довгі стіни різко звужуються і 2^й восьмерик вже стіни має 1:1^{1/2} відношень. Цей восьмерик низьким здається він має теж 4 вікна. Над ним короткий, некрутий залом і далі зрізана піраміда з денцем. Останні дві часті здається мають каркас і вироблені з прибитих до каркасу дошок.

Цілий низ, мимо певної сухості в гранях, дуже тягнутий. Причому високість низ стін з 1^м заломом і сам верх особливо підкреслюють.

Бокові рукава (крім західного, перебудовано). Коли стоять в них здаються нижчими, ніж коли на них дивитися з центра або протилежного рукава (арка сильно підвищує [...] хвилястою загостреною лінією). Перекрито рукав коробчатопоподібним склепінням, в нього врзається похила площа з піддвірної стіни і короткі трикутники коротких стінок шостигранника плану. Довжі стіни

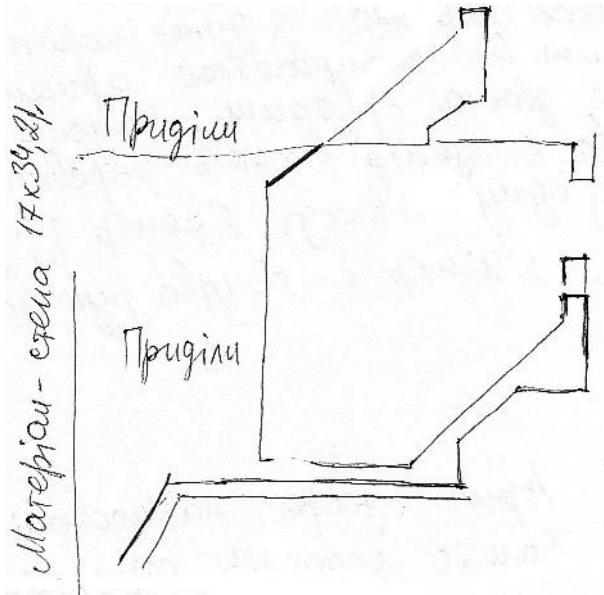
мають вікна в 2 яруси, а над дверима.

Вікна – прямокутні, двері також.

Стіни в рукавах мають ясно виявлений нахил стін до середини, а центр – дуже мало.

Крито плескою стелею, низькі [...]

Зовні церква суховата і скучновата. Стрункість низу скрадають притвори. Скучні особливо верх восьмерика та глухий широкуватий лихтар. Не додає гарного і горизонтальна гладка обшивка, скучні пропорції вікон.

Можливо пізніші круглі вікна теж надають до певної сухості. Взагалі, внутрішність далеко цікавіша.

Обшивка: низ (менше метра) простовічна, а вище позелена.

Байцман – кусачки

Хлапцанки – плоскогуб

Бекцанки – круглоб

Цейзен –

Басьма – форма шаблон

Табер – після натілка обролля

Грабштухель узької лінії

Бавштихель широкої лінії

Поліреза – сталені поліровальні інструменти

Пунцін – ударник

Лобзик

Срубстак – тиски

Калнець

Фифка, фатка

Кепфáрник – Керник – пробивач дірок
 Корцанка – пінцет
 Обцелідра – ремінь для витирання поліреза
 Одбар, обділ – сірчані з відбою
 Прирочь – мідь, срібло і бура в вуглі
 Чистка Крásберст – мірка д міді
 Шáльки – віси
 Єнгус – форма куди вливають розпл[авлене] срібло

Хати: Найновіші – глиняні з масою соломи, криті соломою й очеретом. Старіші (літ 30) будиночки – криті гонтою, але на них мода скоро пройшла. Найстаріші будови, оповідають були рублені. На Воронівці зустрів комору рублену з не дуже товстого дерева; замок:

більшість же хат – на стовпах, верх, кілька вінців – окіп рублено з великими підкосами. І на причілку дах сильно винесено на останніх стінах крокви, – до підкрової прямо пришиті. Часто зустрічаються хати, що дах у них підперто стовпами (див. фотогр[афію]) і іноді він значно вище хати, що осіла, – тоді одержується ніби піддашок зашито вгорі шальовкою. Криється хата з острішками на кутах, має майже завжди вгорі відокремлений гребінь.

Часто верхи доволі високі. В одній хаті (золотаря) хата має подвійне вікно, як на галицько[-]підміських хатах. Новіші хати іноді бувають дво-спаднеті.

Вікна, звичайно, великуваті. Обмазані, білені з синькою.

Форм собора

Протод'якон Соборн[ої церкви] Білановський Григорій Степанович.
 Микола Йосипович Махно – Січова вул., Новомосковськ.

Цікаві церкви:

Орловщина

Скит

Воскресенівка [закреслено С.А. Таранушенком – *авт.*]

Піщанка

Воскресенівка

Перещепино

Ігринь-Одинковка

Наличники – «ампірові» – з піврозерами та трьоруки.

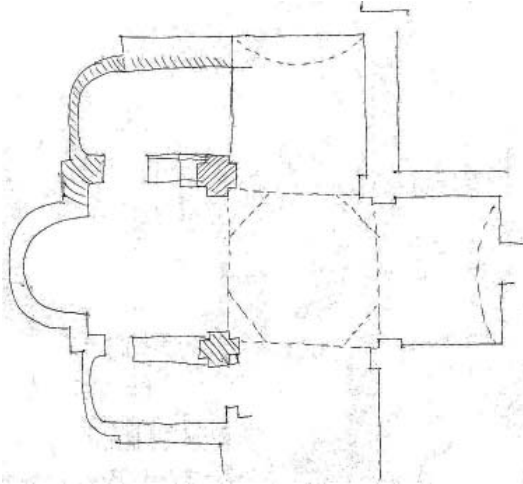
Знімка старого собора у Костиця.

Дзвіниці Краснощокова.

Алексєєв – генерал: по іменн[ому] указу.

(Пихуш) Пику – підрядчик. Майстера головного убило під час роботи.

Вінець зводили по остаткам Старого, бо без цього її не могли вивести і Махно твердить, що майстри з трудом справлялись з завданням. Його дядько був ризарем. Були тертя між духовенством і титарем. Духовенство хотіло мурований. Будували років три.

Дзвін. 1828 1782 Церква

Вівтар має форму чотирьохкутника з апсидою. Апсида крита конхою, а чотирьохкутник коробом.

Приділи перекриті складним склепінням, в основі короб. пд.-пн, зі сходу йде конха і розпалубка від арки, що сполучає приділ вівтаря. Зовні вівтар крито просто коробом з врзкою від вівтарної стіни. Так само коробом крито рештки рукавів. Центр-квадрат арками і 4 плоскими парусами переходить в рівносторонній восьмирік, над вікнами він має поясок і вгорі закінчається гранчастим склепінням. Баня нахрест, пілони стягнуто тирами залізними.

Зовні ліхтар дерев'яних примітивний.

В церкві – рококо (парадного) дарохранительница в кілька ярусів і кріселки двох панів (як оповідав монах) було вивезено гарбу повну (так, що ледве коні повезли).

В трапезній мурований є бібліотека, архів і тут ще кілька мідних чеканених (рококо і ампір) іконних шат, два хрести кіпарисові різьблені низькі. В церкві

хороший іконостас і кілька дуже хороших (18 в.) ікон, а одна – московського письма (Микола). З Українських найбільш цінна – Богородиця (коронована з віночком) прекрасного декорованого письма – в Кіюті, в церкві на стіні.

Дуже добрий «Кош» з великими квітами на кофейному тлі.

В церкві чимало народних пізніх геометричних килимів – загалом, монастир потребує перегляду майна і певну частину його необхідно взяти під охорону і обліка, або до Музея [...]

[...] Закінчено побудування наземного плану у с. Воронівка і взят обміри висот;

26.VII. 1928 Видано Федькові 1 крб. | Виїхали з Новомосков.

---- Дмитрові 2 крб. | до Дніпропетровська в 6 г. ран.

Виїхали з Дніпропетровська до Кременчуга в 1 г[одині] дня пароплавом – Був у Яворницького, розповів йому про Самарський собор (Приходив Суслів) і намітили мірять: Перещепину, Петриківку:

Третю Воскресенівську просив вислати обміри Кодацької церкви.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського
ф. 278, № 1351, арк. 1–24

Джерела та література

1. Козацький Троїцький собор: Архітектурна перлина України. До 230-річчя побудування: Архітектурно-історичний нарис. Бібліографія / Упор.: І. Голуб, О. Харлан. – Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2008. – 32 с.
2. Таранушенко С.А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. – К.: Будівельник, 1976. – 336 с.

Харлан А.В. «Дневник из путешествия на Запорожье» С.А. Таранушенко как источник архитектурно-искусствоведческих исследований Днепровщины

В статье представлен архивный документ, автором которого является известный украинский искусствовед С.А. Таранушенко. В документе говорится о результатах спасательных исследований объектов сакрального искусства Днепровщины 1928 года.

Ключевые слова: Таранушенко С.А., Запорожье, Днепровщина, сакральное искусство.

Kharlan O.V. “Diary of a trip to Zaporizhzhya” by S.A. Taranushenko as a source of architectural and art research of Dnipropetrovsk region

The archive document of authorship of the famous Ukrainian art critic S.A. Taranushenko is presented in this article. The results of the saving expedition of the sacral art objects of Dnipropetrovsk region are told in the document.

Key words: Taranushenko S.A., Zaporizhzhya, Dnipropetrovsk, sacred art.

Розділ VI

ІСТОРИЧНЕ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО

УДК 726.825:726.84:7.025.4:355.48

Д.В. КЕПІН

МУЗЕЙ-МЕМОРІАЛ «БУКРИНСЬКИЙ ПЛАЦДАРМ»

У статті розглянута історія створення архітектурно-меморіального комплексу (с. Балико-Щучинка Кагарлицького району Київської обл.), який увічніює подвиг радянських військ у період Великої Вітчизняної війни радянського народу 1941–1945 років під час форсування Дніпра і створенні Букринського плацдарму в 1943 р. Розглянуті події, яким присвячений меморіал. Проведений аналіз сучасного стану збереженості музейного комплексу. Подано відповідні рекомендації.

Ключові слова: меморіал, плацдарм, збереження, Велика Вітчизняна війна радянського народу 1941–1945 років.

Серед об'єктів культурної спадщини вирізняються пам'ятки історії. У свою чергу дослідники такі пам'ятки поділяють на 2 групи: нерухомі та пам'ятні знаки [1].

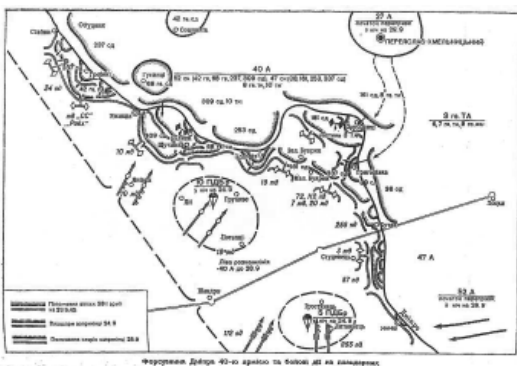
Пам'ятки монументального мистецтва, які увічніюють події, пов'язані з подіями Великої Вітчизняної війни радянського народу 1941–1945 років, споруджені в Україні у багатьох населених пунктах. Нині багато з них потребує проведення реставраційних та інших видів робіт, які б продовжили їхнє життя. Також трапляються випадки пошкодження меморіалів і монументів. Ще під час війни 1 квітня 1944 р. була видана Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про благоустрій могил і увічнення пам'яті воїнів, які загинули в боротьбі за визволення і незалежність Радянської Батьківщини». Відомий російський архітектор, професор О.А. Швидковський свого часу зауважив:

У пам'ятках та меморіальних ансамблях виразно виявляється сучасне ставлення до минулих подій, дається певна оцінка історичних фактів. Історичний досвід завжди слугує сучасності, проте розуміння цього досвіду і мети його використання різні [2].

Серед комплексів, які увічніюють подвиг радянських воїнів Воронезького фронту (з 20 жовтня

1943 р. 1-го Українського, командувач – генерал армії М.Ф. Ватутін) під час форсування Дніпра й створення Букринського плацдарму, є меморіал у с. Балико-Щучинка Кагарлицького району Київської обл., відкритий 3 травня 1985 р. [3].

Тож, метою даної статті є розгляд історії створення й сучасного стану цього музейного комплексу. Необхідно також зупинитися на подіях, яким присвячений меморіал.

Карта-схема бойових дій на Букринському плацдармі 23–29 вересня 1943 р. За К.С. Москаленком (1979, 1984).

Між військовими істориками досі точаться дискусії про межі території, яка отримала назву «Букринський плацдарм», а також характер військових подій, зокрема місць і кількості переправ під час форсування Дніпра, склад і чисельність військ із обох боків, утрат тощо. В цьому відношенні виключний інтерес становлять мемуари безпосередніх учасників тих подій, зокрема маршала Радянського Союзу, двічі Героя Радянського Союзу К.С. Москаленка (1902–1985) (тоді генерал-полковника, командувача військами 40-ї армії; з 27 жовтня – командувача 38-ї армії); генерала-майора танкових військ запасу, Героя Радянського Союзу К.О. Малигіна (1905–1990) (тоді командувача 9-го механізованого корпусу 10-го танкового корпусу 3-ї гвардійської танкової армії); генерал-лейтенанта танкових військ у відставці, Героя Радянського Союзу М.К. Шапошнікова (1906–1994) (тоді полковника, командувача 178-ї танкової бригади 40-ї армії) [4].

Створення Букринського плацдарму було складовою наступальної операції радянських військ «Битва за Дніпро» (серпень–грудень 1943 р.), метою якої було визволення від німецьких військ Лівобережної України та форсування Дніпра. Крім військ Воронезького фронту, в операції брали участь підрозділи Центрального (з 20 жовтня – Білоруського, командувач – генерал армії К.К. Рокосовський), Степового (з 20 жовтня – 2-й Український, командувач – генерал армії І.С. Конев), Південно-Західного (з 20 жовтня – 3-й Український, командувач – генерал армії Р.Я. Малиновський) і Південного (з 20 жовтня – 4-й Український, командувач – генерал армії Ф.І. Толбухін) фронтів. Битва за Дніпро поділяється на 2 етапи: серпень–вересень і жовтень–грудень 1943 р. [5].

Щоб зупинити наступ радянських військ, А. Гітлер 11 серпня 1943 р. видав наказ про будівництво «Східного валу» («Ostwall») – стратегічного оборонного рубежу, який на осінь 1943 р. проходив уздовж лінії р. Нарва –

Обговорення проекту скульптурних композицій меморіалу в художній майстерні В.І. Зноби. Фото з архіву Київської обласної організації УТОПІК. 1982 р. Перший ліворуч – В.І. Зноба, поруч – Б.В. Колосок, на передньому плані, у центрі П.Т. Тронько.

Псков – Вітебськ – Орша – р. Сож – середня течія Дніпра – р. Молочна.

12 серпня 1943 р. радянська Ставка Верховного Головнокомандуючого (далі – СВГК) дала завдання військам Воронежського фронту після розгрому німецьких військ у районі Харкова, розвиваючи наступ у напрямку Полтава–Кременчук, вийти до р. Дніпро та заволодіти там переправами. Вихід до Дніпра з'єднань фронту планувався на 26–27 вересня, а головних сил загаль-

новійськових армій – на 1–5 жовтня.

Розпорядженням СВГК 6 вересня 1943 р. було змінено напрямок наступальних дій Воронежського фронту, кінцевою метою яких тепер було оволодіння та звільнення Києва. Згідно з указівками СВГК, заступник Верховного Головнокомандуючого маршал Радянського Союзу Г.К. Жуков і командувач Воронежським фронтом генерал армії М.Ф. Ватутін розробили план наступальної операції на Київському напрямі. Як свідчить К.С. Москаленко (це підтверджується наведеними у його спогадах архівними документами), виходячи з конкретної ситуації, яка склалася на фронті, 19 вересня М.Ф. Ватутін дав бойове розпорядження командармам 3-ї гвардійської танкової армії, 38-ї армії та 40-ї армії вийти до р. Дніпро не пізніше 22 вересня 1943 р.

У районі букринського закруту, що в 80 км південніше Києва, форсувати Дніпро належало військам 40-ї та 3-ї гвардійської танкової армій (командувач – генерал-лейтенант танкових військ П.С. Рибалко). Також у цьому районі брали участь в операції частини та з'єднання 27-ї та 47-ї армій [6]. Назва «Букринський плацдарм» дана за назвами сіл Великий та Малий Букрин (Миронівський район Київської обл.), які розташовані за Дніпром, на захід від сучасного м. Переяслав-Хмельницький і на південний схід м. Ржищев (Кагарлицький район Київської обл.), де р. Дніпро круто завертає на схід, створюючи великий виступ – власне «букринський закрут» [7]. На основі аналізу спогадів учасників боїв на Букринському плацдармі й аналізу військових карт, вважаємо, що під поняттям «Букринський плацдарм» розумілася територія, до якої входило декілька населених пунктів сучасних Миронівського, Кагарлицького райо-

нів Київської обл. та Канівського району Черкаської обл.

У другій половині 21 вересня з партизанами 8-го з'єднання партизанських загонів ім. В.О. Чапаєва (командир І.К. Примак), який діяв із червня 1943 р. на ділянці між Ржищевим і Канєвим, зустрілися передові частини 69-ї гвардійської механізованої бригади 9-го механізованого корпусу. Наприкінці дня розпочалося форсування Дніпра. В ніч проти 22 вересня було зайня-

Пам'яткоохоронний знак давньоруського городища Чучин на території меморіалу.

те с. Зарубинці. Одночасно частини 40-ї та 3-ї гвардійської танкової армії захопили с. Григорівку. Це поклало початок створенню Букринського плацдарму. За підписом К.С. Москаленка, начальника штабу 40-ї армії генерал-майора Батюні та члена Військової ради 40-ї армії генерал-майора К.В. Крайнюкова, 23 вересня 1943 р. було направлено «Бойове донесення командування 40-ї армії Військовій Раді Воронежського фронту про вихід частин і з'єднань на лівий берег Дніпра та форсування ріки на окремих ділянках у районі Стайки та Ржищева південніше Букрина». Тут, зокрема, повідомлялося:

47-й стрілецький корпус вийшов на лівий берег р. Дніпро. 253-я стрілецька дивізія однієї стрілкової роти форсувала р. Дніпро у районі Балико-Щучинки, двома стрілковими ротами у районі Ходорова й опанувала цими пунктами.

У своїх спогадах М.К. Шапошников зазначає, що на правий берег Дніпра в районі Балико-Щучинка 26 вересня переправилися перші 5 легких танків із командиром танкової роти Ф.З. Шаріповим зі складу 183-ї бригади, якою командував майор М.В. Ковальов. Остаточо заволодіти с. Баликою вдалося тільки наприкінці 30 вересня. У ніч проти 24 вересня північніше та південніше Канєва було здійснено невелике десантування 3-ї повітрянодесантної бригади та підрозділу 5-ї повітрянодесантної бригади [8].

На одному з поромів у район Ходорова 26 вересня переправилися К.С. Москаленко, П.С. Рибалко, К.В. Крайнюков, генерал-майор танкових військ С.І. Мельніков (член Військової ради 3-ї гвардійської танкової армії), а також невелика група офіцерів оперативних і розвідувальних відділів.

Станом на 30 вересня плацдарм мав у довжину 11 км, у глибину – 6 км (за Р.Г. Нестеровим; за даними К.О. Малигіна, загальна площа плацдарму сягала 80 км). Німецькі війська були зосереджені на п'ятдесятип'ятикілометровій ділянці правого берегу Дніпра від Ржищева до Канєва й складали 10 дивізій, з них 5 танкових і 2 моторизовані. Зазначимо, що бої за втримання плацдарму були дуже виснажливі та кровопролитні. Окремі населені пункти і висоти

Пам'ятний знак при вході до меморіалу.

А.Г. Кравченко, рельєф місцевості не дозволяв використовувати танки й артилерію [9]. У даному контексті доцільно навести думку К.К. Рокосовського:

15 вересня після нетривалого бою війська Черняховського визволили Ніжин. Шлях на Київ був відкритий <...> Ми могли нанести удар у фланг ворожому угрупованню, яке вело бої проти військ правого крила Воронежського фронту й стримувало їх просування. Тим самим ми не дали б ворогу відводити війська за Дніпро, сприяли б просуванню сусіда, можливо спільними зусиллями нам вдалося б оволодіти Києвом. Моя пропозиція обговорювалася, проте не була прийнята [10].

Зважаючи на невдалі спроби наступу з Букринського плацдарму, 24 жовтня 1943 р. Ставка ВГК дала директиву представнику СВГК Г.К. Жукову та М.Ф. Ватутіну про перегрупування військ 1-го Українського фронту, в т.ч. 3-ї гвардійської танкової армії. Перегрупування 3-ї гвардійської танкової армії розпочалося таємно від ворога в ніч з 25 на 26 жовтня. Як це відбувалося, згадував П.С. Рибалко:

У цілях потайливості відходу танкового з'єднання з букринського плацдарму та перекидання його у новий район зосередження, були прийняті заходи ретельного маскування. На плацдармі були залишені КП з'єднання та декілька радіостанцій. Усі вони продовжували свою звичайну роботу, дезінформуючи противника. Замість знятих із займаних позицій танків на вогневих позиціях побудували макети з дерева та землі. На вогньових позиціях були зроблені макети гармат. Рух танків і автомашин у бік майбутнього маршу дозволявся тільки в нічний час, зі збереженням світломаскування. Ретельне маскування відбувалося й у районі нового зосередження. Нельотна погода в дні нашого перекидання сприяла збереженню в таємниці підготовки нового наступу. Прийнятими заходами ми обдурили противника, змусивши його авіацію впродовж тижня бомбардувати наші залишені позиції.

Про цю операцію також інформує К.С. Москаленко:

Щоб приховати від противника відхід з букринського плацдарму на північ танкової армії й артилерії підсилення, 40, 27 і 47-а армія виготовили та розставили у своїх смугах оборони велику кількість макетів танків і гармат. Зроблено це було настільки майстерно, що по скупченню цих макетів ворожа авіація й артиле-

декілька разів переходили з одних рук до інших.

СВГК відводила Букринському плацдарму стратегічне значення в оволодінні Києвом. У жовтні 1943 р. двічі були спроби наступу радянських військ (12–15 і 21–23 жовтня), але вони успіху не мали. Військам не вдалося прорвати міцну оборону противника. Як зазначали К.С. Москаленко, П.С. Рибалко, К.О. Малигін, М.К. Шапошніков,

рія старанно завдавала ударів аж до переходу наших військ у наступ на північ від Києва. До цього моменту й радіостанції частин, що відійшли, працювали з тим же навантаженням на попередніх місцях дислокації.

Командувач фронтом 25 жовтня о 18.30 дав наступний наказ 3-й гвардійській танковій армії: «З насуванням темряви 25 жовтня почати виведення частин з букринського плацдарму на східний берег річки Дніпро й зосереджуватися до кінця 30 жовтня північніше міста Києва, у районі Лебедів Хутір, Вища та Нижня Дубечня, Сваром'є, за готовності розпочати переправу через Дніпро». Ще з 2 до 13 жовтня у районі с. Козинці інженерні частини та підрозділи 3-ї гвардійської танкової армії під керівництвом військового інженера 1-го рангу А.В. Топальського збудували низьководний пальовий міст довжиною 635 м, при глибині річки 6–8 м, під вантажі до 30 т. У ніч проти 27 жовтня почали рух з'єднання танкової армії на Лютізький плацдарм (30 км північніше Києва). О 5 годин ранку 28 жовтня мостом були переправлені всі танки та самохідно-артилерійські установки армії, а також інше спорядження, особистий склад і 13-а артилерійська дивізія [11].

Отже, Букринський плацдарм став допоміжним у Київській наступальній операції (3–13 листопада 1943 р.), проведеної військами 1-го Українського фронту з Лютізького плацдарму, який почав створюватися в ніч проти 26 вересня під час форсування Дніпра у районі с. Лютіж передовими частинами 167-ї та 240-ї стрілецьких дивізій 38-ї армії (командувач генерал-лейтенант Н.Є. Чибісов). Успішному створенні цього плацдарму сприяли також дії 5-го гвардійського танкового корпусу (командувач генерал-лейтенант танкових військ А.Г. Кравченко).

На Букринському плацдармі залишалися 40-а армія (командувач генерал-лейтенант П.Ф. Жмаченко) та 27-а армія (командувач генерал-лейтенант С.Г. Трофименко). З 1 листопада вони перейшли у наступ.

Головного удару було завдано 3 листопаду з Лютізького плац-

Скульптура воїна.

дарму, результатом якого стало звільнення Києва від німецьких загарбників 6 листопада. 7 січня 1944 р. були звільнені Ржищев і Кагарлик, а 10 січня військами 40-ї армії зайнято с. Уляники [12].

За самопожертвування та героїзм, проявлені під час форсування Дніпра й у боях на обох київських плацдармах станом на 1 березня 1944 р., 2438 воїнів усіх родів військ Центрального (Білоруського), 1-го, 2-го та 3-го Українського фронтів були удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

За полковником Н. Єрьомініним на початок Київської наступальної операції чисельний склад 1-го Українського фронту становив 404315 чоловік [13].

В узагальнюючому виданні російських істориків наводяться наступні дані: на 10 вересня 1943 р. Воронезький фронт мав 338870 людей, на 10 жовтня 1943 р. – 411686 людей, на 31 жовтня 1-й Український фронт мав 398682 людей, на 15 листопада 381893 людей [14]. В іншому виданні наведено такі цифри: на Букринському плацдармі станом на 12 жовтня 1943 р. Воронезький фронт мав 185960 чоловік. Після 24 жовтня безповоротні втрати (загиблі) склали 6498 чоловік, санітарні втрати (поранені) 21440 чоловік; усього – 27938 чоловік [15]. Поширеними у військової літературі 1960–1980-х років були наведені шойно дані станом на 1 листопада 1943 р. щодо кількості військ із обох боків. Так, київське угруповання німецьких військ у смузі 1-го Українського фронту мало 33 дивізії, що нараховували бл. 500 тис. чоловік, а 1-й Український фронт становив 663 тис. чоловік [16].

Наведемо дані вітчизняних істориків. Згідно І. І. Дерейка, документами зафіксовано втрати частин 1-го Українського фронту під час форсування Дніпра та в боях за плацдарми до 30 вересня. Вони становлять 177504 особи, а за час Київської наступальної операції – 30569 осіб. Включаючи цивільне населення дослідник припускає втрати бл. 417 тис. осіб. Згідно даних М.В. Ковалю, на Букринському плацдармі загинуло бл. 240 тис. солдатів і офіцерів. Одночасно він вважає, що під час форсування Дніпра та боїв на київському напрямі загинуло 417 тис. солдатів і офіцерів. Подібної точки зору дотримується також В.Ю. Король [17]. О.Є. Лисенко у своєму дослідженні наводить кількість загиблих на Букринському плацдармі в 40 тис. осіб. А колишній директор Музею бойової слави у с. Балико-Шучинці (нині голова сільради) М.Д. Берест, спираючись на архівні матеріали, вважає, що під час створення Букринського плацдарму загинуло щонайменше 150 тис. осіб [18]. Зазначимо, що наведені цифри не є остаточними. Дослідження у цьому напрямі тривають.

Уже в 1950-х роках Генеральний штаб Міністерства оборони СРСР запропонував спорудити монумент, котрий увічнював би подвиг радянських військ під час форсування Дніпра й створенні Букринського плацдарму. В червні 1960 р. цьому питанню було присвячено засідання Ради Міністрів УРСР та партійного керівництва республіки. 13 серпня 1974 р. уряд УРСР розглянув кон-

кретно питання про спорудження «Монумента на честь подвигів радянських воїнів у боях при форсуванні Дніпра та на Букринському плацдармі» з відповідною постановою. Спорудити архітектурно-меморіальний комплекс вирішено було на околицях с. Балико-Щучинка, в районі висоти 195,7.

Одночасно з цими подіями, секція воєнно-історичних пам'яток Республіканського

Правий горельєф.

правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (далі – УТОPIK) до 30-річчя перемоги підготувала пропозиції щодо створення Поясу Слави міста-героя Києва [19].

Проектування комплексу доручили скульптору, народному художнику УРСР В.І. Знобі (1929–2006), архітекторам – заслуженому архітектору РРФСР Ю.П. Платонову, С.А. Захарову, В.О. Корневу. Військовим консультантом виступив полковник В.В. Білодід. Як згадував В.І. Зноба, під час роботи над створенням скульптур, яка тривала 13 років, він зустрічався з учасниками подій на плацдармі. В 1996 р. скульптору за виконання цих робіт була присуджена Національна премія ім. Т.Г. Шевченка. В обговоренні проекту створення ансамблю безпосередню участь брав академік АН УРСР П.Т. Тронько (1914–2011) (тоді Голова УТОPIK) (рис. 2). Частково фінансування комплексу здійснювалось коштом УТОPIK.

На урочистому відкритті меморіалу був присутній учасник тих подій, Герой Радянського Союзу, колишній командир батальйону з політичної частини 11-ї мотострілецької бригади 40-ї армії О.К. Болбас [20].

26 жовтня 1993 р. Представником Президента України в м. Києві та 28 жовтня Представником Президента України у Київській області було затверджено «Положення про пояс Бойової слави міста-героя Київ». До нього включений і Музей-меморіальний комплекс «Букринський плацдарм». Згідно Указу Президента України від 14 травня 2008 р. цьому музею надано статус національного [21].

Пагорб, на якому споруджено меморіал, є частиною решток давньоруського городища Чучин XI–XIII ст., дослідженого в 1961–1965 роках археологічною експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом В.Й. Довженка (рис. 3). У третьому залі «Стародавні східні слов'яни. Київська Русь. Середньовічна епоха» Музею археології Інституту археології НАН України експонується реконструкція – діорама «Давньоруська фортеця Чучин на Дніпрі», створена художником О.В. Казанським. Також у районі меморіалу знайдено артефакти, датовані пізнім енеолітом аби

Лівий горельєф.

добою бронзи, скіфським часом, ранньослов'янським часом (зарубинецька культура).

Територія пагорбу включена до Ландшафтного заказника місцевого значення «Ржищівський». Заказник займає площу 1712 га у Кагарлицькому районі [22].

24 липня 2011 р. автором даного дослідження проведено обстеження стану збереження меморіалу. Бронзові скульптурні групи

«Атака» (висота 5,2 м), обидва горельєфи (висота кожного 3 м), скульптура воїна з прапором (висота з постаментом 33 м), яка є домінантою усього комплексу, схема бойових дій на плацдармі, відлита з чавуну, викарбувані прізвища загиблих на плитах, фігура співця-бояна, що завершує композицію, потребують очищення від наслідків негативного впливу атмосферних опадів. На лівому горельєфі зображений заступник командира 1850-го винищувально-протитанкового полку 40-ї армії капітана В.С. Петрова (1922–2003) (пізніше генерала-лейтенанта, двічі Героя Радянського Союзу), який проявив героїзм під час зайняття висоти 23 вересня 1943 р. у районі с. Балико-Щучинки. Постамент монумента потребує зміцнення, так само, як і деякі архітектурні елементи меморіалу, що облицьовані гранітом. Елементи з граніту теж необхідно очищати (рис. 4–8) [23].

Загалом, територія комплексу потребує упорядкування. Необхідно замінити недіючі пошкоджені ліхтарні стовпи, зміцнити чи замінити головні дерев'яні сходи, поновити вічний вогонь. Бажано провести інженерно-геологічну оцінку стану пагорбу, адже води Канівського водосховища розмивають берег, що загрожує зсуву одного зі схилів пагорбу (періодично відбувається бічна ерозія). Всі ці заходи можливі лише при належному державному фінансуванні.

За даними П.Т. Тронька та Г.І. Серебрякова, на території меморіалу в спільній могилі поховано 3007 радянських воїнів, серед них – 112 Героїв Радянського Союзу. В інших джерелах наводяться дані про понад 2 тис. похованих, у т.ч. чотирьох Героїв Радянського Союзу. До сьогодні проводяться перепоховання щойновиявлених останків загиблих. Одне з найбільших відбулося 19 жовтня 2009 р. [24].

У м. Переяслав-Хмельницький із 1975 р. діє музей-діорама «Штурм Дніпра в районі Переяслав-Хмельницького і створення Букринського плацдарму». Вона розташована у Вознесенському соборі XVIII ст. Автори діорами – художники студії ім. Грекова М.Т. Мальцев і М.С. Присєкін відтворили бій біля с. Григорівка [25].

З метою поліпшення відвідання меморіального комплексу з Києва необхідно налагодити регулярне автобусне сполучення із с. Балико-Щучинка. Можна було б організувати одноденну екскурсійну поїздку з одночасним відвідуванням Національного музею-заповідника «Битва за Київ у 1943 р.» у с. Ново-Петрівці Вишгородського району та Букринського плацдарму.

Фрагмент частини меморіалу з чашею вічного вогню.

Таким чином, увічнення подій, пов'язаних із подіями Великої Вітчизняної війни радянського народу 1941–1945 років, збереження існуючих і створення нових відповідних музейних комплексів, слугує важливим чинником у вихованні молодого покоління.

Джерела та література

1. Піскова Е., Федорова Л. Нерухомі пам'ятки історії // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. – К., 2007. – С. 190, 197, 214–215.
2. Швидковский О.А. Памятники борьбы и Победы // Музееведение и охрана памятников. Актуальные проблемы охраны памятников истории и культуры. Обзорная информация. – М., 1976. – С. 5.
3. Букринський плацдарм. Фоторозповідь про меморіальний комплекс у с. Балико-Щучинці Київської області / Вступна стаття В.Ф. Гришечкиної; упорядник І.Р. Стратій. – К.: Мистецтво, 1986. – 32 с.
4. Москаленко К.С. На південно-західному напрямі: У 2 кн. Спогади командарма. – К., 1984. – Кн. 2: 1943 – С. 118–192; Малыгин К.А. В центре боевого порядка. – М., 1986. – С. 74–122; *Він же*. На букринском плацдарме // Военно-исторический журнал (далі – ВИЖ). – 1968. – № 10 (октябрь). – С. 58–63; Шапошников М.К. По зову Родины. – К., 1988. – С. 97–136.
5. Великая Отечественная война. 1941–1945. Энциклопедия / Гл. ред., генерал армии, проф. М.М. Козлов. – М., 1985. – С. 98–100, 117. 332–333; 425; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.: У 3 т. / Назаренко І.Д. (голова). – К., 1968. – Т.2. Радянська Україна в період корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни (листопад 1942 р. – 1943 р.). – С. 322–364; *Бережинский В.Г.* Битва за Днепр (25 августа – 23 декабря 1943 года). – К., 2002. – 33 с.
6. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945: В шести томах / Ред. комиссия: Пospelов П.Н. (председатель). – М., 1961. – Т.3. Коренной перелом в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 г. – декабрь 1943 г.). – С. 306–344; История Второй мировой войны 1939–1945: В двенадцати томах / Председатель Главной редакционной комиссии А.А. Гречко. – М., 1976. – Т. 7. Завершение коренного перелома в войне. – С. 199–258; *Ракицкий А.* Крушение «Восточного вала» // ВИЖ. – 1973. – № 9. – С. 10–22.
7. Уткин Г.М. Штурм «Восточного вала». Освобождение Левобережной Украины и форсирование Днепра. – М., 1967. – С. 114.
8. Нестеров Р. Літопис рідного краю. IX. Миронівський район в роки Великої Вітчизняної війни. – Миронівка: МПП «Офорт», 1993. – 114 с.; Дніпр – река Героев. Свидетельства всенародного подвига / Коллектив авт.-сост. Н.И. Луцев (руководитель), П.Я. Добровольский,

- В.А. Замлинский и др.; под общ. ред. В.Н. Немятого. Изд. второе, дополненное. – К., 1988. – С. 124–125; *Шапошников М.К.* Вказана праця. – С. 127.
9. *Нестеров Р.* Літопис рідного краю. IX. Миронівський район в роки Великої Вітчизняної війни. – Миронівка: МПП «Офорт», 1993. – 114 с.; *Малыгин К.А.* В центре боевого порядка... – С. 115–121; *Кравченко А.Г.* На Лютетезском плацдарме // В Большом наступлении. Воспоминания, очерки и документы об освобождении Украины в 1943–1944 гг. – М., 1964. – С. 146.
10. *Рокоссовский К.К.* Солдатский долг. – М., 1988. – С. 225–227.
11. *Рыбалко П.* Танки на Днепре // Журнал бронетанковых и механизированных войск. – 1945. – № 10–11. – С. 58–59; История Второй мировой войны 1939–1945: В двенадцати томах / Председатель Главной редакционной комиссии А.А. Гречко. – М., 1976. – Т. 7. Завершение коренного перелома в войне. – С. 335–336; *Москаленко К.С.* Вказана праця. – С. 162–163; 3-я гвардейская танковая: Боевой путь 3-й гвардейской танковой армии / Под ред. генерал-полковника А.М. Зварцева. – М., 1982. – С. 86–134.
12. Подвиг на вікі: Книга Пам'яті України – місто-герой Київ / Ред. колегія (голова А.І. Тимчик). – К., 2000. – С. 85–93; Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / Головна ред. колегія (голова І.О. Герасимов). – К., 2000. – С. 274–286.
13. *Еронин Н.* Битва в цифрах // ВИЖ. – 1973. – № 9. – С. 45–53.
14. Битва за Днепр в 1943 г. / Сост. В. Гончаров. – М., 2007. – С. 555, 561, 567, 572.
15. Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / Г.Ф. Кривошеев, В.А. Андроников, П.Д. Буриков, В.В. Гуркин. – М., 2007. – С. 181.
16. *Кузнецов Б.И.* На Киевском направлении (к 40-летию освобождения Киева). – М.: Изд-во «Знание», 1983. – 64 с.
17. *Дерейко І.І.* Лютизький плацдарм // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол. В.А. Смолій (голова) та ін. – К., 2009. – Т. 6: Ла–Мі. – С. 398; *Коваль В.С.* Букринський плацдарм 1943 // Там само. – К., 2003. – Т. 1.: А – В. – С. 399–400; *Він же.* Київська наступальна операція 1943 // Там само. – К., 2007. – Т. 4.: Ка–Ком. – С. 225; *Король В.Ю.* Історія України. Навчальний посібник. – К., 2008. – С. 388–389.
18. Подвиг на вікі... – С. 137; Безсмертя... – С. 281.
19. *Трощко П.Т., Войналович В.А.* Увічнена історія України. – К., 1992. – С. 122–176.
20. Героям битви за Дніпро // Сільські вісті. – 1985. – 4 травня (№ 103 (13700)). – С. 1; *Фогель З.* Відповідальність художника // Україна. – 1985. – 21 квітня (№ 16 (1472)). – С. 6–7; Героям битви за Дніпро // Там само. – 1985. – Травень (№ 19 (1475)). – С. 3; Букрин // Пам'ятники України. – 1985. – № 3. – С. 2–3; *Варварецький Ю.* Символи світлої перемоги // Там само. – 1986. – № 2. – С. 17.
21. Подвиг на вікі... – С. 788–789.
22. *Довженко В.Й.* Літописний Чучин // Археологія. – 1964. – Т. XVI. – С. 119–125; *Він же.* Щучинське городище // Археологія Української РСР: У 3 т. – К., 1975. – Т. 3. – С. 281–284; *Кучера М.П., Сухобоков О.В., Беляева С.А. и др.* Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (Археологическая карта). – К., 1984. – С. 69–70; 9–70; *Петрашенко В.О., Козуба В.К.* Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток). – К., 1999. – С. 61–67; Природно-заповідний фонд Київщини / В.І. Петрук, Г.С. Бакіров, М.Н. Гладкий та ін. – К., 2007. – С. 12.
23. Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник / Гл. ред. П.Т. Трощко. – К., 1987. – С. 245.
24. Памятники боевого братства народов СССР на Украине. Методические рекомендации подготовили академик АН УССР П.Т. Трощко и кандидат исторических наук Г.И. Серебряков. – К., 1989. – С. 17; Подвиг на вікі... – С. 734.
25. Героям Дніпра. Фоторозповідь про діорами-музей «Штурм Дніпра в районі Переяслав-Хмельницького і створення Букринського плацдарму» у м. Переяслав-Хмельницькому на Київщині / Автор тексту М.М. Малюк. – К.: Мистецтво, 1980. – 16 с.

Кепин Д.В. Музей-мемориал «Букринский плацдарм»

В статье рассмотрена история создания архитектурно-мемориального комплекса (с. Балько-Щучинка Кагарлыкского района Киевской обл.), увековечивающего подвиг советских войск в период Великой Отечественной войны советского народа 1941–1945 гг. при форсировании Днепра и создании Букринского плацдарма в 1943 г. Рассмотрены события, которым посвящен мемориал. Проведен анализ современного состояния сохранности музейного комплекса. Даны соответствующие рекомендации.

Ключевые слова: мемориал, плацдарм, сохранение, Великая Отечественная война советского народа 1941–1945 гг.

Kepin D.V. Memorial Museum “Bukryns’kiy Bridgehead”

In this article the history of the architectural memorial complex (village Balyko-Shchutchinka of Kaharlyk District, Kyiv Region) is considered also it is considered the deed of the Soviet Army in the Great Patriotic War of the soviet people 1941–1945 during the crossing of the Dni-pro river and the Bukryns’kiy Bridgehead’ creation in 1943. The events to which the memorial is devoted are considered. The contemporary condition of the museum complex is analysed. The appropriate recommendations are made.

Key words: Memorial, Bridgehead, preservation, Great Patriotic War of the soviet people 1941–1945.

УДК 904:72 : 910.4 «17/18» (477.75)

Г.С. КАУШЛІЄВ

Античні пам’ятки Тавриди у вітчизняній подорожній літературі (кінець XVIII – перша третина XIX ст.)

Розглянуто історію дослідження пам’яток античності Кримського півострова представниками російської інтелектуальної еліти на зламі XVIII–XIX ст. Здійснено аналіз публіцистичних і наукових творів вітчизняних письменників й учених (В.В. Ізмайлова, Є.Є. Кюллера, П.І. Сумарокова й інших), які відвідали Тавриду в цей період. Встановлено, що їх дослідження заклали підвалини наукового вивчення давньогрецьких старожитностей Криму. Доведено, що основними об’єктами уваги з боку мандрівників були античні пам’ятки Керченського півострова, Феодосії, Херсонесу.

Ключові слова: подорожня література, Крим, пам’ятокзнавство.

Одним із актуальних завдань сучасного кримознавства є історія вивчення античних старожитностей Тавриди російськими мандрівниками наприкінці XVIII – в першій третині XIX ст. Користуючись науковими та публіцистичними працями вітчизняних вояжерів, що відвідали півострів у цей період, можемо проаналізувати стан давньогрецьких пам’яток Північного Причорномор’я після його інкорпорації до складу Російської імперії. Саме Санкт-Петербурзькі мандрівники виступили першовідкривачами культурних скарбів краю для освіченої столичної публіки. Подорожня літера-

тура на сьогодні є невід'ємною складовою джерелознавчої бази у студіях з історії дослідження історико-культурної спадщини Криму.

Кримські дослідники почали вивчати вітчизняну подорожню літературу наприкінці 90-х років XX ст. Одним із перших, хто намагався використати російську подорожню літературу в якості джерела з історії вивчення й охорони місцевих пам'яток, став кандидат історичних наук В.М. Даниленко [1]. Але йому не вдалося зробити якісний аналіз подорожніх записок. Роботи В.М. Даниленка не пішли далі популярних нарисів. Доктор історичних наук, професор Таврійського національного університету А.А. Непомнящий – провідний вітчизняний науковець з історії вивчення кримських старожитностей – сформував окремий науковий історіографічний напрям досліджень місцевих пам'яток старовини [2]. Розробки з цієї проблеми були продовжені В.М. Боровковою [3], С.В. Громенком [4] й іншими. З-поміж російських науковців, що звернулися до історії вивчення пам'яток Північного Причорномор'я представниками російської інтелектуальної еліти на зламі XVIII–XIX ст., слід відзначити В.П. Козлова [5], І.В. Тункіну [6], Е.Д. Фролова [7].

Одночасно, незважаючи на увагу науковців до цієї проблеми, комплексний аналіз історії дослідження давньогрецької спадщини представниками вітчизняної інтелігенції досі не було здійснено. Це й зумовило мету даного дослідження – виокремити й простежити роль Санкт-Петербурзьких мандрівників у процесі накопичення відомостей про стан історичних пам'яток у Криму після його входження до складу Російської імперії.

Одним із перших російських дослідників античних пам'яток Тавриди виступив відомий письменник і громадський діяч Павло Іванович Сумароков (1760–1846). Він двічі відвідав Крим – у 1799 і 1802 р. Результатом його подорожей стали праці «Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 г.» і «Досуги крымского судьи, или Второе путешествие в Тавриду», котра була опублікована у двох частинах у 1803 і 1805 р. [8].

Найбільш цікаві відомості щодо стану античних старожитностей Криму відображено в праці «Досуги крымского судьи», оскільки під час її написання автор приділяв багато уваги опису історико-культурної спадщини краю. Так, під час поїздки до Севастополя П.І. Сумароков відвідав Балаклаву, Георгіївський монастир, руїни Херсонесу. Досліджуючи давньогрецькі пам'ятки старовини, письменник указав на недбале ставлення до них з боку місцевої влади та місцевих жителів: «Нині відоме надбання Греків (Херсонес) складає дачу пані Алексіянової, на місцях храмів, будівель, укріплень пасуться отари овець, увесь терен міста перетворився на понурий, порослий ялівцем степ» [9].

Восени 1802 р. П.І. Сумароков продовжив дослідження античних старожитностей, відправившись до Південно-Східного Криму в пошуках давньогрецьких міст і поселень. Мандрівник, який спирався на труді Плінія та Страбона, оглянувши руїни поблизу селища Опук, прийняв їх за античне місто Німфей [10]. Після цього письменник вирушив до Керчі та Єні-Кале. Перебуваючи в

Керчі, П.І. Сумароков не лише докладно описав вигляд і стан фортеці, але й відвідав місцеві кургани, які на той час ще не були масово пограбовані. Підсумком подорожі Керченським півостровом став невеликий нарис історії краю від античної доби до початку XIX ст. [11]. Завершивши вивчення цього регіону, П.І. Сумароков переправився на Таманський півострів, а потім повернувся до Сімферополя. Наприкінці 1802 р. він повернувся до Санкт-Петербурга.

У 1799 р., майже одночасно з П.І. Сумароковим, кримську землю відвідав відомий письменник і громадський діяч Володимир Васильович Ізмайлов (1773–1830). Його праця «Путешествие в полуденную Россию», що складається з 4 частин, є одним із найбільш цікавих літературних творів, присвячених південноукраїнським землям [12]. В.В. Ізмайлов, який з дитинства вивчав давньогрецьку мову та латину, був добре знайомий із творчістю античних авторів: Афінєя, Діодора, Овідія, Плутарха, Саллюстія, Страбона, Хрісіппа. Таврида, що зберігала пам'ять про грецьку та римську присутність, викликала у письменника жвавий інтерес, бажання особисто познайомитися з античними старожитностями Керченського півострова, Феодосії, Херсонеса.

Під час оглядин Херсонеса мандрівник зіткнувся з численними фактами руйнувань античних садиб. Безцінні пам'ятки архітектури розбиралися місцевими жителями та російськими солдатами для будівництва казарм і будинків. Схожу ситуацію застав письменник і під час відвідування Феодосії. За словами вояжера, це прекрасне місто з древньою історією було майже вщент зруйновано місцевими жителями. У листі XVIII, яке описує стан давньогрецьких і середньовічних старожитностей, міститься заклик врятувати пам'ятку від остаточного знищення [13].

Після ознайомлення з містами східного узбережжя Тавриди В.В. Ізмайлов вирушив на Керченський півострів. Добре знайомий із описами Пантікапея давньогрецькими та римськими авторами, мандрівник попрямував на пошуки античних пам'яток, але виявив лише сліди руйнувань. Після дослідження Керченського півострова мандрівник попрямував на Тамань і далі – на Кавказ. У цілому він присвятив Криму 37 листів у другій і третій частинах «Путешествия в полуденную Россию».

Принципово новий етап у вивченні античних старожитностей Кримського півострова розпочався на початку XIX ст. завдяки археологічній експедиції, яку очолив німецький антикознавець Є.С. Кюлер (1765–1838), що працював у Санкт-Петербурзькій Академії наук й імператорському Ермітажі. Він-таки й виступив ініціатором і організатором наукової експедиції в Крим. У лютому 1804 р. на засіданні Конференції Академії вчений зачитав реферат «Письмо о нескольких медалях Европейской Сармации и Херсонеса Таврического», в якому йшлося про незадовільний стан вивчення російськими науковцями історії, етнографії, нумізматики античних центрів Північного Причорномор'я [14]. Водночас, у західноєвропейських наукових колах увага до історії Тавриди та південноукраїнських земель на зламі XVIII–

XIX ст. постійно посилювалася. Тому в травні 1804 р. вчений звернувся до Президента Академії мистецтв Олександра Сергійовича Строганова (1818–1864) з пропозицією надіслати до Криму разом із ним німецького живописця Карла Кюгельхена. Мета наукової експедиції – опис місцевих античних пам'яток. Передбачалося, що під час подорожі К. Кюгельхен підготує малюнки досліджуваних старожитностей. У ході вояжу планувалося вивчити Ольвію, Херсонес, Феодосію, Керч і Тамань.

Під час кримського етапу досліджень особливу увагу вчених привернули руїни Херсонеса. У Криму Є.Є. Кюлером була зібрана колекція давньогрецьких і римських монет й інших цікавих предметів, які потім були передані в Ермітаж. Учений перебував на півострові до глибокої осені 1804 р., а Карл Кюгельхен залишився ще на 14 місяців. У цей період він підготував понад 200 замальовок, які згодом придбав імператор Олександр I. На даний момент ці роботи зберігаються в фондах Державного Ермітажу. Археологічні знахідки вченого склали основу для серії публікацій, що з'явилася протягом наступних років [15].

Повернувшись до столиці, Є.Є. Кюлер звернувся з листом до Академії наук і особисто до імператора Олександра I, в якому детально описав зневажливе ставлення до старожитностей з боку місцевих жителів і влади, навів кричущі факти знищення унікальних пам'яток історії та культури. Вчений звернув увагу столичної еліти і високопоставлених царських чиновників на факти розкрадання цінних речей під час несанкціонованих розкопок, продажу унікальних археологічних знахідок за кордон, навів приклади розбору середньовічних кріпосних споруд на будівельний матеріал для новобудов. Активність ученого призвела до появи розпорядження міністра внутрішніх справ Віктора Павловича Кочубея (1768–1834) на ім'я Херсонського військового губернатора Армана-Еммануїла де Рішельє та феодосійського градоначальника Андрія Семеновича Феньша, в якому наказувалося всі знайдені предмети давнини відсилати до музею Харківського університету. У свою чергу керівник Новоросійського краю А.-Е. де Рішельє (1766–1823) наказав представникам таврійської влади «спостерігати, щоб приватні особи, що подорожують Кримом, не збирали стародавніх рідкостей» [16].

Повторна експедиція дослідників в Тавриду була організована на початку 20-х років XIX ст. 26 січня 1820 р. на засіданні Конференції Академії наук Є.Є. Кюлеру на підставі листа С.С. Уварова доручили ознайомитися з проблемою збереження античних пам'яток в Криму [17]. 19 квітня того ж року Президент Академії наук Сергій Семенович Уваров (1786–1855) запропонував «обговорити знову справу про охорону пам'яток старовини в Керчі і заходи щодо впорядкування розкопок у Криму, а також просив вказати, кого з академіків можна було б відрядити туди для судження про все на місці». Це доручення отримав Є.Є. Кюлер як єдиний знавець таврійських старожитностей [18].

21 червня 1820 р. відбулася конференція Санкт-петербурзької Академії наук, на якій міністр народної освіти О.М. Голіцин (1773–1844) запропонував комплекс заходів, спрямованих на збереження кримських старожитностей, а також рекомендував послати у відрядження до Криму Є.Є. Кьолера разом із архітектором [19]. Вчений був призначений головою експедиції, йому ж доручалося підготувати детальний план майбутньої дослідницької поїздки. Готуючись до подорожі, академік зазначив, що сума, необхідна для збереження та відновлення давніх пам'яток, може бути визначена тільки на місці досвідченим архітектором. За рекомендацією голови міського будівельного комітету Санкт-Петербурга А.А. Бетанкура й архітектора О. Монферрана в Крим разом із Є.Є. Кьо́лером відправився французький архітектор Ежен (Євген Францевич) Паскаль (1791–1861).

Експедиція стартувала 29 травня 1820 р. із Санкт-Петербурга і тривала до жовтня 1821 р. Детальна інформація про її хід міститься у щоденниках Є.Є. Кьолера, що збереглися у Відділі рукописів Російської національної бібліотеки. Записи стосуються огляду околиць Севастополя, Сімферополя, Феодосії, Керчі, а також проведених академіком археологічних розкопок у Криму. Так, у щоденниках відображено хід розкопок Е.Ф. Паскаля поблизу Севастополя. Засвідчивши незадовільний стан археологічних розкопок, які проводилися на півострові без дозволу уряду в 1819–1820 роках, Є.Є. Кьолер запропонував доручити проведення подальших археологічних робіт офіцером Чорноморського флоту. Розкопки наказувалося вести по всьому Південному узбережжю Криму та на півострові Тамань, а всі знахідки пропонувалося надсилати до Міністерства народної освіти [20].

Під час експедиції антикознавець приділив особливу увагу опису старожитностей і аналізу давньогрецьких написів. Повідомлення про ці дослідження були опубліковані у виданнях Академії наук [21]. В архіві Державного Ермітажу (особистому фонді Є.Є. Кьолера) відклалися рукописні записки вченого про дослідження ним пам'яток у районах Херсонеса, Балаклави, Керчі, Феодосії. Звіт про поїздку Є.Є. Кьолера був заслуханий під час Конференції Академії наук відразу ж після завершення експедиції 3 жовтня, а Є.Ф. Паскаля – 24 жовтня 1821 р. Останній, що провів у Криму трохи більше часу, зумів підготувати проект реставраційних робіт і охоронних заходів для архітектурних пам'яток Криму, а також зробити обмірні креслення, малюнки барельєфів, копії грецьких написів, виявлених на півострові під час досліджень [22].

Повернувшись до Санкт-Петербурга, Є.Є. Кьолер представив Академії наук донесення «О сохранении и возобновлении в Крыму памятников древности и об издании описания и рисунков оных» і записку «Опись памятникам, которых сохранение должно быть поручено надзору губернаторам и местному начальству в Крыму». У цих матеріалах дослідник докладно охарактеризував оглянуті ним кримські пам'ятки давнини. Всі старожитності академік розділив на 2 групи. До першої він відніс грецькі, генуезькі й

татарсько-турецькі споруди, відновлення яких не вимагало значних грошових і часових витрат: євпаторійська мечеть Джума-Джамі, мавзолей в Ескі-Юрті, мангупські та балаклавські фортифікаційні споруди, лазні та мечеті у Феодосії, фортецю та мечеті в Ескі-Сараї. Вартість відновлювальних робіт для цих пам'яток становила, на думку Є.Ф. Паскаля, 41 000 рублів. До другої групи старожитностей Є.Є. Кьолер відніс залишки Херсонеса-Корсуня, гробниці в Керчі, фундаменти храмів Південно-Західного Криму, гурзуфські укріплення, палац у Бахчисараї, печерні церкви. У своїй доповіді вчений зазначив, що для всіх пам'яток цієї групи, у зв'язку з їх важливим значенням для науки, необхідно видати докладні описи у вигляді 12–15 книжок із докладними малюнками. Пам'ятки другої групи, на думку вченого, «у випадку охорони від руйнування, можуть існувати цілі віки» [23].

Як бачимо, подорожі Є.Є. Кьолера зіграли вирішальну роль у справі збереження античних пам'яток Тавриди на початку XIX ст. Завдяки його науковим експедиціям було зібрано цінні відомості про кримські старожитності, які не збереглися донині, тому наукова спадщина академіка являє собою унікальне джерело з історії вивчення античних комплексів Північного Причорномор'я.

З-поміж інших російських мандрівників, що зробили помітний внесок у справу вивчення історико-культурної спадщини Кримського півострова, слід назвати видатного громадського та державного діяча Івана Матвійовича Муравйова-Апостола (1765–1851). Найбільш відомим його твором є книга у 25 «листах» «Путешествие по Тавриде в 1820 году», яка була опублікована у Санкт-Петербурзі в 1823 р. Ця праця містить цінні історичні відомості щодо стану античних і середньовічних пам'яток Тавриди в 20-ті роки XIX ст. [24] Приймавши рішення відвідати Кримський півострів, І.М. Муравйов-Апостол звернувся до творів античних авторів (Геродота, Страбона), а також сучасників, намагаючись якомога краще підготуватися до майбутньої подорожі. Загалом, у Криму письменник провів лише 8 тижнів, у той час як підготовка й організація поїздки зайняли майже 2 роки [25].

Античні пам'ятки викликали у мандрівника найбільший інтерес, тому одним із перших місць, які відвідав І.М. Муравйов-Апостол, став Херсонес. Так, у шостому листі «Путешествия по Тавриде» міститься порівняльна характеристика фрагмента з «Географії» Страбона, який описав географічне положення цього давньогрецького полісу, та картини, що постали перед мандрівником першої чверті XIX ст. Зазначимо, що письменник намагався співвіднести назви давньогрецьких міст, що згадуються у творах античних авторів, з населеними пунктами Криму початку XIX ст. [26]. Дослідивши поліс, він поїхав до Балаклави для того, щоб вивчити сліди грецької й італійської присутності на території цього поселення. Побачені ним руїни оборонних споруд описані наступним чином: «Фортеця ся, Чембало, що належала спочатку грекам, потім Генуї, була обнесена стінами та сильно укріплена баштами, особливо від гирла

затоки». Також, як і у випадку з Херсонесом, письменник співвідніс цей укріплений пункт із місцем, згадуваним у Страбона як «гавань Символів» [27].

Після відвідин печерних міст і Судацької долини, мандрівник попрямував до Феодосії, де розраховував оглянути античні та середньовічні пам'ятки. У листі XX І.М. Муравйов-Апостол розповідає про візит до ново-заснованого музею:

Гучне ім'я Музеум! У Феодосії знаходиться сховище пам'яток Тавриди: але ця назва подібна заголовкам багатьох книг, у яких рідко хто має терпіння читати далі чотирьох перших сторінок. Я сподівався знайти що-небудь дорогоцінне з уцілілих старожитностей Херсонеса та Пантікапея; тут нічого немає: навколо стін надгробні камені пізніх часів, які не мають нічого цікавого; посеред зали стіл великий і на ньому дуже мало; кілька медалей і то здебільшого римських; деякі уламки металеві й інші предмети знайдені в гробницях Керченських [28].

Як бачимо, на початку 1820-х років колекція музею у Феодосії ще перебувала в зародковому стані, а приміщення мечеті, в якому на той момент розташовувався заклад, не відповідало мінімальним вимогам. Після дослідження місцевості, Іван Матвійович дійшов висновку, що давньогрецький поліс Феодосія та генуезьке місто Кафа знаходилися на деякій відстані один від одного. Останнім етапом подорожі І.М. Муравйова-Апостола став Керченський півострів. Тут він оглянув фортеці Керч і Єні-Кале, руїни Пантікапея, а також античне поселення, яке він ідентифікував як Мірмекій [29].

Твір «Путешествие по Тавриде в 1820 году» витримав серію перевидань, а також був переведений кількома іноземними мовами [30]. Праця І.М. Муравйова-Апостола займає почесне місце серед найбільш цінних історичних джерел, у яких відбилися відомості про стан кримських пам'яток давньогрецької історії та культури в першій третині XIX ст.

Таким чином, приватні вояжі та наукові експедиції вітчизняних науковців, письменників і громадських діячів наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. сприяли закладенню підґрунтя вивчення античних пам'яток Криму. В.В. Ізмайлов, Є.С. Кьоллер, І.М. Муравйов-Апостол і П.І. Сумароков стали першовідкривачами давньогрецьких старожитностей Тавриди не тільки для освіченої європейської публіки, але й для російської спільноти. Публікації їх творів стимулювали імператорський уряд розпочати заходи, спрямовані на збереження й вивчення історико-культурної спадщини Північного Причорномор'я. Праці російських подорожніх стимулювали наукові дискусії навколо проблем історії півострова доби грецької колонізації та римського панування. Між представниками російської та західноєвропейської інтелектуальної еліти зав'язувалося обговорення, що сприяли більш об'єктивному й різнобічному дослідженню кримських старожитностей, їх точній локалізації та класифікації. На сьогодні твори російських мандрівників, що відвідали Крим на зламі XVIII–XIX ст., є невід'ємною складовою джерельної бази в сучасних пам'яткознавчих студіях вітчизняних науковців.

Джерела та література

1. Даниленко В.Н. Владимир Измайлов едет на Юг / В.Н. Даниленко // Культура народов Причерноморья. – 1998. – № 11. – С. 61–65; *Він же*. О начальном периоде в истории изучения Крыма / В.Н. Даниленко, А. В. Даниленко // Пантикапей – Боспор – Керчь – 26 веков древней столице : мат-лы межд. конф. / Керченский гос. истор.-культ. заповед. – Керчь, 2000. – С. 156–163.
2. Непомнящий А.А. Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма (последняя треть XVIII – начало XX века) / А.А. Непомнящий ; Ин-т украинск. археологии и источниковедения им. М.С. Грушевского НАН Украины. – К., 1999. – 211 с. – (Серия: «Научно-справочные издания по истории Украины»; вып. 46); *Він же*. Подвижники кримвоведения : в 2 т. / А.А. Непомнящий. – Симферополь : СГТ, 2006. – Т. 1. – 324 с., ил. – (Серия: «Библиография кримвоведения»; вып. 7); *Він же*. З історії вивчення кримських пам'яток (кінець XVIII – початок XX століття) / А.А. Непомнящий // Перші Зарембівські читання : мат-ли Перших Всеукр. наук. читань, присв. 60-річчю від дня народження українського історика та пам'яткознавця Сергія Захаровича Заремби (1947–2003). м. Київ, 23 січня 2007 р. / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK ; упор. О. М. Титова. – К., 2007. – С. 89–103; *Він же*. Начало научного изучения Крыма / А.А. Непомнящий // Историческое наследие Крыма. – 2008. – № 21. – С. 168–195.
3. Боровкова В.Н. Город Керчь в воспоминаниях путешественников / В.Н. Боровкова // Науч. сб. Керченского заповедника / Керченский ист.-культур. заповедник. – Керчь, 2006. – Вып. 1 : к 180-летию Керченского музея древностей. – С. 500–505.
4. Громенко С.В. Спогади польського мандрівника XIX ст. Едмунда Хаєцького як джерело до вивчення пам'яток історії та культури Криму / С.В. Громенко // Другі Зарембівські читання : мат-ли Других Всеукраїнських Зарембівських наук. читань : «Українське пам'яткознавство : сучасні проблеми та тенденції», 22 січня 2009 р. : зб. наук. ст. / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОPIK, гол. ред. О.М. Титова. – К., 2009. – С. 61–70.
5. Козлов В.П. Колумбы российских древностей / В.П. Козлов. – 2 изд. – М. : Наука, 1985. – 176 с. – (Серия «Страницы истории нашей Родины»).
6. Тункина И.В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX вв.) / И.В. Тункина. – СПб. : Наука, 2002. – 676 с., 156 ил.
7. Фролов Э.Д. Русская наука об античности : историографические очерки / Э.Д. Фролов. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 1999. – 544 с.
8. Сумароков П.И. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году с историческим и топографическим описанием всех мест / П.И. Сумароков. – М. : Унив. тип. Ридигера, 1800. – 244 с.; *Він же*. Досуги Крымского судьи, или Второе путешествие в Тавриду / П.И. Сумароков. – СПб., 1803. – Ч. 1. – 271 с. ; Ч. 2. – 272 с.
9. Там само, ч. 1, с. 199–200.
10. Там само, ч. 2, с. 98.
11. Там само, ч. 2, с. 110–116.
12. Измайлов В.В. Путешествие в полуденную Россию в письмах Владимира Измайлова : в 4 ч. / В.В. Измайлов – М., 1805. – Ч. 2. – 144 с. ; Ч. 3. – 142 с.
13. Там само, ч. 2, с. 69.
14. Köehler H. Lettre sur plusieurs Médailles de la Sarmatie d'Europe et de la Chersonèse Taurique / H. Köehler // Nova Acta Academiae scientiarum Imperialis Petropolitanae. – Petropoli, 1805. – Т. 14. – S. 99–130.
15. Köhler H. Mémoire sur quatre médailles du Bospore Cimmerien / H. Köehler. – SPb., 1808. – XXXV s.
16. Новосадский Н.И. Греческая эпиграфика / Н.И. Новосадский / Московское археологическое об-во. – 2-е изд. – М., 1915. – Ч. 1. – С. 154–155.
17. Летопись Российской Академии наук / Отв. ред. М.Ф. Хартанович. – СПб. : Наука, 2002. – Т. 2 : 1803–1860. – С. 158.
18. Там само, с. 160.
19. Там само, с. 161.

20. Російська національна бібліотека, відділ рукописів, Немецк., Q. IV. 181, л. 1–272.
21. Köhler H. Mémoire sur les îles et la Course consacrées à Achille dans le Pont-Euxin / H. Köhler // Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg. – St.-Petersbourg, 1826. – Т. 10. – С. 531–819.
22. Санкт-Петербурзька Філія Російської академії наук, ф. 2, оп. 1, т. 1, спр. 1, арк. 28–32, 42–46.
23. О средствах к сохранению достопамятностей Тавриды // Журнал Департамента народного просвещения. – СПб., 1822. – Ч. 6. – С. 249–261.
24. Муравьев-Апостол И.М. Путешествие по Тавриде в 1820 году / И.М.Муравьев-Апостол. – СПб., 1823. – XI, 337 с.
25. Там само, с. 6.
26. Там само, с. 71–72, 79.
27. Там само, с. 100.
28. Там само, с. 252.
29. Там само, с. 312.
30. Murawiew-Apostol I. Reise durch Taurien im Jahre 1820 / I. Murawiew-Apostol. – Berlin ; Laidberg, 1825. – VI, 249 s.; *Він же*. Viaggio per la Tauride fatto nel 1820 / I. Murawiew-Apostol. – Napoli, 1833. – VIII, 511 s.

Каушлиев Г.С. Античные памятники Тавриды в отечественной литературе путешествий (конец XVIII – первая треть XIX ст.)

Рассмотрена история изучения памятников античности Крымского полуострова представителями российской интеллектуальной элиты на рубеже XVIII–XIX вв. Осуществлен анализ публицистических и научных произведений отечественных писателей и ученых (В.В. Измайлова, Е.Е. Кёлера, П.И. Сумарокова и др.), посетивших Тавриду в этот период. Установлено, что их исследования заложили основы научного изучения древнегреческих памятников Крыма. Доказано, что основными объектами внимания со стороны путешественников были античные древности Керченского полуострова, Феодосии, Херсонеса.

Ключевые слова: литература путешествий, Крым, памятниковедение.

Kaushliyev G.S. Ancient monuments of the Taurida in foreign and domestic travel literature (end of 18th – first third of 19th century)

The history of studying the Crimean monuments of antiquity by the representatives of Russian intellectual elite at the turn of the 18th – 19th centuries has been examined. The analysis of journalistic and academic works of domestic writers and scholars (V.V. Izmaylov, E.E. Köhler, P.I. Sumarokov and others), which visited Taurida during this period, has been conducted. It was established that their research laid the foundation for the scientific study of ancient Greek monuments in the Crimea. It is proved that the main objects of attention of the travellers were ancient Kerch Peninsula, Theodosia and Chersonese.

Key words: travelogues, the Crimea, studies of the monuments.

УДК 351.853:371.233(477.75)

С.В. МОЛОЧКО

Фіксація стану пам'яток Криму
в путівниках XIX – початку XX століття

Питання про вивчення путівників по Криму як джерела щодо охорони історико-культурної спадщини є одним із ключових у вивченні туристично-краєзнавчої літератури

XIX – початку XX ст. Довідкові видання містили різного виду відомості про збереження пам'яток історії та культури регіону. В них популяризувався розвиток туризму за допомогою пропаганди пізнання місцевості за конкретними пам'ятками історичного минулого.

Ключові слова: путівник, Крим, пам'ятки, охорона історико-культурної спадщини.

Кримські путівники XIX – початку XX ст. виконували свою основну функцію – слугували для всебічного ознайомлення туристів з історико-культурною спадщиною регіону. За кількісною ознакою (обсяг і повнота інформації) відомостей про пам'ятки Криму, що містяться в них, путівники можна розділити на кілька груп: 1) довідники про історико-культурні пам'ятки всього півострова й окремих його частин; 2) довідники про пам'ятки окремих міст; 3) путівники довідкового (побутового) характеру; 4) опис православних святинь (скити й монастирі); 5) бальнеологічні путівники, присвячені, зокрема, історії грязелікувальної справи в Криму (в них практично не представлена інформація про історико-культурну спадщину краю).

Першим класичним показником став «Путеводитель путешественника по Крыму, украшенный картами, планами, видами и виньетками и предваренный введением о разных способах переезда из Одессы в Крым» Шарля Генрі Монтадона (1792–?), виданий французькою мовою в Одесі у 1834 р. [26]. Він запропонував відвідувачам Криму 14 екскурсійних маршрутів. Для більшості з них відправною точкою слугувало одне з міст Криму – Бахчисарай, Сімферополь, Севастополь, Феодосія. Далі шлях простягався пам'ятками околиць цих міст. Для подорожі з Бахчисарая в Алупку автор указав маршрут, який рідко використовувався. Загалом, він є першим мандрівником, який описав цей шлях із розташованими на ньому пам'ятниками. Наступні докладні описи маршрутів із Бахчисарая до Ялти й Алупки з'явилися лише після будівництва дороги Ялта-Бахчисарай (1897). До цього в путівниках були описані тільки окремі ділянки даного маршруту.

Особливу увагу автор путівника приділяв докладному описові пам'яток, які розташовувалися в Бахчисарай, на околицях гори Чатир-Даг і на Південному березі Криму. Його перу належить перший опис руїн башти і стін Сюреньської фортеці. Автор ставив перед собою мету – дати точний і повний опис пам'яток Кримського півострова, ґрунтуючись на власних спостереженнях. На даний момент путівник є джерелом, у якому відображено стан пам'яток краю в другій чверті XIX століття.

Першим російськомовним путівником по Криму є «Путешественник (Южный берег Крыма)» (1847 р.) Миколи Максимовича Сементовського [39]. В путівнику міститься інформація про пам'ятники місцевостей Південного берега Криму (Алупка, Алушта, Ялта), які найбільш сподобалися автору. До недоліків даного довідкового видання слід віднести невелику кількість історичної інформації щодо розвитку міст й історико-культурної

спадщини народів, що населяли регіон. Для сучасного дослідника даний посібник має неабияку цінність як одна з перших спроб викладу інформації про пам'ятки Південного берега Криму в довідковому виданні.

Окремо слід вказати на досвід укладача путівника по Криму, найбільшого краєзнавця епохи – Петра Івановича Кьоппена (1793–1864). Увагу краєзнавця привертало численні археологічні пам'ятки Криму. Він працював над укладанням свого варіанту довідкового видання для тих, хто приїжджав до Криму. На жаль, ця робота не була опублікована, а її рукописний варіант (у повному обсязі) досі не вдалося виявити. Краєзнавець про підготовку довідкового видання про півострів повідомляв директору Керченського музею старожитностей Антону Балтазаровичу Ашику (1801–1854) у приватному листуванні. В особистому архівному фонді академіка А.Б. Ашика в Санкт-Петербурзькому філіалі Архіву Російської академії наук відклався лише фрагмент цієї роботи: «Целительные грязи и источники Крыма» [33]. Ймовірно, вчений підготував цей розділ як одну з окремих глав свого путівника [31, с. 154].

З початком Кримської війни збільшилася суспільна увага до Криму, насамперед до Севастополя як до центру військового протистояння. В 1855 р. був виданий путівник «Крым с Севастополем, Балаклавою и другими его городами. С описанием рек, озер, гор и долин, с его историею, жителями, их нравами и образом жизни. С двумя видами и планом» [23]. Укладачі – Микола Петрович Корабльов і Михайло Микитович Сіряков. У ньому містяться відомості про географічне положення, населення, міста й пам'ятки краю. Найбільш повно описані пам'ятки Бахчисарая, Євпаторії, Керчі та Сімферополя. Основна увага звертається на пам'ятки Севастополя та його околиць. Значне місце автори відводили описові Севастопольської морської бібліотеки. В путівнику вміщено 2 гравюри, що ілюструють книгу: краєвиди Севастополя та Балаклави. Вони являють собою мініатюрні панорами обох міст.

Одними з кращих путівників другої половини XIX ст. як сучасників, так і наступними поколіннями кримознавців визнані видання Марії Олександрівни Сосногорової-Славич (1820–1891). Протягом довгих років, вивчаючи півострів, дослідниця зуміла зібрати й узагальнити матеріал про численні місцеві археологічні пам'ятки. Причому деякі з цих описів служать нині єдиним джерелом відомостей про втрачені старожитності, котрі знаходилися переважно в Алушті на горі Кастель.

Усі практичні напрацювання М.О. Сосногорової лягли в основу її популярного «Путеводителя по Крыму для путешественников», опублікованого в 1871 р. [34]. Видання містило «Короткий нарис основных эпох истории края», де відображалися п'ять її періодів: 1) греко-еллінський (VII ст. до Р.Х. – кінець I ст. після Р.Х.), 2) греко-візантійський (I–XIII ст.), 3) генуезький (середина XIII ст. – 1475 р.), 4) татарський (1239 р. – XVIII ст.), 5) російський (з 1783 р.). Історичні довідки вміщалися в ході екскурсу краєм, який складав основу зміс-

ту. Особливу увагу М.О. Сосногорова приділила розділу «Памятники и древности Крыма», до яких відносила «написи, монети, твори скульптурних, архітектурних і живописних робіт, гробниці, стародавні церкви тощо» [34, с. 18].

М.О. Сосногорова задумала свій путівник спільно з іншим авторитетним краєзнавцем Григорієм Еммануїловичем Карауловим (1824–1883). У 1874 р. побачило світ друге видання путівника [35]. Випускаючи друге і в 1880 р. третє [36], виправлені та доповнені видання «Путеводителя по Крыму», М.О. Сосногорова підкреслювала у вступі своє прагнення створити саме історико-краєзнавчий путівник. У книгах наводилися наукові погляди щодо спірних питань. У деяких випадках вона робила й свої зауваження.

Роботу над четвертим виданням путівника [37] М.О. Сосногорова виконала також спільно з Г.Е. Карауловим. Він істотно доповнив путівник новими даними, докладними історичними, топографічними, етнографічними описами Кримського півострова із зазначенням визначних місць. В історичному нарисі «Главные эпохи в истории Крыма, его исторические памятники древности» автор описав пам'ятки історії та культури народів, що населяли край у різні періоди. Значну увагу він приділив розвитку Криму після його приєднання до Російської імперії (пам'ятки Південного берега Криму). Ця книга рекомендувалася як зразок для складання путівників по Криму в наступні роки [31, с. 156]. Григорій Еммануїлович з початку 60-х років XIX ст. працював над складанням власного варіанту путівника. До 1866 р. видання було готове до друку. Проте фінансові труднощі не дозволили йому надрукувати довідник. Він використовував напрацьовані ним матеріали в путівниках М.О. Сосногорової [32, с. 301].

Вік і стан здоров'я не дали можливості М.О. Сосногоровій продовжувати роботу з оновлення й перевидання путівника. Смерть у 1883 р. Г.Е. Караулова спонукала її передати їх спільну працю кримським краєзнавцям М.О. Головкінському (1834–1897) та К.А. Вернеру (1850–1902), які підготували п'яте [38] і шосте видання [13] путівника. Останнє побачило світ під прізвищем М.О. Головкінського, що, правда, із зазначенням на титульній сторінці: «колишній Сосногорової». Спираючись на свої різнобічні пізнання, краєзнавець уніс до путівника багато нового. Автором історичного розділу тут, як і в п'ятому виданні путівника, був К.А. Вернер. У докладному нарисі були описані всі періоди історії Криму. Проте, початковий її етап був написаний на основі грецьких легенд [30, с. 235].

Потреби мандрівників стали збільшуватися, вони відчували необхідність у більш детальній інформації про курортні місцевості Криму. Побажання туристів урахував відомий краєзнавець В.Х. Кондаракі під час написання «Нового обстоятельного путеводителя по Крыму» [20], виданого в 1885 р. Автор докладно описав усі визначні пам'ятки півострова, приділивши найбільшу увагу пам'яткам Південного берега Криму. Як додаток до книги були вміщені малюнки із зображеннями архітектурних пам'яток.

Путівники по Криму видавалися не тільки в Росії, але й у Західній Європі. Це були роботи професорів Лейпцігського університету Карла Коха і Ф. Ремі, що вийшли відповідно в 1867 [49] і 1872 р. Напевно, німецькі вчені особисто-го ознайомилися з півостровом і його історико-культурною спадщиною в ході своєї подорожі. В путівниках автори вмістили докладні історичні й етнографічні нариси про край, інформацію для туристів з метою ознайомлення з його пам'ятками; представлені огляди стану кримських міст [31, с. 167].

Популярністю користувалися путівники по Росії, опубліковані за кордоном. У них опис Криму і його пам'яток був виділений у окремий розділ. Найбільш затребуваними серед туристів були довідники книговидавця Карла Бедекера (1801–1859). Після смерті К. Бедекера, його діти перевели фірму до Лейпцигу. В путівнику по Росії, виданому в 1892 р., був уміщений огляд Кримського півострова [48]. У 1913–1914 роках він був опублікований російською мовою у серії випусків, один із яких був присвячений Криму [31, с. 167].

На початку XX ст. значною популярністю продовжували користуватися путівники по всіх регіонах Кримського півострова, які містили інформацію про збереженість історико-культурної спадщини краю. З-поміж кращих історико-популярних видань виділялися роботи А.Я. Безчинського. Перше видання 1901 р. «Путеводителя по Крыму» [5] було найбільш вдалим, порівняно з раніше опублікованими довідковими виданнями. У розділі «Маршруты для обозрения Крыма» описувалися пам'ятки історії та культури для їх відвідування екскурсантами. Основний акцент у пропонованих екскурсійних маршрутах автор робив на відвідуванні й ознайомленні з пам'ятками Південного берега Криму. У розділі «Главные события в истории Крыма» представлений у стислому вигляді великий матеріал з минулого регіону. Допомога мандрівникам надавали додані до путівника 5 карт і планів, детальний алфавітний покажчик місцевостей та історичних назв. Путівник А.Я. Безчинського поклав початок процесу створення фототеки-іконографії кримських історико-культурних пам'яток.

Друге видання путівника А.Я. Безчинського (1902 р.) [6] якісно відрізняється від попереднього. Історичний нарис про Крим був поповнений новими даними з історії Бахчисарайського палацу. Карті і плани півострова були істотно відредаговані. Екскурсійні маршрути до найбільш відвідуваних пам'яток краю були вдосконалені й доповнені. У третьому (1903 р.) [7] і четвертому (1904 р.) [8] виданнях не було внесено принципових змін. Автор лише уточнив довідкові дані та помістив фотографії популярних курортів Криму з їх пам'ятками. П'яте видання путівника (1905 р.) [9] було суттєво доопрацьовано та доповнено новими матеріалами. А.Я. Безчинський умістив загальний історичний нарис про Крим. Основну увагу він зосередив на матеріалах про збереження та реставрацію пам'яток на початку XX ст., особливо – Бахчисарайського палацу. В останньому – шостому – виданні «Путеводителя по Крыму» (1908 р.) [10] автор запропонував свої

варіанти маршрутів і екскурсій пам'ятками Гірського Криму. Для зручності туристів були надані на вибір програми пішохідних екскурсій Кримського гірського клубу, що влаштовувалися з Ялти з відвідуванням пам'яток у її околицях. Недоліком було лише те, що в історичному нарисі, який не був істотно перероблений, зустрічалися фактологічні помилки. Загалом, шосте видання було найбільш повним порівняно з попередніми [31, с. 161].

Одним із найкращих популярних дорадянських довідкових видань про Крим є путівник, виданий у 1914 р. Кримським товариством природознавців і любителів природи [24]. Над його укладанням працювали відомі краєзнавці: О.С. Башкиров, К.Ю. Бумбер, Л.С. Вагін, М.М. Клепінін, С.О. Мокрецький, В.В. Соколов. Довідник представляв собою збірник статей з різноманітних питань краєзнавства Криму. Він складався з двох частин: нарисів про Крим і довідкової.

У «Историко-археологическом очерке Крыма» О.С. Башкирова вперше для подібного роду видань надано наукову характеристику давнього періоду історії регіону. Детально висвітлена історія Боспорського царства. На основі аналізу наукових звітів імператорської Археологічної комісії, краєзнавець виклав історію досліджень археологічних пам'яток Криму. До своєї розповіді автор додав численні ілюстрації: малюнки розрізів курганів і плани печерних міст.

У довідковій частині путівника туристи могли ознайомитися з екскурсіями півостровом, запропонованими Кримським товариством природознавців і любителів природи та Кримським гірським клубом. Опис маршрутів до пам'яток супроводжувався історичними оповідями та легендами про місцевості краю. Путівник Кримського товариства природознавців і любителів природи на довгі роки став зразком для видань подібного роду краєзнавчої літератури за повнотою наданої різнобічної інформації [17, с. 114].

Великою популярністю користувалися путівники по Криму Григорія Григоровича Москвича (кінець 1850-х – початок 1860-х років – 1942(?)). Він першим у Росії створив видавництво, яке спеціалізувалося на публікації винятково путівників. Його можна вважати одним із перших професійних укладачів довідкової літератури, позаяк він розробив основні принципи її підготовки. У 1888 р. Г.Г. Москвич почав публікувати перший рекламно-інформаційний «Практический путеводитель по Крыму» [28], який (наступні видання під назвою «Иллюстрированный практический путеводитель по Крыму») в період 1888–1925 роках витримав 25 видань. У ньому виділяється кілька розділів. У першому містилися дані краєзнавчого характеру з історії та географії Криму. Другий розділ містив інформацію повсякденно-побутового характеру та характеристику екскурсійних маршрутів з відвідуванням пам'яток історії та культури Криму.

Особливості географічного положення Кримського півострова і транспортних шляхів зумовили нерівномірну ступінь відвідування туристами його окремих регіонів. Найбільш привабливим для приїжджих були

південно-західні регіони – як центр рекреації та лікування. Менш відвідуваною була східна частина півострова через слабо розвинену курортну та транспортну інфраструктуру. Проте, даний регіон за кількістю пам'яток історії та культури не поступався іншим. Інтерес і запити туристів для укладачів довідкової літератури грали першорядну роль. Усі ці фактори вплинули на те, що більша частина путівників окремими регіонами півострова переважно популяризували пам'ятки Південного берега Криму.

У другій половині XIX ст. популярністю користувалося довідкове видання «Обозрение Южного берега Крыма, пособие для путешественников» [14] Франца Мартиновича Домбровського (1820–1866). Читачі отримували всебічну інформацію про археологічні й архітектурні пам'ятки регіону. Автор основну увагу зосередив на описі старожитностей, розташованих в околицях Алушти і Ялти. Одночасно, в путівнику історичні дані були поміщені безсистемно та не у хронологічній послідовності. Це унеможливило читачеві уявити загальну картину багатого на події минулого півострова – що є істотним недоліком видання [30, с. 237].

Краєзнавець Василь Христофорович Кондаракі в 1867 р. видав «Подробное описание Южного берега Крыма» [21], де здійснив огляд популярних екскурсійних об'єктів. Великий інтерес для приїжджих становила інформація про пам'ятки Алупки та Ялти, а також їх околиць. Найбільш змістовними були описи Воронцовського, Лівадійського та Масандрівського палацово-паркових ансамблів. У довіднику було представлено чималу кількість етнографічних і археологічних матеріалів.

Творчій лабораторії Г.Г. Москвича належить популярний «Иллюстрированный практический путеводитель по Южному берегу Крыма» [27], що витримав 18 видань. У ньому представлена інформація про визначні пам'ятки Алупки, Алушти, Гурзуфа, Сімеїза і Ялти. Особливо вдалим є наведені дані про стародавні пам'ятки – укріплення Лімена-Кале, фортеці Алустон і залишків культових споруд на горі Аюдаг. Вказані маршрути для відвідування цих пам'яток, багато з яких були розроблені автором путівника.

Роботу над першим путівником по Східному Криму розпочав у 1900–1901 роках видатний краєзнавець Олександр Львович Бертъе-Делагард (1842–1920). Він відвідав усі місцевості на схід від Алушти до Феодосії, детально описав їх пам'ятники. Однак, практично підготовлений до друку путівник не був виданий (але зберігся у рукопису). За задумом автора, путівник носив назву: «Джур-Джур, Фул-Каба, Караби-Яйла, Кизил-Каба. Поездка по яйлам, пещерам и водопадам восточнее Алушты» [25]. Найбільш докладну інформацію краєзнавець надав про залишки древніх церков [30, с. 240].

У путівнику Я.Ф. Ставровського «Горный Крым и Керченский полуостров» [40] містилися матеріали про печерні міста і середньовічні укріплення. Автор умістив історичний нарис, у якому описав минуле краю. У виданні

докладно описані пам'ятки міста Керч та її околиць, представлена інформація про здійснені археологічні розкопки курганів і знайдені старожитності.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. стали видаватися довідники щодо окремих міст Криму. В більшості випадків їх авторами були місцеві краєзнавці, які добре орієнтувалися в історії та пам'ятках. У 1857 р. були опублікований «Путеводитель по Севастополю, его бастионам и окрестностям», підготовлений Д.М. Афанасьєвим [4]. Видання було підготовлено за ініціативою Морського вченого комітету задля збору коштів для відновлення міста, що знаходилося в руїнах після закінчення Кримської війни. Це свідчило про увагу до зруйнованих пам'яток історії та культури. Виклад матеріалу побудований у формі екскурсії місцями бойової слави Севастополя. Автор докладно описав споруди, збудовані для захисту міста під час облоги. Проте, автор не приділив уваги інших історичним пам'яткам, що не дозволило відтворити повну панораму пам'яток Севастополя та його околиць.

Подібне упущення було виправлено в путівнику «Севастополь и его окрестности»: Херсонес, Малахов курган, Братское кладбище, Учкеевка, Георгиевский монастырь, Балаклава, Инкерман, древнейший Херсонес, храм св. Климента и Херсонесский маяк. С картой Крыма, планом Севастополя, видами города и окрестностей», виданому в 1894 р. севастопольським краєзнавцем і лікарем Євгеном Ерастовичем Івановим (1860–?) [18]. Велика увага тут приділялася наданню інформації про пам'ятки історії та культури міста і його околиць. Насамперед, це були розкопки Херсонеса, церкви та монастирі, музею оборони Севастополя та Морська бібліотека. В путівнику наведено цінні описи багатьох громадських і приватних будівель міста, які не збереглися до нашого часу [30, с. 237].

За наказом Великого князя Олександра Михайловича 50-річчю героїчної оборони Севастополя в роки Кримської (Східної) війни було присвячено видання «Исторического путеводителя по Севастополю» (1907 р.) [19]. Його укладачами були підполковник Устин Миколайович Протопопов (1856–1905) та капітан Сергій Іванович Соваж (1875–?), загальну редакцію здійснив генерал-майор Андрій Медардович Зайончковський (1862–1926). Основне місце в довіднику займав опис залишків бастионів, Історичного бульвару та пам'ятників, присвячених героям війни. У докладному нарисі історії Севастополя в хронологічному порядку розміщені основні події його минулого. Для туристів була розроблена триденна екскурсія з відвідуванням військових пам'яток. У додатку був уміщений «Список батарей Южной стороны Севастополя с обозначением их номеров и названий». З давньою історією місцевості та її пам'ятками можна було ознайомитися в нарисі, автором якого був завідувач розкопками та музею Херсонесу Карл Казимирович Косцюшко-Валожинич (1847–1907). З цього путівника туристи і дослідники могли почерпнути корисну інформацію про всі періоди історії Севастополя й сформувати уявлення про його унікальну історико-культурну спадщину [32, с. 310].

Велика кількість популярних путівників різними місцевостями Криму належить братові У.М. Протопопова – Михайлу Миколайовичу Протопопову (1859–1927). У 1905 р. він видав «Спутник по Севастополю и его окрестностям» [43], у якому навів докладні історичні відомості про пам'ятки історії та культури. В 1914 р. опубліковано перероблене та доповнене друге видання цього путівника з додатком безлічі фотознімків міста [44]. Автор представив детальні дані про музеї та культові споруди Севастополя, херсонеський «Склад місцевих старожитностей», «Панораму Севастопольської оборони», Військово-морський музей Чорноморського флоту.

Популярним виданням, що з'явилося з ініціативи севастопольського градоначальника, є періодичний випуск «Адрес-календаря Севастопольского градоначальства и путеводителя по градоначальству» [1–3]. У ньому містився путівник містом (з інформацією про розташування вулиць, присутніх місць, пам'яток) та історичний нарис про Севастополь. Укладачі значне місце надали описові пам'яток у історичній довідці, а також у «Программе посещения исторических мест по дням» [31, с. 177].

Значну цікавість серед мандрівників викликало безповітове місто Бахчисарай. Туристи відвідували розташовані поруч із ним печерні міста Тепе-Кермен, Качі-Кальон, Мангуп-Кале, Чуфут-Кале та Ескі-Кермен. Пам'яткам колишньої столиці Кримського ханства та її околиць було присвячено низку путівників.

У 1905 р. М.М. Протопопов видав свій варіант путівника «Бахчисарай» [41]. Він докладно описав хід реставраційних робіт у Бахчисарайському ханському палаці, оскільки особисто брав у них участь як реставратор. У 1914 р. він перевидав цей довідник під назвою «Очерки Крыма. Бахчисарай» [42].

У книзі «Указателе Бахчисарая, его жители, с и нравами и обычаями» [12] В. Герман описав безліч мечетей, фонтанів караван-сараїв міста. Інтерес становить етнографічна інформація про кримських татар.

Путівник В. Генгросса «Ханский дворец в Бахчисарае» [11] був присвячений опису цієї пам'ятки історії та культури. Автор увагу читачів звернув, насамперед, на великий палацовий комплекс, оспіваний О.С. Пушкіним Бахчисарайський фонтан і знаменитий ханський некрополь.

У путівнику М.Я. Фірковича читачі могли знайти відомості про караїмські пам'ятки стародавнього печерного міста Чуфут-Кале [47]. Краєзнавець умістив великий матеріал про охоронні заходи, здійснені на початку XX ст., котрі були спрямовані на збереження історико-культурної спадщини караїмів у Криму.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. одним із найбільш відомих курортних міст Криму була Ялта. Відтак, велика кількість путівників окремими місцями Криму було присвячено якраз її пам'яткам. У 1893 р. був опублікований покажчик «Ялта и ее ближайшие окрестности» [46] В'ячеслава Андрійовича Фаусека (1862–?). У рецензії на це видання було зазначено, що книга була

першою вдалою спробою створити видання подібного роду про цей курорт. Показчик починався історичним нарисом про місто, в якому докладно описано розвиток курорту після приєднання Криму до Росії. Автор багато уваги приділив опису архітектурних пам'яток Алупки та Ялти [30, с. 239].

Визначним місцем курорту був присвячений «Иллюстрированный практический путеводитель по Ялте и окрестностям» Г.Г. Москвича, опублікований у 1897 р. Він витримав кілька видань. Останнє видання путівника вийшло під назвою «Ялта в 1904 г.» [29]. Інтерес представляють методи викладу матеріалу: докладна розповідь про культові споруди міста, палацові комплекси Лівадії та Масандри, маршрути можливих екскурсій і поїздок.

У 1901 р. видається путівник «Ялта и ее окрестности» [16] Є.А. Єленіна. Інтерес у подорожуючих викликала викладена тут інформація про пам'ятки Південного берега Криму. Автор уперше помістив спеціально розроблені пішохідні екскурсії в гори для ознайомлення із залишками давніх пам'яток. Популярним серед туристів путівник зробив зручний кишеньковий формат, хороші фотознімки, плани місцевостей і екскурсій [32, с. 312].

Укладачі довідника «Для едущих в Феодосию» (1902 р.) [15] головну увагу приділили історичному нарисові «За 2500 років». Автор (псевдонім «І.Є.»), достовірно та докладно описав періоди історії міста, а також його численні храми й залишки генуезької фортеці. В путівнику містилися окремі статті про І.К. Айвазовського, про легенди Криму та довідкові відомості.

Серед курортів Криму своїми кліматичними та лікувальними особливостями виділявся західний регіон півострова. До Євпаторії, насамперед, направлялися для відпочинку, лікування й огляду пам'яток. Популярністю користувався путівник А. Корецького «Саки и Евпатория» [22], виданий у 1889 р. В 1906 р. світ побачив довідник Я.І. Каца «Евпатория как курорт». Автори ставили перед собою головну мету: звернути увагу туристів на місто за допомогою популяризації його пам'яток. Основна увага приділялася опису культових споруд міста – головного православного храму (собору Св. Миколая), мечеті Джума-Джамі, караїмських кенас і текіє дєрвішів.

Виявлено 9 довідкових видань В.Г. П'янкова (1849–?), що стосувалися Євпаторії та її околиць. У другому виданні «Справочной книжки о городе Евпатории содержались подробные сведения для приезжающих на морские лиманно-грязевые купания» (1897) [45] було вміщено багато історико-краєзнавчих матеріалів: аналіз археологічних знахідок у місті й околицях [31, с. 175].

Таким чином, передумовами до початкового етапу вивчення кримських старожитностей – їх популяризації – слугував розвиток туризму, велика кількість пам'яток історії та культури і бальнеологічні ресурси Кримського півострову. Як відповідь на запити чисельних туристів, отримав розвиток оригінальний вид комерційної краєзнавчої літератури – путівник. Довідкові видання користувалися великою популярністю завдяки детальній інформації, що містилася в них, про пам'ятки регіону.

У путівниках уміщувалася інформація про різні групи пам'яток: 1) археологічні (стародавні поселення, городища, кургани, печерні міста й монастирі, військово-оборонні споруди), 2) архітектурні (палади, храми, церкви, мечеті, садиби, монастирі, історичні споруди, мавзолеї, усипальниці й гробниці), 3) історичні (пов'язані з військово-історичними подіями, видатними особами); 4) ландшафтні. В таких довідкових виданнях значне місце займав опис пам'яток Криму, розташованих, здебільшого, вздовж південного узбережжя півострова. Це численні вілли й літні палади, з яких найбільш відомими є Лівадійський, Масандрівський і Воронцовський. Інтерес у туристів також викликала інформація про історичні, архітектурні й археологічні пам'ятки Севастополя, Балаклави й Інкермана: Костянтинівська батарея, Малахів курган, батареї, фортеця Чембало та православні святині. Незважаючи на те, що Східний Крим також був багатий на пам'ятки історії та культури (Керч, Феодосія, Судак, Старий Крим, Коктебель, що містили античні городища, а також середньовічні фортеці, храми та музеї), у путівниках їх опис був недостатнім. Порівняно з наданими відомостями про старожитності Південно-Західного Криму та кількості присвячених цьому регіону окремих путівників, відомості про пам'ятки Східного Криму займали незначне місце.

Автори й укладачі на основі особистих спостережень представляли широкому колу читачів відомості про стан збереженості пам'яток історії та культури Криму. Описувалися відновлювальні та реставраційні заходи, що здійснювалися владою. Проте, водночас, неодноразово вказувалося на недостатню охорону історико-культурних об'єктів або на її повну відсутність. Тому вивчення цих довідкових видань як форми краєзнавчої літератури значно розширить відомості про справу збереження історико-культурної спадщини Криму в XIX – на початку XX ст. В путівниках містилися унікальні малюнки та фотографії пам'яток, багато з яких не збереглися до нашого часу. Цей графічний матеріал може бути залученим сучасними фахівцями під час відновлення первісного вигляду або реставрації того чи іншого об'єкта історико-культурної спадщини. Ці видання, відтак, зіграли першорядну роль у формуванні іконографії кримських пам'яток до появи наприкінці XIX століття видових поштових листівок.

Джерела та література

1. Адрес-Календарь Севастопольского градоначальства и путеводитель по градоначальству. – Севастополь, 1908. – XXX, 339 с.
2. Адрес-Календарь Севастопольского градоначальства и путеводитель по градоначальству. – Севастополь, 1910. – 508 с.
3. Адрес-Календарь Севастопольского градоначальства. Город Севастополь и город Балаклава. – Севастополь, 1911. – XXX, 339 с.
4. [Афанасьев Д.] Путеводитель по Севастополю, его бастионам и окрестностям, изданный с целью благотворения на его развалинах / [Д. Афанасьев]. – Николаев, 1857. – 50 с.
5. Безчинский А.Я. Путеводитель по Крыму / А.Я. Безчинский. – М., 1901. – 480 с.
6. Безчинский А.Я. Путеводитель по Крыму / А.Я. Безчинский. – 2 изд. – М., 1902. – XXII, 468 с.

7. *Безчинский А.Я.* Путеводитель по Крыму / А.Я. Безчинский. – 3 изд. – М., 1903. – XXII, 468 с.
8. *Безчинский А.Я.* Путеводитель по Крыму / А.Я. Безчинский. – 4 изд. – М., 1904. – XXII, 468 с.
9. *Безчинский А.Я.* Путеводитель по Крыму / А.Я. Безчинский. – 5 изд. – М., 1905. – XVI, 416 с.
10. *Безчинский А.Я.* Путеводитель по Крыму / А.Я. Безчинский. – 6 изд. – М., 1908. – XVI, 416 с.
11. *Генгросс В.* Ханский дворец в Бахчисарае / В. Генгросс. – СПб., 1912. – 32 с.
12. *Германн В.* Указатель Бахчисарая, его жителей, с их нравами и обычаями / В. Германн. – Симферополь, 1868.
13. *Головкинский Н.А.* Путеводитель по Крыму (бывший Сосногоровой) / Н.А. Головкинский. – Симферополь, 1894. – Ч 1. – XII, 99 с. ; Ч 2. – 391, XI с.
14. *Домбровский Ф.М.* Обзорение Южного берега Крыма, пособие для путешественников / Ф.М. Домбровский. – Одесса, 1850. – 43 с.
15. Для едущих в Феодосию. Справочная книжка. – Феодосия, 1902. – 226, 1 с.
16. *Еленин Е.* Ялта и окрестности / Е. Еленин. – Ялта, 1901. – 160 с.
17. *Зимин Н.П.* Очерки экскурсионной библиографии по Крыму. – Ч 1 : Путеводители / Н.П. Зимин // Крым. – 1928. – №1 (5), вып. 1. – С. 112–127.
18. *Иванов Е.Э.* Севастополь и его окрестности : Херсонес, Малахов курган, Братское кл., Учкучека, Георгиевский монастырь, Балаклава, Инкерман, древнейший Херсонес, храм Св. Климента и Херсонесский маяк. С картой Крыма, планом Севастополя, видами города и окрестностей / Е. Э. Иванов. – Севастополь, 1894. – [2], XI, 78, 44 с.
19. Исторический путеводитель по Севастополю. Составлен к 50-летию его обороны, по приказанию Великого князя Александра Михайловича, подполковником Протопоповым и капитаном Соваж под редакцией генерал-майора Зайончковского. – СПб., 1907. – V, 295 с.
20. *Кондараки В.Х.* Новый обстоятельный путеводитель по Крыму / В.Х. Кондараки. – М., 1885. – III, 160, IV с.
21. *Кондараки В.Х.* Подробное описание Южного берега Крыма с картой / В.Х. Кондараки. – Николаев, 1867. – 143 с.
22. *Корецкий А.* Саки и Евпатория / А. Корецкий // Крымский вестник. – Севастополь, 1889. – 12 мая.
23. Крым с Севастополем, Балаклавой и другими его городами. С описанием рек, озер и долин, с его историею, жителями, их нравами и образом жизни. С двумя видами и планами. – СПб., 1855. – II, 191 с.
24. Крым. Путеводитель / под ред. К.Ю. Бумбера, Л.С. Вагина, Н.Н. Клепинина, В.В. Соколова ; Крымское об-во естествоиспытателей и любителей природы. – Симферополь, 1914. – VII, 686 с.
25. Крымский республиканский краеведческий музей, КП 22967, спр. 8682.
26. *Монтандон К.* Путеводитель путешественника по Крыму, украшенный картами, планами, видами и виньетками / пер. с нем. В. Орехова. – Симферополь : Крымский архив, 1997. – 130 с.
27. *Москвич Г.Г.* Иллюстрированный практический путеводитель по Южному берегу Крыма с картой и планом / Г.Г. Москвич. – Одесса, 1899. – 80 с.
28. *Москвич Г.Г.* Практический путеводитель по Крыму / Г.Г. Москвич. – Одесса, 1888. – XXVIII, 227 с.
29. *Москвич Г.Г.* «Ялта в 1904 году». Иллюстрированный практический путеводитель по Ялте и окрестностям / Г.Г. Москвич. – Одесса, 1904. – 24, 6, 114 с.
30. *Непомнящий А.А.* Видання туристсько-краєзнавчої літератури в Криму в XIX – на поч. XX ст. / А.А. Непомнящий // 3 історії вітчизняного туризму: зб. наук. ст. / Ін-т туризму ФПУ. – К., 1997. – С. 233–245.
31. *Непомнящий А.А.* Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма : последняя треть XVIII – начало XX века / А.А. Непомнящий ; Ин-т украинской археографии и источниковедения им. М.С. Грушевского НАН Украины. – К., 1999. – 212 с. – (Серия «Научно-справочные издания по истории Украины»; вып. 46).
32. *Непомнящий А.А.* Історичне кримознавство (кінець XVIII – початок XX століття) : біобібліографічне дослідження / А.А. Непомнящий. – Сімферополь : Бізнес-Інформ, 2003. – 456 с.
33. Санкт-Петербурзька філія Архіву Російської академії наук, ф. 30, оп. 1, спр. 347, 6 арк.

34. *Сосногорова М.* Путеводитель по Крыму для путешественников / М. Сосногорова. – Одесса, 1871. – VIII, 370 с.
35. *Сосногорова М.* Путеводитель по Крыму / М. Сосногорова. – 2 изд. – Одесса, 1874. – VI, XIX, 362, 45 с.
36. *Сосногорова М.* Путеводитель по Крыму для путешественников / М. Сосногорова. – 3 изд. – Одесса, 1880. – 435 с.
37. *Сосногорова М.А.* Путеводитель по Крыму / М.А. Сосногорова, Г.Э. Караулов. – 4 изд. – Одесса, 1883. – IX, XII, 457, XVII с.
38. *Сосногорова М.А.* Путеводитель по Крыму / М.А. Сосногорова, Г.Э. Караулов. – 5 изд., переработанное Н. Головкинским и К. Вернером. – М., 1889. – XII, 99, 391, XI с.
39. *Сементовский Н.М.* Путешественник. (Южный берег Крыма) / Н.М. Сементовский. – СПб., 1847. – 148 с.
40. *Ставровский Я.Ф.* Горный Крым и Керченский полуостров / Я.Ф. Ставровский // Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга / под ред. В.П. Семенова-Тян-Шанского. – СПб., 1910. – Т. 14 : Новороссия и Крым. – С. 689–817.
41. *Протопопов М.Н.* Бахчисарай / М.Н. Протопопов. – Севастополь, 1905. – 80 с.
42. *Протопопов М.Н.* Очерки Крыма. Бахчисарай / М.Н. Протопопов. – Симферополь, 1914. – 60 с.
43. *Протопопов М.Н.* Спутник по Севастополю и его окрестностям / М.Н. Протопопов. – Севастополь, 1905. – 57 с.
44. *Протопопов М.Н.* Спутник по Севастополю и его окрестностям / М.Н. Протопопов. – 2 изд. – Севастополь, 1914. – 138, [16], VI, [16] с.
45. *Пьянков В.Г.* Справочная книжка о городе Евпатории. Необходимые сведения для приезжающих на морские и лиманные купания / В.Г. Пьянков. – 2 изд. – Одесса, 1897. – 136 с.
46. *Фаусек В.А.* Ялта и ее ближайшие окрестности. (Справочная книжка) / В.А. Фаусек. – Ялта, 1893. – 161 с.
47. *Фиркович М.Я.* Старинный караимский городок Калэ, называемый ныне «Чуфут-Калэ» / М.Я. Фиркович. – Вильна, 1907. – [2], 48 с.
48. *Baedeker K.* Russland Handbuch für reisende / K. Baedeker. – Leipzig, 1892. – 19 p.
49. *Koch K.* Die Krim und Odessa / K. Koch. – Leipzig, 1867.

Молочко Е.В. Фиксация состояния памятников Крыма в путеводителях XIX – начала XX века

Вопрос об изучении путеводителей по Крыму как источников по охране историко-культурного наследия является одним из ключевых в изучении туристско-краеведческой литературы XIX – начала XX века. Справочные издания содержали различного вида сведения о сохранении памятников истории и культуры региона. В них популяризировалось развитие туризма посредством пропаганды познания местности по конкретным памятниками исторического прошлого.

Ключевые слова: путеводитель, Крым, памятники, охрана историко-культурного наследия.

Molochko Ye.V. Fixation of monuments of the Crimea in guidebooks XIX - early XX century

The question of the study guides to the Crimea as a source for the protection of historical and cultural heritage is a key to the study of tourism and local lore literature of XIX – early XX century. Reference books contain various kinds of information about the preservation of monuments of history and culture of the region. They popularized the development of tourism through the promotion of knowledge in specific areas monuments of the past.

Key words: guidebook, Crimea, monuments, protection of historical and cultural heritage.

УДК: 904.623.446.4-057.66(477.7)«10/13»**Э.И. СЕЙДАЛИЕВ****Метательное оружие кочевников Северного Причерноморья и Крыма в XI–XIV вв.**

В публикации на основе письменных и археологических источников охарактеризованы основные виды метательного вооружения кочевников Северного Причерноморья и Крыма в XI–XIV вв.

Ключевые слова: половцы, монголы, Золотая Орда, лук, стрелы, кочевническое вооружение.

В комплексе вооружения средневековых кочевников Северного Причерноморья и Крыма одно из важнейших мест занимают лук и стрелы. Практически каждый воин кочевого войска был лучником и мастерски владел своим оружием. Хронологические рамки темы выбраны так не случайно: с XI в. на территории указанного региона впервые появляются половцы. Именно эти кочевники оставили тут наибольшее количество памятников, поэтому об их вооружении у нас имеется наиболее полное представление. В 20-х гг. XIII в. половцы были частично истреблены, частично покорены монголами. Об этих трагических событиях повествует нам Ибн-ал-Асир [11, с. 25–27]. С этого времени половецкие воины стали частью монгольских отрядов Крымского улуса Золотой Орды [3, с. 396]. Как изменилось половецкое вооружение в составе монгольского войска, так же является важным аспектом, в т.ч. и в решении некоторых вопросов этнополитического развития крымского региона. Поэтому необходимо рассмотреть и вооружение кочевников XIII–XIV вв.

Дистанционное оружие половцев рассматривалось в литературе лишь в контексте исследования вооружения Древнерусского государства А.Н. Кирпичниковым. Г.А. Федоров-Давыдов приводит классификацию луков, наконечников стрел и других элементов оружия дальнего боя, основываясь на анализе археологического материала. Характеристике луков и колчанов со стрелами, а также их изображений посвящены работы С.А. Плетневой. Оружие дальнего боя рассматривает в своих публикациях, посвященных вооружению и военному искусству монголов, М.В. Горелик. Детально разбирает ручное метательное оружие в специальном труде А.Ф. Медведев, не выделяя кочевнический комплекс вооружения. Поэтому в данный момент мы не имеем работы, которая отдельно характеризовала бы половецкое дистанционное вооружение.

Лучник в кочевническом войске занимал важное место. Методы ведения боя, тактика и стратегия кочевников были таковы, что бой они всегда начинали именно луками и стрелами. Во многих письменных источниках мы встречаем описания использования кочевниками лука и стрел. Анна Комнина в своем труде пишет о том, что куманы тревожили печенегов стрельбой из луков [1, с. 234].

Описание начала боя монголами мы встречаем у Марко Поло. Он пишет: «Забил накар, и люди, немедля, бросились <...> Схватились за луки и стали

пускать стрелы <...> Метали стрелы, пока их хватило; и много было мертвых и насмерть раненных <...> Вышли все стрелы, попрятали они свои луки в налучья, схватились за мечи и палицы и бросились». Таких описаний Марко Поло приводит несколько [6, с. 101–102, 212–213, 216, 220, 231, 236]. Подобное описание можно встретить и в труде Плано Карпини, который также приводит данные о производстве луков и стрел и их использовании у монголов: «Мужчины ничего вовсе не делают, за исключением стрел, а также имеют отчасти попечение о стадах; но они охотятся и упражняются в стрельбе, ибо все они от мала до велика суть хорошие стрелки, и дети их, когда им два или три года от роду, сразу же начинают ездить верхом и управляют лошадьми и скачут на них, и им дается лук сообразно их возрасту, и они учатся пускать стрелы, ибо они очень ловки, а также смелы» [10, с. 52–53]. Этот же факт подтверждает в своих описаниях и Рубрук [10, с. 100].

У П. Карпини мы также встречаем описание наконечников стрел, предназначенных для разных целей: «Есть у них также и другие стрелы для стрельяния птиц, зверей и безоружных людей, в три пальца ширины. Есть у них далее и другие разнообразные стрелы для стрельяния птиц и зверей» [10, с. 52–53]. Один из основных приемов атаки стрелами приводит в своих «Записках о Московии» С. Герберштейн: «Их оружие – лук и стрелы; сабля у них редка. Сражение с врагом они начинают издали и очень храбро, хотя долго его не выдерживают, а обращаются в притворное бегство. Когда враг начинает их преследовать, то [при первой возможности] татары пускают назад в них стрелы; затем внезапно повернув лошадей, бросаются на расстроенные ряды врагов. Когда им приходится сражаться на открытой равнине, а враги находятся от них на расстоянии полета стрелы, то они вступают в бой не в строю, а изгибают войско и носятся по кругу, что бы тем вернее и удобнее стрелять во врага. Среди таким образом (по кругу) наступающих и отступающих соблюдается удивительный порядок <...> Такой способ боя из-за сходства называют «пляской» [2, с. 168].

Как видим, военное столкновение у кочевников происходило в 2 этапа: дистанционный с помощью лука и стрел и ближний бой с использованием древкового и клинкового оружия. М.В. Горелик предложил название для первого этапа «карусель», и приводит ссылку на использование таких приемов стрельбы с коня и у современных киргизов [4, с. 157].

Эти описания могут быть применимы как к монголам, так и к их предшественникам в восточноевропейских степях – кипчакам.

Для характеристики дистанционного оружия половцев, нужно обратиться к такому источнику, как половецкие каменные изваяния.

Изображения лука встречаются на 10 экземплярах балбалов, рассмотренных С.А. Плетневой в ее работе «Половецкие каменные изваяния». Луки, как и сабли, судя по изображениям, носились слева. Располагались

они поверх сабель [9, с. 31]. Пять из вышеупомянутых экземпляров изображены в налучьях, которые закрывают нижнюю (большую) часть лука. Пять других высечены просто на поверхности камня, как есть, причем и в первом, и во втором случаях деревянная основа и тетива практически всегда изображены одной толщины.

С.А. Плетнева делит их по форме деревянной основы на три типа:

1. С сегментовидной спинкой.
2. С прямой спинкой.
3. С вогнутой внутрь спинкой.

Археологически же луки проследить сложнее, все по той же причине плохой сохранности дерева.

С.А. Плетнева дает им следующую классификацию:

1. Ранние луки – XI в. – имели короткие массивные срединные накладки – т.н. «рыбки», уже упоминавшиеся выше. Следует отметить, что на этих луках не было концевых накладок.
2. В более позднее время – в XII–XIII вв. – накладки удлинняются, становятся тоньше и к срединным прибавляются концевые накладки.

Срединные накладки придавали жесткость средней части лука там, где в момент сгиба была особенно велика опасность перелома. Иногда между срединными накладками в деревянную основу вбивался для упругости деревянный же клин. Такой вариант лука был обнаружен в погребении № 60 близ Саркела [12, с. 25].

То, что половецкие луки носились в налучьях, подтверждается и археологически. В слоях городища Саркел – Белая Вежа после ухода русско-го гарнизона в 1117 г. и превращения городища в половецкое зимовье, продолжают бытовать костяные детали как колчанов, так и налучий [13, с. 114]. В налучье лук помещался, скорее всего, в ненатянутом положении для лучшей сохранности оружия, но на половецких статуях лук даже в налучье изображен с тетивой. Устьем налучье при ношении было обращено назад, как видим на изваяниях. Если бы на чехле были петли, то они, следовательно, помещались на левой стороне лицевой поверхности налучья [13, с. 109]. Способ крепления налучий не изображен, но ясно, что оно подвешивалось со стороны кибити, на обнаруженных археологами петлях.

В кочевнических же погребениях часты случаи находок, при которых отмечается обратное расположение колчана и лука, т.е. колчан слева, лук справа. В могильнике Белая Вежа зафиксировано 3 случая находок колчана слева и по 2 случая размещения срединной накладки лука справа и между ног [13, с. 109].

Что касается колчанов, изображенных на половецких балбалах, то мы видим, что их всегда носили на правом боку. Встречены они на 14 статуях [9, с. 31]. Изображения их в некоторых случаях схематичны, в других же очень ре-

листочны и точно передается форма колчана и даже его украшенность. На изваяниях можно проследить, что колчаны носились на двух ремнях, прикрепленных к поясу, и представляют собой продолговатые футляры, расширяющиеся к низу. С.А. Плетнева по способу ношения выделяет 4 типа половецких колчанов:

1. Простые «глухие» длинные футляры, полностью вмещавшие в себе стрелы во всю длину, так, что при ношении их не видно. Такие колчаны, скорее всего, делались из бересты и иногда они попадаются в кочевнических курганах XI–XII вв.
2. Футляры с расширяющейся верхней частью (как бы крылатой), возможно это крышка, которая закрывала стрелы. На статуях к таким колчанам прикреплялись кисти или некие длинные предметы, аналогии которым встречаются и на саблях.
3. Колчаны с более короткой передней частью и сильно удлинённой задней. Стрелы в них поэтому хорошо видны и легко вынимаются, задняя же высокая стенка защищает владельца от случайного ранения наконечниками стрел. Стрелы, как хорошо видно на изваяниях, носились наконечниками вверх.
4. Открытые, короткие колчаны, стрелы из них торчали без всякого предохранения [9, с.31]. Возможно, в таком случае стрелы могли опускаться в колчан оперением вверх и наконечниками внутрь.

На изображениях видно, что края колчанов окантованы полосками, которые имитировали, возможно, каркас кожаных колчанов или окантовку костяными пластинами и I и II варианты известны по археологическим находкам.

Также следует отметить 2 колчана третьего типа. Они были покрыты орнаментированными полосками. Эти полоски изображают, скорее всего, костяные, богато украшенные разнообразным орнаментом, накладки на колчаны. Археологи датируют их XIII–XIV вв. [9, с. 31], хотя на городище Саркел – Белая Вежа они встречаются с конца X в. Стоит упомянуть подобные находки фрагментов костяных изделий с позднескифского городища Булганак [14, с. 221]. Тут были обнаружены средневековые погребения, два из которых содержали костяные накладки на колчан или налучье. К сожалению, погребения были разрушены вспашкой, поэтому для более четкой интерпретации необходима детальная работа с находками. Фрагменты костяных изделий представляют собой тонкие пластины, покрытые циркульным орнаментом и насечками, что характерно для половецких изделий из кости.

По остаткам найденных в могилах колчанов можно судить о материале, использовавшемся для их изготовления. В этом отношении они делятся на 2 типа – кожаные и берестяные:

1. Скреплены скобками с одного края.
2. Колчаны, снабженные упомянутыми выше костяными петлями,

которые украшали колчан, придавали ему жесткость и одновременно служили для его подвешивания на пояс.

Очень много остатков берестяных колчанов выявлены в кочевнических погребениях Северо-Западного Причерноморья, проанализированных в работе А.О. Добролюбского «Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху Средневековья» [5]. К сожалению, сам материал в работе представлен плохо, дается лишь его перечисление, поэтому этот момент требует доработки.

В колчанах упомянутого III типа очень четко изваяны наконечники стрел, торчащие из них. Выделяются два типа – ромбовидные и двурогие, довольно крупного размера [9, с. 31]. А.Ф. Медведев датирует их в степях Восточной Европы с XII по XIV вв. [7, т. 21] Эти данные подтверждаются и археологически.

Все найденные наконечники стрел черешковые. Можно выделить наконечники неправильной ромбической формы с укороченными бьющими гранями [14, с. 379, 388]; наконечники треугольной формы (очень часто они сильно вытянуты и, видимо, применялись как бронебойные); листовидные наконечники, такие, например как найденные во впускном погребении кургана № 3 у с. Казанки Бахчисарайского района и на городище Булганак [15, с.188; 11, с.218].

Со времени выхода на военно-политическую арену монголов наблюдаются изменения в использовании луков. На смену практически всем сложносоставным лукам в кочевнической среде приходит лук так называемого «монгольского» типа. Кипчаки, влившись в ордынское войско, переняли этот тип лука. Лук отличался большей эффективностью и упругостью. Он снабжался срединной фронтальной накладкой веслообразной формы и концевыми накладками. Лук этот был М-образной формы и имел длину не более 120 см. Луки эти монголы носили в кожаном или матерчатом налучье, прикрепив к поясу с помощью сыромятных ремней [8, с. 214–216].

Стрелы, которыми пользовались воины-кочевники, в золотоордынское время практически не изменились. Можно только отметить, что широкое распространение получили т.н. «срезни» – различных типов, плоские наконечники с широкой боевой частью или двурогие наконечники. Все они плоские, достаточно больших размеров. Применялись они в основном для нанесения больших ран и повреждения тетивы луков противника. Описание использования таких наконечников и таким образом встречаем у Марко Поло [6, с. 212].

В некоторых из этих стрел появляются прорезы в широкой части, вероятно, в них вставляли паклю, которую поджигали и могли использовать эти стрелы как зажигательные.

Следует упомянуть о более широком распространении трехлопастных стрел, находки которых известны еще на памятниках салтовской культуры и встречаются в более позднее время [12, с. 27].

Плоские наконечники и некоторые из трехлопастных снабжались у монголов костяными свистульками. Это были бочонковидные или бикониче-

ской формы костяные изделия с отверстиями. Размеры их колебались в зависимости от размера наконечника. Основное назначение их – создание устрашающего шумового эффекта, но существуют мнения, что применялись они и для закрепления наконечника на древке стрелы, для управления стрелой в полете, закрепления горящей пакли или как емкости для некоего горючего материала. В последнем случае отверстия затыкались той же паклей или чем-то подобным [8, с. 219].

К сожалению, археологический материал не всегда позволяет определить, из чего изготавливалась деревянная часть стрел. Но некоторые источники позволяют судить, что древки стрел делались из ивы, можжевельника или березы [8, с. 219].

Длина стрел, опять же из-за плохой сохранности дерева, не поддается определению, но Плано Карпини пишет, что длина стрел «составляет два фута, одну ладонь и два пальца» [10, с. 51], что составляет приблизительно 80 см. Оперением для стрел служили перья различных птиц. Это были прямые, упругие, но не слишком жесткие перья. Как правило, применялись перья птиц, обитавших в данной местности. Ценились перья орла, сокола, морских птиц [7, с. 51]. Монголы, вероятно, чаще всего применяли перья орла, коршуна и гуся [8, с. 219]. К сожалению, материалы эти в археологических комплексах также не сохраняются, поэтому реконструкция оперения стрел – сложный вопрос. Особенности крепления оперения к древку стрелы подробно описаны в работе А.Ф. Медведева, поэтому в данной работе мы на этом вопросе подробно останавливаться не будем.

Есть сведения об использовании монголами яда, которым они покрывали наконечники своих стрел. [8, с. 219]

Колчан, в котором монгольские воины носили свои стрелы, был открытой формы и изготавливался из бересты, кипчаки также знали берестяные колчаны, поэтому изменений в этом виде их снаряжения, скорее всего, не было. Колчан этот подвешивался к поясу воина с помощью железного крючка.

П. Карпини упоминает, что стрелы монголов были очень остры и что «они всегда носят при колчане напильники для изощрения стрел».

Практически все наконечники стрел изготовлены из железа, костяных наконечников мало. Видимо, они не были очень распространены и применялись в основном для охоты, хотя и боевое их применение нельзя отрицать.

Среди снаряжения лучника встречается такой элемент, как костяное кольцо с выступом – для монгольского способа натягивания лука. Большинство их обнаружено в Средней Азии и в золотоордынских городах Поволжья [12, с. 25]. К сожалению, в Крыму и Северном Причерноморье такие находки пока не известны.

Всё вышеизложенное, а также тот исторический факт, что половцы были покорены монголами и вошли в состав Улуг Улуса, позволяет сделать вывод, что монголы обладали более совершенным вооружением и умели применять в

бою хитрости и приемы, достаточно простые, но срабатывавшие против половцев. Вооружение половецких воинов находилось на достаточно высоком уровне, но во многом проигрывало монгольскому, особенно защитное. Но это тема отдельного исследования. Тут же стоит остановиться на том факте, что монголы за всю свою богатую военную историю смогли настолько усовершенствовать свое военное дело, что превзошли в военном отношении своих предшественников. Половцы же привыкшие к быстрым набегам на такую легкую добычу, как приграничные древнерусские селения и города, уже были не готовы встретиться с таким же серьезным противником, каким были когда-то сами кипчаки, впервые вышедшие на восточноевропейскую военно-политическую арену.

Источники и литература

1. *Анна Комнина*. Алексиада / Анна Комнина ; [пер. с греч. Я.Н. Любарского]. – СПб., 1996. – 704 с.
2. *Герберштейн С.* Записки о Московии / Сигизмунд Герберштейн. – М. : изд-во МГУ, 1988. – 430 с.
3. *Горелик М.* Вооружение // Военное дело Улуса Джучи / М. Горелик, И. Измаилов // Улус Джучи во время могущества // История татар с древнейших времен. Т.3. Улус Джучи (Золотая орда). XIII – середина XV в., Казань, 2009. – 1056 с.
4. *Горелик М.В.* Степной бой (из истории военного дела татаро-монголов) / М.В. Горелик // Военное дело древнего и средневекового населения северной и центральной Азии. – Новосибирск, 1990. – С.155–160.
5. *Добролюбовский А.О.* Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху Средневековья / А.О. Добролюбовский, – М., 1986. – С.70.
6. Книга Марко Поло : [ред. С.Н. Кумкес]. – М. : Географиздат, 1956 г. – 376 с.
7. *Медведев А.Ф.* Ручное метательное оружие. Лук и стрелы, самострел / А.Ф. Медведев // Археология СССР: свод археологических источников. – Вып. Е1–36, – М. : Наука, 1966. – С. 200.
8. *Немеров В.Ф.* Воинское снаряжение и оружие монгольского воина XIII–XIV вв. / В.Ф. Немеров // Советская археология. – 1987. – № 2. – С. 212–227.
9. *Плетнева С.А.* Половецкие каменные изваяния / С.А. Плетнева // Археология СССР: свод археологических источников. – Вып. Е4–2. – М. : «Наука», 1974. – С.200.
10. Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука : [Ред., вст. статья и прим. Н.П. Шастиной]. – М., 1957 г. – 272 с.
11. *Тизенгаузен В.Г.* Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. Т.1 : Извлечения из сочинений арабских / В.Г. Тизенгаузен. – СПб., 1884. – 563 с.
12. *Федоров-Давыдов Г.А.* Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов / Г.А. Федоров-Давыдов – М., 1966. – 276 с.
13. *Флорова В.Е.* Костяные детали луков, колчанов и налучий Белой вежи / В.Е. Флорова // Степи Восточной Европы в эпоху Средневековья. – Донецк, 2000. – С.101–115.
14. *Храпунов И.Н.* Булганакское позднескифское городище (по раскопкам 1981–89 гг.) / И.Н. Храпунов // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 1991. – Вып. 2. – С.3–34, 183–235.
15. *Черепанова К.Н.* Погребения поздних кочевников в степном Крыму / К.Н. Черепанова, А.А. Щепинский // Археология и история средневекового Крыма. – К. : «Наукова думка», 1967. – С. 181–201.

Сейдалиев Е.І. Метальна зброя кочівників Північного Причорномор'я і Криму в XI–XIV ст.

В публікації на основі письмових та археологічних джерел охарактеризовано основні види метального озброєння кочівників Північного Причорномор'я і Криму в XI–XIV ст.

Ключові слова: половці, монголи, Золота Орда, лук, стріли, озброєння кочівників.

Seydaliyev E.I. Missile nomad's weapon of Northern Black Sea Coast and the Crimea in XI–XIV

The main kinds of missile arming of Northern Black Sea Coast and the Crimea nomads in XI–XIV are characterized in the given publication on the basis of written and archaeological sources.

Key words: Cumans, Mongols, the Golden Horde, bows, arrows, weapons nomadic.

УДК: 904:297''12/14''(477.75)

Д.А. ЛОМАКІН

**Всесоюзна конференція археологів
СРСР в Керчі та мусульманські пам'ятки
Старого Криму: невідомі сторінки
історії вивчення**

Розглянуті доповіді учасників тюрко-татарської секції Керченської археологічної конференції, спрямовані на вивчення старожитностей Старого Криму. Проаналізована роль з'їзду в дослідженні мусульманських пам'яток Солхату золотоординського періоду в другій половині 20-х років XX ст.

Ключові слова: Всесоюзна конференція археологів СРСР в Керчі, Старий Крим, археологічна пам'ятка.

Важливою подією в дослідженні мусульманських пам'яток Старого Криму стала Всесоюзна конференція археологів СРСР в Керчі, яка проходила 5–10 вересня 1926 р. [1; 8; 9; 12]. Вона була скликана на честь столітнього ювілею Керченського археологічного музею. Конференція стала першим археологічним з'їздом на теренах РСФРР з моменту встановлення радянської влади. Для успішного проведення заходу серйозна організаційна робота була виконана співробітниками КримОХОРИСу, що створили два організаційні комітети в Сімферополі та Керчі. Крім того, за ініціативою Головнауки НКО РСФРР особлива комісія була створена в Москві [1, с. 197].

Керченська конференція значно перевершила межі звичайного ювілейного вшановування. На ній були присутні 135 делегатів від 73 установ і організацій з семи республік СРСР. Серед них – авторитетні вчені того часу: академики М.Я. Марр, С.Ф. Платонов, В.П. Бузескул, професори Б.В. Фармаківський, І.М. Бороздін, О.С. Башкиров, П.І. Голландський, А.І. Маркевич й інші [10, с. 324]. За час з'їзду відбулося 28 засідань, на яких було заслухано 62 доповіді; здійснено низку оглядів місцевих пам'яток старовини.

5 вересня була обрана й затверджена постійна Президія пленарних засідань (голова – професор В.О. Городцов, заступник – професор А.І. Маркевич) [3, с. 2]. Засідання конференції були розділені на 4 секції: доісторичну, ірано-еллінську, середньовічну і тюрко-татарської археології. У плані вивчення старожитностей Старого Криму на пильну увагу заслуговує остання. Головою цієї секції був професор І.М. Бороздін, його заступником – У.А. Боданинський, обов'язки секретаря виконав О.Н.-А. Акчокракли [4, с. 1].

У центрі роботи секції впродовж усього з'їзду були результати експедиційних досліджень Всесоюзної наукової асоціації сходознавства в Старому Криму під керівництвом І.М. Бороздіна та О.С. Башкирова [2; 3]. Роботи велися впродовж двох років. Було покладено початок дослідженню найбільш визначних мусульманських пам'яток старого Солхату, серед яких мечеть Узбека (на той час вважалася найдавнішою архітектурною датованою пам'яткою археології періоду Золотої Орди в Криму), руїни медресе та караван-сараю. Учасниками експедицій були виявлені залишки оборонних споруд колишньої столиці Кримського улусу Золотої Орди, а також проведено низку розвідок у межах середньовічного міста та за його кордонами. Під час експедиційних робіт було зібрано цінний матеріал, який мав важливе значення для дослідження історії Солхату і періоду Золотої Орди на території Кримського півострова в цілому. З моменту завершення експедиційних робіт до відкриття конференції минуло менш, ніж 3 тижні, тому результати археологічних досліджень – до того ж іще неопубліковані – викликали значний інтерес серед учасників конференції, причому не лише тюрко-татарської секції.

На другий день роботи з'їзду, 6 вересня, з доповіддю «Новітні відкриття в області татарської культури в Криму» виступив І.М. Бороздін, основна увага якої була приділена вивченню татарських старожитностей Старого Криму в 1925–1926 роках. Професор ознайомив присутніх із пам'ятками Солхату золотоординської епохи та детально окреслив увесь важкий процес їх дослідження в ході двох експедицій асоціації сходознавства під його керівництвом [5, с. 3].

Значна увага в засіданнях секції, за словами А.І. Маркевича [10, с. 325], була прикута до доповіді П.І. Голландського «Медресе і мечеть Абдуль Азіса в Солхаті», яка була представлена на вечірньому засіданні 6 вересня [5, с. 3]. Відомий кримський краєзнавець й архітектор розглянув періоди існування мечеті, зупинився на напису з її portalу, ознайомивши присутніх із варіантами перекладу. На підставі аналізу архітектурного стилю мечеті був зроблений висновок про наявність у солхатських старожитностях сельджуцьких мотивів, що вказувало на безпосередню близькість з архітектурою Малої Азії.

7 вересня делегатам з'їзду представив свою доповідь «Стан татарських пам'яток у Криму» архітектор Б.М. Засипкін [6, с. 6]. Доповідь була зроблена на підставі об'ємного матеріалу, зібраного в результаті наукового відрядження до Криму за завданням Державних реставраційних майстерень Головнауки НКО РСФРР. У його завдання входило ознайомлення з архітектурними

пам'ятками кримських міст, аналіз їх стану та розробка пропозицій щодо їх охорони і дослідження [11, с. 13]. Б.М. Засипкін обстежив старожитності Криму в Бахчисараї, Чуфут-Кале, Сімферополі, Карасубазарі, Євпаторії, Херсонесі, Феодосії, Каракози, Старому Криму, Судаку, Керчі [15, арк. 18; 13, с. 240–241]. Всього

було обстежено 69 татарських пам'яток, зроблено 289 фотографій; були складені технічні акти й описи [15, л. 18], зроблено 53 обміри (з них 5 – пам'яток Старого Криму: по 2 креслення розкопок у Кяшене та мечеті Куршум-Джами,

а також 1 план місцевої каплиці) [15, арк. 24]. Накопичений Б.М. Засипкіним матеріал плідної роботи в Криму склав понад 51 сторінки друкарського тексту [15, арк. 24]. Він обробляв цей матеріал у двох напрямках: «по лінії науково-дослідній з'ясовувався характер і значення пам'яток, розроблялися практичні заходи з їх консервації, і по лінії складання загального для Криму плану ремонтних робіт» [15, арк. 24]. Планувалася підготовка понад десятка доповідей із найбільш гострих питань охорони старожитностей Криму. Одна з них була представлена на конференції, де архітектор констатував тяжкий і аварійний стан багатьох пам'яток, у т.ч. й у Старому Криму, де, до того ж, не була організована належна охорона розкопок, здійснених експедицією 1925–1926 років під керівництвом І.М. Бородіна, – предмети старовини розкрадалися місцевим населенням. Б.М. Засипкін у черговий раз загострив увагу на необхідності прийняття термінових заходів для їх охорони і реставрації.

Наслідки роботи з'їзду виявилися в низці резолюцій. Найбільш значимими для подальшого розвитку кримської археології стали наступні положення:

1. почати швидко розробку єдиного виробничого плану в області кримської археології <...> і вести археологічної роботи винятково по накресленому плану;
2. зробити науково-технічне обстеження, фіксацію та підтримку

- пам'яток із відпусненням держкредитів. Утворити спеціальне засідання з питань наукової охорони пам'яток і їх реставрації;
3. ввести до штату КримОХОРИСу архітектора-археолога;
 4. почати складання археологічної карти Криму із залученням місцевих науковців [7, с. 7].

Учасниками секції було також розроблено і прийнято ряд положень. Ознайомившись із доповідями І.М. Бороздіна та П.І. Голландського про розкопки в Старому Криму і визнаючи їх велике наукове значення, делегати вважали необхідним «продовжити археологічні роботи в Старому Криму, організувати охорону виявлених пам'яток старовини, опублікувати результати експедицій 1925 і 1926 р. російською і татарською мовами» [7, с. 10]. Вислухавши доповідь Б.М. Засипкіна про охорону пам'яток татарської архітектури в Криму, секція ухвалила «звернутися через Пленум конференції до Головнауки НКО РСФРР і Кримського ЦВК із проханням ужити термінових заходів охорони й технічних заходів щодо призупинення катастрофічного руйнування пам'яток архітектури» [7, с. 10; 15, с. 87–88].

Таким чином, завдяки Керченському археологічному з'їзду була зроблена чергова спроба звернути увагу вчених, державних і наукових організацій, а також громадськості до проблем кримської археології. Найбільш гострою серед них, яка вимагала швидкого рішення, була необхідність охорони пам'яток від варварського розкрадання та їх негайна реставрація. Завдяки доповідям П.І. Голландського, І.М. Бороздіна та Б.М. Засипкіна вдалося звернути увагу на катастрофічний стан мусульманської старовини у Старому Криму. Завдяки учасникам конференції був розроблено й ухвалено низку постанов, покликаних забезпечити збереження пам'яток старовини середньовічного Солхату для їх подальшого дослідження та всебічного вивчення.

Джерела та література

1. *Бороздин И.Н.* Археологические памятники юга СССР / И.Н. Бороздин // Новый восток. – 1926. – № 15. – С. 197–201.
2. *Бороздин И.Н.* Новые данные по золотоордынской культуре в Крыму: Работы археологической экспедиции 1926 года / И.Н. Бороздин / Научная ассоциация востоковедения при ЦИК СССР. – М. : Искра революции, 1927. – 21 с.
3. *Бороздин И.Н.* Солхат. Предварительный отчет о работах археологической экспедиции Крымсовнаркома, Крымзика и Научной ассоциации востоковедения Союза ССР в 1925 году / И.Н. Бороздин / Научная ассоциация востоковедения при ЦИК СССР. – М. : Искра революции, 1926. – 32 с.
4. *Бюллетень Конференции археологов СССР в Керчи.* – Керчь : 4-я Гостипография, 1926. – № 1. – 5 сент. – 2 с.
5. *Бюллетень Конференции археологов СССР в Керчи.* – Керчь : 4-я Гостипография, 1926. – № 2. – 6 сент. – 4 с.
6. *Бюллетень Конференции археологов СССР в Керчи.* – Керчь : 4-я Гостипография, 1926. – № 3. – 7 сент. – 7 с.
7. *Бюллетень Конференции археологов СССР в Керчи.* – Керчь : 4-я Гостипография, 1926. – № 6. – 10 сент. – 14 с.

8. *Гелах Т.* Керченская археологическая конференция / Т. Гелах // Историк-марксист. – 1927. – № 3. – С. 248–251.
9. *Захаров Н.* Керченская археологическая конференция 1926 года / Н. Захаров // Труды Северо-Кавказской научной ассоциации. – 1927. – № 26. – С. 119–124.
10. *Маркевич А.И.* Керченская конференция археологов // Непомнящий А.А. Арсений Маркевич : страницы истории крымского краеведения / А.А. Непомнящий. – Симферополь : Бизнес-Информ, 2005. – С. 324–326. – (Серия «Библиография крымоведения»; вып. 3).
11. *Хливнюк А.В.* Охрана и изучение памятников истории и культуры в Крымской АССР: Исследования и документы / А.В. Хливнюк / под ред. А.А. Непомнящего. – Симферополь, 2008. – 240 с. – (Серия : «Библиография крымоведения»; вып. 11).
12. *Непомнящий А.А.* Неизвестные документы к истории проведения Конференции археологов СССР в Керчи в 1926 году // Матеріали 9-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки», 7–9 жовтня 2010 р., м. Житомир / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK. – К., 2010. – С. 93–95.
13. *Непомнящий А.А.* Академик И.Ю. Крачковский и крымские памятники истории и культуры: Страницы истории крымской ориенталистики // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: Збірник наукових праць з мистецтвознавства, архітектурознавства, і культурології / Ін-т проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України. – К. : Вид. дім А+С, 2009. – Вип. 6. – С. 201–244.
14. *Непомнящий А.А.* Нові матеріали з історії кримознавства 20-х років XX століття в листуванні Г.Ю. Крачковського та В.Й. Филоненка // Крaєзнaвствo. – К., 2008. – № 1/4. – С. 85–95.
15. Центральный муниципальный архив міста Москви, ф. Р-1, оп. 1, спр. 509.

***Ломакин Д.А.* Всесоюзная конференция археологов СССР в Керчи и мусульманские памятники Старого Крыма: неизвестные страницы истории изучения**

Рассмотрены доклады участников тюрко-татарской секции Керченской археологической конференции, направленные на изучение древностей Старого Крыма. Проанализирована роль съезда в исследовании мусульманских памятников Золотоордынского периода истории Солхата во второй половине 20-х годов XX в.

Ключевые слова: Всесоюзная конференция археологов СССР в Керчи, Старый Крым, археологический памятник.

***Lomakin D.A.* From history of studying Muslim monuments in the Stariy Krym: Kerch Archaeological Conference.**

This article is devoted to the activities of Turk-Tatar section of Kerch Archaeological Conference, containing its participants' reports aimed at studying the antiquities of the Stariy Krym. It is analyzed what role Congress had for the study of Muslim monuments in the Golden-Horde period of Solkhat history in the 2nd half of 1920-s.

Ключевые слова: Kerch Archaeological Conference, Stariy Krym, archaeological monuments.

Розділ VII

ПАМ'ЯТКИ МИСТЕЦТВА

УДК 75.03 (477)«19»

О.Л. МАЙДАНЕЦЬ-БАРГИЛЕВИЧ

Трансформація народної культури у творах митців першої третини ХХ століття

У статті розглянуто проблему збереження і трансформації національної культури. Проаналізовано творчо-педагогічні принципи професорів Української академії мистецтва М. Бойчука та В. Кричевського. Досліджено творчість О. Саснка в 20-х роках ХХ ст. – вихованця й продовжувача творчих засад М. Бойчука та В. Кричевського в монументально-декоративному мистецтві. Вивчено окремі різновиди творчості О. Саснка – монументальний живопис, графіка, проектування інтер'єрів.

Ключові слова: монументально-декоративне мистецтво, художник-універсал, національний стиль, синтетизм.

Останнім часом проблема збереження національної культури, традицій народного мистецтва, осмислення й оновлення його різних видів і жанрів стає все більш актуальною. Усвідомлення цілісності та різноманітності культурного досвіду, здобутків народу, його способу життя, етнічних ідеалів дає розуміння закономірностей розвитку національного мистецтва.

Художники-професіонали як провісники нового мистецтва згідно з вимогами часу завжди шукали нові шляхи, різноманітні засоби художньо-образної виразності, вирішували завдання новаторського формотворення, взаємодії з навколишнім середовищем, зверталися до новітніх форм, технологій і матеріалів. І завжди тримали тісний зв'язок з історичними традиціями, з творчістю народу. Саме тому мистецтво зберегло свою духовність, чітко визначену національну своєрідність.

В історії українського мистецтва є яскраві приклади звернення митців до витоків народної культури в переломні етапи розвитку суспільства. Цей досвід має непересічне значення для дослідження процесів, що відбуваються у мистецтві на нинішньому етапі, й потребує більш детального аналізу.

Насамперед, мова йде про славнозвісну школу Михайла Бойчука, який у 20-х роках ХХ ст. звернувся

до коренів традиційної культури в пошуках сучасного стилю, національної самобутності.

Дмитро Антонович першим дав пояснення закономірності звернення М. Бойчука до візантизму та народного мистецтва: «Кожен європейський вдумливий і серйозний майстер, коли хоче відійти від принципів реалізму, а розуміє малярство в його декоративності і згідно до того хоче свій рисунок стилізувати, обов'язково

Рис. 1. В. Кричевський. Оформлення Історичної секції ВУАН. Кабінет первісної культури. 1928–1929.

прийде до візантійського мистецтва...» [1]. Заслуга Михайла Бойчука в тому, що він «глибоко продумав візантійське мистецтво, але не його одне – також глибоко проаналізував українське народне мистецтво, в далеких глибинах якого теж, можливо, є дещо від Візантії, і силою інтелектуального напруження прийшов до великого синтезу, який і є принципом його школи» [2]. Проте, не кожен може зрозуміти той великий синтез, глибину змісту мистецьких засад школи М. Бойчука.

М. Бойчук мріяв про відродження монументального стилю, орієнтованого на національні традиції, зокрема, на старослов'янську ікону та світову класику – особливо мистецтво Візантії, Єгипту, Ассирії, раннього Ренесансу доби Джотто.

У живописних і графічних творах М. Бойчука початку ХХ ст., які нині сприймаються як програма подальшої його творчості, митець творчо розвиває свої принципи, шукає новий естетичний канон – національний образ, що брав свій початок від простодушних зображень Богоматері в іконах народних майстрів і розвивався на основі спостережень реальності.

У численних зображеннях «Дівчат» та «Жінок» відчувається цільність авторської позиції, відшліфованість ідеї, далекої від запобігань перед смаками публіки. Виконані в кольорі композиції, створені шляхом пластичного відбору й узагальнення структури, сприймаються як неперехідні, символічні, народнопісенні образи життя («Орач», «Плач Ярославни» та ін.) [3].

У ранніх творах М. Бойчука можна помітити як він вивчав основи академічної науки, найрізноманітніші явища світової мистецької культури, шукаючи власної довершеної, виразної мови, набирав необхідний досвід.

У 1917 р. за ініціативи М. Грушевського й інших відомих громадських діячів була створена Українська академія мистецтва, де М. Бойчук серед інших був обраний професором. У її стінах М. Бойчук зміг реалізувати свої ідеї про синтез мистецтв, створити школу монументального малярства,

М. Бойчук. Біля яблуні. Фрагмент оформлення Київського кооперативного інституту. 1920. Фреска.

яка мала стати втіленням громадських ідей, уособленням ідеалів суспільства.

Новим явищем у тогочасній художній практиці стала колективна праця студентів під керівництвом професора М. Бойчука під час виконання монументальних розписів.

У майстерні спільно обговорювалися тематика творів і різні композиційні схеми. Особливістю педагогічного методу М. Бойчука був відхід від реалістичної школи, вивчення основних принципів монументального мистецтва. З цією метою в майстерні застосовувався специфічний різновид начального завдання – т.зв. відрисовка-аналіз. У численних аналітичних копіях (відрисовках) творів мистецтва світової класичної спадщини аналізувалися формальні принципи та закономірності побудови композиції, характер ритму, акцентувалася увага на ролі лінії, її мелодичності й поетичності.

Педагог дозволяв використовувати класичні композиційні схеми, відточені віками, з їхньою істинною монументальністю,

урівноваженістю, гармонією, ритмікою, наповненою внутрішньою силою. В межах таких композиційних схем молоді митці могли вільно виявляти себе, показувати свої уподобання та здібності.

Освоєння принципів монументального мистецтва, педагогічні засади вчителя можна простежити у творчості його учнів: Т. Бойчука, С. Налепінської, О. Павленко, І. Падалки, В. Седляра, які зверталися до національної тематики, розробки невеликих жанрових сцен, особливо з сільського життя, побуту, відпочинку. Програмними темами були: збирання врожаю, пастушка, ткаля, гон-

чар, жниця, праця селян, перемога нового ладу (як правило в алегоричній формі). Ці твори мали дещо символічний характер, передавали радість буття, праці.

Прагнучи до відродження всіх притаманних українській мистецькій традиції форм, М. Бойчук виховував художника-універсала, здатного творити у різних видах мистецтва.

На жаль, з того моменту, як школа М. Бойчука «виявила національний характер, вона стала для інтернаціонально налаштованого державного керівництва незручною», відтак, піддавалася нищівній критиці й урешті була знищена. На цьому завершився період видатного явища в українському образотворчому мистецтві – національно-культурного відродження.

Одночасно зі становленням школи М. Бойчука зазнав розвитку й творчий напрямок, очолюваний професором В. Кричевським. Видатний художник і педагог був одним із перших в Україні, хто став трактувати народну творчість не лише з етнографічного погляду, але й переосмислювати, трансформувати цю високу мистецьку цінність, важливу частину духовного доробку українського народу. Очолюючи в Українській академії мистецтва майстерню з оформлення інтер'єрів, В. Кричевський навчав студентів: лише опанування народного мистецтва, осмислення його крізь призму професійної культури може дати поштовх для розвитку мистецтва згідно з вимогами часу.

З ім'ям В. Кричевського пов'язана ціла епоха мистецького відродження. Відомі його творчі здобутки в архітектурі, малярстві, графіці, кінематографі, декоративно-ужитковому мистецтві (проекти килимів, декоративних тканин, посуду тощо). Професор Академії був блискучим орнаменталістом, рідкісним знавцем українського орнаменту.

Звернення В. Кричевського до українського орнаменту, його стилізації загалом широко відоме з оформлення ним будинку Полтавського губернського земства, де орнаментальні мотиви органічно поєднані з архітектурою та чи не вперше заявили про рівноправне співіснування з іншими видами мистецтва. Знана дослідниця українського мистецтва В. Рубан-Кравченко, аналізуючи творчість В. Кричевського, зазначає: «Завдяки серйозним студіям археологічних знахідок, вивченню музейних колекцій і наявної літератури, йому поступово відкривається пра-

О.Сасенко. Дівчина з книгою. 1921. Папір, акварель. 12,5х10,5.

давнє коріння і магічний зміст орнаментальних мотивів народного мистецтва, їх стійка формальна система, обумовлена уповільнено-сталими, майже незмінними з часом народними традиціями, закоріненими у первісні пласти культури людства»[4].

Як відомо, В. Кричевський також послідовно дотримувався ідей і принципів модерну, його декоративного напрямку, які, однак, інтерпретував на засадах традицій українського мистецтва, зокрема, народної творчості. Орнамент, який приваблював його чистотою логічної структури, здатністю виражати універсальні явища через символи, знакові системи, пластичні узагальнення, митець вважав самостійним видом образотворчості. Водночас із активним застосуванням рослинних орнаментальних мотивів у всіх видах творчості (книжкова і станкова графіка, декоративне мистецтво), де В. Кричевський досяг вершинних зразків стилізації, митець віддавав перевагу геометричному орнаменту. Це помітно на ескізах вибілок, зроблених ним для Оленівських майстерень, які є першими спробами узагальнення природних форм і зверненням до давніх символічних знаків. Можливо, це пов'язано зі студіюванням В. Кричевським зразків трипільської культури з її геометриздованими формами.

Багатогранна діяльність педагогів Української академії мистецтва підпорядковувалася ідеї створення синтетичного національного стилю.

Часи бурхливих відновних процесів у суспільстві в 1920-ті роки, атмосфера школи М. Бойчука та В. Кричевського, з її налаштуванням на народну естетику, постійне спілкування з професорами, справили неабиякий вплив на формування мистецької молоді, зокрема, студента Академії Олександра Саєнка.

Духовність, – писав О. Федорук, – була молитвою для багатьох художників у незабутні 20-ті роки. За такої культурно-мистецької ситуації, що сьогодні оцінюється як відродження національної самосвідомості, кожен відчував свою причетність до загальної мистецької атмосфери, постать Олександра Саєнка на цьому багатому тлі не виокремлювалася, але й не губилася: то було стійке мистецьке середовище, в якому ферментували прогресивні ідеали західної культури нової доби, його живили носії національного гуманізму, виплеканого сполукою професійного і народного мистецтва. У цьому середовищі повага до народних витоків трималася на міцних морально-естетичних чинниках, які наповнювали творчість кожного митця, а Саєнка – чистою непідробною тональністю [5].

Серед безлічі мистецьких течій і напрямків, що стихійно виникали у той час, О. Саєнко віднайшов власний почерк, позначений національною своєрідністю.

Основними ознаками його творчості стали: лаконізм побудови (часто симетричної, характерної для народного мистецтва), міцна конструктивність і спрощеність форми, чітка декоративність творів, чистота і ясність використаних кольорів, притаманних народному малярству.

Уже перші роботи О. Саєнка позначені відчутним впливом педагогічних настанов М. Бойчука. Ці роботи вражають чіткою побудовою компози-

ції, монументальним трактуванням форми, світлим чистим колоритом, розробкою різних українських жанрових сцен, ліричністю.

У невеликих акварелях О. Саснка «Чоловік у полі», «Жінка в хаті», «Рубає дрова» (усі – 1920 р.), «Українська родина», «Місить тісто», «Дівчина з книгою» (всі – 1921 р.), графічних композиціях «Пиляють дрова», «Пастушка і вівці» (1922) представлені привабливі образи українців, їхні життя й побут. О. Саснко під враженням розпису Луцьких казарм виконував свої композиції для фресок, які мали аркоподібну форму. В цих творах автора більше цікавить виразність композиції, гра ліній, що найбільше відтворює сюжет. Наприклад, в ескізі до фрески «Пиляють дрова» митець передає пластичною мовою процес пиляння. Основним персонажем стає людина в дії, на ній концентрується увага, все зайве відсутнє.

Знаковою серед ранніх творів О. Саснка є композиція «Збирання урожаю» (1920, картон, темпера, монументальний розпис, 81х195 см) як звернення до однієї з програмних тем студентів М. Бойчука. Багатофігурна композиція вирішена за принципом горизонтального фриза. Площина твору заповнена фігурами і стилізованими деревами. Жіночі постаті відокремлюються одна від одної деревами. Ряд дерев надає композиції чіткої ритмічної урівноваженості й сталості, а пози трьох жінок – пластично-вишуканої динаміки. Деревя подані як символи-знаки, по-різному орнаментовані. В даній композиції відчувається використання та переосмислення композиційних схем минулого, характерних особливо для розписів і фресок Єгипту, Ассирії.

В цілому твір нагадує своєрідний, сюжетний орнамент, де простежується ритмізована в'язь дерев і фігур, які плавно перетікають одне в одне. Обличчя збиральниць не деталізовані, а подані умовно; фігури наближені до силуетного зображення, що надає певного декоративного ефекту композиції. Одяг оздоблений характерними українськими узорами (пахти, спідниці) [6].

Колорит картону до фрески «Збирання урожаю» складається з трьох кольорів – голубого, жовто-вохристого, світло-зеленкуватого. Темно-коричневий контур надає творові чіткої конструктивності й завершеності, що увиразнює логіку окремих складових твору. Твір виявився фактично першою спробою студента у створенні ескізу для фрески, спробою в галузі справжнього монументального малярства.

О. Саснко досить умовно, орнаментально, але лаконічно й упевнено заявив про свої можливості щодо композиційного вирішення теми, базованого на традиціях старої фрески, колористичного творення образу. Робота позначена рисами індивідуального стилю.

У картоні до фрески «Вшанування запорожців» (1920, картон, темпера, монументальний розпис, 73х384 см, Національний художній музей України) О. Саснко розробляє ціле дійство – вшанування переможців-козаків. Загалом у цій композиції, більш складній за дією, можна виділити такі основні прин-

ципи монументального мистецтва: відсутність другорядних деталей, лаконічне висловлювання думки, ідеї твору; узагальнення великих площин, мас, особливо урочистий ритм, локальність колориту; мажорність звучання твору.

О. Саєнко, творчо осмислюючи ассирійські канони у трактуванні людського тіла, намагався розробити образи людей із українським характером. Автор узяв найхарактерніше з єгипетських фресок і ассирійських рельєфів, навчився створювати розповідь про події, заповнюючи всю поверхню монументально-орнаментальними мотивами. Повна відсутність перспективи та площинне трактування людського тіла є виразними ознаками як єгипетського, так і саєнкового мистецтва.

У зазначених ескізах до фресок О.Саєнко поєднав власне художнє бачення з баченням своїх учителів: Михайла Бойчука – у творенні монументальної форми, побудові фрескової композиції, канонічної схематизації й орнаментальності, Василя Кричевського – в декоративності.

Серед мистецької спадщини Олександра Саєнка – численні монументально-декоративні панно в оригінальній техніці мозаїчного набору соломною, килими, гобелени, кераміка, вибійка, а також проекти інтер'єрів, виконані з глибоким розумінням народної специфіки й традиції – художньої пропорції та принципів архітектурної композиції, синтезу архітектури і мистецтва.

Творчість митця, починаючи з 1920-х років, має характерну особливість – вона не абстрагована від архітектури, а, як правило, мислиться «прив'язаною» до стіни, до інтер'єру. Це відчуття архітектурного простору прищепив Олександрові Саєнку його вчитель – Василь Григорович Кричевський. Уже ранні твори О. Саєнка «Минуле» (1920), «На панщині пшеницю жала», «Українське село» (1922), виконані у стінах Академії в техніці інкрустації соломною, переконують у професійному розумінні митцем природи народного мистецтва і засвоєння його основних рис: монументалізованості форми, декоративної орнаментальності площин, гармонійної ритміки, виразності образів.

Характерно, що О. Саєнко не запозичує безпосередньо жодного елемента в народних майстрів. Він лише користується принципом традиційних інкрустацій, структурою їхньої стилістики. Проте, митець творить цілком оригінальне, новаторське зображення. За допомогою простих і виразних геометричних ліній, знаків (символів дерев, вітряків, тварин, постатей) створюється орнаментально вибудований ритм. Логічність і класична простота цього твору засвідчують наявність у майстра належного творчого й життєвого досвіду, достеменного знання матеріалу, великої любові до зображуваного. Все тут – переконливо, вірогідно, й разом із тим образно-символічно, високохудожньо.

Етапним у ранній творчості О. Саєнка було оформлення в 1928 р. під керівництвом В. Кричевського історичної секції Всеукраїнської академії наук, зокрема, створення композицій «Невільники» та «Козак Мамай». Вперше в архітектурі була застосована техніка викладання соломною. Враховуючи власності матеріалу, О. Саєнко виконує твори декоративно-площинного харак-

теру. Чіткі геометризовані контури, зумовлені прямими лініями соломи, великі площини, якими вирішуються узагальнені зображення фігур і предметів, надають творам художньої виразності, монументальності. Це не просто ілюстрації до улюблених сюжетів дум і пісень українського народу, а пластичне відбиття їх суті, змісту, ідей шевченківських поезій.

Відомий дослідник мистецтва І. Врона про ці твори писав: «Саме тут О. Саєнко з великою силою показав себе майстром композиції і блискучим колористом, що зумів підкорити цілком своєрідну техніку соломи завданням живопису і монументально-декоративної картини» [7].

У своїй творчості О. Саєнко значну роль відводить килимові, який у проєктах інтер'єрів тримає вузлові, центральні стіни, розміщується на підлозі, використовується як акцентний декоративний елемент. Килим стає домінуючим в оформленні громадських споруд (будинків культури, бібліотек, дитячих садків), у побутових приміщеннях (житло інтелігента, робітника, селянина), виступає в синтезі з іншими видами мистецтва – малярством, графікою, тканинами (вибіркою), керамікою, панно, інкрустованими соломою. За таких обставин цей елемент починає набувати специфічних структурно-пластичних якостей, урізноманітнюється його зміст, збільшується емоційна виразність – він стає більш декоративним завдяки узагальненню форм, змістовній умовності образів, вагомості використаних символів, орнаментальності загальної композиції тощо. Кожен із килимів О. Саєнком гармонійно вписаний у ансамбль інтер'єру («Збирання врожаю», 1920; «Диво-сад», 1923–1977; «Козенята під деревом», 1956; «Цвіт папороті», 1984).

Задумані як твори для інтер'єру, килими О. Саєнка є цілком самобутніми, новаторськими, тобто інноваційними з погляду образності, пластики, художньої мови. Базуючись на принципах народного мистецтва, художник створив співзвучні часові композиції, зробив ще один крок у напрямі до формування оригінального стилю, де органічно поєднуються традиція й новаторство.

Помітне місце у творчості О. Саєнка посідала вибірка як різновид мистецтва художнього оформлення тканини. Українська вибірка має давню традицію – застосовувалася в побуті українців для оздоблення одягу, скатертин, покривал, рушників, наволочок тощо. Одяг зі стилізованими квітами, зображенням птахів, дерев, геометричних форм, які були пов'язані з культовими обрядами українського народу, поширився в XVIII–XIX ст. Узор і колористична побудова орнаменту, як правило, лаконічні та переконливі, рисунок – простий і чіткий; живається обмежена кількість кольорів.

О. Саєнко виконав серію проєктів вибіраних тканин для оздоблення сучасних інтер'єрів – оббивка для меблів, стін, килими-вибірки для диванів, лав, декоративні рушники. Його вибірки носили характер новаторства з погляду змісту та композиційної побудови.

Загалом, вагомий доробок О. Саєнка в різноманітних напрямках його творчості є яскравою сторінкою у декоративному мистецтві 1920-х років.

Його художні образи вражають широтою узагальнення форми, умовністю кольору, чіткою силуетністю зображень, завдяки чому досягається своєрідний синтез монументально-декоративного малярства й графіки.

Творчі досягнення митців початку ХХ ст. – професорів Української академії мистецтва М. Бойчука, В. Кричевського, а також їх послідовника О. Сасенка, які орієнтувалися на синтез мистецтв, народне мистецтво як систему світобачення, вивчення його першоджерел і талановиту трансформацію у власній творчості, дали вражаючі результати, що переконливо заявили українське мистецтво в Європі й світі. Школа М. Бойчука та В. Кричевського й донині для нових поколінь є високим взірцем використання і трансформації народної культури.

Джерела та література

1. Антонович Д. Тимко Бойчук. 1896–1922. – Прага: Вид-во української молоді, 1929. – С. 10.
2. Там само. – С. 14.
3. Бойчук і бойчукізм, бойчукізм: Каталог виставки / Авт.-упоряд. О.О. Ріпко, Н.М. Присталенко. – Львів: ред.-вид. відділ обл. управління по пресі, 1991. – С. 32–37.
4. Рубан-Кравченко В. Кричевські і українська художня культура ХХ століття: Василь Кричевський. – К.: Криниця, 2004. – С. 173–174.
5. Федорук О. Шлях поступу // Народна творчість та етнографія. – 1990. – № 6 (226). – С. 74–78.
6. Майданець О. Рефлексії древніх культур у творчості Олександра Сасенка // Праці Центру пам'яткознавства. – 2006. – № 8. – С. 282–290.
7. Приватний архів родини Саснків, 18.11.1968 р., «Врона І. Саме тут Сасенко... (З неопублікованої статті про творчість О.Сасенка)».

Майданец-Баргилевич Е.Л. Трансформация народной культуры в произведениях творцов первой трети ХХ века

В статье рассмотрена проблема сохранения и трансформации национальной культуры. Проанализированы творческие и педагогические принципы профессоров Украинской академии искусств М.Бойчука и В.Кричевского. Исследовано творчество А. Сасенко 20-х годов ХХ столетия – воспитанника и продолжателя творческого метода М. Бойчука и В. Кричевского в монументально-декоративном искусстве. Изучены отдельные направления творчества А. Сасенко – монументальная живопись, графика, проектирование интерьеров.

Ключевые слова: монументально-декоративное искусство, художник-универсал, национальный стиль, синтетизм.

Maidanets-Bargylevych O.L. Transformation of Folk Culture in the works of artists the first third of the 20-th century

The article studies the problem of preserving and transformation national culture. The article analyses creative and pedagogical principles of M. Boychuk and V. Krychevsky, the professors of Ukrainian Academy of Art, and creative work of O. Sayenko, the disciple and continuator of M. Boychuk and V. Krychevsky creative principles in monumental and decorative art. It also studies certain types of O. Sayenko creative works – monumental and decorative art, graphic art and design.

Key words: monumental and decorative art, versatile artist, national style, synthesis.

Розділ VIII

ПАМ'ЯТКИ НАУКИ І ТЕХНІКИ

УДК 24(477).911.37.658.21

М.Ю. ТЯМІН

Історія розвитку гірничодобувного району на прикладі Кривого Рогу

В статті розглядається початок колонізації земель Криворіжжя за часу козаччини, історія їх подальшого розвитку як гірничодобувного району.

Ключові слова: запорізькі козаки, заселення, гірничодобувний район.

Кривий Ріг – одне з унікальних історичних міст України, потужний індустріальний центр і залізничний вузол. Зараз – районний центр Дніпропетровської області. Місто займає провідне становище в економіці України, що обумовлене географо-геологічними характеристиками, рівнем розвитку промисловості, кількістю населення міста.

Ландшафти сучасної території Кривого Рогу з давнього часу були надзвичайно мальовничі. Місцевість розташована у степовій зоні Придніпровської височини та Причорноморської низовини у верхів'ях р. Інгулець при впадінні в неї р. Саксагань. Місто знаходиться в межах Криворізької структури, яка має унікальні запаси залізної руди.

Завдяки сприятливим кліматичним умовам територія міста була заселена здавна. Про це свідчать археологічні знахідки, що відносяться до ранніх періодів розвитку людства.

Слід зауважити, що територія Криворіжжя з VII–III ст. до н.е. була заселена скіфами (курган Розкопана Могила біля селища Рахманово, Південний гірничозбагачувальний комбінат). Саме скіфи почали займатися розробкою залізних руд на берегах рік Інгулець і Саксагань. У Дубовій та Червоній Балках знайдено залишки плавильних печей, які скіфи використовували для виробництва зброї та предметів побуту [2]. У такий спосіб скіфи започаткували тут виникнен-

ня елементів індустріального ландшафту. Більш пізні народи, що населяли Криворіжжя, ймовірно, не займалися гірничодобувним промислом. У всякому разі, поки залишки такого промислу не знайдені.

З середини XII ст. Криворіжжя входило до складу монголо-татарської держави – Золотої Орди і до початку XV ст. залишалось територією кочівництва спочатку половців, а потім буджацьких татар.

У XV–XVIII ст. Криворіжжя належало до земель Війська Запорізького Низового, хоча після народно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького було приєднане до Російської імперії за виключенням невеликого проміжку часу з 1711 до 1734 р., коли ця територія формально належала до Османської імперії [2, с. 5]. На той час Росія не втручалася в заселення краю, оскільки козаки боронили її землі від нападів кочівників. Землі відзначалися унікальними природними умовами.

Колонізація краю запорізькими козаками розпочалася, здебільшого, з початку XVII ст. На землях Криворіжжя поступово виростали окремі житла запорізьких козаків – курені, бурдюги, зимівники, які стали основою поселень, що пізніше увійшли до складу сучасного м. Кривий Ріг [1].

Курені як примітивне козацьке житло розташовувалися на берегах річок, у ярах і байраках, де зручно було займатися рибальством і мисливством.

Бурдюги – житло одиноких козаків, які шукали усамітнення розташовувались, як правило, серед степу. Вони будувалися досить просто: виривалась яма, ставились чотири стінки з хмизу, обгортались землею, обліплювались глиною з кізяками, обставлялись кураєм, робився дах. У бурдюзі – як і в курені – не було димаря. Також не було й груби, а була «мечеть»: на кшталт печі, низенька, зроблена з каменю. Тут пекли хліб. Поряд робили «кабицю», де варили трави. Коли запалювали «мечеть», то каміння розігрівалося до почервоніння, приміщення швидко нагрівалося достатньо, щоб пережити будь-які морози [1; с. 6].

У бурдюзі вікна були маленькі у вигляді тарілочок, зроблені з поганенького рябого зеленого з камінцями скла. Рами склалися з чотирьох трісочок. У деяких бурдюгах висіла на стінах зброя, на покутті стояли розмальовані образи, понад стінами стояли лави й ослінчики. Іноді бурдюг був висланий килимом. Такі бурдюги були розкидані поміж зимівників і не замикалися. Подорожній міг вільно сюди заходити; іноді господар залишав на столі страви для подорожнього [1; 4; 6;].

Крім куренів і бурдюгів були в запорожців зимівники за типом хуторів або постійних дворів. Тут містилася хата й господарчі споруди [1;6].

Опис зимівників, збудованих за типом невеликих хуторів, наводить у I томі «Історії Запорозьких козаків» Д.І. Яворницький [6, с. 250–251]. Так, у кожному зимівнику містилося 2–3 хати й різноманітні господарчі будівлі. Хати будувалися або з колод у вигляді зрубу або з хмизу, потім стіни обмазувалися кізяками та глиною, дах робили з очерету.

Кожна хата мала посередині кімнату й комірчину. Хати ставилися посеред двору, обнесеного плетеним тином або частоколом.

До господарчих споруд відносились: сараї для худоби, комори, стайні, лохи, зимівники для бджіл. При таких зимівниках господарі обов'язково тримали коней і худобу. Біля зимівника іноді будувався млин. Зимівники рідко будувалися одним господарем, частіше 3–4 господарями. У кожного господаря було 3–4 або 5–6 козаків, а при них – з десяток молодиків з управителем. Тут проживали, здебільшого, сімейні запорожці, або ті, що покинули службу на Січі.

Офіційно такі козаки називалися «сиднями» чи «гніздюками». Вони, не дивлячись на те, що були одружені, у виняткових випадках призивалися на військову службу. Крім того, також викликалися для охорони кордонів, лагодження на Січі куренів, будівництва артилерійських або інших споруд.

Однак, головним їх обов'язком було забезпечувати провіантом січових козаків. Вони обробляли землю, розводили коней, худобу, займалися заготівлею сіна на зиму, мисливством, рибальством, бджільництвом, вели дрібну торгівлю, утримували поштові станції. Велику частину продукції та виробів козаки поставляли до Січі, невелику частину залишали для сім'ї та подорожніх. Такі зимівники були у Веселих Тернах, Кривому Розі, селищі Зеленому, вздовж рік Інгулець і Сакагань, на Карачунах, у Вечірньому Куті. Це були житла запорожців, дозвіл на розміщення та будівництво яких давала Запорізька Січ [6].

Через землі запорізьких вольностей проходили шляхи до Криму, Туреччини, Росії, Азовського та Чорного морів. Самими відомими були Муравський і Чорний (Польський або Шпаків) шляхи. Західною околицею запорізьких вольностей проходили Крюківський, Кримський, Переволочанський, Микитенський, Кизикерменський шляхи. Крім цього були ще Коржів і Сакаганський шляхи [6, с. 67]. Муравський шлях, що йшов із Московії, від Тули повз Курськ, Белгород і Слобожанщину, потім на Запоріжжя, далі – через ріки Самару, Вовчі Води та Конку, нижче виходив за межі козацьких земель і тягнувся до Перекопу. Чорний (Польський, Шпаків) шлях починався в глибині Польщі та йшов через Львів, проходив поблизу Умані, на Торговище, через р. Синюху, виходив до земель запорізьких вольностей і проходив за р. Буг (Південний Буг) до шляху Кервань–Іоль.

Кизикерманський шлях проходив від Кременчука на Жовте, Курячу Балку, Недайводи, далі вододілами рік Сакагані й Інгульця йшов на Кривий Ріг. Уздовж Інгульця через Давидів Брід у Кизикермень на р. Дніпро та на Кримський шлях [6, с. 67].

Таким чином зароджуються елементи т.зв. транспортних ландшафтів, що утворюються внаслідок трасування шляхів.

Коли після битви під Жовтими Водами з польським військом С. Потоцького повсталі козаки та селяни під проводом Богдана Хмельницького йшли

Кизикерманським шляхом, вони зупинялися біля корчми, де ріс терен. Відтак селище, що знаходилося на півночі сучасного Кривого Рогу дістало назву Веселі Терни [2; с. 5]. Наявність корчми свідчить про те, що на той час тут уже існував зимівник, який став основою формування селища [2; с. 5]. Д.І. Багалій у своїй праці «Заселення Південної України і перші початки її культурного розвитку» наводить данні щодо кількості зимівників, зокрема з початку XVII ст. Вздовж Інгульця зимівників було 11, куренів – 4 та 1 – для кордонних військових команд [1]. Д.І. Яворницький також указує на те, що вздовж Інгульця та Саксагані були розміщені запорізькі зимівники [6].

До одного з найбільш ранніх відноситься зимівник у селищі Зеленому. Як указує Д.І. Яворницький, тут вже в 1750–1755 роках існувала церква на честь Св. Петра і Павла, парафія якої був досить великою і простягалася більш, ніж на 50 верст від р. Зеленої до р. Жовтої [6, с. 278]. Це підтверджує, що зимівник виник набагато раніше, орієнтовно біля старого козацького кладовища. За припущенням Д.І. Яворницького, земля запорізьких вольностей у 1734 р. була розділена на паланки. «Паланка» у перекладі з турецької означає «невелика фортеця». У запорожців під «паланкою» розуміли центральне управління, повіт запорозьких вольностей. Центром паланки був двір із різними будівлями, відмежованими палісадниками.

Територія Південної України в 30-ті – середині 70-х років XVIII ст. була розділена саме на такі паланки [4].

На Лівобережжі містилися Протовчанська, Орільська, Самарська, Кальміуська паланки з фортецями:

- уздовж Української лінії (Борисо-Глібська, Лівенська, Василівська, Ряска, Св. Федора, Козловська, Св. Анни, Орловська, Св. Парасковії, Єфремівська, Св. Олексія, Св. Михайла, Слобідська, Тамбовська, Св. Петра);

- уздовж кордону з татарськими ордами (Микитівська, Григорівська, Кирилівська, Олексіївська, Захаріївська) та укріпленими містами – Царичанка, Козловська;

- уздовж Дніпра – Переволочна, Орлик, Новобогородицьк, Олександрівське;

- біля впадіння р. Кальміус в Азовське море – Домаха;

- біля впадіння р. Берда – Петрівська;

- уздовж р. Сіверський Донець – Ізюм, Маяк, Райгородок;

- біля торської лінії – Тор.

На Правобережжі були розміщені Бутогардівська, Кодацька, Інгульська, Прогноївська паланки з фортецями на Дніпрі – Ст. Кодак, Кам'янська Січ, Кизикермен, Олександрів Шанець, Кінбурн; на перекопському перешийку – Перекоп; на Південному Бузі – Гард. Окрім того, вони мали укріплені міста:

- на Дніпрі – Нова Січ, Стара Січ, Крюків;

- біля впадіння в Чорне море Південного Бугу – Очаків;

- на р. Синюха – Орлів, Новоархангельськ;
- на внутрішніх сухопутних шляхах – Новомиргород і Св. Єлизавети.

На Правобережжі також знаходилися землі Новослобідського козацького полку та Нова Сербія, на Лівобережжі – Слов'яносербія між Сіверським Дінцем і р. Білою з укріпленим містом Бахмут.

Слід зазначити, що землі Нової Сербії, що мала назву «Задніпровські місця» [4; с. 58–59] з 30-х років XVIII ст. заселялися українцями, переважно вихідцями з Полтавського та Миргородського полків. За указами російського уряду в 1751–1752 роках ці землі було відведено для розселення іноземців і названо Новою Сербією. Українцям було запропоновано переселитися на старі місця в межах Миргородського та Полтавського полків, а свої будинки продати сербам. Оскільки більшість родин не захотіло переселятися, то щоб запобігти переселенню їх на Запорізьку Січ їм були виділені землі в двадцятиверстовій смузі південніше Нової Сербії.

Для заселення іноземців – переселенців з Австрії в 1753 р. були виділені землі між ріками Бахмутом і Луганню, а населення, що проживало тут (переважно вихідці зі Слобідської України) передбачалося перевезти на старі місця. Так була утворена Слов'яносербія. Враховуючи те, що іноземців (сербів, хорватів, болгар) тут оселилося небагато, влада до населення, що мешкало на цій території до утворення Слов'яносербії поставилася лояльно [4; с. 60].

Сучасна територія м. Кривий Ріг належала частково до Бугагардівської паланки, головне місто якої Гард знаходилося на р. Буг та Інгульської (Перевізницької), центр якої – Перевізка чи Кам'янка, – тобто в обох випадках центр паланок знаходилися поза межами сучасного Кривого Рогу.

На території Інгульської паланки містилися поселення та зимівники Кривий Ріг, Шестерня, Тернівка, Ракове [6, с. 160]. За розвідками В.В. Тітова відомі зимівники Андрія Ляха на Карачунах, Вечірньому Куті, а також досліджені О.М. Подем фортифікаційні укріплення козаків в урочищі Дубова Балка. Відтак, вважаємо, що початок сучасного Кривого Рогу поклали якраз указані запорізькі зимівники.

У 1775 р. після підписання мирних угод за наслідками війни між Туреччиною і Росією Запорізьким кошем були встановлені додаткові 4 поштові гони. Слід зазначити, що поштові гони були відкриті наприкінці XVII – в першій половині XVIII ст. Третій поштовий гон проходив Кизикерменським шляхом. Одними зі станцій цього поштового тракту були Кривий Ріг й Інгулець, де вже існували зимівники та поселення [6, с. 459–460]. Після ліквідації Запорізької Січі в 1775 р. колонізація краю продовжується шляхом роздачі земель російським поміщикам і військовим чинам, розселення сербів, утворення німецьких колоній.

Точна дата виникнення поселення Кривий Ріг не встановлена. Згідно з «Історією Херсонської єпархії» тут у 1763 р. була освячена церква Св. Миколая. Це свідчить про те, що на той час поселення вже існувало [6].

Щодо назви міста, то є різні версії. За однією – назва пов'язана з іменем козака Рога, який згідно з переказами втратив у боях одне око або був кривий і заснував поселення в цій місцевості. Можливо назва міста ототожнюється з іменем козака Івана Рога, який у 60–70 роках XVII ст. обирався отаманом Запорозької Січі. Проте, урочище Кривий Ріг у документах Запорізького Коша значилося ще до виникнення поселення. Тому є інша версія виникнення назви сучасного міста. Місцевість на злитті рік Саксагані й Інгульця утворювала довгий мис у вигляді рогу. В подальшому ця місцевість стала ядром міста Кривий Ріг [5; с. 5]. Урочище Кривий Ріг виникло внаслідок непереможних сил природи. Це місце злиття Саксагані й Інгульця (історичне русло, стара назва – Вовче горло). Згідно карти Беєра в 1779 р. існувало 2 рукави Саксагані, між якими був розташований острів (сучасна територія парку ім. газети «Правда»). В 1781 р. експедиція В.Ф. Зуєва в «Путівнику по Південно-Руському краю» теж зазначала про існування острова. За згадками старожилів, територія колишнього острова залишалася заболоченою до 30-х років XX ст., а у «Вовчому горлі» існували сильні водоверті, в які за часу козаччини потрапили татари й майже всі загинули; іноді тут навіть гинули діти місцевого населення. Такі процеси є свідченням молодого річища, в якому продовжувалося формування русла ріки. Згідно версії В.Л. Казакова, саме з цим місцем пов'язана назва Кривий Ріг. Ріг в українській мові – мис, виступ берега. Зрозуміло, що він зазвичай є кривим, але ще більше викривити його та вирізнити між іншими міг такий прорив, що відбувався на історичному відрізку часу (5–6 років). Такий процес є типовим для розвитку річок, але не повсякденний. Враховуючи, що через територію Кривого Рогу проходили давні шляхи, подібне природне явище не могло лишитися поза увагою наших предків і цілком могло стати причиною до назви урочища та міста загалом.

У 1775 р. через Кривий Ріг був влаштований поштовий тракт Кременчук-Кінбурн-Очаків, відкрита поштова станція та для її обслуговування поселено 5 козаків. Таким чином виник транспортний антропогенний ландшафт.

Того ж 1775 року землі Криворіжжя були включені до Новоросійської губернії [5]. Південна частина Криворіжжя відійшла до Херсонського повіту. В 1783 р. на місці Інгульського повіту був утворений Криворізький повіт, що належав до Новоросійської губернії, до якого входило 137 населених пунктів із населенням більше 40 тис. осіб.

У 1783 р. було створене Катеринославське намісництво, до складу якого входили колишні території Азовської та Новоросійської губернії. Відтак, тепер Криворіжжя адміністративно підпорядковувалося Катеринославському та Херсонському повітам. У 1795 р. Херсонський повіт був підпорядкований Вознесенському намісництву. В 1796 р. Катеринославське намісництво реорганізували в Новоросійську губернію. Відтоді північні райони сучасного Криворіжжя були підпорядковані Новоросійській губернії, а південні –

Херсонській. У 1802 р. на території Новоросійської губернії були створені Миколаївська, Катеринославська і Таврійська губернії: північ Криворіжжя потрапило до Катеринославської губернії, південь – до Миколаївської (яка наступного року була перейменована на Херсонську).

У 1805 р. був створений Верхньодніпровський повіт, до складу якого були включені землі північного Криворіжжя до сучасної станції Мудрьона. На початку 90-х років XIX ст. сучасне Криворіжжя належало до Херсонського, Олександрійського, Верхньодніпровського повітів. До Херсонського повіту належали землі Криворізької та Широківської (сучасного Інгулецького гірничо-збагачувального комбінату) волостей. До Олександрійського – Мусіївська, Софє-Гейківська, Григорівська волості; Верхньодніпровського – Веселотернівська, Ганнівська, Лозуватська й Ордовасилівська волості. У 1896 р. Криворізька волость мала площу 385,9 кв. верст, де містилося 2 тисячі дворів й проживало 14,2 тис. осіб.

Кривий Ріг став центром 4-ої земельної дільниці, що включала Криворізьку, Новомиколаївську, Широківську волості, Інгулецьку та Новожиломірську єврейські колонії. До Криворізької волості входили 24 населених пункти, до Веселотернівської – 8 сіл.

У 1919 р. до Криворізького повіту входило 9 волостей; Криворіжжя ввійшло до Катеринославської губернії. З березня 1923 р. до лютого 1932 р. м. Кривий Ріг був центром Криворізького округу в складі УСРР. З 1932 р. й дотепер – районний центр Дніпропетровської області.

Як бачимо, саме Запорізька Січ слугувала основою заселення Степової України, зокрема Криворіжжя.

У другій половині XVII ст. почалося дослідження залізних руд Криворіжжя. В 1774 р. тут побував академік Й. Гюльденштедт і зробив перший науковий опис регіону. В 1781 р. ці місця відвідав академік В.Ф. Зуєв. У 1781 р. професор Лєванов знайшов у Кривому Розі зразки срібної та залізної руди, мармуру і порфіру. В 1799 р. наявність залізних руд у цьому районі підтвердив В.В. Ізмайлов, який за дорученням Великої Петербурзької академії наук здійснював дослідження на території Криворіжжя. У 1791 р. вийшла книга Й. Гюльденштедта «Подорож через Росію й у Кавказьких горах», яка містила опис Криворіжжя. Велике родовище граніту й вапняку в Кривому Розі визначив академік П.С. Паллас.

У XIX ст. дослідження корисних копалин Криворіжжя здійснювали вчені М.П. Барборгі де Марні, Й. Гюльденштедт, П. Паллас, П. Кульшин, М. Клемм й інші. В 1874 р. лейтенант Г. Федосєєв дослідив південні родовища залізної руди, капітан-лейтенант Л. Семечкін – усю територію рудоносного краю. В 1878–1879 р. тут працював гірничий інженер С. Конткевич.

У 1802 р. вийшла книга професора В. Ізмайлова «Подорож у полуденну Росію в 1799 р. у листах, виданих Володимиром Ізмайловим». У 1803 р.,

відповідно до повідомлення Л. Семечкіна, на околиці Кривого Рогу дослідження здійснював берггемворен Василь Пиленко, який «у достатку знаходив залізни руди біля Кривого Рогу та біля с. Шестерні».

Граф К.Г. Розумовський, подорожуючи в 1816 р. Південною Росією у своїх нотатках згадує криворізькі вапняки.

За дорученням Новоросійського генерал-губернатора в 1836–1838 роках дослідження різноманітних корисних копалин проводив Л. Кульшин. У 1869 р. вийшов друком геологічний нарис Херсонської губернії М. Барботі де Марні, про який капітан-лейтенант Л. Семечкін писав, що його складено «винятково на працях Л. Кульшина» («Записки капитан-лейтенанта Семечкина» у «Виданні Товариства гірських інженерів», СПб., 1900, № 7).

З 1866 р. розпочалася розробка залізних руд лише після того, як випускник Дерпського університету О.М. Поль під час археологічних пошуків стародавніх поселень виявив разом із рудознавцем Й.І. Пузино в Дубовій Балці поклади залізної руди. В 1872 р. він запросив у Росію для консультації професора Л. Штріппельмана, який підтвердив величезні багатства краю. В 1873 р. у с. Олександрів Дар (Рахманівка) Г. Федосєєв відкрив поклади марганцевої руди. О.М. Поль взяв у оренду на 99 років криворізькі рудничні землі. Всі намагання організувати в Росії товариство для розробки копалин не мали успіху. В 1875 р. О.М. Полю вдалося створити в Парижі «Акціонерне товариство залізних руд Кривого Рогу», яке в 1881 р. починає розробку першого в Криворіжжі Саксаганського рудника (зараз рудник ім. Дзержинського). Відтак, *з'являються гірничопромислові ландшафти*.

У 1878 р. дослідження корисних копалин проводили гірничі інженери С. Конткевич, Н. Шимановський, В. Донгер.

За ініціативою О.М. Поля впродовж 1881–1884 років була збудована Криворізька (пізніше Катерининська, зараз Придніпровська) залізниця, що з'єднала криворізький басейн із Донецьким регіоном і Придніпров'ям. Вона зіграла значну роль в економічному розвитку Криворіжжя. Так виникають т.зв. *транспортні (залізничні) ландшафти*.

Уздовж лінії, де проходила залізниця, геологічні дослідження здійснював В. Донгер. У 1881 р. в «Південноросійському гірському листку» (т. II, с. 25) у статті «Приємні новини в Кривому Розі» повідомлено про початок видобутку залізних руд.

У 1880 р. виходить робота С. Конткевича «Геологічний опис Кривого Рогу» в Гірському часопису. У 1882 р. за проектом інженера Белелюбського розпочато спорудження мосту через Інгулець.

У 1884 р. Товариством Брянського заводу прийнято рішення про будівництво металургійного заводу для переробки залізних руд (Олександрівський, потім Південний). У 1885 р. відкрито рудники на орендованих землях землевласників Голковської (Артемівський) і Ростовської (Жовтневий), розпо-

чалися роботи на Лихманівському руднику біля с. Гданцівка на орендованих Новоросійським рудником землях у селянина Лихмана.

У 1886 р. відкрито рудник Юзівський (нині—ім. Фрунзе) Новоросійського товариства. Того ж року Південно-Російське Дніпровське товариство орендувало землю в поміщиці Ростковської й відкрило тут рудник; Брянське товариство взяло в оренду землі поміщика П.Г. Харченка й заснувало Олександрівський рудник.

У 1888 р. вийшла стаття М.Ф. Шимановського «Залізні руди та рудники Кривого Рогу» (Гірничозаводський листок, № 6). На землях адмірала Корецького з 1888 до 1892 р. діяв рудник Брянського товариства. У 1888 р. було засноване «Південно-Російське Дніпровське металургійне товариство». Для доставки руди до Катерининської залізниці Новоросійське товариство збудувало кінну залізницю системи «Дековіль», довжиною 9 верст (9,5 км).

У 1890–1892 роках коштом товариства залізних руд був збудований Гданцівський чавунно-ливарний завод (зараз Криворізький завод гірничого машинобудування). Він ознаменував зародження нової галузі економіки в регіоні – металургії, що з часом стала провідною, та започаткував виникнення *промислових ландшафтів*.

Так у 90-х роках XIX ст. почався промисловий підйом, який дістав назву «Залізна лихоманка». Кривий Ріг став лідером гірничорудної промисловості Російської імперії. Проте, на початку XX ст. залізорудна промисловість Криворіжжя опиняється у стані кризи, яка, щоправда, вже з 1910 р. змінюється новим піднесенням.

У 1930 р. був закладений один із найвизначніших промислових об'єктів, який відіграє значну роль в індустріальному ландшафті міста – Криворізький металургійний завод (Державний гірничо-збагачувальний комбінат «Криворіжсталь»; Міттал Стіл Кривий Ріг). У зв'язку зі спорудженням цього підприємства у 1932 р. було розпочато будівництво Карачунського водоймища (закінчено в 1959 р.), площею 4,4 км². Береги його були засаджені лісами (з 1972 р. вважається пам'яткою природи). На початку 1930-х років у середньому каскаді р. Саксагань у зв'язку з будівництвом електростанції закладене Кресівське водоймище площею 2,1 км², яке регулює поверхневі стоки з метою захисту залізорудних розробок. У 1944 р. спецзагін 37А під керівництвом Шурупова врятував дамбу водосховища від вибуху (цьому присвячено споруджений тут пам'ятник).

Таким чином, завдяки інженерно-технічним рішенням виникли антропогенні *індустріальні ландшафти*, що мали історичне значення.

Під час Другої світової війни, коли наближався фронт, почалася евакуація устаткування заводів і рудників у Нижній Тагіл, на рудники Сибіру й Уралу (Високогірський, Бокальський, Благодатний) [2. с 402]. Перед окупацією всі рудники були зруйновані. Після визволення міста від німців 22–23 лютого

1944 р. розпочалася відбудова Кривого Рогу, спорудження нових промислових об'єктів, житлових і громадських комплексів. Уже в 1945 р. було відбудовано 32 шахти, в 1946 – відбудовано та споруджено 11 великих і середніх шахт. Стали до ладу металургійний і коксохімічний заводи, завод «Комуніст» й інші гірничо-збагачувальні комбінати і агломераційні фабрики. В 1950-х роках почали діяти 2 найбільші шахти басейну – Жовтнева (рудник ім. Комінтерну) та Саксагань (рудник ім. Дзержинського), розпочалося видобування бідних руд. У 1953 р. розпочалося будівництво першого гірничо-збагачувального комбінату – Південного. Введена в експлуатацію високовольтна лінія електропередач Каховка-Кривий Ріг, споруджені шахти «Дніпропетровська-Комсомольська 1» та «Дніпропетровська-Комсомольська 2».

Перший повосенний генеральний план м. Кривий Ріг був розроблений інститутом «Діпромісто» в 1953–1955 роках у межах, які охоплювали центральну частину (основне ядро) та житлові райони Жовтневої та Червоногвардійської групи рудників. Затверджений генеральний план був Радою Міністрів УРСР у 1956 р.

У 1957–1964 рр. згідно з цим основним містобудівним документом Кривого Рогу були збудовані Центральний і Північний гірничо-збагачувальні комбінати, у вересні 1958 р. – домна «Криворізька-Комсомольська».

На початку 1956 р. почалося будівництво (у 1959 р. був уведений в експлуатацію) Новокриворізького гірничо-збагачувального комбінату, був реконструйований Південний комбінат № 1 й інші гірничорудні об'єкти, споруджений Південний гірничо-збагачувальний комбінат № 3. У 1960 р. визначною будовою була доменна піч металургійного заводу ім. Леніна, введені у дію перша черга шахти ім. Фрунзе, 2 мартенівські печі й інші промислові споруди. Так формувалися *індустріальні ландшафти* Кривого Рогу. Шахти й гірничо-збагачувальні комбінати нині відіграють домінуючу роль у ландшафті міста.

Для забезпечення водою промислових підприємств і населення у 1958–61 рр. був споруджений канал Дніпро–Кривий Ріг, *виник новий антропогенний ландшафт*. За цей час також була збудована найпотужніша у світі шахта «Гігант-Глибока» й інші об'єкти промислового, комунального, громадського та житлового призначення.

Таким чином, з VII–III ст. до н.е. – з ранніх скіфських потуг у видобутку та переробці залізної руди – на території сучасного м. Кривий Ріг починається історія Криворізького гірничовидобувного району. В другій половині XVII ст. почалися дослідження корисних копалин Криворіжжя. У середині XIX ст. починається видобуток залізної руди. Друга половина XIX ст. характеризується підйомом гірничодобувної промисловості, що відомий як “Залізна лихоманка”.

Виникнення й бурхливий розвиток гірничодобувної промисловості призводить до швидких темпів росту м. Кривий Ріг, селитебних і водогосподарчих ланд-

шафтів його центральної частини та територій навколо видобутку та переробки руди, що в подальшому дало змогу об'єднати їх у єдиний міський організм.

Джерела та література

1. *Багалей Д.И.* Очерки колонизации и быта степной окраины Московского государства / Д.И. Багалей. – СПб., 1887. – 560 с.
2. *Енциклопедія Криворіжжя* у 2-х т. : Т.І. / ред. В. П. Бухтіяров. – Кривий Ріг, 2004. – 699 с.
3. *Мельник О.О.* Історична хроніка подій м. Кривий Ріг / О.О. Мельник [Електронний ресурс] // Інформаційний портал міста Кривий Ріг [веб-сайт]. – Режим доступу: http://www.kryvyirih.dp.ua/ua/st/pg/241109646590728_s. – Назва з екрану (16.11.2011).
4. *Пірко В.О.* Заселення Степової України в XVI–XVIII ст. / В.О. Пірко. – Донецьк : Український культурологічний центр, 1993. – 124 с.
5. *Історія міст і сіл: Дніпропетровська область.* – К., 1969. – 290 с.
6. *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків : У 3-х т. / Д.І. Яворницький ; Т.І. – К., 1990. – 592 с.

Тямин М.Ю. История развития горнодобывающего района на примере г. Кривой Рог

В статье рассматривается начало колонизации земель Криворожья во времена казачины, история их дальнейшего развития как горнодобывающего района.

Ключевые слова: запорожские казаки, заселение, горнодобывающий район.

Tyamin M.Yu. The historical extension of the extract mining industry as an example of Kryvyi Rih

This article describes the beginning of the colonization of Kryvorizhzhya (Kryvyi Rih Area) in times of Zaporozhian Cossacks, the history their extension as the mining industry.

Key words: settlement, Zaporozhian Cossacks, mining, industry.

Розділ IX

НЕКРОПОЛІСТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ

УДК 72.031(477.51)

С.Ю. ЗОЗУЛЯ

Некрополь Благовіщенського монастиря в Ніжині

У дослідженні вперше розглядається некрополь Благовіщенського монастиря в Ніжині як об'єкт пам'яткознавчого дослідження. Визначено джерельну базу й історіографію проблеми. Окреслено зміст, структуру, динаміку та особливості формування пам'ятки. Укладено алфавітний некрополь-довідник поховань вказаного тематико-географічного некрополя.

Ключові слова: поховання, цвинтар, історичне кладовище, некрополь, некрополістична пам'ятка, історіографія, Благовіщенський монастир, Ніжин.

Поява у Ніжині Благовіщенського монастиря пов'язана з іменем митрополита Муромського та Рязанського, місцеблостителя російського патріаршого престолу Стефана Яворського, за ініціативою й на кошти якого (а також за фінансової допомоги гетьмана Івана Мазепи – звісно до 1709 р.) в 1702–1716 роках будувався центральний храм майбутнього монастиря (Благовіщенський собор)*. Із освяченням останнього в 1716 р. починається історія діючого однойменного чоловічого монастиря в Ніжині [1]. Надалі монастир переживав періоди підйому та сповільнення свого розвитку, набував або втрачав церковної ваги, отримувач й утрачав маєтки; жив у відносному матеріальному статкові, відчував помітні фінансові проблеми, – так, наприклад, чи не найвищого розквіту він набув у першій половині XIX ст. за керування монастирем настоятелем Віктором Черняєвим [2], а в радянський час обитель узагалі або стояла пустою, або викорис-

* Мотивація вибору місця для побудови храму на користь Ніжина не випадкова – крім того, що це було на початку XVIII ст. найбільш розвинуте місто Підгетьманської України, Стефан Яворський походив із духовної родини, що проживала неподалік Ніжина, до того ж його рідний брат Павло Яворський був протопопом Миколаївського собору – центрального храму Ніжина.

товувалася під господарські потреби місцевого харчокомбінату. Проте, наразі, нас цікавить не історія монастиря загалом, а історія його некрополю.

Упродовж майже трьохсотрічної історії існування Благовіщенського чоловічого монастиря в Ніжині, інколи іменованого також «Богородичним Назаретом» (або «Назаретом Пресвятої Богородиці»), досі спеціально питанням формування монастирського некрополю – ні стосовно його локалізації та динаміки розвитку, ні щодо кількісного й біографічного аспектів – ніхто не займався. Проте, є безпосередні свідчення, що почав він формуватися практично відразу після залюднення новоствореної обителі чернечою братією в першій третині XVIII ст.

У найбільш ранніх історіографічних джерелах – топографічних описах середини – кінця XVIII ст. (опис Ніжина за «Румянцевським» переписом (1766–1768), «Топографічний опис Чернігова, Ніжина та Сосниці» (1783), «Опис Ніжина» початку 1880-х років, «Опис Чернігівського намісництва» О. Шафонського (1786) й інші), звісно, інформація про монастир присутня – свідчення про місце його розташування, про номенклатуру монастирської нерухомості, про мастності тощо. Проте, жодним словом не згадуються ані існування монастирського кладовища, ані церковних цвинтарів, ані окремі поховання [3].

Уперше згадуються поховання на території монастиря в невеликій за обсягом праці Івана Чернова «Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря, называемого Богородичным Назаретом» (М., 1815), де відтворюється загальна історія існування монастиря від часу його заснування до середини 1814 р. крізь призму основних діянь двадцяти перших настоятелів обителі [4]. Останнім на момент написання архимандритом був Віктор Черняєв, грек за походженням («из Миссийцев»), успіхам у розбудові монастиря котрого Іван Чернов приділяє – після особи Стефана Яворського – чи не найбільшу увагу, але, на відміну від останнього, про свого сучасника автор пише більш живо, помітно деталізуючи діяльність настоятеля ніжинського монастиря – що явно свідчить про непогану обізнаність у монастирських справах, можливо – про особисте знайомство з ним*. На таку думку наводить і факт уміщення І. Черновим у своїй книзі списку гра-

* Що стосується особи самого Івана Чернова, то допоки щось конкретно сказати важко. Проте, в тексті його книги зустрічаються діалектні слова місцевої говірки. Відтак, цілком можливо він походив із Ніжина чи округи. Те, що його книга була надрукована в Москві – може свідчити, крім іншого, що він міг бути купцем, котрий мав торгові справи і в Першопрестольній. З іншого боку, те, що І. Чернов знав про М.М. Бантиша-Каменського, вказуючи, що один із архимандритів ніжинського монастиря – Володимир Каменецький (1742–1749) – був його рідним дядьком, може свідчити про те, що І. Чернов міг бути якимось пов'язаним із архівною справою, а відтак – із самими відомим українським істориком й архівістом, уродженцем Ніжина.

На передньому плані – міський квартал Ніжина, який займає Благовіщенський монастир. Між собором і корпусом келій праворуч від нього гарно видно галявину, де розміщувалося монастирське кладовище. Фото початку 1980-х років

мот С. Яворського (1717), митрополита Київського Іоасафа Кроковського (1716) та царя Петра I (1718) Благовіщенському монастиреві в Ніжині [5], а також кількох інших документів, які – вочевидь – зберігалися в монастирській бібліотеці (або безпосередньо в архимандрита) й автор мав до них певний доступ**.

Безпосередньо в книзі І. Чернов згадує, перераховуючи в хронологічній послідовності архимандритів монастиря, де частина з них закінчила свій земний шлях. Зокрема вказані всі настоятелі, котрі померли й поховані в Ніжині чи останки котрих були перевезені для поховання в Ніжин [6]. Він пише про поховання чотирьох із шести установлених зараз поховань безпосередньо в Благовіщенському соборі, для кількох із них указуючи практично точне місце; згадує про поховання одного з архимандритів на території «ветхого монастиря» – чоловічого Ветхоріздвяного Георгіївського (Красноостровського) монастиря, що знаходився на західній околиці сучасного Ніжина. Проте, найбільш цінним – окрім самого факту, що праця І. Чернова є першим історіографічним джерелом до вивчення некрополю цього монастиря (і монастиря загалом) – є свідчення про перше поховання, датоване 1721 р. (святителя Михайла Грецького безпосередньо на території собору), а також згадка про започаткування в 1720 р. ведення монастирського поменника (синодика) «ради всегдашнего поминовения о упокоении душ усопших: Царской фамилии, Святейшого Синода; духовних и мирських добротных подателей» [7], що окреслює певні перспективи подальшого дослідження з поля біографічної некрополістики.

Надалі до останньої чверті XIX ст. історіографічна література не містить жодної інформації ні про Благовіщенський монастир у Ніжині (й монастир у Ветхому як його частини), ні про його некрополь.

У 1873 р. з'явився з друку «Історико-статистичний опис Чернігівської Єпархії», написаний митрополитом Філаретом (Гумілевським) [8], де з-поміж

** Щоправда, з іншого боку – списки документів міг надати І. Чернову або сам В. Черняєв, або за вказівкою останнього їх виготовив хтось із ченців.

опису храмів і монастирів єпархії є опис і Благовіщенського монастиря в Ніжині. Опис містить інформацію про розташування обителі, її культових і господарських споруд, коротко подається історія виникнення й побудови останніх; уміщений короткий

екскурсу історії монастиря. Місце, де розміщувалося кладовище Благовіщенського монастиря. Фото автора, 2010 р.

– і Благовіщенського, і Ветхоріздвяного Георгіївського, – з переліком їх настоятелів. Очевидно, Філарет Гумілевський багато чого взяв із праці І. Чернова, зокрема, майже ідентична інформація про настоятелів обох монастирів, повторюються основні положення з короткого екскурсу з історії обителі (до 1814 р. в обох випадках, звісно). Проте, митрополит Філарет указує джерела, які використовував (у І. Чернова цього немає) – здебільшого актовий матеріал із консисторського архіву в Чернігові; також користувався він документами, що зберігалися безпосередньо в Ніжинському Благовіщенському монастирі*; є посилання на сучасну йому чернігівську губернську періодику тощо. Відтак, фактологічний матеріал тут значно ширший; хронологічно доведений до сучасного авторові часу.

Більш точною і повнішою є й інформація в описі Філарета Гумілевського про монастирські поховання. Є згадки про померлих у Ніжині й похованих на території одно з двох монастирів кількох настоятелів, що керували обителлю після 1814 р. Уточнене місце поховання кількох із поховань усередині Благовіщенського собору [9]. Проте, ні окремі поховання, ні масиви поховань на території обох монастирів у описі Філарета Гумілевського спеціальним предметом розгляду не є.

Натомість, у творах законовчителя Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька та гімназії при інституті, кандидата богослов'я, протоієрея А.Ф. Хойнацького, котрі стосуються Ніжинського Благовіщенського монастиря, некрополь обителі набуває дещо чіткіших рис. За 10 років після появи історико-топографічного опису Філарета Гумілевського з'явилася окремо видана невелика розвідка А.Ф. Хойнацького про найбільш відому особу, поховану на той час не тільки в Благовіщенському монастирі, але й у Ніжині – святителя Михайла Грецького [10]; а вже на початку XX ст. – нарис історії монастиря цього ж автора [11].

* Навіть подає перелік рукописів і книг із монастирської бібліотеки станом на початок 1870-х років, які на його думку були «достойны внимания».

У розвідці «Святитель Михаил Греческий...» А.Ф. Хойнацький подає побіжно опис життя цього церковного діяча, обставини його появи в Ніжині, але більш детально розповідає про його поховання: точно локалізуючи місце поховання, розмірковує чому саме в цьому ніжинському храмі, а не в грецькій церкві – позаяк, небіжчик був греком – було поховано Михаїла Грецького [12]. Окремо А.Ф. Хойнацький описує ексгумацію («віднайдення мощів») останків святителя в час керування монастирем архимандритом В. Черняєвим, а також свідчить про розголос, який отримала ця подія, та про паломницький рух, нею спричинений; вказує час повторного поховання (закриття склепу) [13]. Окремо зазначає, що автор згадує використаний ним документ із монастирського архіву («указы и дела») – запит чернігівського архієпископа Павла від 1858 р. про стан монастиря, де згідно п. 8 «Кто из знатных погребен в монастыре?» були перераховані елітні поховання в хронологічній послідовності [14]**.

У наступній роботі А.Ф. Хойнацький подає найбільш повну на той час історію Ніжинського Благовіщенського чоловічого монастиря; крім того він подає стислий історіографічний огляд досліджень з історії цієї ніжинської обителі. Зокрема, крім уже згаданої розвідки І. Чернова (якого він називає «образованным господином», що перебував у Ніжині під час перебування в Москві французів – тобто в час окупації її військами Наполеона І в 1812 р.), автор «Нарису історії Ніжинського Благовіщенського монастиря» згадує про сучасні йому брошури ніжинського священика П. Огієвського та професора Чернігівської духовної семінарії Л. Білоусовича, який, вочевидь, використав матеріали з попередньої праці – хоча б судячи з того, що він її редагував і доповнював [15]. Згадує А.Ф. Хойнацький також про брошуру «Нежинский Благовещенский монастырь, именуемый Назарет Пресвяте Богородицы» (1843) авторства інспектора Юридичного ліцею в Ніжині, колишнього викладача Ніжинської гімназії вищих наук князя Безбородька І.Г. Кулжинського [16] – але тут-таки зазначаючи, що на початку ХХ ст. ця розвідка вже становила бібліографічну рідкість***, і вказуючи далі, що вона – як і розвідка І. Чернова – значно поступаються в повноті викладеного матеріалу двом попереднім, особливо брошурі П. Огієвського. За повним текстом останньої А.Ф. Хойнацький відсилає читача до «Историко-статистического описания Черниговской Епархии» [17] (складеного, як зазначено вище, в 1873 р. митрополитом Філаретом Гумілевським). Відтак, й інформація щодо монастирського некрополя в ній містилася ідентична.

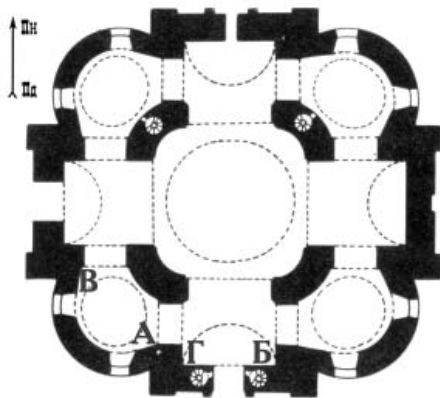
** Ймовірно, інформація про поховання – здебільшого, про похованих на території монастирі церковних діячів – була взята з праці І. Чернова.

*** У бібліографічному покажчику праць учених – репрезентантів Ніжинської вищої школи, наприклад, серед праць І.Г. Кулжинського ця робота взагалі не згадується (див.: Викладачі Ніжинської вищої школи. Бібліографічний покажчик. Ч.1. 1820-1920 / Упорядник Гранатович Л.В. – Ніжин, 2001. – С. 103–105). Відтак, вона відсутня у фондах бібліотеки Ніжинського університету, на основі яких робився цей покажчик; її наявність у фондах інших книгозбірень поки не встановлена.

Розповідаючи про монастир у цілому, А.Ф. Хойнацький кілька разів досить детально зупиняється на описові поховань на його території. На відміну від попередніх дослідників, він подає некрополістичні дані кількома окремими масивами. Перший стосується просопографічного опису (водночас із точною локалізацією місця поховання) померлих і похованих на території обителі церковних діячів (колишніх настоятелів монастиря; того-таки святителя Михайла Грецького тощо) [18]. Далі в А.Ф. Хойнацького вперше окреслені як окремі просторово-географічні об'єкти монастирські кладовища: кладовищечвинтар у межах монастирської огорожі біля Благовіщенського собору [19], а також цвинтар навколо Георгіївської церкви на території Ветхоріздвяного монастиря [20], перераховуючи в обох випадках найбільш елітні (що були відомі авторові) поховання.

Надалі – від часу появи «Нарису» А.Ф. Хойнацького й до кінця ХХ ст. – історія ніжинського Благовіщенського монастиря (разом із тим – й історія його некрополю) об'єктом спеціальної дослідницької уваги на була. Кілька згадок про певну увагу до монастирських старожитностей у 1920-х роках з боку кількох ніжинських науковців, що вдалося віднайти в архівних документах, тільки підтверджують таку думку. Так, професор місцевого інституту О.С. Грузинський разом зі студенткою (майбутньою його аспіранткою) О.А. Кириловою обстежував обидва чоловічі монастирі в Ніжині [21]. Проте, архівні документи не позначають мету, яку він переслідував – як і наслідки цього обстеження. Засвідчено лише, що О.С. Грузинський особисто складав каталог бібліотеки Благовіщенського монастиря [22]. Цілком ймовірно, що монастирський некрополь цього дослідника мало цікавив. Певний інтерес до поховань на території Благовіщенського монастиря проявляв М.М. Бережков: розробляючи ніжинознавчу тематику, він робив опис місцевих старожитностей, в т.ч. й кладовищ, згадуючи окремі поховання, здебільшого своїх ніжинських знайомих, колег із місцевого інституту тощо, зведених у його рукописному фонді у справі під назвою «Матеріали до історії Ніжина» [23]. Але далі зроблених робочих нотаток у М.М. Бережкова справа не просунулася.

На сучасному етапі (90-ті роки ХХ – початок ХХІ ст.) дослідження некрополя Благовіщенського монастиря в Ніжині також не велось. Повоєнна радянська історіографія взагалі не звертала увагу на монастир як на об'єкт дослідження (не кажучи про монастирський некрополь). Певні зрушення стали помітні лише від початку 1990-х років, коли на тлі відродження українознавчих студій з'явився інтерес до вивчення церковної історії та сакральних пам'яток. Щоправда, дослідників цікавили здебільшого питання загальної історії чоловічого монастиря в Ніжині, господарської чи культурно-просвітницької діяльності його братії, зверталися до вивчення окремих персоналій – святителя Михайла Грецького, митрополита Стефана Яворського, архієписко-

План Благовіщенського собору. Цифрами вказані визначені за джерелами місця поховань: А – свт. Михайла Грецького (†1721) і архієп. Єпифанія (Тихорського) (†1731), Б – архієп. Платона (Левицького) (†1749) й архієп. Йосипа (Митькевича) (†1762), В – архієп. Інокентія (†1840), Г – архієп. Іоанікія (†1880)

відомим похованням із некрополя Благовіщенського чоловічого монастиря в Ніжині є поховання святителя Михаїла Грецького. Він помер у 1721 р. і – як справедливо зазначає А.Ф. Хойнацький – мав бути похований у церкві, що належала грецькій громаді Ніжина [27]. Проте, Михайлівська церква на той час була ще недобудованою – відтак, небіжчика вирішили поховати на території тільки-но заснованого чоловічого монастиря, який, до того ж, знаходився поруч із грецьким кварталом (до того ж, святитель зупинився якраз у монастирі). Небіжчик був похований безпосередньо на території Благовіщенського собору – в склепі під підлогою південного (Стрітенського) приділу, в північно-західній частині храму. На початку XIX ст. під час ремонту собору з цей склеп був відкритий*. Процедура «віднайдення мощів» («обретения мощей») набула значного розголосу й поховання швидко перетворилося на об'єкт поклоніння й паломництва. Внаслідок цього було влаштовано окремий вхід до склепу, на стіні зробили зображення святителя з підписом під ним: «сего святителя Михаила zde почивают нетленные мощи; скончался в 1721 году» [28]. Після закінчення ремонту вхід до склепу був закритий, але зображення й напис залишилися, що допомогло дослідникам другої половини XIX ст., передусім, А.Ф. Хойнацькому більш точно локалізувати місце поховання Михаїла Грецького.

Надалі, впродовж XVIII–XIX ст., практика поховання в середині Благовіщенського собору продовжилася. Так, у 1731 р. у тому ж склепі

па Віктора Черняєва тощо [24]. В розрізі пам'яткознавчих досліджень об'єктом вивчення була споруда Благовіщенського собору, рідше – комплексу монастирських будівель загалом [25]. Найбільш повно історію та діяльність монастиря висвітлив чернігівський дослідник Д.І. Гапоненко, який присвятив указаній проблематиці низку розвідок, а також дисертаційне дослідження [26]. Але як у його працях, так і в дослідженнях інших авторів жодним словом не згадується ні про існування некрополя Благовіщенського монастиря загалом, ні про окремі поховання на території обителі.

Найбільш раннім і найбільш

* Власне, саме дякуючи цьому «обретенню мощей» святителя було з'ясовано, що в цьому ж склепі було поховано також Єпифанія Тихорського.

поруч із останками святителя Михайла Грецького було поховано Єпифанія Тихорського – єпископа Білгородського й Обоянського, колишнього настоятеля Богоявленського монастиря в Ніжині, за керування якого в монастирі й перебував єпископ із Греції [29].

У 1749 р. праворуч від Царських воріт іконостасу того-таки Стрітенського приділу собору було поховано ще одного архімандрита Благовіщенського монастиря – Платона Левицького [30]. Він був переведений із посади ректора Московської духовної академії до Ніжина в 1746 р. і помер перебуваючи керівником ніжинської обителі. Тут-таки, поруч із П. Левицьким у 1762 р. був похований інший архімандрит Благовіщенського монастиря – Йосиф Митькевич, який за три роки до смерті також був переведений служити до Ніжина (до цього був архімандритом Густинського монастиря під Прилуками) [31].

«У западной стены Благовещенского собора, направо от входа» знаходиться поховання архієпископа Волинського та Житомирського Інокентія [32]. Він упродовж 1832–1840 років служив на Волині, зарекомендував себе як ревний ієрарх у справі зміцнення православ'я на території Правобережної України після придушення польського повстання 1830–1831 років; особливо помітними були його турботи з облаштування Почаївського монастиря, тільки-но відібраного в уніатів (греко-католиків). У 1840 р. Інокентія було призначено архієпископом Орловським і Севським. Але направляючись на нову кафедру, після нетривалого перепочинку в Ніжині, він занедужав у дорозі поза містом і повернувшись помер у Благовіщенському монастирі.

Під південною стіною Стрітенського приділу Благовіщенського собору був похований у склепі ще один церковний екзарх – єпископ Іоаникій. Він помер у 1880 р., будучи послушником ніжинського монастиря, закінчивши архіпастирське служіння на Кавказі ще в 1857 р. Через погіршення здоров'я просив про переведення до більш південної єпархії, але врешті отримав дозвіл переїхати до Ніжина [33], де в 1857 р. навіть був тимчасово настоятелем Благовіщенського монастиря [34].

Одночасно з практикою поховань усередині собору, в першій третині XIX ст. почало формуватися й кладовище-цвинтар на території монастиря поза стінами його центрального храму. За свідченнями А.Ф. Хойнацького, «на погосте между соборною Благовещенскою церковцою и западною монастырскою стеною находится монастырское кладбище для погребения знатнейших лиц и почтеннейших из братий монастыря...» [35]. Більш точного його розташування й розмірів наявна джерельна база не містить. Польове обстеження також не дає відповіді на це питання – за 70 років використання території монастиря його наземна частина була цілком знівельована. Натомість більш-менш точно локалізувати кладовище допомогли земельні роботи під час прокладання водогону на початку 2000-х років: траншея, що тяглася від зовнішньої західної стіни

обителі між корпусом келій, розташованих у північно-західній частині монастиря, і Благовіщенським собором, прорізала 5 поховань, розташованих в один ряд. Оскільки на сьогодні документально виявлено інформацію про не менш, як 8 поховань на цьому кладовищі (див. Додаток № 2), а також зважаючи на рівновіддалену відстань від як від келій, так і від собору (приблизно 10–12 м) – цілком ймовірно, що поховання розташовувалися двома чи трьома рядами, з досить великою відстанню між похованнями (до 2–3 м); із заходу кладовище-цвинтар було обмежене західною стіною монастиря, зі сходу – закінчувалося (судячи з останнього поховання) приблизно на рівні північного виходу з Благовіщенського собору, тобто приблизно 25–30 м. Відтак, ймовірна наповненість могла становити в межах 20 поховань.

Орієнтуючись на найбільш раннє з відомих поховань, заснування монастирського кладовища Благовіщенського монастиря в Ніжині можна датувати початком 1830-х років, коли вперше було зафіксовано поховання на території монастиря поза стінами центрального його храму – в 1831 р. тут був похований генерал-майор А.М. Милорадович [36]. Подальші поховання цілком підтверджують наведену думку А.Ф. Хойнацького щодо елітності даного кладовища – впродовж другої третини XIX – першої чверті XX ст. тут були поховані винятково представники станової чи службової еліти, а також найбільш поважні особи з монастирської братії, зокрема керівництво: настоятелі Платон Григораш (Григорович) (†1839) та Варфоломій (†1873), колезький радник, колишній інспектор Ніжинського юридичного ліцею І.Г. Кулжинський (†1884), професор Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька В.В. Новодворський (†1921)* тощо.

Важко говорити про мотивацію влаштування такого кладовища безпосередньо біля головного храму ніжинської обителі, адже до складу Благовіщенського монастиря від самого початку його існування входив більш давній (за різними даними з XIV чи XVII ст.) Ветхоріздвяний (Красноострівський) Георгіївський чоловічий монастир поза західною околицею міста в урочищі Ветхе, де до 1830-х років і практикувалися подібні елітні поховання. Тут, на цвинтарі центрального храму монастиря – Георгіївської церкви** – з середини XVIII ст. (про

* Поховання В.В. Новодворського було мабуть останнім не лише на цьому кладовищі, але й останнім для існування некрополя Благовіщенського монастиря загалом: на початку 1920-х років монастир був закритий, у 1924–1929 роках Благовіщенський собор ще функціонував як парафіяльний храм (був переданий у користування громаді Української автокефальної православної церкви), але поховань ні біля стін церкви, ні всередині храму більше не здійснювалося.

** Більш точно локалізувати зараз практично неможливо, адже після закриття на початку 1920-х років цього монастиря його територія уже в 1930-х роках почала активно й цілеспрямовано руйнуватися, насамперед – поховання, надгробки з яких місцеве населення використовувало в якості будівельного матеріалу. Нині на місці обителі знаходиться

більш ранні документальна інформація відсутня) було поховано кілька вельми шанованих за життя представників станової та службової еліти: Ніжинський війт, полковник П.С. Тернавіот (†1775), генерал-поручик І.В. Багратіон (1783), перший директор Ніжинської гімназії вищих наук, статський радник В.Г. Кукольник (†1821) [37]. Тут-таки були поховані двоє настоятелів благо-віщенського монастиря: Арсеній Домонтович (†1799) та Євгеній Прозоров (†1830). Саме після поховання останнього практика елітних поховань переміщується до території власне Благовіщенського монастиря.

Відомості про продовження поховань на території монастиря у Ветхому знаходимо лише у метричних книгах про смерть Благовіщенського собору кінця XIX ст. Інформація з цих книг засвідчує, що на території Ветхоріздвяного монастиря хоронили виключно померлих рядових ченців – послушників, ієромонахів, ієросхимонахів тощо. На жаль, дані згаданих метричних книг хронологічно неповні, оскільки збереглися лише ті, що відображають період з 1896 до 1911 р.* Проте, цілком логічно припустити, що і до 1896 р., і в 1912–1921 роках монастирську братію нижчого рангу хоронили якраз у Ветхому.

Узагалі, приналежність поховань на території Ветхоріздвяного Георгіївського монастиря до некрополя Благовіщенського монастиря викликає певні питання й потребує пояснень. Адже до 1716 р. цей монастир діяв цілком самостійно. До моменту приєднання до новоствореного монастиря в самісінькому центрі Ніжина, монастир у Ветхому був досить сильним як релігійним, так і господарським утворенням, був шанований і серед духовенства, і серед мирян, зокрема – можновладців, що підтверджується чисельними грамотами та пожалуваннями, насамперед від українських гетьманів [38]. Тут постійно проживали ченці та послушники, які, звісно, час від часу помирали й за монастирськими традиціями знаходили останній спочинок на території обителі – ні спеціального монастирського кладовища поза його межами, ні зафіксованих систематичних поховань братії в інших місцях досі виявити не вдалося.

Але від 1716 р. монастир у Ветхому втрачає свою самостійність і стає частиною іншого монастиря. Керування усіма справами, в т.ч. й регламентування процесу поховань на його території, відтепер здійснюється керівництвом *Благовіщенського монастиря*, що гарно ілюструється фактом появи тут поховань настоятелів цього монастиря, а згодом – і документального засвідчен-

приватна житлова забудова, відтак, навіть польові дослідження є мало реальними, не кажучи про більш масштабні археологічні тощо.

- * Якщо точніше – 1896, 1898, 1900–1903, 1907 та 1911 роки. Проте, відсутня інформація за проміжні роки свідчить швидше про відсутність фіксованих у головному монастирському храмі випадків смерті – зважаючи на демографічні особливості кліру. Наразі також не відомо про ведення таких книг до кінця XIX ст., як і про те, чи була при Благовіщенському соборі монастиря з'явилася парафія з мирян. (За результатами архівного пошуку таку інформацію поки не виявлено).

ня поховань рядової братії. Наскільки пов'язана мотивація елітних поховань у Ветхому з престижністю *Благовіщенського монастиря* – сказати важко. Можливо авторитет *Ветхоріздвяного Георгіївського монастиря* був вирішальним під час вибору місця поховання. Але все ж подібне питання не могло вирішуватися без відомо архимандрита. До того ж, зміна місця престижних поховань у 1830 р. – яскраве свідчення повної підпорядкованості обителі у Ветхому Благовіщенському монастиреві у Ніжині. Ймовірно від цього часу практика поховань на цвинтарі Георгіївської церкви припинилася взагалі, а десь на території цієї частини Благовіщенського монастиря була відведена ділянка для поховань братії, яка позначена в метричних книгах як Ветхинське братське кладовище (або Монастирське кладовище) [39]. Відтак, усі поховання як на території власне Благовіщенського монастиря, розташованого в історичному середмісті сучасного Ніжина, так і монастиря у Ветхому як його частини, з 1716 р. слід вважати складовими єдиного тематико-географічного некрополя, до якого, звісно, не входять поховання більш раннього часу на території Ветхоріздвяного Георгіївського монастиря. Хоча водночас поховання і до 1716 р., і після в межах території цієї обителі утворюють єдиний некрополь, але за типологією вже не тематико-географічний, а суто територіальний.

Таким чином, можна говорити про існування з 1721 до 1921 р. тематико-географічного некрополя Благовіщенського чоловічого монастиря в Ніжині. Впродовж майже трьохсотрічної своєї історії вказана некрополістична пам'ятка досі не була об'єктом спеціального – ні історіографічного, ні пам'яткознавчого – дослідження, хоча окремі поховання все ж розглядалися в контексті загальної історії вказаного монастиря чи в межах вивчення окремих персоналій.

Некрополь структурно складається з кількох історичних кладовищ: Ветхинського братського (монастирського) кладовища на території колишнього Ветхоріздвяного (Красноострівського) Георгіївського монастиря на західній околиці Ніжина, цвинтарних поховань біля центральної церкви цього монастиря; монастирського кладовища-цвинтаря на території Благовіщенського монастиря в історичному середмісті Ніжина та внутрішньохрамових поховань у середині Благовіщенського собору (всі пам'ятки нині зруйновані й існують як віртуальні некрополістичні пам'ятки). Останні представлені виключно похованнями вищого духовництва, передусім керівництвом власне Благовіщенського монастиря, Ветхинське братське кладовище було призначене для поховання нижчого духовенства – чернечої братії; решта містить поховання представників станової та службової еліти, а також кількох настоятелів вказаного ніжинського монастиря. Відтак, даний некрополь за статусом є елітним і – порівняно з іншими подібними пам'ятками Ніжина – набуває рис найбільш престижного місця поховання, водночас із Грецьким кладовищем на північній околиці міста.

Продовження вивчення некрополя Благовіщенського монастиря в Ніжині є можливим за умови залучення нових джерел, насамперед метричних книг.

Актуальним є здійснення польових досліджень, передусім щодо більш точної локалізації місць поховань, зокрема, на території колишнього Ветхоріздвяного Георгіївського монастиря. Особливого значення такі дослідження також набувають через пошук ремонтних робіт на території відродженого сучасного Благовіщенського чоловічого монастиря.

Дослідження некрополю Благовіщенського монастиря в Ніжині є певним внеском у справу вивчення ніжинських некрополів, некрополістичних пам'яток Українського Лівобережжя, національної культурної спадщини загалом.

Уміщений далі в якості додатка некрополь-довідник містить найбільш повний на сьогодні перелік поховань, що входять до некрополя Благовіщенського монастиря в Ніжині. Поховання подані за алфавітом. У біометричних даних інформація надана за її наявності. Інформація про місце смерті вказана лише в тому випадку, якщо небіжчик помер не в Ніжині (якщо помер не в Ніжині, але інформації де саме немає – після дати смерті вміщено позначку «*»), якщо інформація про місце смерті наближена – позначку «(?)»). За неможливості більш точно визначити причину смерті – її вказано за оригінальним записом у метричній книзі. Символом «*» позначено дату народження, яку вираховано за роком смерті та віком небіжчика (похибка становить -1 рік). Час поховання вказаний або за наявності його точного датування, або коли рік смерті й поховання не співпадає. Література наприкінці кожного запису стосується не *номінативу поховання*, а згадки в цьому джерелі про його *поховання*.

Джерела та література

1. Наприклад, див.: Історія Ніжена мовою дат / 2-ге вид., випр. й доп. – Луцьк, 2004. – С. 36; Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К., 1990. – С. 71–72; й інші.
2. Див.: Хойнацкий А.Ф. Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Нежин, 1907. – 102 с.; Чернов И. Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря, называемого Богородичным Назаретом. – М., 1815. – 85 с.
3. Див.: Доборовольский П. Топографическая описания городов Чернигова, Нежина и Сосницы с их поветами (рукописи 1783 г.). – Чернигов, 1903. – С.171–182; Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание (1786 г.). – М., 1851. – С. 449–486; «Сокращенное историческое описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо» 1787 р. (підготовка до друку О. Коваленка та І. Петrenchенко) // Сіверянський літопис. – 1995. – № 2 – С. 89–90; Коваленко О., Петrenchенко І. Неопублікований опис Ніжина початку 80-х рр. XVIII ст. // Ніжинська старовина. – 2006. – Вип. 2 (5). – С. 51–61; Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К., 1997. – С. 93–97, 187–190; Описание города Нежина, его улиц и домов. Перепись населения по домам, составленная 15 февраля 1766 г. в городской магистратуре (підготовка до друку, зауваження до тексту документа та показчик топонімів і географічних назв С. Зозулі та О. Морозова) // Ніжинська старовина. – Вип. 7(10). – К., 2008. – С. 15–206.
4. Чернов И. Вказана праця.
5. Там само. – С. 17–48.
6. Там само. – С. 53, 71, 73, 76
7. Там само. – С. 53.
8. Филарет (Гумилевский). Нежинский второклассный монастырь, называемый «Назарет» Пресвятыя Богородицы // Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание

- Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 3. Мужские монастыри. – С. 157–208.
9. Там само. – С. 198, 200, 203, 205.
 10. *Хойнацкий А.Ф.* Святитель Михаил Греческий, нетленно почивающий в Нежинском Благовещенском монастыре Черниговской епархии. – К., 1881. – 15 с.
 11. *Хойнацкий А.Ф.* Очерк истории...
 12. *Хойнацкий А.Ф.* Святитель Михаил Греческий... – С. 6, 9.
 13. Там само. – С. 11–13.
 14. Там само. – С. 12.
 15. *Хойнацкий А.Ф.* Очерк истории... – С. 6–7.
 16. Там само. – С. 6.
 17. Там само.
 18. Там само. – С. 77–86, 91.
 19. Там само. – С. 93
 20. Там само. – С. 94.
 21. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. Р–6121, оп. 1, спр. 281, арк. 193.
 22. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. Р–166, оп. 2, спр. 464, арк. 173.
 23. Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. XXIII [особовий], од. зб. 2, 7–59 (1876–1930), 283, 320.
 24. Див. напр.: *Астаф'єв О.Г.* Стефан Яворський у Ніжині // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1994. – Вип. 4. – С. 134–142; *Білокінь С.* Ніжинський Благовіщенський монастир (Богородичний Назарет) // Довідник з історії України. А–Я. – 2-е вид. – К., 2001. – С. 515; *Морозов О.* Богородичний Назарет // Вісті. – 1995. – 1 вересня. – С. 6; 8 вересня. – С. 6; *Самойленко Г.В., Самойленко С.Г.* Нариси культури Ніжина. – Ніжин, 1998. – Ч. 4. – С. 31–39; *Самойленко С.Г.* Митрополит Стефан Яворський як культурний діяч України і меценат // Література та культура Полісся. – Вип. 11. – Ніжин, 1998. – С. 38–51; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник (за ред. А.В. Кудрицького). – К., 1990. – С. 71–72; *Чечин С.* Митрополит Стефан Яворський та гетьман Іван Мазепа // Ніжинська старовина. Історико-культурологічний збірник. Вип. 1 (3). – Ніжин, 2005. – С. 74–78.
 25. Див.: *Астаф'єв О., Астаф'єва М.* Екзарх і гетьман // Просвіта. – 1994. – № 4–5. – С. 4; *Самойленко С.Г.* Відомі архітектори XVIII ст. в Ніжині // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 17. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2009. – С. 132–136; *Він же.* Монументальне мистецтво Ніжина у XVIII ст. // Література та культура Полісся. – Вип. 6. – Ніжин, 1995. – С. 144–150.
 26. *Гапоненко Д.* Відродження Ніжинського Благовіщенського монастиря. Архімандрит В. Черняєв (1803–1823) // Сіверянський літопис. – 2008. – № 5. – С. 25–28; *Він же.* Господарська діяльність Ніжинського Благовіщенського монастиря // Сіверянський літопис. – 2008. – № 1. – С. 54–58; *Він же.* Історія утворення та діяльності Ніжинського Благовіщенського монастиря (XVIII – XIX ст.) // Сіверянський літопис. – 2007. – № 2. – С. 44–49; *Він же.* Ніжинський Благовіщенський монастир: культурно-просвітницька діяльність (XVIII– XIX ст.) // Сіверянський літопис. – 2008. – № 3. – С. 38–43; *Гапоненко Д.І.* Ніжинський Благовіщенський монастир: історія, господарська і культурно-просвітницька діяльність (XVIII – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. – Чернігів, 2010. – 20 с. *Він же.* Ніжинський Ветхоріздвяний Георгіївський монастир (XVII – початок XVIII ст.) // Література та культура Полісся. Вип. 51. Регіональна історія та культура XVII–XX ст.: сучасний погляд на проблеми та особи / Відп. ред. та упоряд. Г.В. Самойленко ; Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. – Ніжин, 2009. – С. 32–37.
 27. *Хойнацкий А.Ф.* Святитель Михаил Греческий... – С. 83.
 28. *Хойнацкий А.Ф.* Очерк истории... – С. 84–85.
 29. Там само. – С. 78, 83.

30. Чернов И. Вказана праця. – С. 71.
31. Там само. – С. 73.
32. Хойнацкий А.Ф. Очерк истории... – С. 78–79.
33. Там само. – С. 80.
34. Там само. – С. 85.
35. Там само. – С. 93.
36. Там само. – С. 93.
37. Там само. – С. 94.
38. Напр. див.: Гапоненко Д.І. Ніжинський Ветхоріздвяний...
39. Див.: Державний архів Чернігівської області, ф. Р 679, оп. 10, спр. 800, 817, 828, 833, 838, 844, 1326, 1445.

Додаток № 1

Некрополь-довідник поховань з некрополя Благовіщенського монастиря в Ніжині

Антоній, ієросхимонах

(1839*–18.09.1898, сухоти)

чернець Благовіщенського монастиря в Ніжині

‡: 19.09.1898; Ветхинське братське (монастирське) кладовище

Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10, спр. 817, арк. 61.

Арсеній (Домонтович), архімандрит

(? – 16.12.1799)

настоятель Благовіщенського монастиря в Ніжині (1798–1799), до цього був ректором Сєвської, Тамбовської та Казанської духовних семінарій

‡: 18.12.1799; цвинтар Георгіївської церкви Ветхоріздвяного Георгіївського монастиря

Филарет (Гумилевский). Нежинский второклассный монастырь, называемый «Назарет» Пресвятыя Богородицы // Филарет Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской пархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 3. Мужские монастыри. – С. 202.

Хойнацкий А.Ф. Очерк истории Нежинского лагавещенского монастыря. – Нежин, 1907. – С. 78, 94.

Чернов И. Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря, называемого Богородичным Назаретом. – М., 1815. – С. 76.

Багратіон (Багратіоні) Іван (Іоанне) Вахуштович, грузинський князь
(? – 1781*)

генерал-поручик

командувач Сибірської дивізії за імператорства Катерини II, син Вахушти Багратіоні (В.В. Грузинського) – грузинського царевича, вченого, основоположника грузинської історіографії та географії; онук картлійського царя Вахтанга IV, двоюродний небіж А.І. Багратіона – родоначальника росій-

ського князівського роду, троюрідний дядько героя франко-російської війни 1812–1813 років П.І. Багратіона, кавалер ордена Св. Георгія 4 ступеня (1778)

✙: 1783; цвинтар Георгіївської церкви Ветхоріздвяного Георгіївського монастиря

Филарет (Гумилевский). Нежинский второклассный монастырь, называемый «Назарет» Пресвятыя Богородицы // Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 3. Мужские монастыри. – С. 168.

Хойнацкий А.Ф. Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Нежин, 1907. – С. 94.

Варсифиній, ієромонах

(1819*–04.03.1902, рак нирок)

чернець Благовіщенського монастиря в Ніжині

✙: 06.04.1902; Ветхинське братське (монастирське) кладовище

Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10, спр. 838, арк. 162.

Варфоломій, архімандрит

(? – 1873, жовта лихоманка)

настоятель Благовіщенського монастиря в Ніжині (1869–1873), ректор Саратовської духовної семінарії (1864–1868), професор Київської духовної академії (1863–1864)

✙: кладовище-цвинтар Благовіщенського монастиря в Ніжині

Хойнацкий А.Ф. Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Нежин, 1907. – С. 52, 93.

Вертелецький Юхим Єфремович, селянин

(1843*–08.10.1911, рак сечового міхура)

послушник Благовіщенського монастиря в Ніжині

✙: 10.10.1911; Ветхинське братське (монастирське) кладовище*

Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10, спр. 1445, арк. 3.

Герман, мантийний монах

(1831*–07.10.1903, старість)

чернець Благовіщенського монастиря в Ніжині

✙: 09.10.1903; Ветхинське братське (монастирське) кладовище

Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10, спр. 844, арк. 270.

Григорій, архімандрит

(? – не пізніше 08.10.1911, порок серця)

* Указане в записі про смерть у метричній книзі як кладовище Ветхинського хутора поблизу храму Св. Георгія.

настоятель Благовіщенського монастиря в Ніжині*

‡: кладовище-цвинтар Благовіщенського монастиря в Ніжині

Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10, спр. 1445, арк. 2.

Євгеній (Прозоров), архімандрит

(? – 01.09.1830)

настоятель Благовіщенського монастиря в Ніжині (1823–1830), у 1924 р. освячував церкву Св. Олександра Воїна Ніжинської гімназії вищих наук князя Безбородька; до цього був настоятелем козелецького Георгіївського та домницького Різдва Богородиці монастирів; походив із родини протопопа Чернігівської єпархії

‡: цвинтар Георгіївської церкви Ветхоріздвяного Георгіївського монастиря *Филарет (Гумилевский)*. Нежинский второклассный монастырь, называемый «Назарет» Пресвятыя Богородицы // Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 3. Мужские монастыри. – С. 205.

Хойнацкий А. Ф. Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Нежин, 1907. – С. 78, 94.

Єпифаній (Тихорський), архімандрит

(? – 1731)

єпископ Білгородський і Обоянський, настоятель Благовіщенського монастиря в Ніжині (1719–1721), до цього служив у Києво-Печерській лаврі; засновник Харківського колегіуму; в 1720 р. започаткував ведення поменника ніжинського Благовіщенського монастиря

‡: Благовіщенський собор, південний (Стрітенський) притвор, південно-західна частина підземний мурований склеп; разом зі святителем Михаїлом Грецьким

Хойнацкий А. Ф. Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Нежин, 1907. – С. 78.

Хойнацкий А. Ф. Святитель Михаил Греческий, нетленно почивающий в Нежинском Благовещенском монастыре Черниговской епархии. – К., 1881. – С. 12.

Чернов И. Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря, называемого Богородичным Назаретом. – М., 1815. – С. 52.

Інокентій, архієпископ

(1784*–25.04.1840)

під час прямування на нову посаду в Орловську єпархію (1840) зупинявся на відпочинку у ніжинському Благовіщенському монастирі; архієпис-

* Припущення зроблене за фактом відспівування Благочинним монастирів Чернігівської єпархії, настоятелем Рихлівського Миколаївського монастиря та вказуванням у наступному записі цієї ж метричної книги вже іншого настоятеля Благовіщенського монастиря в Ніжині.

коп Волинський і Житомирський (1832–1840), до цього керував Курською і Севською єпархією, був вікарієм Московської єпархії, викладачем Пермської духовної семінарії

✙: Благовіщенський собор, південний (Стрітенський) притвор, біля західної стіни, підземний мурований склеп

Хойнацкий А. Ф. Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Нежин, 1907. – С. 78.

Іоаникій (Образцов Іван), архієпископ

(? [Тверська губернія (?)]) – 18.04.1880)

за старістю і станом здоров'я направлений «на спокій» до ніжинського Благовіщенського монастиря (1857), де відразу виконував тимчасово обов'язки настоятеля (1857), надалі неофіційно брав участь у керуванні монастирем; керував Кавказькою (приблизно з 1850 р.) та Уфимською (з 1835 р.) єпархіями, єпископ Вятський (1832–1835), ректор Пензенської (1829–1832), Тобольської, Могильовської та Мінської (з 1819 р.) духовних семінарій, викладач (до чернецтва) Чернігівської духовної семінарії (1817–1819), випускник Санкт-Петербурзької духовної академії

✙: 24.04.1880; Благовіщенський собор, південний (Стрітенський) притвор, біля південної стіни; підземний мурований склеп

Хойнацкий А. Ф. Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Нежин, 1907. – С. 80-81.

Йосиф (Митькевич), архімандрит

(? – 1776)

настоятель Благовіщенського монастиря в Ніжині (1759–1762), до цього – настоятель батуринського Миколаївського, домницького Різдва Богородиці та Густинського (під Прилуками) монастирів

✙: Благовіщенський собор, південний (Стрітенський) притвор, перед Царськими воротами іконостасу; підземний мурований склеп; разом із Платоном Левицьким

Хойнацкий А. Ф. Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Нежин, 1907. – С. 77.

Чернов И. Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря, называемого Богородичным Назаретом. – М., 1815. – С. 73.

Кукольник Василь Григорович, дворянин

(1765 [Мукачеве] – 06.02.1821, самогубство**)

** Під час припадку, спричиненого психічним розладом, викинувся з вікна будинку гімназії. Ймовірно з цієї причини був похований на церковному цвинтарі, а не поза освяченою територією як решта самогубців.

статський радник викладав у Замойській академії (Замостя, з 1789 р.), Санкт-Петербурзькому педагогічному інституті (з 1804 р.), навчав дітей імператора Павла I, перший директор Ніжинської гімназії вищих наук (з 1820 р.), автор першого польського підручника із сільського господарства

‡: 09.02.1821; цвинтар Георгіївської церкви Ветхоріздвяного Георгіївського монастиря

Хойнацкий А. Ф. Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Нежин, 1907. – С. 94.

Кулжинський Іван Григорович, дворянин (з 1857 р.), син священика (14.04.1803 [Глухів Чернігівської губернії] – 27.11.1884)

колезький радник після виходу у відставку за станом здоров'я з 1847 р. проживав у Ніжині; інспектор Закавказького дівочого інституту, директор Закавказьких училищ у Тифлісі, інспектор Ніжинського юридичного ліцею, керував гімназіями в Немирові та Клевані (Волинь), викладав у Харківському університеті, Україно-Слобідській гімназії та Харківському інституті шляхетних дівчат, Ніжинській гімназії вищих наук князя Безбородька, випускник Чернігівської духовної семінарії (1823); автор близько 90 літературних і морально-педагогічних творів, разом із сином Г.І. Кулжинським у Харкові видавав журнал «Благовест» (з 1883 р.); кавалер орденів Св. Анни 3 та 2 ступеня

‡: кладовище-цвинтар Благівіщенського монастиря в Ніжині

Институт рукопису Национальной библиотеки Украины ім. В.В. Вернадського, ф. XXIII, спр. 283, арк 131–132.

Милорадович Андрій Миколайович, дворянин, син поміщика с. Калюжинець Прилуцького повіту Полтавської губернії (17.06.1785 [Чернігів] – 04.03.1831)

генерал-майор служив у чині генерал-майора Генерального штабу (з 1822 р.), підпоручика по квартирмейстерській частині у світі російського імператора (з 1805 р.), випускник Сухопутного шляхетського кадетського корпусу (1799); кавалер ордену Св. Георгія 4 ступеню (1926)

‡: кладовище-цвинтар Благівіщенського монастиря в Ніжині

Хойнацкий А. Ф. Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Нежин, 1907. – С. 93.

Михаїл Грецький, святий (1721)

заштатний єпископ*, у 1720 р., мандруючи до Санкт-Петербургу, прибув у Ніжин із Греції; під час відкриття склепу на початку XIX ст. («віднайден-

* І.Г. Кулжинський в одній зі своїх праць, надрукованій у «Воскресных чтениях» (№ 10, 1881 р.) вказує, посилаючись на ніжинські переписки, що святий Михаїл був або

ня моців») були зафіксовані ознаки природної муміфікації його тіла й одягу, що спричинило ажіотаж навколо поховання як нетлінних моців і перетворення їх на предмет поклоніння й паломництва

✙: Благовіщенський собор, південний (Стрітенський) притвор, південно-західна частина; підземний мурований склеп; разом із Єпифанієм Тихорським

Хойнацкий А. Ф. Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Нежин, 1907. – С. 84.

Хойнацкий А. Ф. Святитель Михаил Греческий, нетленно почивающий в Нежинском Благовещенском монастыре Черниговской епархии. – К., 1881. – С. 6, 9.

Чернов И. Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря, называемого Богородичным Назаретом. – М., 1815. – С. 53.

Нафанаїл, ієросхимонах

(? – 1830-ті роки)

чернець Благовіщенського монастиря в Ніжині

✙: кладовище-цвинтар Благовіщенського монастиря в Ніжині

Хойнацкий А. Ф. Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Нежин, 1907. – С. 93.

Новодворський Вітольд Владиславович, дворянин

(1861–1921)

статський радник

історик-медієвіст, професор Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька (1906–1916), Київського комерційного інституту (з 1909 р.), приват-доцент Київського університету Св. Володимира (з 1908 р.), випускник Санкт-Петербурзького інституту інженерів шляхів сполучення (1881) та Санкт-Петербурзького університету (1885)

✙: кладовище-цвинтар Благовіщенського монастиря в Ніжині

Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.В. Вернадського, ф. XXIII, спр. 283, арк 131–132.

Павло (Чадневський), архімандрит

(? – 10.01.1823)

єпископом у малоазійському міста м. Кізік (Асійського повіту провінції Гелеспонт у Османській імперії), або митрополитом у болгарському м. Шумла (тоді також територія Османської імперії). Він же у публікації в «Чернігівських єпархіальних відомостях» (№ 26, 1882 р.) повідомляє, що в Ніжині святитель був відомий також під іменем Михаїла Кізічеського (тобто з Кізіку). Однак, знаючи про схильність І.Г. Кулжинського до літературних вигадок, до цієї інформації слід ставитися вкрай критично.

за хворобою відправлений на пенсію (1803), жив «на спокої» у ніжинському Благовіщенському монастирі, де був настоятелем (1800–1803), паралельно з керуванням монастирем у Ніжині – ректор і професор Чернігівської духовної семінарії, до цього – архімандрит Устюжського монастиря в Архангельську

‡: цвинтар Георгіївської церкви Ветхоріздвяного Георгіївського монастиря *Филарет (Гумилевский)*. Нежинский второклассный монастырь, называемый «Назарет» Пресвятыя Богородицы // Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 3. Мужские монастыри. – С. 203.

Хойнацкий А. Ф. Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Нежин, 1907. – С. 78.

Парфеній, ієросхимонах

(1825*–05.02.1896, запалення легень)

чернець Благовіщенського монастиря в Ніжині

‡: 07.02.1896; Ветхинське братське (монастирське) кладовище

Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10, спр. 800, арк. 281.

Платон (Григораш (Григорович)), архімандрит

(? – 10.03.1839)

настоятель Благовіщенського монастиря в Ніжині (1830–1839), викладав у Ніжинській гімназії вищих наук князя Безбородька в 1920-х роках, до цього – настоятель Балаклавського Георгіївського монастиря та благочинний на духовенством Чорноморського флоту Російської імперії, вихованець Київської духовної академії; походив із сім'ї священика

‡: кладовище-цвинтар Благовіщенського монастиря в Ніжині

Филарет (Гумилевский). Нежинский второклассный монастырь, называемый «Назарет» Пресвятыя Богородицы // Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 3. Мужские монастыри. – С. 205.

Хойнацкий А. Ф. Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Нежин, 1907. – С. 78.

Платон (Левицький), архімандрит

(? – 1749)

настоятель Благовіщенського монастиря в Ніжині (1746–1749), до цього – ректор Московської духовної академії

‡: Благовіщенський собор, південний (Стрітенський) притвор, перед Царськими воротами іконостасу; підземний мурований склеп; разом із Йосифом Митькевичем

Хойнацкий А. Ф. Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Нежин, 1907. – С. 77.

Чернов И. Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря, называемого Богородичным Назаретом. – М., 1815. – С. 71.

Тернавіот Петро Степанович (Стерійович), ніжинський грек
(? – 1775)

полковник Війська Запорізького [малоросійський полковник]
ніжинський війт (1723–1750), предводитель ніжинського повітового дворянства; син Стерія Тернавіота (ніжинського війта (1714–1718)); меценат, фінансував будівництво церкви Іоанна Богослова у Ніжині (1751–1752)

✙: цвинтар Георгіївської церкви Ветхоріздвяного Георгіївського монастиря
Филарет (Гумилевский). Нежинский второклассный монастырь, называемый «Назарет» Пресвятыя Богородицы // Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 3. Мужские монастыри. – С. 168.

Хойнацкий А. Ф. Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Нежин, 1907. – С. 94.

Феодосій (Гаврильцев Федір Йосипович), архімандрит
(1824*–01.05.1902, старість)

проживав у ніжинському Благівіщенському монастирі «на спокої», до цього був ігуменом, ймовірно цього ж монастиря (?)

✙: 05.05.1902; кладовище-цвинтар Благівіщенського монастиря в Ніжині
Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10, спр. 838, арк. 162.

Додаток № 2

Статистичні дані про поховання з некрополя Благівіщенського монастиря в м. Ніжина

Загалом виявлених поховань – 25, в т.ч.:

а) за місцем поховання:

– усередині Благівіщенського собору (південний (Стрітенський) при-
твор) – 6;

– кладовище-цвинтар Благівіщенського монастиря – 8;

– цвинтар Георгіївської церкви Ветхоріздвяного монастиря – 6;

– Ветхинське братське (монастирське) кладовище – 5;

б) за соціальним статусом:

– представників духовенства – 19 (в т.ч. вищого духовенства – 13);

– представників станової та службової еліти – 6;

в) за часом поховання:

- XVIII ст. – 7;
- XIX ст. – 12;
- XX ст. – 6.

Зозуля С.Ю. Некрополь Благовещенского монастыря в Нежине

В исследовании впервые рассматривается некрополь Благовещенского монастыря в Нежине как объект памятниковедческого исследования. Очерчен круг источников и историография проблемы. Определены содержание, структура, динамика и особенности формирования памятника. Составлен алфавитный некрополь-справочник захоронений указанного тематико-географического некрополя.

Ключевые слова: захоронение, погост, историческое кладбище, некрополь, некрополистический памятник, историография, Благовещенский монастырь, Нежин.

Zozulya S. Necropolis of the Annunciation Monastery in Nizhyn

In the first study considered the necropolis of the Annunciation Monastery in Nizhyn as a cultural legacy studies' object. A range of sources and historiography of the problem is outlined. The content, structure, dynamics and specific features of the cultural legacy object are determined. An alphabetical directory of burials in this necropolis-specified topics and geographical necropolis is compiled.

Key words: grave, burial churchyard, historic cemetery, necropolis, necropolistic legacy object, historiography, Annunciation Monastery, Nizhyn.

УДК: 314.42(477-25)«17»

О.О. Мельник

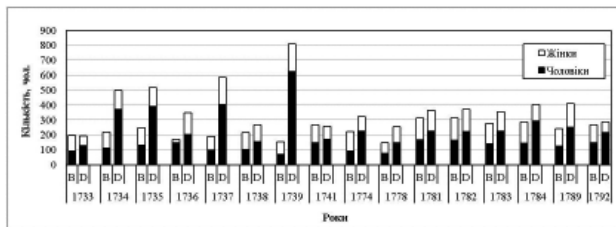
Смертність парафіян церков Києво-Печерської фортеці XVIII ст. (за даними метричних книг)

У статті розглядаються показники та динаміка смертності парафіяльного населення Києво-Печерської фортеці на основі даних метричних книг. Наведені результати обчислень таблиці смертності, співвідношення народжених і померлих, чоловіків та жінок окремих церков. Зазначені проблемні аспекти й перспективи у вивченні метрик.

Ключові слова: метрична книга, смертність, Києво-Печерська фортеця, церква, демографія.

Протягом більше, ніж століття привертає увагу вчених соціально-демографічна історія Києва та стимулює появу нових досліджень у цьому напрямі [1]. Інформаційну базу щодо вивчення кількісних змін суспільства XVIII ст. складають міські переписи, присяжні листи, подвірні ревізії населення Гетьманщини й інші писемні документи. Поруч із поглибленим аналізом накопичених даних, до наукового обігу залучаються маловідомі джерела, зокрема, матеріали церковного діловодства. Окремим блоком у них представлені метричні книги, що слугували основним засобом реєстрації громадянського стану

Рис. 1. Співвідношення народжених та померлих парафіян Києво-Печерської фортеці*

* Примітка. Літерою «В» в таблиці позначено народжених, а літерою «Д» - померлих.

лише використовувалися в окремих генеалогічних дослідженнях.

Основним завданням даної статті є виявлення інформаційного потенціалу метричних книг у висвітленні демографічних показників, динаміки смертності та соціального складу парафіян Києво-Печерської фортеці XVIII ст. Звісно, метрики не можна вважати абсолютно достовірним джерелом, оскільки вони заповнювались різними особами та містили відомості за ступенем важливості на розсуд їх заповнювачів. Вірогідно, початкові записи робилися в чорновому варіанті, оскільки виправлень в книгах майже не помічено. Незважаючи на це, інформація подана в них є досить точною.

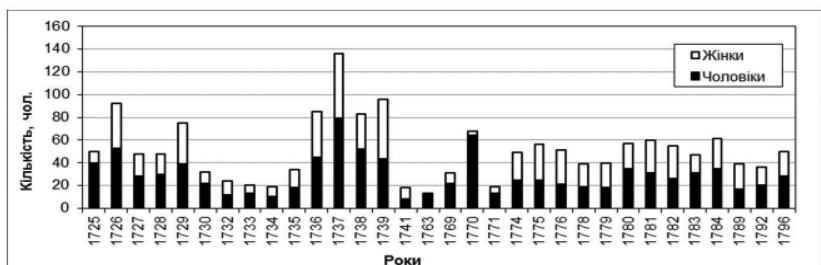
Першим офіційним документом про необхідність реєстрації народжень і смертей є указ царя Петра I від 14 квітня 1702 р. [2]. Систематичне ж ведення книг почалося в 1722 р., коли священників зобов'язали записувати відповідні відомості та доводити їх до відома Архієрейського приказу; в 1724 р. затвердили форму таких книг [3]. Вивченню законодавчої сторони появи й побутування метричних книг уже присвячено окремі публікації, тому ми не будемо детально на цьому зупинятися [4].

Метрики зберігалися у церкві, але священник повинен був щороку робити копію документа та надсилати до Київської духовної консисторії, яка й здійснювала безпосереднє керівництво й контроль за їх веденням. Так, у фонді Київської духовної консисторії Центрального державного історичного архіву в м. Києві (далі – ЦДІАК України) трапляються 2 примірники: консисторський з однорічними книгами декількох церков і парафіяльний – книги однієї церкви за кілька років [5].

До складу заснованої в 1706 р. Києво-Печерської фортеці входило 4 парафіяльні церкви: Преподобного Феодосія Печерського, Вознесіння Господнього, Преображення (Спаса) Господнього й Воскресіння Христового [6]. Дані про кількість і смертність населення Печерська наведені в публікаціях дослідників кінця XIX – початку XX ст. [7]. Однак, ці роботи містять лише поодинокі архівні факти. Наступний період поживлення в аналізі

осіб, у т.ч. й смертності, на території Російської імперії. Незважаючи на їх цінність, церковнопарафіяльні книги Києва докладно ще не розглядалися як масове однорідне першоджерело –

Рис. 2. Співвідношення померлих чоловіків та жінок в парафії церкви Преображення Господнього

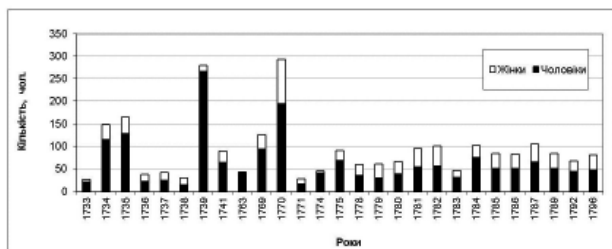

динаміки населення відбувся вже у 80-ті роки XX ст., свідченням чого стала поява праць А.Л. Перковського та Р.М. Моторіна [8]. Але питання кількості померлих розглядалося переважно в контексті загальної статистичної бази.

Корпус метричних книг храмів Києво-Печерської фортеці XVIII ст. зберігається в ЦДІАК України. Вже згаданий фонд «Київська духовна консисторія» (ф. 127) містить наступну кількість метрик: 22 екземпляри, що стосуються парафії церкви Вознесіння Господнього, 31 – церкви Воскресіння Христа, 32 – церкви Преображення Господня та 27 – церкви Преподобного Феодосія. Найбільш ранні з них належать до 1725 р. Загалом, упродовж XVIII ст. метрики розподіляються так: за 20-ті роки – 12 книг; за 30-ті роки – 34; за 40-ві роки – 4; за 60-ті роки – 6; за 70-ті роки – 23; за 80-ті роки – 26; за 90-ті роки – 7. Наявні метрики, періоду що розглядається, умовно можна поділити на 2 групи: 1725–1741 р. та 1763–1792 р. [9]. На жаль, ці джерела представлені досить нерівномірно: найповніше представлена друга група, справи, що стосуються 50-х років не виявлені зовсім. Тому вони не можуть надати повне уявлення про соціальне життя парафії кожного окремого року. Проте, це не зменшує їх історичної цінності, а залучення математико-статистичних методів до обробки матеріалу дозволяє визначити зміни смертності, встановити співвідношення чоловіків і жінок, а також середній вік померлих. Незважаючи на частку пропусків, неповноту інформації, відсутність уточнень й великі втрати документів у 1920–1930-х роках і під час Другої світової війни, стан представлених матеріалів можна вважати задовільним [10].

Метричні книги організовані за хронологічним принципом. Передмова містить назву церкви, установу якій вона підпорядкована, рік ведення та частини з яких вона складається: про народжених, про одруження та про померлих. Остання, в цілому відповідає звичайній структурі метрик. Вона включає в себе порядковий номер, дату смерті, особисте ім'я небіжчика, патроніми (для дітей та жінок), прізвище (прізвисько), кількість прожитих років, іноді ім'я представника духів-

Рис. 3. Співвідношення померлих чоловіків та жінок в парафії церкви Преподобного Феодосія

вим номером. З 1763 р. на останній сторінці книги зустрічаємо зведені таблиці-екстракти, які підсумовували дані книги за статями (чоловіки, жінки) та розділами [11]. Додатково у зведених підрахунках указувався вік померлих чоловіків.

У ході дослідження ми використовували поділ на вікові інтервали, в основу якого покладено дещо доповнену схему антрополога Р. Мартіна: немовлячий вік (до 2 років), дитячий вік (від 2 до 11 років), юнацький (від 12 до 19 років), вік змужності (від 20 до 29 років), зрілий вік (від 30 до 49 років), похилий вік (від 50 до 69 років) і старечий вік (понад 70 років). Слід підкреслити, що чоловіча смертність фіксувалася ретельніше жіночої. Підтвердженням цього є переважна відсутність записів про прожиті жінками роки – лише в 16 зі 112 метричних книг зафіксовано їх вік. Іншою поширеною традицією було округлення віку дорослих і літніх людей, до п'яти чи десятка літ.

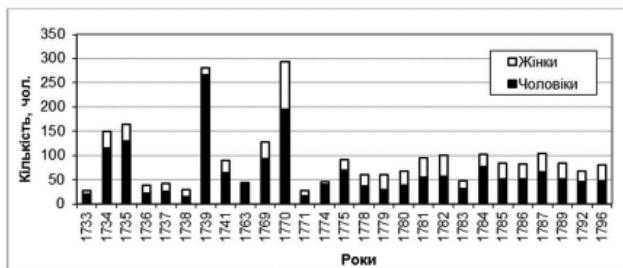
Протягом року смертність парафіян була досить високою, особливо серед немовлят і дітей. Це пояснюється епідеміями, частим недоїданням, низьким рівнем життя, медичної допомоги та культури догляду за новонародженими. Антисанітарні умови існування, пов'язані з відсутністю відповідних гігієнічних уявлень і навичок, зумовлювали виникнення й поширення хвороб. Усе це є свідченням невміння суспільства боротися за оздоровлення мікро- та макросередовища. Для тогочасної людини було важко уникнути не лише запобігання захворювання, але й боротися проти більшості хвороб, які призводили до смерті.

У цілому розподіл померлих за віковими групами протягом XVIII ст. виглядає наступним чином: до 1 року – 22 % (19 % чоловіки та 24 % жінки); від 2 до 11 р. – 20 % (14 %; 27 %); від 12 до 19 р. – 4 % (4 %; 4 %); від 20 до 29 р. – 12 % (20 %; 5 %); від 30 до 49 р. – 23 % (25 %; 20 %); від 50 до 69 р. – 17 % (16 %, 18 %); від 70 років і старше – 2 %. Найбільший відсоток померлих припадає вікову групу до 2 та від 30 до 49 років. Отримані матеріали ілюструють різкий спад дитячої смертності після 11 років із коливанням у різні роки від 4 % до 6 %, що, можливо, пов'язано з підвищенням імуностійкості до інфекційних захворювань. Коефіцієнт смертності хлопчиків до 2 років на 100 народжених у першій половині XVIII ст. складав 36 осіб,

ництва, що відповідала небіжчика. Останній річний запис був заключним і містив кількість померлих за статями. Іноді кожен новий запис у частинах метричної книги супроводжувався порядко-

а в другій – 42. У середньому до віку 2 років недоживав кожен четвертий новонароджений. Скорочення народжуваності в другій половині XVIII ст. супроводжується відповідним зниженням смертності.

Рис. 4. Співвідношення померлих чоловіків та жінок в парафії церкви Вознесіння Господня

Показники смертності жінок істотно вищі, ніж чоловіків до 12 років, а після 19 років – навпаки. Подібну диспропорцію, можливо, можна пояснити кращим годуванням хлопчиків, ніж дівчат. Однак, обмеженість даних про жіночу смертність змушує сумніватися в її вірному відсотковому співвідношенні. Висока смертність чоловіків у віці 20–49 років зумовлена постійним перебуванням військових у стінах фортеці, які й становили основну групу парафіян. Це неодмінно мало б віддзеркалитися на економічній сфері життя (Табл. 1). Тому наголошуємо на необхідності залучення інших джерел для більш докладного розгляду цього питання. Співвідношення померлих у зрілому та похилому віці на загал відображає соціальну ситуацію у фортеці.

Оскільки смертність цього періоду належить до традиційного типу, можна спостерігати її різкі підйоми та зриви контролю над нею, головною причиною яких ставали хвороби та умови життя. У відносно сприятливі роки «нормальної» смертності відбувалося поступове зростання населення. Спостерігати подібні явища дозволяє побудована за наявними синхронними шістнадцятьма книгами кожної з парафіяльних церков фортеці гістограма співвідношення народжених і померлих (Рис. 1). Негативний природний приріст і високий рівень смертності, поряд із високою чисельністю гарнізону фортеці (1728 р. – 5760 солдатів), свідчать про постійну міграцію військових. У цілому, показники народжуваності й смертності є досить мінливими.

Матеріали всіх 112 метричних книг наведені на гістограмах річних даних про померлих у чотирьох парафіях Києво-Печерської фортеці (Рис. 2–5). Демографічні кризи смертності, як бачимо з наведених даних, припали на 1739 та 1770 р. Водночас, короткотривалі зниження смертності (1730–1733 роки; 1779 р.; 1783 р.; 1792 р.) мало впливають на загальну середню тривалість життя. На наявних гістограмах смертності також можна прослідкувати статевий розподіл парафіян із 1725 до 1796 р. Кількісне співвідношення померлих чоловіків і жінок у середньому складає 4:1, що пояснюється приналежністю церков до військової фортеці.

Різке зростання кількості смертей у 1739 р. могло бути викликане лише екзогенними причинами: епідемією, голодом або військовими діями. Причиною катастрофічної смертності 1770 р. стала епідемія морової пощесті в Києві 1770–1771 років. Більшість померлих чоловіків належала до вікової категорії від 30 до 49 років (Табл. 2). За офіційною відомістю наданою Сенату генерал-губернатором у липні 1772 р. – на Печерську з 19 вересня 1770 р. до 6 січня 1771 р. зафіксовано смерть 894 чоловіків і 652 жінок. Під час наступної хвилі епідемії з 23 червня до 20 грудня 1771 р. зазначено про смерть 222 чоловіків і 145 жінок. [12]. Матеріали метрик за 1770 р., які вдалося виявити – це книги Преображенської, Феодосіївської та Воскресенської церков, що реєструють 667 померлих (463 чоловіки та 204 жінки), протягом 1771 р. – 168 (117 та 51).

Оскільки абсолютні дані не дають повне уявлення про динаміку й інтенсивність процесу, ми побудували коротку таблицю смертності чоловіків за окремі роки періоду з 1733 до 1792 р. (Табл. 3). Коренем таблиці (початковою чисельністю) умовно визначено 100 осіб. Наявна інформація дозволяє вирахувати середню тривалість життя, яка є досить низькою – 26,9 років, що зумовлено високою передчасною смертністю в дитячому віці та віці змужнілості. Середній вік тривалості життя жінок у першій половині XVIII ст. був дещо вищим і становив 28 років. Слід пам'ятати, що під даним терміном розуміють число років, яке проживає одна людина в середньому з даного покоління народжених за умов незмінності смертності. Матеріал таблиці демонструє залежність основних показників: чим вищий рівень смертності, чим менша частка народжених доживає до наступних поколінь – тим стрімкіше падає кількість тих, хто доживає до наступного покоління.

На жаль, київські метричні книги далеко не завжди відповідають затвердженій Синодом формі: прожиті роки жінок практично не вказувалися, хто сповідував померлих перед смертю й місце їх поховання (за деякими винятками) залишаються невідомими. Причина смерті також указувалася вкрай рідко – лише

Таблиця 1. Співвідношення померлих чоловіків за парафіями

Церква	Вікові групи						Не вказано
	1	2 – 11 років	12 - 19 років	20 - 29 років	30 - 49 років	≥ 50 років	
Преображення Господнього	27.87%	25.11%	3.52%	6.13%	19.14%	16.23%	1.99%
Феодосія Печерського	13.59%	11.73%	4.51%	30.49%	24.89%	12.99%	1.80%
Вознесіння Господня	14.44%	9.68%	5.76%	24.04%	30.22%	11.44%	4.42%
Воскресіння Господня	16.89%	15.15%	4.21%	18.99%	27.19%	16.61%	0.96%

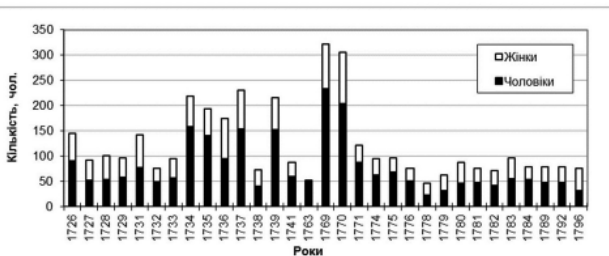
під час нещасних випадків, коли особа помирала без сповіді [13].

Метрики містять значу базу для ономастичних досліджень: топоніміки (назв районів Києва й навколишніх селищ, звідки походять померлі) й антропоніміки (календарні імена та прізвища, що зароджувалися). Власні імена фіксувалися, здебільшого, в канонічній формі (Іоанн, Афанасій, Ілія тощо). Вивчення прізвищ дає можливість прослідкувати територіальні особливості їх поширення.

Перспективним є вивчення сезонності смертності (розподіл смертності за місяцями в межах року), що дозволить виявити вік загострення хвороб (хронічних – навесні та восени, інфекційних – улітку, нежиті – взимку та навесні). Залучення в майбутньому комплексного аналізу та порівняльно-історичного методу надасть можливість виявити структурні зміни метрик. А використання методу персоніфікації дозволить скласти генеалогічні бази даних і здійснити згодом типологізацію портрету. Неабияке значення має також розгляд станово-професійного складу населення міста – шляхом підрахунку професійних, рангових категорій, звань і соціального статусу, посад. Метричні книги грають важливу роль у відтворенні загальної атмосфери епохи, деталей побуту, відображенні конкретних осіб певного часу.

Упродовж майже всього XVIII ст. Києво-Печерський монастир був складовою військової фортеці, і переважна частина населення території монастиря працювала чи служила в артилерійському гарнізоні. Військові прибували з інших населених пунктів, але на момент служби більшість з них уже мали сім'ї. В частині «Про померлих» метричних книг церкви Преображення Господнього (Спаса на Берестовому) протягом другої чверті XVIII ст. приблизно половина записів стосуються солдатів Ніжинського полку, решта – належні до лаврського монастиря; книги третьої чверті XVIII ст. містять лише імена та прізвища померлих; документи останньої чверті XVIII ст. назива-

Рис. 5. Співвідношення померлих чоловіків та жінок в парафії церкви Воскресіння Христового

Таблиця 2. Кількість та співвідношення померлих чоловіків за віком в період епідемії 1770–1771 рр.*

Роки	Вікові групи					
	1 р.	2–11 рр.	12–19 рр.	20–29 рр.	30–49 рр.	від 50 рр.
1770 р.	14 (3%)	58 (14%)	41 (10%)	66 (15%)	180 (42%)	67 (16%)
1771 р.	3 (5%)	14 (19%)	10 (6%)	15 (5%)	42 (32%)	16 (33%)

* Примітка. Таблиця побудована на основі метричних книг Преображенської, Феодосіївської та Воскресенської церков

Таблиця 3. Таблиця смертності парафіян чоловічої статі
Кисво-Печерської фортеці XVIII ст.

	Вікова група (х років)	Роки									
		1733	1735	1738	1739	1741	1774	1778	1782	1784	1792
Абсолютні дані померлих (D _x)	1	24	37	20	37	40	42	30	74	46	56
	2–11	23	47	32	41	23	12	25	44	20	23
	12–19	3	15	4	58	15	4		5	3	4
	20–29	28	166	32	389	25	35	8	7	30	26
	30–49	31	89	37	66	36	85	51	32	35	45
	50–69	17	23	20	32	30	46	32	52	51	63
	≥ 70	3	2	4	0	10	5	2	5	8	17
	Σ	129	379	149	623	179	229	148	219	193	234
Число доживаючих до X років (L _x)	1	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
	2–11	81	90	87	94	78	82	80	66	76	76
	12–19	64	78	65	87	65	76	63	46	66	66
	20–29	61	74	62	78	56	75	63	44	64	65
	30–49	40	30	41	16	42	59	57	41	49	53
	50–69	16	7	16	5	22	22	23	26	31	34
	≥ 70	2	1	3	0	6	2	1	2	4	7
	Σ	19	10	13	6	22	18	20	34	24	24
Число померлих у X років (d _x)	1	19	10	13	6	22	18	20	34	24	24
	2–11	18	12	21	7	13	5	17	20	10	10
	12–19	2	4	3	9	8	2	0	2	2	2
	20–29	22	44	21	62	14	15	5	3	16	11
	30–49	24	23	25	11	20	37	34	15	18	19
	50–69	13	6	13	5	17	20	22	24	26	27
	≥ 70	2	1	3	0	6	2	1	2	4	7
	Σ	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Ймовірність померти у X років (q _x)	1	0.19	0.10	0.13	0.06	0.22	0.18	0.20	0.34	0.24	0.24
	2–11	0.22	0.14	0.25	0.07	0.17	0.06	0.21	0.30	0.14	0.13
	12–19	0.04	0.05	0.04	0.11	0.13	0.02	0.00	0.05	0.02	0.03
	20–29	0.35	0.59	0.34	0.80	0.25	0.20	0.09	0.07	0.24	0.17
	30–49	0.61	0.78	0.61	0.67	0.47	0.63	0.60	0.36	0.37	0.36
	50–69	0.85	0.92	0.83	1.00	0.75	0.90	0.94	0.91	0.86	0.79
	≥ 70	1	1	1	0	1	1	1	1	1	1
	Σ	1	1	1	0	1	1	1	1	1	1
Ймовірність дожити до X років (p _x)	1	0.81	0.90	0.87	0.94	0.78	0.82	0.80	0.66	0.76	0.76
	2–11	0.78	0.86	0.75	0.93	0.83	0.94	0.79	0.70	0.86	0.87
	12–19	0.96	0.95	0.96	0.89	0.87	0.98	1.00	0.95	0.98	0.97
	20–29	0.65	0.41	0.66	0.20	0.75	0.80	0.91	0.93	0.76	0.83
	30–49	0.39	0.22	0.39	0.33	0.53	0.38	0.40	0.64	0.63	0.64
	50–69	0.15	0.08	0.17	0.00	0.25	0.10	0.06	0.09	0.14	0.21
	≥ 70	0.00	0.00	0.00	1.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
	Σ	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Число живучих у віці x (L _x)	1	91	95	93	97	89	91	90	83	88	88
	2–11	725	840	758	908	712	790	713	562	710	712
	12–19	499	607	510	663	485	604	503	360	520	523
	20–29	504	520	517	470	494	670	601	422	565	590
	30–49	550	367	570	209	648	817	804	667	793	876
	50–69	178	71	188	51	279	245	243	283	347	415
	≥ 70	23	5	27	0	56	22	14	23	41	73
	Σ	2571	2505	2664	2397	2764	3239	2968	2400	3064	3276

Статистичні коефіцієнти смертності (на 100 чол.)	1	20.5	10.3	14.4	6.1	25.2	20.2	22.6	40.7	27.1	27.2
	2–11	2.5	1.5	2.8	0.7	1.8	0.7	2.4	3.6	1.5	1.4
	12–19	0.5	0.7	0.5	1.4	1.7	0.3	0.0	0.6	0.3	0.3
	20–29	4.3	8.4	4.2	13.3	2.8	2.3	0.9	0.8	2.8	1.9
	30–49	4.4	6.4	4.4	5.1	3.1	4.5	4.3	2.2	2.3	2.2
	50–69	7.4	8.5	7.1	10.0	6.0	8.2	8.9	8.4	7.6	6.5
	≥ 70	10.0	10.0	10.0	0.0	10.0	10.0	10.0	10.0	10.0	10.0
Кількість людино-років життя покоління (T _x)	1	2571	2505	2664	2397	2764	3239	2968	2400	3064	3276
	2–11	2480	2410	2570	2300	2675	3148	2878	2316	2976	3188
	12–19	1755	1570	1812	1392	1963	2358	2165	1755	2266	2476
	20–29	1256	963	1302	730	1478	1753	1662	1395	1746	1953
	30–49	752	443	785	260	983	1083	1061	973	1181	1363
	50–69	202	77	215	51	335	266	257	306	389	487
	≥ 70	23	5	27	0	56	22	14	23	41	73
Очікувана тривалість життя для віку x (E _x)	1	25.7	25.1	26.6	24.0	27.6	32.4	29.7	24.0	30.6	32.8
	2–11	30.5	26.7	29.7	24.5	34.4	38.6	36.1	35.0	39.1	41.9
	12–19	27.6	20.2	27.8	15.9	30.3	30.9	34.5	38.0	34.4	37.4
	20–29	20.5	13.0	20.9	9.3	26.2	23.5	26.5	31.8	27.2	30.3
	30–49	19.0	14.7	19.2	16.5	23.2	18.2	18.5	23.9	24.3	25.5
	50–69	13.0	11.6	13.3	10.0	15.0	12.0	11.2	11.8	12.7	14.3
	≥ 70	10.0	10.0	10.0	0.0	10.0	10.0	10.0	10.0	10.0	10.0

ють переважно членів сімей посполитих і міщан. Соціальний склад парафіян церкви Преподобного Феодосія включає в себе переважно солдатів та інші військові чини з незначною кількістю належних до монастиря, а з 80-х років XVIII ст. – померлих солдат IV та VI батальйонів. Майже всі померлі парафіяни церкви Вознесіння Господнього складаються з військових (солдати, артилерійські інженерні солдати, сержанти, капрали, прапорщики, поручики) та членів їх сімей. Серед померлих парафії церкви Воскресіння Христового – як і в попередньому випадку – більшість складали військові (солдати, рекрути, прапорщики, сержанти, капрали, комісари, генерал-майори) та члени їх сімей; іноді згадуються малоросіяни, міщани, купці, канцеляристи. Кріпаки (посполиті, панські слуги, належні до монастиря) включені до метричних книг, хоча й не мали громадянських прав. Іноді в метриках згадуються особи, які проживали не у Києві. Сумарно серед померлих чоловічої статі найчастіше зустрічаються нижні та середні чини. Тому з великим ступенем вірогідності можна стверджувати, що значна частина парафіян церков належала до рядових (солдат, рейтар, драгун), урядників нижчого (капрал, сержант) й середнього рангу (прапорщик, поручик, ротмістр, капітан) та членів їх сімей. Порівняно незначну частку становили урядники вищого рангу (майор, генерал артилерії),

міщани та належні до монастиря. Невелику частину становили також категорії, пов'язані з обслуговуванням населення цих парафій: лаврський коваль, садовий учень, губернський кухар, коновал стайні. Серед осіб бюрократичного чиновництва названі: пристав, лаврський канцелярист, радник. Оскільки у фортеці здебільшого перебували російські війська, в книгах окремо називалися українці (малоросіяни). Проте, своє соціальне походження вказали лише окремі особи, тому станова структура за даними джерелами є неповною.

Отже, для парафіян церков Києво-Печерської фортеці XVIII ст. характерний високий відсоток дитячої смертності (крім років її зниження), приблизно рівне співвідношення народження хлопчиків і дівчат, нерівне співвідношення чоловіків і жінок поряд із зазначеним високим відсотком смертності чоловіків. Значним у фортеці був відсоток померлих чоловіків у віці змужнілості. Пік дитячої смертності припадав на вік до 12 років. Зокрема, причиною такого явища серед немовлят могла бути низький рівень санітарної допомоги та відсутність ранніх пологів жінки. Характер смертності майже завжди був екзогенним: більшість людей помирало внаслідок зовнішніх причин, які за інших життєвих умов могли бути усунені. Підтвердженням цього є високий рівень смертності та низький рівень тривалості життя. Дані метричних книг дозволили зазначити різкий підйом кількості померлих наприкінці 30-х років XVIII ст. і з'ясувати число жертв морової пошесті 1770–1771 років. У цілому, інформація, отримана під час аналізу метричних книг істотно доповнює й конкретизує загальновідомі дані. Наслідком подальшого активного втручання уряду в демографічний процес стало формування сучасного типу смертності.

Джерела та література

1. Климівський С.І. Соціальна топографія Києва XVI – середини XVIII сторіччя. – К.: Стило, 2002. – 230 с.; Попельницька О. Соціально-історична топографія київського Подолу у XVII–XVIII ст.: парафія церкви Миколи Доброго (Добромикільська) // Київська старовина. – 2000. – № 2. – С. 9–17; Перковський А.Л. Про чисельність населення м. Києва на початку XVIII ст. джерела до історичної демографії України // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. I. – С. 144–156; Яременко М. Київське чернецтво XVIII ст. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 304 с.; Він же. Монах XVIII ст. Кілька штрихів до духовно-інтелектуального образу на прикладі ченця Київського Пустинно-Миколаївського монастиря // Історія релігій в Україні. Праці X міжнародної конференції. – Львів, 2000. – Кн. I. – С. 423–425.
2. Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Типография II Отделения Собственной его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. IV. – С. 192.
3. Там само. – С. 266–267, 693–715.
4. Кондратюк Ю.С. Законодавча діяльність Синоду щодо регламентації ведення метричних книг у XVIII – на початку XX ст. // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Історичне релігієзнавство: зб. наук. пр. – 2010. – № 2. – С. 104–112; Васик О.В. Законодавче регулювання метрикації у Російській Імперії // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 129. Вип. 116. Історія. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – 145–149.
5. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України), ф. 127,

- оп. 1012, од. зб. 417а, 599, 880; оп. 1013, од. зб. 85.
6. *Новгородцев В.И.* Географическое описание города Киева // Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К.: Тип. Е.Я. Федорова, 1874. – С.148–149.
 7. *М. В-Б.* Население г. Киева в 1742 г. // Киевская старина. – 1888. – С. 1–10; *Андреевский А.А.* Архивная справка о составе киевского общества в 1784–1797 гг. // Киевская старина. – 1894. – № 2. – С. 192–203.
 8. *Моторін Р.М.* Статистичний нарис історії населення Києва (XI–XIX ст.) / Демографічні дослідження: зб. наук. пр. – К.: Наукова думка, 1983. – Вип. 7. – С. 69–73; *Перковський А.Л.* Довголітні люди на Правобережній Україні в XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1966. – № 2. – С. 106–109; *Він же.* Новые данные о населении Киева в середине XVIII в. // Вопросы истории. – 1982. – № 6. – С. 176–179; *Він же.* Про чисельність населення м. Києва на початку XVIII ст. джерела до історичної демографії України // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. I. – С. 144–156.
 9. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, од. зб. 96, арк. 162–174; од. зб. 98а, арк. 109–125 зв., 141–147 зв.; од. зб. 105а, арк. 1–26; од. зб. 123а, арк. 3–18, 110–116 зв.; од. зб. 143, арк. 1–21; од. зб. 144, арк. 120–139; од. зб. 168, арк. 48–53 зв.; од. зб. 169, арк. 116–119, 120–124; од. зб. 188, арк. 2–14 зв.; од. зб. 189, арк. 19–30; од. зб. 417а; од. зб. 87б, арк. 22–24 зв.; од. зб. 597; од. зб. 599, арк. 45–69; од. зб. 668, арк. 96–105; од. зб. 713, арк. 274–310; од. зб. 750, арк. 253–289; од. зб. 786, арк. 104–110; од. зб. 93б, арк. 195–219 зв.; од. зб. 960, арк. 176–203; од. зб. 106б, арк. 5–17 зв.; од. зб. 114б, арк. 1–15; од. зб. 134б, арк. 95–117; оп. 1013, од. зб. 19, арк. 29–54 зв., 224–227 зв.; од. зб. 22, арк. 1–34 зв.; од. зб. 33, арк. 3–38; од. зб. 249, арк. 8–19 зв.; оп. 1019, од. зб. 900, арк. 197 зв. – 229, 237–267.
 10. *Мордовінець В.М.* Метричні книги // Вісник Київського університету: Історія. – К.: Видавничий центр «Київський університет», 1999. – Вип. 41. – С. 12.
 11. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, од. зб. 123а, арк. 2; од. зб. 417а, арк. 7, 37б; од. зб. 597, арк. 90 зв., 101 зв.; оп. 1019, од. зб. 900, арк. 210 зв., 224, 238 зв., 246, й інші.
 12. *Андреевский А.А.* Вказана праця. – С. 312–313.
 13. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1019, од. зб. 900, арк. 219.

Мельник Е.А. Смертность прихожан церкви Киево-Печерской крепости XVIII в.

В статье рассматриваются показатели и динамика смертности приходского населения Киево-Печерской крепости на основе данных метрических книг. Приведены результаты вычислений таблицы смертности, соотношение рожденных и умерших, мужчин и женщин отдельных церквей. Отмечены проблемные аспекты и перспективы в изучении метрик.

Ключевые слова: метрическая книга, смертность, Киево-Печерская крепость, церковь, демография.

Melnyk O.O. Mortality of parishioners from the Kiev-Pechersk Fortress in the Eighteenth Century

This article examines the dynamics of mortality indicators of the parish population of Kiev-Pechersk Fortress on the basis of metrical books. Calculations mortality tables, show the ratio between births and deaths, for the men and women in separate churches. Problematic aspects and perspectives were marked in the study of metrics.

Key words: parish register, mortality, Kiev-Pechersk Fortress, church demographics.

УДК: 94(477.75)

Т.Э. САРГСЯН

Армянские эпитафии из Килии

В статье приводится относительно большой корпус источников, относящихся к армянскому переселенческому очагу Килии (Южное Подунавье). Первоочередное место в нем занимают датирующиеся 1646–1765 годами 12 армянских эпитафий. Надгробия, их несшие, количеством также 12, некогда располагались внутри и в окружении церкви Святого Николая, сооруженной в 1648 году молдавским господарем Василием Лупулом. Пять из них, вместе с эпитафиями, сохранились до наших времен: три у церкви, а два в местном музее. Три из этих пяти надгробий обнаружены недавно, и эпитафии их представляют собой нововыявленные источники. Две другие изданы ранее. Остальные семь надгробий и их эпитафии известны исключительно из различных публикаций.

Анализ приведенного материала показывает, что упомянутые в эпитафиях лица не являлись потомками тех давних жителей-армян Килии, которые обосновались здесь в течение XI–XV веков и имели в своем распоряжении церковь Святой Богородицы (местонахождение неизвестно). Это в подавляющем большинстве своем представители второго или третьего поколений армян, перебравшихся сюда из разных мест Исторической Армении и даже, возможно, Персии в первых десятилетиях XVII столетия.

Приходится констатировать, что новоприбывшие армяне производили погребения у церкви Святого Николая и в ней самой сразу после ее сооружения в 1648 году и, надо полагать, вплоть до своего ухода в Григориополь в 1792 году. Эпитафия 1646 года дает основание предполагать о захоронениях, произведенных даже в период строительства церкви. Такое положение дел указывает на непосредственное отношение последней к прибывшим в XVII веке армянам и подтверждается свидетельством Н. Клеемана о том, что у армян Килии было две церкви.

Ключевые слова: источниковедение, эпиграфика, арменоведение, армяне Подунавья в XVII–XVIII вв.

Килия, вместе с некогда прилежавшей к ней крепостью, лежит на про странной песчаной дельте Дуная, у рукава, известного как «Килийский». Эта часть Нижнего Подунавья, именуемая Южной Бессарабией, стала одним из облюбованных армянами-переселенцами мест, массовым образом заселявших Северное Причерноморье в XIV–XV вв. [1]. Впрочем, что касается первых армянских общин в Южной Бессарабии, то Г. Айвазовский и Л. Меликсет-Беков были склонны отнести их возникновение к X–XI вв. [2]. В 1792 г., в самом конце русско-турецкой войны 1787–1792 гг., здешние армяне, оказавшие помощь русским войскам, во спасение от преследований турок были переселены в г. Григориополь (ныне в составе Молдовы), основанный в том же году на берегу Днестра.

Учитывая месторасположение Килии у оживленной в эпоху позднего средневековья караванной артерии, можно предположить, что здешние армяне, подобно своим соотечественникам из соседних Аккермана (ныне Белгород-Днестровский) и Измаила, были вовлечены в торгово-ремесленную сферу

мощной товарообменной системы Восток–Запад, особенно деятельной в период функционирования итальянских черноморских факторий в XIII–XV вв. В своих предприятиях армяне часто давали предпочтение партнерству с соотечественниками из Армении, а также других армянских переселенческих очагов. И не случайно, что вблизи Аккермана и в устье Днестра были обнаружены монеты, чеканенные в Армянском Царстве Киликии (1198–1375 гг., у северо-восточного берега Средиземного моря) [3], что указывает на торговое сотрудничество армян Киликии и Северного Причерноморья [4]. Однако, при всем сказанном сведения об армянах Килии весьма

скудны и малочисленны. Принято считать, что численность их резко возросла после 1475 г., когда в

Южную Бессарабию частично переселились армяне Крыма, оставившие полуостров после турецкого вторжения. Одним из них, Гояна, правитель Молдавского княжества Стефан III Великий даже удостоил высоких почестей за особые заслуги [5]. Но вскоре община пришла в упадок – когда султан Баязид II, завоевав в 1484 г. земли в устье Дуная, переселил ее жителей в Константинополь. Армянский историк XVI–XVII вв. Григор Даранагци пишет, что султан «выселил тамошних армян, а также греков и другие народы, что были там, и, собрав их всех вместе с женщинами и детьми, вывел и привез в Стамбул» [6].

Несмотря на сложные исторические перипетии, армяне еще долгое время занимали заметное место в составе населения маленькой Килии. Д.К. Кантемир (XVII–XVIII вв.) писал, что жителями его, помимо турок, были «жиды, христиане и армяне» [7]. В начале XIX в. (то есть уже после переселения армян в Григориуполь) в Килии проживало всего 4 армянские семьи [8], в распоряжении которых, согласно М. Бжшкяну и Г. Инчичьяну, была церковь Святой Богородицы [9]. Ее упоминания встречаем и в более ранних источниках, к примеру, в одном колофоне 1702 г.: «Увидели мы здесь и памятную запись в Четье Минее, согласно которой та была написана в 1702 году в Бахчисарае и положена на память у врат церкви Святой Богородицы в Килии» [10]. В связи с этим

Фото 1. Мраморное надгробие с полусглаженной надписью 1749 года. Обнаружено во дворе церкви Святого Николая с северной стороны

Фото 2. Мраморное надгробие с трехкуплетной стихотворной эпитафией. Историко-краеведческий музей Килийского района

следует отметить, что тесные связи между армянами из переселенческих очагов, равно как и исторической родины, проявлялись не только в их экономическом сотрудничестве, но и культурных сношениях. Поэтому не стоит удивляться тому, что Четья Минея для армянской церкви Килии, была изготовлена в далеком Бахчисарае. Кроме этого, армянские книжные мастера Крыма пользовались особым авторитетом, нередко получая заказы даже из мест весьма отдаленных. Далее, церковь Святой

Богородицы в Килии упоминает и одна надпись 1744 г. Помещена она на позолоченном серебряном кресте (оригинальный текст см.: Таблица, надпись 1), хранящемся в Национальном музее истории Украины в Киеве: «В [год] 1193 [=1744 г. [11]] [в память] о дарителях [крест положен] у врат [церкви] Святой Богородицы, что в Килии, стараниями махтеси [12] Арутина и его посредника – священника Арута Чикишичи» [13].

К сожалению, местонахождение этой церкви, по мнению Л.М. Меликсет-Бекова постепенно запустевшей после ухода армян в 1792 г. [14], пока неизвестно. Возможно, именно в ней служил дяк тэр [15] Мелкон, которого упоминает найденная близ Аккермана эпитафия 1765 г. (см. Таблица, надпись 2): «Здесь могила упокоения дочери килийского дячка Мелкона, Елисаветы, которая почилла 7-го апреля 1214 года [=1765 р.]» [16].

Интересно то, что Н. Клееман в 1768 г. сообщает о двух армянских церквях в Килии. Он пишет, что городок этот «содержит в себе как великое множество мечетей, так и две церкви армянские» [17]. Значит, помимо церкви Святой Богородицы, у местных армян была и другая. Таковой, скорее всего, являлась существующая по сей день церковь Святого Николая, которая как в XIX и частично в XX в., так и ныне используется православным приходом. Это – характерная для периода турецкого владычества христианская постройка, наполовину уходящая вглубь земли: пол ее ниже дневной поверхности на более чем 2,5 м. В результате в молитвенный зал можно спуститься по многоступенной лестнице, устроенной в западной части интерьера. Согласно кириллической надписи, некогда стоявшей над южным порталом, церковь была построена в 1647–1648 гг. молдавским господарем Василием Лупулом: «Изволением Отца и поспешением Сына и свершением Святого Духа благочестивый и христоролюбивый Васил Воевода, Божьей милостью господарь земли Молдавской, построил церковь в городе Килии – сей храм иерарха и чудотворца Николая. Начато стро-

ительство в лето 1647 и завершено в лето 1648, в месяце мае» [18].

Присутствие армян в церкви Святого Николая в XVII–XVIII вв. можно считать вполне допустимым, если вспомнить о мраморных надгробиях с резными армянскими надписями, некогда расположенных внутри нее. О пяти из них, относящихся к XVII–XVIII вв., упоминают Шт. Чобану и П. Константинеску-Яшь в 1924 и 1932 г. соответственно [19]. Более обстоятельные сведения по этому поводу дают русскоязычные источники середины XIX века, локализирующие 8 надгробий с армянскими надписями внутри церкви Святого Николая, на полу перед алтарем [20]. Часть эпитафий, относящихся исключительно к XVIII в., была составлена в стихотворной форме [21]. Кроме них, здесь было и по одному над-

Фото 3. Третий куплет стихотворной эпитафии, высеченный на торце плиты

гробию с греческой и турецкой надписями того же периода [22], принадлежавших, очевидно, могилам лиц, некогда примкнувших к лону Армянской Церкви.

Но если в перечисленных выше изданиях указывается только количество армянских эпитафий из Килии, их датировка и местонахождение, то в одной статье из VI тома «Записок Одесского общества истории и древностей», помимо этих сведений, приводятся и сами оригинальные тексты надписей вместе с русским переводом. Составленная при участии духовного предстоятеля российских армян Габриэла Айвазовского, она наряду с другими армянскими надписями содержит 7 эпитафий из Килии [23]. Датировка пяти из них определена 1646, 1733, 1740, 1748, 1765 г. Даты двух остальных неизвестны [24]. Из семи надгробий, несших их, ныне сохранилось одно.

Хр. Кучук-Иоаннесов в начале XX в. в церкви Святого Николая увидел уже 6 надгробий с изрядно поврежденными армянскими эпитафиями, вставленных в пол и лестницу [25]. Он привел две надписи 1651 и 1746 г. в несколько ином прочтении, присутствующих в статье Г. Айвазовского. Отметим, что наличие надгробий на полу в качестве плит над погребениями, лежащими под ногами прихожан, – традиционно для Армянской Церкви и является признаком христианского смирения, а вот их использование в качестве лестничных ступеней,

Фото 4. Резное оформление горизонтальной поверхности мраморного надгробия с четырехкуплетной эпитафией. Историко-краеведческий музей Килийского района

несомненно, является следствием перестановки в конце XIX в.

В 80-х годах XX в. архитектор А.Х. Тораманян в церкви Святого Николая нашел 9 надгробий с армянскими эпитафиями: три из них были «встроены в переднюю часть подиума алтаря», а шесть использовались «в качестве ступеней и ограждения лестничного марша, ведущего из пристроенного к южной стене церкви притвора» [26]. Из 9 эпитафий он частично приводит четыре, из которых в статье Г. Айвазовского не обозначены

лишь две. Первая датирована 1714 г. и упоминает некоего Товмаса из Буста [27], а вторая, стихотворная [28], на основании фактического материала исправлена и дополнена здесь.

Экспедиции исследователей-армян, побывавшей в Килии в 90-х годах XX в. в связи с составлением VII прака «Свода армянских надписей», в церкви Святого Николая и ее окружении не удалось обнаружить ни одной армянской литографии [29]. Между тем, они там были и в количестве как минимум пяти обозримы и сегодня. О них и поговорим ниже.

Первое надгробие было обнаружено случайно, в мае 2011 г. одесситом Вааном Петояном [30], в 15 метрах севернее церкви. Лежало оно под плиточной дорожкой вместе с повествующей о построении самой церкви кириллической литографической надписью Василя Лупула от 1648 г., долгое время считавшейся утерянной. Эпитафия этого надгробия, датированная 1749 г., присутствует у Г. Айвазовского: «Сия

Фото 5. Мраморное надгробие с четырехкуплетной стихотворной надписью. Историко-краеведческий музей Килийского района

суть могила упокоения супруги Абраама из Буста – Мариам, которая перешла в жизнь (вечную) лета 1198 [= 1749 г.] июня 13-го» [31]. Но если семистрочная надпись, расположенная на горизонтальной лицевой грани плиты, в 60-х годах XIX в. была целостной (см. Таблицу, надпись 3), то сегодня она читается лишь на одну треть (см. Таблицу, надпись 4): 2/3 поверхности плиты справа по вер-

тикали сглажено. Стерты как надпись, так и орнаментальная резьба. А краткой седьмой строки, помещенной по центру, не видно вообще. Памятник представляет собой большую трапециевидную мраморную плиту длиной около 1,5 м. Надпись, высеченная выпуклыми заглавными буквами, помещена в центре горизонтальной поверхности, под килевидной аркой. В верхних углах композиции, изображено по одному цветочному орнаменту глубоко вогнутой формы. Ниже надписи – горизонтальная перекладина, выделенная врезными линейными контурами. На обоих концах ее изображено по одному листовенному орнаменту, также обозначенных врезным абрисом. Внизу заметны изображения растений в вазонах. Вся композиция по лицевому периметру плиты обведена рамой в виде скрученной веревки миниатюрной резьбы. Ближе к углам «веревка» заменена изящными песочными часами.

Фото 6. Мраморное надгробие с эпитафией 1755 года. Расположено восточнее церкви Святого Николая, в саду

Второе надгробие, хранится в Историко-краеведческом музее Килийского района. Оно представляет собой мраморный блок-параллелепипед без орнаментального убранства. Размеры: 105х42х23 см. Стихотворная надпись на нем частично была опубликована А.Х. Тораманьяном [32]. Высеченная выпуклыми заглавными буквами, она разделена на 3 куплета по 4 строки и помещена на боковых гранях: первые два куплета расположены рядом, на одной из длинных боковых граней, и отделены ограничителями в виде песочных часов. Третий куплет занимает сбитую сверху правую торцевую грань (см. Таблицу, надпись 5), почему и верхние две строки его утрачены. Далее, мраморный блок установлен так, что правый торец его уходит за другой блок-экспонат, весьма тяжелый. Письмо в этом месте пока недоступно для чтения. Русский перевод текста таков:

[Есть] в могиле этой запасающей / Сладкоголосый некий голубок, / По исконному происхождению из Марзвана [33], / Сын махтеси Аслана. /	Достигши (лет) четырнадцати, / Будучи учащимся школьной группы, / Оставил родителей своих в скорби, / Последовав в непреходящую жизнь. /
<div style="text-align: center;"> [.....] / [.....] / Месяца июля / Произошло отшествие Ио[аннэса ?] / </div>	

Эпитафии остальных трех надгробий найти в литературе не удалось. Рискнем предположить, что это нововыявленные источники, касающиеся истории армянской общины Килии. У всех троих надписи высечены на боковых гранях. Все три (впрочем, как и предыдущие два) служили лестничными ступенями. Причем, исходя из эстетических соображений, их установили надписями вовнутрь, благодаря чему те и уцелели.

Третье надгробие также экспонируется в Историко-краеведческом музее Килийского района. Это тоже мраморный блок-параллелепипед с размерами 128х54х27 см. Горизонтальная лицевая грань украшена поверхностной резьбой в стиле барокко. Композиция взята в прямоугольную широкую раму, выделенную крупным грубоватым растительным узором. Внутри рамы внизу изображена ваза с длинной узкой шейей и широким дном, внутри которой большие цветы подсолнуха и розы. Середина композиции стерта и не просматривается. В верхних углах изображено по одному вогнутому цветочному орнаменту. Стихотворная надпись выполнена врезными заглавными буквами и помещена на боковых гранях плиты. Состоит она из четырех куплетов по 4 строки. Первые три куплета расположены рядом, на одной из длинных боковых граней, и разделены ограничителями в виде песочных часов, выполненных врезным контуром. Четвертый куплет разделен на 2 части по 2 строки и помещен на торцевых гранях. Целостный текст эпитафии (см. Таблицу, надпись 6) на русском языке звучит так:

[Сия суть могила упокоения] / Тадзоса, смиренного писаря, / Певчего стихотворца и ритора / Двадцати пяти лет. /	[.....] / Внуком был Иоаннса / Амазаспеана из Ганджи [34], / (Сыном?) Аванчьеана Маркоса. /	[...] даровитый, / Троичного и единого, / Из сонма ангелов пришедши, / Вмещал оды о Богородице. /
[.....] / Старых и новых святых.... /	[...] «Отче наш»-его / Прочтение да умилюстит Бога. /	

Последние два беломраморные надгробия находятся в цветнике церкви Святого Николая, расположенном в 7 метрах восточнее апсиды. Первое, представленное блоком-параллелепипедом, лишено орнаментальной резьбы, и лишь 2 впадины у изголовья, оставшиеся от глубоких цветочных орнаментов, намекают о былом ее существовании. Размеры: 80х40х16 см. Надпись в 3 строки, выполненная врезными заглавными буквами в диалектной орфографии (см. Таблицу, надпись 7), занимает одну из длинных боковых граней. Перевод ее таков: «Сия суть могила упокоения Огана, сына Ширина из (области) Капан [35], из села Ехинги (?). Лето 1204 [= 1755 г.], августа 19».

И, наконец, последнее надгробие здесь имеет форму трапеции. Размеры: 135х44(49)х25 см. Горизонтальная лицевая поверхность украшена неглубокой резьбой в стиле барокко: изголовье плиты занимает затейливо орнаментированный крест, взятый в овальный круг. Контуры, помимо врезных

линий, обработаны точечными рядами. Верхние углы композиции украшены восьмилепестковыми цветочными впадинками. Внизу видны остатки изображений цветов в вазах. Периметр композиции, центральная часть которой стерта, обведен тонкой рамой в виде двух скрученных жгутов изящной резьбы. Надпись в 2 строки, выполненная выпуклыми заглавными буквами, занимает боковую грань (см. Таблицу, надпись 8). Перевод ее звучит так: «Сия суть могила священника махтеси Григора из Ахвердза, который перешел в жизнь (вечную) лета 1102 [= 1653 г.], октября 30».

Итак, среди известных ныне 12 армянских эпитафий из Килии, приведенных здесь и в перечисленных изданиях, 3 датируются XVII в. – 1646, 1651 и 1653 г. Причем, все три датировки проблематичны – либо оспариваются другим изданием, либо читаются двояко. Так, приведенная Г. Айвазовским дата 1646 г., Хр. Кучук-Иоаннесовым прочтена как «1746 год». А «1651 год» Хр. Кучук-Иоаннесова – Г. Айвазовским прочтена как «1740». Что касается даты последнего надгробия 1653 г., то оригинал ее составлен так, что при желании может быть прочтен как «1751». Тем не менее, если допустить, что на территории церкви Святого Николая все же были армянские надгробия, современные ее сооружению, то придется признать, что она, построенная Василием Лупулом в 1647–1648 гг., имела непосредственное отношение к армянам. Причины и условия этого отношения неизвестны, но строительная надпись кириллицей не может быть противоречащим тому аргументом: к середине XVII в. кириллица использовалась в Молдавии на официальном уровне. Уния ряда церквей с католиками, заключенная на Флорентийском соборе 1438–1439 гг., и согласие с ней патриарха Константинопольского неоднозначно были восприняты православным миром. Некоторые, разочаровавшись «отступничеством» греков [36], обратили свой взор в сторону болгар и родной им кириллицы [37]. Если же придерживаться мнения, что армянские надгробия появились в церкви Святого Николая с начала XVIII в., то это значит, армяне лишь впоследствии приобрели права на нее.

Пытаясь дать логическое объяснение местонахождению армянских надгробий в церкви Святого Николая, ряд исследователей начала XX в. выразили мнение о расположенной рядом армянской церкви с кладбищем, откуда после ухода армян мраморные надгробия якобы были перенесены в церковь Святого Николая. Были даже сообщения о каких-то развалинах вблизи последней [38]. По этому поводу возникает несколько вопросов.

Фото 7. Надгробная плита с надписью 1653 года. Находится восточнее церкви Святого Николая, в саду

Во-первых, если рядом с церковью Святого Николая была армянская церковь, почему о ней не сообщают авторы XIX в., писавшие об армянских эпитафиях? Ведь в то время церковь должна была быть в куда более благополучном состоянии, а не стоять в развалинах. Во-вторых, почему о ней молчат армянские авторы начала XIX в.? А если этим храмом была церковь Святой Богородицы, то почему, говоря о ней, они не локализуют ее относительно церкви Святого Николая? Последняя была бы ярким ориентиром. Далее, почему на территории церкви Святого Николая встречаем исключительно армянские надгробия, причем в немалом количестве? О других, не считая двух надгробий с турецкой и греческой эпитафиями, неизвестно. Учитывая эти обстоятельства, следует признать, что именно церковь Святого Николая в определенный период своей истории служила армянам.

Сегодня в Килии de facto существует 5 мраморных надгробий с армянскими надписями: 3 на территории церкви Святого Николая и 2 в музее. Местонахождение остальных неизвестно. Возможно, они существуют где-то в окружении церкви, как, к примеру, выявленное недавно надгробие с эпитафий 1749 г. Не исключено также, что они ныне обозримы, но нераспознаваемы,

поскольку безвозвратно потеряли свои эпитафии. Дело в том, что в 90-х годах XX в. некоторые мраморные надгробия были вынесены из церкви и использованы в качестве порогов у бывшего прицерковного дома священника, разделенного в советский период между несколькими семьями для жительства. Литерной резьбы на них уже не видно, и лишь полустертые цветочные впадины и остатки врезных линейных рам на лицевой поверхности подсказывают о ее возможном существовании.

Фото 8. Мраморные надгробия в окружении церкви Святого Николая, использованные в качестве порожных камней

Таким образом, корпус армянских литографий из Килии свидетельствует об активной в XVII–XVIII вв. деятельности местных армян. Те имели своих священников, школу и церкви, заказывали книги и серебряную утварь, могли позволить себе покупку мрамор-

1. ՈՃՂԳ-ԻՆ [ՅԻՇԱՏԱԿ Է]
ՊԱՐՔԵԼՕՂԱՑ Ի ՂՈՒՌԸՆ Մ[ՈՒՐ]Յ
Ա[ՍՏՈՒԱ]ՇԱՍՆԻ, ՈՐ Է Ի ԶԻԼԻ, ԱՇԽ-
[ԱՏՈՒ]ԹԵԱՄԵ ՄԱՅՏԵՍԻ ՅԱՐՈՒԹԻՆԻ
ԵՒ ՍՈՐԻՆ
ՔՈՐԾԱԿԱԼ ԶԻՔՏԻՇԻ ՏԻՐԱՑՈՒ
ՅԱՐՈՒԹԻՆ:
2. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱԼԳԱՏԵԱՆ ԶԻԼԻՑԻ ՏԻՐԱՑՈՒ ՄԵԼՔՈՆԻ
ՂՈՒՍՏՐ ԵՂԻՍԱԲԵԹԻ, ՈՐ ՓՈԽԵՑԱՒ ԹՈՒՆ ՈՄԺՂ ԱՊՐԻԼԻ
Է-ԻՆ:
3. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱԼԳԱ-
ՏԵԱՆ ՊԱՏԱՑԻ ԱԲՐԱ-
ՀԱՍԻ ԿՈՂԱԿԻՑ ՄԱՅ-
ՐԱՄԻՆ, ՈՐ ՓՈԽԵՑԱՒ
Ի ԿԵԱՆՍ ԹՎԻՆ ՈՃ
ՂԸ- ԻՆ, Յ ՈՒ Ն Ի Ս Ի
ԺԳ-ԻՆ:
4. ԱՅՍ Է Տ /
ՏԵԱՆ /
ՀԱ /
ՐԱ /
Ի ԿԵԱՆ /
ՂԸ /

5.

[ԿԱ Տ]ԱՊԱՆԻՍ ԱՅՍ ՊԱՅՏԱՍԻ [Ք]ԱՂՑՐԱՆԱԿ ՈՒՆ ԱՂԱՐԻ, ՅԱՏՈՒԿ ՅԵՐԿՐԻ Ի ՄԱՐԶԱՆՑԻ, ՈՐԴԻ ՄԱՅՏԵՍԻ ԱՆԱՆԻ:	ՀԱՍԵԱՆ [ԱՄԻ] ՏԱՍԻ ԵՒ Զ[ՈՐՄԻ], ՎԱՐԺԱՄԱՐ [ԳՏ]ԵԱԼ ՂՊՐ[Ա]Ց ԽԱՐԻ, ԵԹՈՂ ՇԵՕՂՍ ԻՐ ՎՇՏԱԼԻ՝ ՀԵՏՈՒԵԼՈՎ ԱՆԱՆՑ ԿԵ[ԱՆՍ Ի]:
--	--

//////////
////////// ՆԻ ԹԻ.....
[Յ]ՈՒՆԻՍ ԱՄՍՈՑ ՏԱ.....
ԵՂԵԻ ԶՈՒՄՆ ՑՕ.....:

6.

[ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱԼԳԱՍԻ] ԹԱՂԵՈՍ ՆԱԶԵԼԻ ՂԸՊՐԻ՝ ԵՐԳՕՂ ԲԱՆԱՍԵՂՇ, ՀՈՏՏՈՐԻ, ԱՄՕՔ ԶՍԱՆ ԵՒ ՀԸՆԿԵԿԻ:	////////// ՀԱՄԱԶԱՍՊԵԱՆ ԳԱՆՃԱՅԵՑԻ ԹՈՒՆ ԳՈԼՈՎ ՅՕՀԱՆՆԻՍԻ ԱՎԱՆՃԱՆԵԱՆ ՄԱ[Ր]ԿՈՍԻ:	////////// ՇԵՆՈՐՀԱԼԻ ԵՐՐՈՐՂՈՒԵ ԵՒ ՄԻԱԿԻ, ԴԱՍՈՒՑ ՀՐԵՇՏԱԿԱՑԻՆՆ ԵԿԻ, ԼԻ ՆԵՐԲՈՂԵԱՆՍ Ա[ՍՏՈՒԱ]ՇԱՍՆԻ:
--	--	---

////////// ՀԱՆՑ ՆՈՐՈՑ ՍՐԲՈՑ Տ.....	////////// ՀԱՅՐ ՄԵՐԻ ԱՍԵԼԸ Ա[ՍՏՈՒԱ]Շ ՈՂՈՐՄԻ:
---------------------------------------	---

7.

ԱՅՍԸ ՏԱՊԱՆ ՀԱԼԳԱՍՐԵԱՆ ԴԱՓԱՆՑԻ, ԳԵՂՈՍ
ԵՂԻՆԳԱՆԵՑԻ ԸԻՐԻՆԻ ՈՐԴԻ ՈՂԱՆԻՆ: ԹՎ[ԻՆ] ՈՄՂ,
ՕԳԵՍՂՈՍԻ ԺԸ:

8.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՂԿԵՐՁԵՑԻ ՏԻՐԱՑՈՒ ՄԱՅՏԵՍԻ ԳՐԻԳՈՐԻՆ,
ՈՐ ՓՈԽԵՑԱՒ Ի ԿԵԱՆՍ ԹՎԻՆ ՈՃ, ՀՈԿԵՄԲԵՐԻ Լ:

ра, совершали паломничество в Иерусалим, поддерживали связи с соседями-армянами. При этом, в этих источниках мы не встречаем имен истонных

жителей-армян. В подавляющем большинстве своем это представители второго или третьего поколения армян, перебравшихся в Килию ко второй четверти XVII в. из разных мест исторической Армении и даже Персии. Пять эпитафий упоминают местечко Буст и по одной – Марзван, Себастья, Ганджа, Капан, Ахвердз, Тавриз. К числу же непосредственных переселенцев относятся священник Григор из эпитафии 1653 г., Мелкун из эпитафии 1646 г., опубликованных Г. Айвазовским. Причины, из-за которых армяне массовым образом покидали родные места в первых десятилетиях XVII в., хорошо известны: 1) сопровождавшееся гибелью тысяч людей насильственное переселение в Персию Шах-Абасом; 2) постоянные набеги банд грабителей-джалалиев от Эгейского моря до границ Персии; 3) длительный жесточайший голод, наставший вследствие этих бедствий [39].

Более ранние сведения об армянах Килии, можно было бы поискать у церкви Святой Богородицы, местонахождение которой еще предстоит выяснить. Что же касается чудом уцелевших пяти армянских надгробий, то их содержание требует особой бережности. Состояние их аварийное: поверхности выветрены, орнаментальная и лицевая резьба большей частью утрачены, ребра и углы повсеместно сбиты; такое впечатление, что плиты выковыривали из пола и лестниц. Ныне, эти памятники, являясь неотъемлемой частью истории Килии XVII–XVIII вв., нуждаются в реставрации и специальной экспозиции, при наличии которой избегут «общения» с топорными инструментами и выветривания. Идеальным вариантом было бы их надежное хранение на своей же территории, у церкви Святого Николая, которая хранит еще много интересного об историческом прошлом Килии.

Источники и литература

1. *Сируни А. Дж.* Армянская церковь на Румынской земле (на арм. яз.). – Эчмиадзин, 1966. – С. 95 (Основывается на данных: *Lazze D. de. Historia Turchesca.* – Bucuresti, 1910). См. также: *Giurescu C. C. Târguri sau orase si cetati moldovene.* – Bucuresti, 1967. – P. 53.
2. *Айвазовский Г.* Заметки о происхождении Новороссийских армян // Записки Одесского общества истории и древностей (далее – ЗООИД). – Одесса, 1867. – Том VI. – С. 550; *Меликсет-Бекгов Л. М.* Армянские древности в Аккермане. – Тифлис, 1911. – С. 5–6.
3. *Микаелян Г. Г.* История Киликийского армянского государства. – Ереван, 1952. – С. 199.
4. *Микаелян В. А.* История армянской колонии в Крыму (на арм. яз.). – Ереван, 1964. – С. 154.
5. *Ананян Ж.* Из истории переселения армян в Молдавию и Бессарабию (на арм. яз.) // Вестник общественных наук АН Арм. ССР. – Ереван, 1966. – № 9. – С. 93.
6. *Хронография Григора Камахеци или Даранагци* (на арм. яз.). – Иерусалим, 1915. – С. 11–12.
7. *Славянская надпись в килийской церкви Святого Николая* // ЗООИД. – Одесса, 1844. – Том I. – С. 299. Под «христианами» автор, видимо, подразумевал лишь последователей греко-православия.
8. *Тораманян А. Х.* Из истории строительной деятельности армян в Молдавии. – М., 1991. – С. 63.
9. *Бжикян М.* Путешествие в Польшу и другие места, обитаемые армянами, произошедшими от предков из города Ани (на арм. яз.). – Венеция, 1830. – С. 216; *Инчичьян Г.* География Мира в четырех частях (на арм. яз.). – Часть Европа. – Венеция, 1814. – С. 124.
10. *Бжикян М.* Указ. соч. – С. 216.

11. Армянское летоисчисление берет начало с 11 июля 552 г. Уточнения в квадратных скобках внесены автором статьи и не присутствуют в оригинальных текстах. Реконструированные отрывки текста в квадратных скобках также отсутствуют в оригиналах.
12. Определением «махтеси» обозначали тех, кто совершал паломничество ко Гробу Господню.
13. Свод армянских надписей. – Прак VII. – С. 159.
14. *Меликсет-Беков Л.М.* Лапидарная армянская надпись в Будаках // Из материалов для истории армян на Юге России. – Тифлис, 1914. – С. 14.
15. Слово «стэр», означающее «владыка», в армянской традиции указывает на священнослужителей.
16. *Меликсет-Беков Л.М.* Лапидарная армянская надпись... – С. 12.
17. [*Клееман Н.*] Клееманово путешествие из Вены в Белград и Новую Килью, также в земли буджакских и ногайских татар и во весь Крым, с возвратом через Константинополь, Смирну и Триест в Австрию в 1768, 1769 и 1770 гг. – СПб., 1783. – С. 32–33.
18. Славянская надпись... – С. 293.
19. *Тораманян А.Х.* Указ. соч. – С. 63.
20. *Мурзакевич Н.* Килийская церковь Св. Николая и ее достопримечательности // ЗООИД. – Одесса, 1848. – Том II. – С. 484.
21. Славянская надпись... – С. 292–293.
22. Там же; *Мурзакевич Н.* Указ. соч. – С. 484.
23. Журналистом Самвелом Азизяном в одном из киевских архивов обнаружены зарисовки этих литографий также с указанием месторасположения самих надгробий. Возможно, после публикации они дополняют сведения Г. Айвазовского некоторыми подробностями.
24. Армянские надписи, находящиеся на Юге России // ЗООИД. – Одесса, 1867. – Том VI. – С. 326–327.
25. *Кучук-Иоаннесов Хр. И.* Старинные армянские надписи и старинные рукописи в пределах Юго-Западной Руси и в Крыму // Древности восточные. Труды Восточной комиссии Московского археологического общества (МАО). – М., 1903. – Вып. 3. – Том 2. – С. 60.
26. *Тораманян А.Х.* Армянские историко-архитектурные памятники Молдавии (на арм. яз.). – Ереван, 1986. – С. 57.
27. Буст находился близ Орлубада (см.: Армянские надписи... – С. 326) недалеко от Нахиджевана (Нахичевана), что ныне в составе Азербайджана.
28. *Тораманян А.Х.* Из истории строительной деятельности... – С. 64.
29. Свод армянских надписей. – Прак VII. – С. 258.
30. Житель Одессы Ваан Петоян, искренне ратующий за спасение этих уникальных памятников, попросил автора данного исследования заняться ими, благодаря чему и появилась настоящая работа.
31. Армянские надписи... – С. 327.
32. *Тораманян А.Х.* Из истории строительной деятельности... – С. 64. См. также: Свод армянских надписей. – Прак VII. – С. 259.
33. Марзван – город в некогда Малой Армении, недалеко от Себастии, ныне – на территории Турции.
34. Ганджа, Ганза, Гандзак, ныне – Гянджа, на северо-западе Азербайджана.
35. Город Кафан с окружающими территориями находится на юге Республики Армения.
36. Заключение греками, равно как и армянами, унии с католиками преследовало вполне насущные политические цели, а вопросы вероисповедания в данном случае занимали второстепенное место.
37. Славянская надпись... – С. 296.
38. См.: *Тораманян А.Х.* Из истории строительной деятельности... – С. 63.
39. *Сируни А. Дж.* Указ. соч. – С. 40–41.

Саргсян Т.Е. Вірменські епітафії з Кілії

У статті наводиться досить великий корпус джерел, що відносяться до вірменського переселенського центру в Кілії (Южне Подунав'я). Першочергове місце в ньому займають датовані 1646–1765 роками 12 вірменських епітафій. Надгробки, які несли їх, кількістю та-

кож 12, колись розташовувалися всередині і в оточенні церкви Святого Миколи, збудованої у 1648 році молдавським господарем Василем Лупулом. П'ять з них, разом з епітафіями, збереглися до наших часів: три у церкві, а два в місцевому музеї. Три з цих п'яти надгробків виявлені недавно, і епітафії їх представляють собою нововиявлені джерела. Дві інші видані раніше. Решта сім надгробків та їх епітафії відомі виключно з різних публікацій.

Аналіз наведеного матеріалу показує, що згадані в епітафіях особи не були нащадками давніх мешканців Кілії, тобто тих вірмен, які влаштувалися тут протягом XI–XV століть та мали у своєму розпорядженні церкву Святої Богородиці (місцезнаходження невідомо). Це в переважній більшості представники другого або третього покоління вірмен, що перебралися сюди з різних місць Історичної Вірменії і навіть, можливо, Персії в перших десятиліттях XVII століття.

Доводиться констатувати, що новоприбулі вірмени здійснювали поховання біля церкви Святого Миколи і в ній самій відразу після її спорудження в 1648 році і, треба вважати, аж до свого відходу у Григоріополь в 1792 році. Епітафія 1646 року дає підставу припускати наявність поховань, здійснених навіть у період будівництва церкви. Такий стан справ вказує на безпосереднє відношення останньої до прибулих у XVII столітті вірмен, і підтверджується свідченням Н. Клеємана про те, що у вірмен Кілії було дві церкви.

Ключові слова: джерелознавство, епіграфіка, вірменознавство, вірмени Подунав'я у XVII–XVIII ст.

Sargsyan T. E. Armenian epitaphs from Kiliya

The article uses a rather large number of sources concerning Armenian resettlement center in Kiliya (Danube Delta, in the Bessarabian historic district of Budjak). Most of them are presented by Armenian epitaphs, in total twelve, dated to 1646–1765 years. Twelve tombstones, carrying them, were located inside the church of St. Nicholas in Kiliya and possibly in its environment as well. Five of them, together with epitaphs are preserved to our times: three in the church garden and two in the Kiliya museum. Three of these five tombstones were discovered recently, and their epitaphs are new-found sources. Two others had been published earlier. The remaining seven tombstones and there epitaphs are known only from various publications.

The analysis of these twelve epitaphs reveals that the persons, mentioned in them, in their vast majority were the representatives of the second or third generation of the Armenians, who migrated here from various places of Historical Armenia, and even, perhaps, from Persia in the early decades of the XVII century. So they had no relation to the old Armenian inhabitants of Kiliya, settled here earlier – in the course of the XI–XV centuries. The sources come to prove that the last had a church of St. Virgin (now the location is unknown), which existed up to the very beginning of the XIX century.

So we have to admit that the newly arrived Armenians made burials in the church of St. Nicholas and round it right after its construction in 1648 by the Moldavian ruler Vasil Lupul and, presumably, until their leaving for Grigoriopol in 1792. Epitaph, dated 1646, suggests a burial made even during the construction of the church. The said indicates a direct relation of the last to the newly arrived Armenians and finds confirmation in N. Kleeman's reduction (the 60-s of the XVIII century) that the Armenians had two churches in Kiliya.

Key words: sources learning, epigraphy, Armenians Study, Armenians Danube in XVII–XVIII centuries

Розділ X

ЦЕРКОВНЕ
ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО

УДК: 94(477-25):2«17-18»

І.А. НЕТУДИХАТКІН

**Престол Апостола Андрія Первозванного:
історія створення та оновлення
(середина XVIII – кінець XIX ст.)**

У статті досліджено престол Андріївської церкви в Києві як «сакральний центр» храму: іконографія, символічне значення його місця розташування, кольорів і матеріалів. Установлено майстра та замовників металевого облачення.

Ключові слова: вітвар, престол, облачення, мармур, мідь, ктитори, ієрей, болярин.

У вітварній частині Андріївської церкви в м. Київ знаходиться престол, освячений у 1767 р. на честь Апостола Андрія Первозванного. Він має форму кубу в скляному футлярі (140х140х93 см). Престол накритий художньо оздобленим металевим облаченням, зверху якого розміщена кам'яна дошка червонуватого кольору («трапеза» престолу) з вирізьбленим заглибленням у формі хреста посередині. В нижній частині металевих облачення на п'єдесталі (по периметру престолу) вигравірувано загадковий напис старослов'янською мовою, літерами стилізованими під устав (т.зв. псевдоруський стиль другої половини XIX – початку XX ст.): «СІЕ ЧЕСТНОЕ ОБЛАЧЕНИЕ НА ПРЕСТОЛ ХРАМА [східний бік – *авт.*] ВО ИМЯ СВ. АПОСТОЛА АНДРЕЯ ПЕРВОЗВАННОГО [північний бік – *авт.*] СООРУЖЕНО И ЖДВЕНИЕМ ПРОТОІЕРЕЯ ПАВЛА ІЕРЕЯ ФЕДОРА [західний бік – *авт.*] БОЛЯРИНА НИКОЛАЯ И ДИЯКОНА ВЛАДИМИРА В 1899 ГОДУ [південний бік – *авт.*]». Дарчий напис на металевому облаченні престолу Андріївської церкви вказує на те, що цей елемент церковного начиння також входив до кола предметів, які дарували церковні благодійники з метою отримати Боже благословення (ікони, хрести, дарохранильниці тощо) [1].

Мал. 1. Престол Андріївської церкви

Метою даної розвідки є дослідження історії престолу Андріївської церкви, що передбачає вирішення наступних завдань: установлення часу його виготовлення; визначення символіки матеріалів, з яких були створені престол і його оздоба; аналіз зображень на облаченні престолу; ідентифікація майстрів і замовників, завдяки зусиллям яких «сакральний центр» Андріївської церкви нині є справжньою пам'яткою мистецтва.

Актуальність теми обумовлена «іміджем» престолів як певної *terra incognita* історичного дослідження. На це є об'єктивні причини: престולי – це досить незручний об'єкт студіювання, з огляду на їх розташування у вівтарній частині храму, доступ до якої суворо регламентовано церковними канонами. Тому історичні дослідження, присвячені престолом, є рідкістю.

Для вирішення поставлених завдань був обстежений престол Андріївської церкви; залучено архівні матеріали з фонду «Київська духовна консисторія» (Центральний державний історичний архів України в м. Києві), які стосуються історії виготовлення оздоблень на престолі та проблеми їхнього оновлення (демонтажу чи ремонту); наукові доробки (публікації та фотоматеріали) дослідників Андріївської церкви; публікації українських і російських мистецтвознавців, які спеціалізуються на дослідженні церковного металу другої половини XIX – початку XX ст.

Престол є елементом церковного начиння, який традиційно оздоблюються сакральними зображеннями. Тематика зображень на металевих окладах престолів у православних храмах не має суворої канонічної регламентації. Досить часто вона пов'язана із сакральним значенням самого престолу.

Престол символізує Гроб Господній: за тлумаченням Св. Германа Константинопольського [2] при переносі Святих дарів на престол «святая трапеза соответствует погребению Христову, когда Иосиф, сняв тело Христово со креста, обвил его плащаницею чистою, и, помазав ароматами и миром, подъял с Никодимом и положил в новом, изсеченном из камня, гробе» [3]. Така символіка престолу традиційно визначає його розміри: «въ алтаре [Софійського собору у Києві – *авт.*] замечателень Престол [...] устроенный мерою съ Иерусалимскаго Гроба Господня...» [4]; а іноді – іконографію: на мідний «трапезі» престолу Преображення Господнього [5] у церкві Спаса на Берестовому в Києві була зображена сцена «Положення во гроб Спасителя» [6].

На іконографію оздоблень впливає також літургійна функція престолу: на престолі відбувається таїнство Євхаристії (перетворення хліба та вина на

тіло й кров Господню) [7]. Тому сюжети, пов'язані з таїнством Євхаристії (або її старозаповітні «прототи́пи»), є доволі поширеним явищем: рельєфні зображення «Тайної Вечері» на окладі престолу 1911 р. з церкви Різдва Богородиці на Подолі у Києві [8] та на західному боці окладу престолу 1896 р. у Володимирському соборі у Києві [9]; рельєфне зображення «Жертва Авраама» [10] на окладі престолу (знищений у 1942 р.) з Успенського собору Києво-Печерської лаври [11].

Мал. 2. «Трапеза» престолу Андріївської церкви (фрагмент)

Престол Андріївської церкви також вкритий сакральними зображеннями. Його 4 бокові сторони накріті прямокутними металевими дошками сріблястого кольору з випуклими золотавими елементами художнього декору (накладками). Дошки з'єднані між собою й укріплені на п'єдесталі.

Усі дошки металевих облачення мають низку спільних елементів декору. На кожній з них у чотирьох кутах – позолочені накладки у вигляді серафимів; по боках – позолочені вертикальні випуклі виступи, стилізовані під канелюровані пілястри.

Єдина відмінність бокових дошок облачення одна від одної – це випуклі центральні накладки золотистого кольору. На західній дошці – рівнораменний (т.зв. грецький) хрест; на інших трьох – овальні, видовжені по горизонталі, медальйони із зображеннями Апостолів й ідентифікуючими написами шрифтом, стилізованим під давньоруський устав.

На північному боці облачення – накладка із зображенням Апостола Петра, на що вказує напис: «С. АП. ПЕТРЪ». Портретний образ Апостола Петра традиційний: над головою – німб, святого зображено з вусами, бородою та незначною лисиною; одягнений у хітон, поверх якого пов'язаний гіматій. Правиця Петра опушена донизу, в долоні він тримає зв'язку (кільце) з двома ключами (ключі від воріт небес і пекла, що символізують силу відпускати гріхи й відлучати від церкви) [12]. Апостол стоїть на горбкуватому ґрунті, у лівій крайній частині накладки зображено нагромадження каменів (10 кам'яних брил), яке своєю пірамідальною формою нагадує гору.

На східній дошці – накладка із зображенням Апостола Іоанна Богослова та написом: «СВ. АП. ІОАНН БОГОСЛОВ». Голова Іоанна обрамлена німбом і нахилена у правий бік. Святого зображено як старця з вусами, довгою бородою майже до пояса та довгим волоссям. Одягнений Апостол у хітон, який спадає до землі. У долонях – закрита книга.

Надзвичайно цікавою є накладка із зображенням Апостола Андрія Первозванного та написом: «С. АП. АНДРЕЙ» на південному боці металевих

Мал. 3. Накладка «Серафим» на металевому облаченні престолу Андріївської церкви.

вого облачення. Святого зображено як старця з вусами, довгою бородою та довгим волоссям, яке спадає на плечі. Одягнений він у мантию, яка покриває його плечі із застілкою на грудях у формі кульки. Під мантиєю Апостола – ряса, що своїм кроєм нагадує чернечу. Андрій Первозваний підперезаний поясом. З-під ряси виступають голі ступні: права ступня Апостола більша та повністію відкрита, ліва – менша й ледь видніється з-під ряси (ілюзія того, що Апостол йде назустріч).

Правицею Апостол тримає і дещо відводить у сторону розгорнутий сувій. Лівою рукою він підтримує хрест із видовженою нижньою гілкою (т.зв. латинський хрест), яка упирається в землю.

Як бачимо, тематика зображень на престолі Андріївської церкви не пов'язана ані з символічним значенням престолу, ані з його літургійною функцією: на металевому окладі престолу Андріївської церкви зображено трьох апостолів – Андрія, Іоанна Богослова та Петра. Тематичною домінантою зображень на облаченні є посвята храму: глибоко символічним є зображення Апостола Андрія Первозванного.

Престол є «сакральним центром» храму, що передбачає підвищену увагу до його виготовлення й оздоблення. На наш погляд, крізь «призму» історії престолу Андріївської церкви можна простежити віхи історії самої Андріївської церкви.

М. Дегтярьов установив, що спершу престол Андріївської церкви в Києві був дерев'яним (точна дата його встановлення невідома): 2 квітня 1753 р. арх. Івану Мічуріну було видано наказ «Канцелярії від будівель» у Санкт-Петербурзі про заміну дерев'яного престолу на мармуровий на зразок престолу (головного?) в Успенському соборі Києво-Печерської лаври [13]. Безперечно, така заміна не була випадковою.

Престол є найважливішим сакральним елементом християнського храму, тому матеріали з яких він виготовлявся були чітко регламентовані. Зокрема, у візантійському «післяіконоборському» чині освячення престолів зазначалося, що трапеца має бути виготовлена саме з мармуру [14]. Проте, в російській православній традиції XIX – початку XX ст. престол міг бути як кам'яним (як, наприклад, мармуровий престол Володимирського собору в Києві [15]), так і дерев'яним (як головний престол Софійського собору першої половини XIX ст. – з кіпарісу [16]), чи престол 1901–1905 років у приділі на честь Казанської Божої Матері в Хрестовоздвиженській церкві на Подолі у Києві – з дубового дере-

ва [17]). Російський дослідник М.С. Желтов зазначає, що «трапези» з дерева на теренах Російської імперії взагалі зустрічалися набагато частіше, зважаючи на їхню практичність та дешевизну [18].

На нашу думку, заміна дерев'яного престолу палацової Андріївської церкви на кам'яний («мраморный») у 1753 р. була пов'язана насамперед із питанням соціального престижу храму. На традиційне уявлення про зв'язок матеріалів, з яких виготовляється престол церкви, і статусу храму вказує «Сказання про святу Трапезу тої Великої Церкви Божої Матері» з «Києво-Печерського Патерика», у якому оповідається про освячення престолу Успенського собору Києво-Печерської лаври в 1089 р. Автор «Сказання» вказує: «Не було дошки кам'яної для Трапези. Довго шукали, хто б зміг зробити її з каменю, але, оскільки не зголосився на те жоден майстер, зробили, аби покласти туди престолу Андріївської церкви (фрагмент).

Мал. 4. Накладка «Пілястра» на металевому облаченні

дерев'яну дошку». Проти виготовлення «трапези» престолу Успенського собору зі звичайного дерева виступив сам київський митрополит: «Іоанн же, митрополит, не захотів, щоб була дерев'яна Трапеза у *такій великій церкві* [тут і далі в цитуванні курсив наш – *авт.*]. І від того ігумен дуже засмутився. І минуло кілька днів, а освячення не було» [19]. Але митрополит не зміг знайти майстра для виготовлення престолу з каменя. Аж раптом сталося диво: «Тринадцятого серпня зайшли, як звичайно, інокі до церкви, щоби служити вечірню. І бачать біля вівтарної огорожі *кам'яну дошку та стовпчики для влаштування Трапези*. І швидко звістали про те митрополитові [...] Довго шукали, звідки і ким принесена ця дошка [...] Але всюди пройшли і не знайшли майстра. *Адже Всезнаючий Промислитель Бог сотворив її, зробивши і поклавши, й утвердивши руками святительськими на покладення Свого Пречистого Тіла та Святої Крові*; зволівши на тій Святій Трапезі, котру Сам дарував, повсякдень за весь світ заклатися» [20].

Звертає на себе увагу той факт, що «Божественним проведенням» була надана «трапеза» саме з каменю – матеріалу необхідного для створення престолу «великої» церкви [21]. Ймовірно, матеріал престолу 1753 р. («мрамор») також

мав указувати на особливий статус храму, адже Андріївська церква у Києві будувалася як палацова.

З 1899 р. і до сьогодні престол Андріївської церкви покритий металевим облаченням, що унеможливило детальний аналіз його внутрішньої структури. Проте «трапеза» престолу відкрита, що дає нам можливість зробити деякі висновки про характер матеріалу, з якого зроблений престол, і спробувати відповісти на питання: чи дійсно перед нами стародавній «мраморний» престол Андріївської церкви 1753 р.?

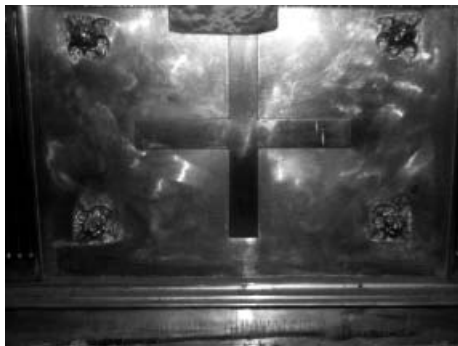
«Трапеза» престолу виконана з темно-червоного каменю з бордовими, жовтогарячими та зеленими вкрапленнями. Цей матеріал звісно не може бути мармуром у класичному розумінні цього слова. Проте, на наш погляд, така невідповідність матеріалів не є достатньою підставою вважати нині існуючий престол неавтентичним престолом 1753 р.

Надзвичайно важливим є той факт, що «мрамор» для виготовлення престолу 1753 р. був «выломан в Путиловских дачах» [22]. Копалини, що розташовувалися поблизу сучасного с. Путилово на південному березі Ладозького озера, завжди були місцем видобутку вапнякових порід, і аж ніяк не мармуру. З «Путиловскими ломками» пов'язана одна дуже цікава інтрига другої чверті XVIII ст., яка може «пролити світло» на загадку матеріалу, з якого був виготовлений престол Андріївської церкви 1753 р.

Ще в період царювання Петра I велися марні пошуки мармурових родовищ поблизу столиці імперії, яку в цей час активно розбудовували (адже найближчі мармурові поклади знаходилися за сотні верст – аж у Карелії). Раптом сталася сенсація: 1 січня 1726 р. директор Санкт-петербурзької «Канцелярії від будівель» У.А. Сенявін подарував імператриці Катерині I відполіровані зразки «мрамора», які він віднайшов на ломках Путилівської гори [23]. Імператриця наказала спеціалістам перевірити надані зразки: всі фахівці-експерти («полковник от фортификации» Трезіні, академік Жозеф Ніколь Деліль, архітектор Кіавері) на догоду вінченосній особі зійшлися на думці, що це дійсно мармур, але особливий – «российский»! Єдиним, хто заперечив таку думку став батько майбутнього автора проекту будівництва Андріївської церкви в Києві – Карло Растреллі.

У листі до У.А. Сенявіна від 26 жовтня 1726 р. К. Растреллі наголосив: «Ежели бы я хотел прельстить ваше превосходительство, то я бы в числе подписующих был, которые повелением руки подписали, что камень, подобный мрамору, самый хороший есть мрамор. Я просил позволения вашего превосходительства о досмотре оного камня, прямой ли он мраморовый или нет, того для имею честь вас обнадеживать, что *оной не мраморовый, но изрядно смешанной камень*, способный к намощению полов, к зделанию педесталов, и ступеней и протчемо...» [24]. Тим не менше, думка К. Растреллі залишилася голосом волаючого в пустелі – «камень все же получил громкое название «российского мрамора» [25]. Російська дослідниця Н. Сєдова зазначає, що деякі сорти вапняку з Путилівської гори, які в 1727 р. відправляли на будівництво Ладозького каналу

й Адмілартейства, «тогда называли мрамором» [26]. Петербурзький археолог Віктор Абрамович Коренцвіт наголошує, що «и сейчас кое где в Петербурге, например в нижней галерее Гостинного двора, можно встретить полированные плиты путиловского известняка, редкой расцветки: серый фон испещрен мазками красного, желтого и зеленого цветов. Игра красок – свидетельство примеси окиси железа – особенно заметна на мокрых плитах» [27].

Мал. 5. Накладка «Рівнораменний хрест» (фрагмент західної дошки металевго облачення престолу Андріївської церкви).

Схожу до описаної В.А. Коренцвітом кольорову гаму має і «трапе́за» престолу Андріївської церкви у Києві, тому не виключено, що під металевим облаченням престолу 1899 року приховано більш давній престол 1753 року з «російського мармуру» (звісно, для такого судження потрібно більш ретельне фахове дослідження, котре унеможливилося статусом Андріївської церкви як діючого храму).

На наш погляд, високим статусом палацової Андріївської церкви в середині XVIII ст. був обумовлений і вибір майстра для виготовлення «трапе́зи». М. Дегтярьов установив, що «мраморная» трапе́за престолу 1753 року з Андріївської церкви була відшліфована відомим петербурзьким майстром Іоганном Антонієм Цвенгофом [28].

І.А. Цвенгоф (1694–1756) – російський скульптор («резных дел мастер») австрійського походження. Він приїхав до Санкт-Петербурга з Відня у 1732 р. і поступив на службу до «Канцелярії від будівель» («под дирекцією Садовой канторы»). Виконання престолу для Андріївської церкви саме цим майстром не випадкове, оскільки він брав участь у реалізації й інших проєктів арх. Ф.Б. Растреллі. Зокрема, в період з листопада 1755 до березня 1756 р. І.А. Цвенгоф працює на будівництві Зимового палацу в Санкт-Петербурзі: скульптури для даху палацу виготовляли якраз під його керівництвом^[29].

Відтак, у 1753 р. до створення престолу Андріївської церкви поставилися з надзвичайно значною увагою: «трапе́за» була виготовлена з престижного на той час «мармуру» (насправді – вапняку) з «Путиловских ломов», що було обумовлено високим статусом храму; роботи з оздоблення престолу проводив один із найкращих петербурзьких скульпторів середини XVIII ст. Давній престол Андріївської церкви було виготовлено у відносно короткий період благополуччя храму, що тривав до смерті його фундаторки – імператриці Єлизавети Петрівни у 1761 р.

У згадуваному архівному фонді «Київська духовна консисторія» зберігається справа під назвою «О разрешении обложить металлом престол в

Мал. 6. Напис на п'єдесталі престолу Андріївської церкви (фрагмент).

Андреевской церкви» (1899 р.) [30], яка проливає світло на історію виготовлення облачення престолу: дозволяє встановити ініціаторів його створення, матеріали і майстра, що виготовив цей яскравий зразок художньої обробки металу кінця XIX ст.

Справа складається з чотирьох документів:

а) «Прошение» причта та церковного старости Андріївської церкви до Київської духовної консисторії про дозвіл на встановлення металевого облачення на престол храму від 28 лютого 1899 р. Документ на одному аркуші, скріплений печаткою Київської духовної консисторії (у лівому верхньому куті) з датою 2 березня 1899 р.

б) «Журнал Киевской Духовной Консистории» (протокол засідання від 18 березня 1899 р.). Документ на двох аркушах.

в) Рапорт благочинного Старо-Київських і Печерських церков прот. Миколи Браїловського до Київської духовної консисторії від 7 листопада 1900 р. Документ на двох аркушах, скріплений печаткою Київської духовної консисторії від 9 листопада 1900 р. До рапорту доданий звіт причту і церковного старости Андріївської церкви про витрати на виготовлення металевого облачення на престол.

г) «Счет Мастерской Бронзовых, Серебрянных, Медно-Литейных и Гальванопластичных Изделий Т.М. Мартинсона из С.-Петербурга» від 13 грудня 1900 р. Документ на одному аркуші з гербовою маркою номіналом 5 копійок.

Аналіз цієї справи допоможе розглянути основну проблематику, пов'язану з оновленням престолу Андріївської церкви у 1899 р.

З напису на металевому окладі престолу Андріївської церкви ми дізнаємося час його створення: «СІЕ ЧЕСТНОЕ ОБЛАЧЕНИЕ НА ПРЕСТОЛ [...] СООРУЖЕНО [...] В 1899 ГОДУ». Очевидно виготовлення металевого нап্রেстьольного облачення відбувалося в контексті капітального ремонту Андріївської церкви, який тривав протягом 1895–1900 років і включав реконструкцію куполів храму, паперті й укріплення пагорбу [31]. Створення окладу на престол указує на те, що в цей період оновився не лише екстер'єр храму, але й деякі елементи церковного начиння.

Згідно «Прошения...», необхідність ремонту престолу Андріївської церкви постала у зв'язку з тим, що «существующее [облачення престолу – авт.] крайне обветшало» [32]. Однією з причин «обветшалости» престолу, ймовірно, був постійний аварійний стан храму протягом другої половини XVIII – XIX ст., який іноді призводив навіть до псування церковного начиння: «В 1786 г. митро-

полит Самуил доносил Святому Синоду, что в Андреевской церкви крайняя нищета во всем: нет ни риз, ни колоколов; в алтаре образовалась трещина и течь, штукатурка падает на престол, и все вообще обеднело и валится» [33]. Прохання причту і церковного старости Андріївської церкви про виготовлення саме металевго облачення на престол у 1899 р. обґрунтовувалося його практичністю порівняно з традиційним оксамитовим оздобленням: «По наведенным нами

Мал. 7. Накладка «Апостол Петро» (фрагмент північної дошки металевго облачення престолу Андріївської [ініціаторами оновлення престолу церкви].

– *авт.*] справкам, устроїство нового парчевого облачення на престол и жертвенник, двойного – праздничного и всedневного – могло бы обойтись в 400–500 рублей. В виду этого нами предложено было устроить металлическое облачение как более прочное» [34].

Поява металевго облачення на престолі Андріївської церкви наприкінці XIX ст. була не випадковою, адже в період з кінця XVIII ст. – до початку XX ст. стають поширеними саме суцільні металеві (мідь, срібло) оклади на престолах (наприклад, київських Золотоверхого собору Св. Архангела Михаїла (оклад 1795 року на престолі у головному вівтарі) [35]; Софійського собору (оклад першої половини XIX ст.) [36]; Володимирський собор (оклад 1896 року); Богоявленського собору Києво-Братського монастиря (оклад не пізніше 1898 року) [37]; церкви Різдва Христового на Подолі (оклад 1911 року) [38]; Успенського собору Києво-Печерської лаври (оклад середини XIX ст.) [39]; також Андріївський собор на Василівському острові у Санкт-Петербурзі (оклад 1861 р.)). Іноді облачення могло бути виготовлене з деревини – як у головному престолі Преображення Господнього у церкві Спаса на Берестовому в Києві – до 1910 р. «покрытъ былъ изъ ольхового дерева футляромъ», а зверху накритий металевго «трапезою» [40]. Проте дерев'яні оклади були доволі рідкісним явищем.

У православній традиції розуміння святості матеріалів, з яких виготовлялись престоли, було надзвичайно глибоким. На це вказує використання матеріалів «старих» (демонтованих) престолів для виготовлення нових культових предметів [41]; особливий порядок «упразнення» стародавніх престолів шляхом їх спалення та розвіювання попелу над річкою [42], останнє простежується аж до початку XX ст. [43]. Не менш символічними для християнської традиції є і кольори.

У «Прошении...» вказано, що облачення на престол мало бути виготовлене з «медных посеребренных и возлащенных доскоок» [44]. Художнє лиття

Мал. 8. Накладка «Апостол Іоанн Богослов» (фрагмент східної дошки металеве облачення престолу Андріївської церкви).

з міді було надзвичайно розвинене в Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.: «По данным металлических промыслов, к концу XIX – началу XX столетий меднолитейное дело получило особенно большой размах. К примеру, в Московской губернии в конце XIX в. в одной только Новинской волости существовало 45 меднолатунных и медноотливных заведений, в которых, вполне вероятно, занимались и литьем культовых предметов» [45]. Ймовірно, вибір саме цього металу для оздоблення престолу Андріївської церкви був обумовлений насамперед його відносною

доступністю. Російська дослідниця церковного начиння, виготовлених шляхом художньої обробки металу другої половини XIX ст., мистецтвознавець В.І. Івановська відзначає: «не все храмы [у другій половині XIX ст. – авт.] могли себе позволить утварь из серебра и золота. В обиход входят олово, латунь, медь, которые подвергались обработке и в конечном результате давали необходимый цвет тусклого золота (красного золота) или серебра» [46].

Дійсно, мідне облачення 1899 року на престолі Андріївської церкви має сріблястий колір («посеребренное»), а випуклі накладки («грецький» хрест, херувими, пілястри, накладки із зображеннями Апостолів Андрія, Петра та Іоанна Богослова) – золотистий («возлащенное»). Подібну кольорову гамму мав і металевий оклад на престолі у головному приділі Софійського собору в Києві: «Он обложен весь медными густо позлащенными досками с накладными чеканной работы серебряными штуками» [47]. Ці кольори були глибоко символічними для металічних виробів церковного призначення [48]. «Золото – символ нетварного света – абсолютной метафоры Бога [...] Серебро из-за своей белизны является символом целомудрия, чистоты и святости», – наголошує В.І. Івановська [49].

У «Прошении...» притч і церковний староста Андріївської церкви наполягли на тому, що, існуючі престол і жертвник повинні залишатися «нетронутыми». Відтак, нове металеве облачення мало просто закрити старий престол [50]. Акцент ініціаторів оновлення престолу на його непорушності продубльовано також у «Журнале...»: «Слушали [комісія Київської духовної консисторії – авт.] прошение причта и церковнаго старосты [...] при чем присовокупляет [прошение – авт.], что ныне существующие престолъ и жертвенникъ останутся нетронутыми» [51].

Така тверда позиція ініціаторів оновлення престолу певним чином дисонує з оцінкою його незадовільного стану. Спробуємо поміркувати над мотивами прохання причту й старости Андріївської церкви.

За християнською традицією у разі ремонту (навіть часткового зсуву) старого престолу, він потребував би повторного освячення, – такі переконання мали місце в останній чверті XIX ст. «Всегда, как только святой престол сдвигается с места, должно утверждение и освящение его вновь совершать по чину полного обновления и освящения храма», – зазначив у «Резолюції» (4 квітня 1878 р.) мінський Преосвященний, відповідаючи на рапорт настоятеля Ляданського монастиря з проханням про дозвіл зрушити престол з місця у зв'язку з ремонтом підлоги у вівтарі [51]. Зважаючи на суворе дотримання правила непорушності «сакрального центру» храму, ремонт старого престолу Андріївської церкви був недоречним, оскільки міг призвести до потреби його повторного освячення.

Можливо, прагнення причту та церковного старости Андріївської церкви зберегти «непорушність» старого престолу храму також пов'язана з місцем, на якому він знаходиться. Традиційно вважається, що Андріївська церква розташована на пагорбі, де за переказом із «Повісті минулих літ» здійснив своє пророцтво Апостол Андрій Первозваний: «Бачите ви гори сі? Так от, на сих горах возсія *благодать Божя*, і буде город великий, і церков багато воздвигне Бог». І зійшов він [Апостол – *авт.*] на гори сі, і благословив їх, і *поставив хреста*» [53]. У православній традиції саме престол мав уособлювати й конкретизувати місце прояву «благодаті Божої», що була «імпульсом» до фундації храму [54]. Зі значною увагою поставилися й до вибору місця для престолу Андріївської церкви: під час закладання «першого каменю» майбутнього престолу імператрицею Єлизаветою Петрівною 9 вересня 1744 р. митрополит Рафаїл Заборовський освятив це місце, на ньому було встановлений дерев'яний хрест [55].

Постає логічне запитання: наскільки сучасники ініціаторів оновлення престолу Андріївської церкви у 1899 р. вірили в те, що цей храм розташований на «сакральному місці» встановлення хреста Апостолом? Це запитання задавав собі видатний вчений Михайло Максимович (1804–1873): «На каком же именно месте старокиевской горы поставлен был крест св. Андреем?» Учений зі справедливим скепсисом поставився до можливості його точного визначення: «Об этом, кажется мне, не было уже предания у Киевлян одиннадцатого века»

Мал. 9. Накладка «Апостол Андрій Первозваний» (фрагмент південної дошки металевого облачення престолу Андріївської церкви).

Мал. 10. Срібний оклад 1896 р. престолу Володимирського собору у Києві (фото Н. П. Негеля. Кінець XIX ст.). Джерело: Собор Святого Равноапостольного Князя Володимира в Києві. Альбом. – К.: Типографія С. В. Кульженко, 1905. – 137 с.

[56]. Проте він наголосив, що в уявленні людини другої половини XIX ст. Андріївська церква (відповідно – і її престол) розташовується саме на місці «божественної благодаті», яке Апостол відзначив хрестом: «Киевляне, жившие после нашествия Татарского, дорожа древним преданием о св. апостоле Андрее, желали определить себе то место, на котором поставлен был им крест, как заветное начало первопрестольного города Киева и они признали его на том северо-восточном конце старокиевской горы, на котором около ста лет уже красуется Елисаветинская церковь св. Андрея Первозванного». М. Максимович наголосив на тому, що ця віра підкріплюється емоційним станом людини, яка під-

ймається на Андріївський пагорб, і підтвердив це власними враженнями: «Это мнение стародавних Киевлян охотно признаешь, взойдя на ту прекрасную высоту Надднепрянскую» [57].

Отже, категоричність ініціаторів оновлення престолу щодо збереження давнього «сакрального центру» Андріївської церкви недоторканим, ймовірно, мала одразу декілька причин: суто практичну – бажання уникнути необхідності нового освячення храму; й ментальну – віра у святість місця, на якому розташовано престол.

Окремо автори «Прошення...» торкнулися проблеми фінансування майбутніх робіт. Ф. Тітов, В. Недельський і М. Свечін зазначили, що на оздоблення престолу та жертовника «в течении прошлого и настоящего года [тобто 1898 – початку 1899 р. – авт.] поступило пожертвованый от разных благодотворителей в количестве 400 рублей» (очевидно, імена саме цих благодійників вирізьблені на п'єдесталі престолу), тому вони просять дозволу залучити ще 400 рублів «из свободных церковных сумм» [58]. Отже, за підрахунками ініціаторів клопотання на оновлення престолу та жертовника необхідно було 800 руб. На той час – досить значна сума: річне утримання причту Андріївської церкви (священник, диякон, 2 псаломщики та просфорник) на межі XIX–XX ст. коливалось від 766 руб. 36 коп. у 1895 р. [59] до 877 руб. 41 коп. у 1903 р. [60]. Але якраз напередодні 1899 р. «скарбничка» Андріївської церкви містила необхідні гроші: «Церковные деньги хранятся в целости за ключем церковного старосты

и печатью церковною. Неподвижной суммы состоит в кредитных учреждениях 825 руб., а билет находится в целости в том числе 625 руб. принадлежащих причту» [61].

Варто зазначити, що оклад престолу для Андріївської церкви є далеко не найдорожчим з металевих окладів кінця XIX ст., які збереглися у київських храмах до нашого часу. Більш багаті храми Києва могли дозволити собі справжні срібні престоли, вартість яких інколи сягала 10 тис. руб. і більше. Так, наприклад, оклад 1896 року з кованого срібла (вкритого позолотою і емаллю) на головному престолі Володимирського собору був виготовлений за малюнками проф. А.В. Прахова й коштував 11 тис. руб. [62].

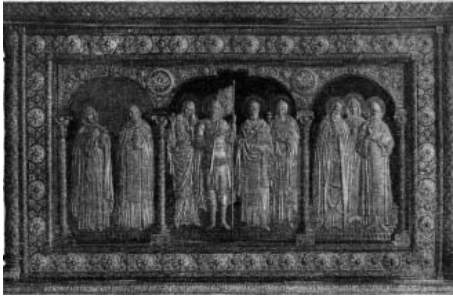
Питання про виділення додаткових 400 руб. на оздоблення престолу та жертвенника Андріївської церкви було вирішено схвально. З «Журнала...» дізнаємося, що комісія Київської духовної консисторії у складі протоієрея Києво-Подільської Добро-Миколаївської церкви Павла Преображенського, священника Старо-Київської Георгіївської церкви Олександра Корсаковського, священника Старо-Київської Десятинної церкви Петра Вельміна та священника Києво-Володимирського собору Володимира Соколова розглянула «Прошение...» та дозволила «устроить металлическое облачение на престол и жертвенник оной церкви» [63]. 29 квітня 1899 р. вийшов спеціальний указ № 7852 Київської духовної консисторії, згідно якого причту Андріївської церкви було дозволено «употребить четьреста рублей», яких не вистачало, з вільних церковних коштів.

У цілому, металеві оклади на престоли в XIX – на початку XX ст. були витворами високого художнього мистецтва, виготовленням яких займалися знані московські майстерні з художньої обробки металу: «Фабрика Хлебнікова» (Володимирський собор) [64], «Фабрика церковного начиння, поставчальник Двору Його Императорської Величності П.І. Олов'янніков і сини» [65] й інші.

З «Прошения...» дізнаємося, що на початку 1899 р. ініціаторами оновлення престолу Андріївської церкви була досягнута домовленість із невідомим майстром, який працював над оздобленням одного з престолів у Києво-Братському монастирі: «Причт и староста предлагают устроить металлическое облачение по образцу Киево-Братского монастыря на престол и жертвенник стоимостью 800 рублей, за каковую сумму соглашается устроить облачение тот же самый мастер, который работал и в Киево-Братском монастыре» [66]. На цей час у згаданому монастирі було 2 храми: соборна Богоявленська церква з чотирма престолами (Богоявлення, Різдва Іоанна Хрестителя, Димитрія Ростовського,

Мал. 11. Микола і Пелагея Терещенки (фото).

Мал. 12. Східний бік металевго окладу 1896 р. престолу Володимирського собору у Києві із зображенням небесних покровителів Миколи і Пелагеї Терещенків – Миколи Святоші та Преподобної Пелагеї (фото Н. П. Негеля. Кінець XIX ст.). Джерело: Собор Святого Рівноапостольного Князя Владимира в Киеве. Альбом. – К.: Типография С. В. Кульженко, 1905. – 137 с.

Св. Рівноапостольних кн. Ольги та кн. Володимира) та церква Зішестя Святого Духа з двома престолами (Зішестя Святого Духа та першого київського митрополита Михайла) [67]. На жаль, установити який саме престол у монастирі оздоблював «анонімний» майстер наразі складно [68].

13 грудня 1900 р. до Києва (на адресу вул. Велика Васильківська 12) надійшов рахунок із «Мастерской Бронзовых, Серебряных, Медно-Литейных и Гальванопластических Изделий Т.М. Мартинсона» у Санкт-Петербурзі за підписом власне Т. Мартінсона. Цей доку-

мент указує на те, що облачення на престол Андріївської церкви виконав безпосередньо майстер Т.М. Мартінсон: «Счеть [...] за делания мною Металического облачения на престол...» [69]. Безсумнівно, саме цей майстер є автором облачення престолу Андріївської церкви 1899 року, яке збереглося до нашого часу [70].

Але постає запитання: чи був Т.М. Мартінсон саме тим загадковим «анонімним» майстром, який працював у Києво-Братському монастирі над оздобленням одного з престолів, і домовленості з яким були досягнуті церковним старостою та причтом Андріївської церкви ще на початку 1899 р.? На наш погляд, це дійсно так, адже рахунок містить указівку Т.М. Мартінсона на те, що свою згоду на роботу над металевим облаченням престолу Андріївської церкви він дав саме на початку 1899 р. – 20 січня [71]. Цей факт є дуже важливим, оскільки доводить, що нині існуюче металеве облачення на престолі Андріївської церкви роботи петербурзького майстра Т.М. Мартінсона 1899 року мало конкретний зразок – оклад одного з престолів Києво-Братського монастиря. Нині престол Андріївської церкви (разом із металевим облаченням) поміщений у скляний футляр у металевій рамі. Футляр захищає престол від бруду, пилу й убезпечує облачення від механічних пошкоджень. На жаль, архівних документів, які б указували на точний час створення футляру, виявити не вдалося. Цілком ймовірно, що його також було виготовлено у 1899 р. або на початку XX ст., оскільки подібні футляри з'являлися на престолах одразу після облачення останніх в оздоблені металеві оклади – наприклад, скляний футляр престолу Володимирського собору постав невдовзі після виготовлення металевго облачення для нього в 1896 р. [72].

Часто металеві облачення на престоли та жертovníки були об'єктом офірування церковних благодійників: коштина оздоблення престолу Володимирського

собору надали відомий цукрозаводчик Микола Артемійович Терещенко та його дружина Пелагея Георгіївна (у написі на срібному облаченні зазначено: «Сие облачение на престол в соборе равноапостольного князя Владимира преподнесено в дар действительным статским советником Николаем Артемьевичем Терещенко и его супругой Пелагеей Георгиевной») [73]; інколи гроші на оздоблення престолу збирали самі парафіяни – мідна дошка на престолі Преображення Господнього церкви Спаса на Берестовому в Києві містила напис: «это жертва прихожан 1803 года» [74]. Нанесення дарчих написів на коштовні предмети, які офірували до храмів, було традиційним явищем [75].

Мал.13. Федір Іванович Тітов (фото).

Напис з ім'ям ктитора на престолі був не єдиним засобом увіковічнити пам'ять про «широкий жест» церковного благодійника. Подекуди таку функцію могло виконувати також символічне сакральне зображення. Так на східному боці окладу престолу 1896 року Володимирського собору в Києві академік А. Прахов спроектував зображення Преподобного Миколи Святоші – патрона ктитора Миколи Терещенка, та Преподобної Пелагеї – патрона Пелагеї Терещенко [76].

Як було встановлено вище, у написі по периметру на нижній частині металевого облачення на престолі Андріївської церкви вказані імена 4 ктиторів, які надали 400 руб. на оздоблення престолу та жертовника Андріївської церкви протягом 1898 – початку 1899 р. Цікаво, що офірування ктиторів не було абстрактним подарунком Андріївській церкві: у згаданому раніше «Отчете...» зазначено, що ці кошти були пожертвовані «исключительно на сей предмет» (очевидно саме на престол, а не жертовник) [77]. З високою долею вірогідності цих ктиторів можна ототожнити з ініціаторами виготовлення облачення престолу Андріївської церкви, чийми підписами закріплені «Прошение...» та «Отчеть...» [78]. Адже саме завдяки їх зусиллям були організовані роботи з оновлення престолу.

Детальніше про власне написи.

1. Напис на західному боці облачення: «ИЖДИВЕНИЕМ ПРОТОІЕРЕЯ ПАВЛА...». На наш погляд, цим ктитором цілком міг бути Благодійний Старокиївських і Печерських церков протоіерей Павло Троїцький, оскільки саме він підтримував «Прошение...» й засвідчив свою протекцію підписом під ним [79].

2. Напис на західному боці облачення: «ІЕРЕЯ ФЕДОРА...». Без сумніву, другим ктитором є Федір Іванович Тітов (1864–1935) – церковний ієрарх,

Мал. 14. Напис на п'єдесталі престолу Андріївської церкви (фрагмент).

історик і просвітител. Ф. Тітов 1 липня 1896 р був висвячений на священника («іерея» – у написі на окладі) та призначений на служіння до Андріївської церкви, відповідно він був ієреєм і в рік виготовлення металевго облачення [80]. З 1905 р. Ф. Тітов – протоієрей, настоятель Андріївської церкви.

Федір Іванович Тітов щиро опікувався долею Андріївської церкви, тому його жертва на оновлення престолу не виглядає дивною. Показово, що саме в рік виготовлення металевго облачення престолу Андріївської церкви він був призначений членом «Комитета по ремонту Киево-Андреевской церкви» (2 березня 1899 р.) [81].

3. Напис на південному боці облачення: «ДИАКОНА ВЛАДИМИРА...». Цілком очевидно, що ще одним благодійником, чие ім'я виграйоване на престолі Андріївської церкви, є диякон Володимир Павлович Недельський. Син священника, випускник Києво-Софіївського духовного училища (1852 р.). В 1866 р. він став псаломщиком Андріївської церкви, а вже 28 травня 1867 р. був рукопокладений у сан диякона митрополитом Київським Арсенієм. 22 жовтня 1886 р. диякон В. Недельський обійняв «штатную диаконскую вакансию» при Андріївській церкві у Києві [82]. Дияконом цієї церкви він був щонайменше до 1904 р.: згадується у цьому сані у «Ведомости о денежных суммах, спущенных на жалованье причту Киево-Андреевской церкви за первую половину 1904 года» [83].

Диякон Володимир також приймав активну участь у роботах із відновлення Андріївської церкви наприкінці XIX ст. Як і Федір Тітов, він був членом «Комитета по ремонту Киево-Андреевской церкви» (з 2 березня 1899 р.) [84], а 6 травня 1899 р. «во внимание к засвидетельствованию епархиального начальства о примерно усердной, при добром поведении, службы преподано ему благословение Св. Синода с получением грамоты» [85].

4. Напис на південному боці облачення: «БОЛЯРИНА НИКОЛАЯ...». Найбільш складною є ідентифікація єдиного світського ктитора, ім'я якого згадується у написі на престолі Андріївської церкви. На перший погляд його титулатура виглядає дивно й анахронічно для кінця XIX ст.: боярство як суспільний стан поступово припинило своє існування після ліквідації Петром I відміннос-

тей між помісним і вотчинним землеволодіннями в 1714 р. (останній боярин І.Ю. Трубецький помер 27 січня 1750 р.). Незважаючи на це, слово «боярин» (варіація від старослов'янського «боярин») залишалося в ужитку й до сьогодні.

У XVIII ст. «форма боярин преимущественно сохраняется в церковном употреблении в поминании покойных дворян» [86]. Слово «боярин» зберегло свою епітафіюну функцію відносно дворян і в XIX ст., на що вказують як речові, так і писемні джерела. Так, у притворі церкви Тихвинської ікони

Божої Матері в Добриничах (на Мал. 15. Герб дворянського роду Свєчїних.

Псковщині) над похованням дворянина, статського радника М.М. Чихачова на стіні збереглася меморіальна дошка з написом: «Строитель *болярин* Николай Матвеевич Чихачев скончался 1819 года 31 марта». Російський письменник, декабрист Олександр Бестужев-Марлінський у листі до свого брата Павла від 23 лютого 1837 р., описуючи похорон на могилі О.С. Грибоєдова в монастирі Святого Давида з нагоди трагічної загибелі О.С. Пушкіна, зазначає: «когда священник провозгласил: «За убиенных *боляр* Александра и Александра», я зарыдал так, что чуть не задохнулся» [87].

Слово «боярин» продовжувало вживатися і на рубежі XIX–XX ст., в т.ч. – на українських землях Російської імперії. Так, на сторінках газети «Днепровская молва» від 30 травня 1899 р. повідомляли про молебень у Преображенському соборі м. Катеринослав з нагоди 100-ї річниці з дня народження О.С. Пушкіна: «В кафедральном соборе была отслужена епископом Симеоном за упокой литургия по усопшему *болярину* Александру в присутствии губернатора, вице-губернатора и других губернских властей, председателя губернской управы и екатеринославской уездной управы, городского головы».

Цікаво, що інформацію про поширений ужиток церковнослов'янського слова «боярин» стосовно дворян на межі XIX–XX ст. дають навіть художні твори. Наприклад, М.Є. Салтиков-Шчедрін у оповіданні «Пошехонская старина» (1888 р.) пише: «Хоронили *болярина* Николая с почестями и церемониями, подобающими родовитому дворянину» [88]; О.І. Купрін у оповіданні «Анафема» (1913 р.) описує історію протодіякона Олімпія, який у перший тиждень Великого Посту мав анафемувати «богохульника и отступника от веры христовой <...> *болярина* Льва Толстого», проте відмовився це зробити під враженням від тільки-но прочитаної повісті графа «Казак» [89].

Отже, вживання слова «болярин» у написі на престолі Андріївської церкви пов'язане з тим, що напис виконано церковнослов'янською мовою, у якій слово «болярин» традиційно є заміником слова «дворянин». Це підтверджує, зокрема, й той факт, що в «Полном церковно-славянском словаре», укладеному в 1899 р. настоятелем московської церкви Святого Трифона протоієреєм Григорієм Михайловичем Дьяченко (1850–1903), слово «дворянин» узагалі відсутнє. Натомість у словнику присутнє розгорнуте тлумачення терміну «Боляринъ». Автор словника зазначає, що боярин – це вельможа, а «церковнославянское «болярин», рядом с которым стоит другое русское «боярин», принявшее потом форму барин, – книжное, занесенное к нам вместе с духовными книгами от болгар» [90].

Показово, що саме наприкінці XIX – на початку XX ст. у Російській імперії точилася гостра дискусія з приводу доцільності використання «мертвої» церковнослов'янської мови (яка була переповнена «отжившими» словами) під час богослужіння. В 1906 р. на сторінках «Церковного вестника» прибічники реформ серед іншого наводили такий аргумент: «Православное богослужение для народных масс непонятно, так как совершается оно на древнеславянском мертвом языке, и удерживает некоторые отжившие, уже утратившие смысл речения и действия» [91].

Тож, у написі на облаченні престолу Андріївської церкви традиційне церковнослов'янське визначення «болярин» виступає заміником неіснуючого в церковнослов'янській мові слова «дворянин», а «Болярин Николай» можна прочитати як «Дворянин Николай». Дешифрування етимології церковнослов'янського слова «болярин» на рівні кінця XIX – початку XX ст. дає змогу визначити останнього ктитора.

Одним з ініціаторів виготовлення металевго облачення на престол Андріївської церкви був загадковий церковний староста, який підписав «Прошение...» та «Отче...» своїм прізвищем і першою літерою (ініціалом) імені – «Н. Свечин» [92]. З «Клірових відомостей Андріївської церкви» (1898 р.) дізнаємося, що церковного старосту Андріївської церкви Н. Свечіна звали саме «Николай»: «При сей церкви состоит старостою церковным 1898 года Июля 6 дня [тобто дата, коли М. Свечін обійняв посаду церковного старости – *авт.*] Надворный советник Николай Алексан[дрович] Свечин, который должность свою проходит усердно» [93].

Свечіни – дворянський рід Російської імперії, знаний з XVII ст. [94]. Найбільш відомими представниками цього роду були: генерал і учасник наполеонівських війн Никанор Михайлович Свечін (1772–1849) [95], письменниця та господиня літературного салону в Парижі Софія Петрівна Свечіна (1782–1857), військовий теоретик Олександр Андрійович Свечін (1878–1938) [96]. Окрім знатності роду, дворянську гідність церковного старости Андріївської церкви підтверджує власне титул надвірного радника [97]. Цілком очевидно, що ім'я дворянина Миколи Олександровича Свечіна – «Болярин Николай» – і вигравіруване на металевому облаченні престолу Андріївської церкви [98].

За два роки до оновлення престолу один із жертводавців (Ф. Тітов) наступним чином пояснив високу роль ктиторської підтримки в історії Андріївської церкви кінця XIX ст.: «Андреевская церковь не имеет прихода и никаких вообще средств содержания, кроме приношений жертвователей» [99].

Підсумовуючи викладений матеріал, слід наголосити на тому, що виготовлення престолу Андріївської церкви у 1753 р. та його оздоблення в 1899 р. яскраво характеризують два періоди історії храму: відносно короткий час благоденства, що тривав до смерті фундаторки храму імператриці Єлизавети Петрівни в 1761 р., та період поневірянь, пов'язаний з утратою Андріївською церквою статусу палацового храму.

Давній престол Андріївської церкви 1753 р. було створено під час перебування храму в статусі церкви «Дома Романовых», що визначало підвищену увагу до його оздоблення: «трапезу» престолу створив один із найвідоміших скульпторів Санкт-Петербурга, який довгий час працював разом із Франческо Бартоломео Растреллі – Йоган Антоній Цвенгоф. Для виготовлення престолу використовували дорогі й престижні на той час матеріали (путіловський вапняк – т.зв. російський мармур), які мали підкреслити високий статус церкви. Безперечно, давній престол Андріївської церкви, зроблений за взірцем престолу Успенського собору Києво-Печерської лаври, був справжньою пам'яткою мистецтва.

Оновлення престолу Андріївської церкви наприкінці XIX ст. відбувалося у зовсім інших умовах: виготовлення металевого окладу престолу відбулося пізніше з-поміж інших київських храмів; оновлення було обумовлене повним зубожінням існуючого престолу; за відсутності коштів на дороге срібне облачення була використана мідь; половину грошей на оздоблення надали місцеві священнослужителі.

Тим не менше, облачення престолу Андріївської церкви – визначна пам'ятка мистецтва, яскравий взірець художньої обробки металу кінця XIX ст. Його появою завдячуємо ініціативі ктиторів Андріївської церкви – ієрею Федору Тітову, диякону Володимиру Недельському, церковному старості Миколі Свечіну та місцевому благочинному, протоієрею Павлу Троїцькому, які виступили ініціаторами оновлення престолу, надали необхідні для цього кошти й домовилися з петербурзьким майстром Т.М. Мартінсоном про виготовлення художньооздобленого облачення для нього.

Джерела та література

1. Вклади та вкладники Успенського собору Києво-Печерської лаври. XVI – поч. XX століття (Сакральні тканини і вироби з металу у зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника): Каталог. – К.: Видавництво «КВІЦ», 2005. – 104 с.: іл. 127.
2. Святий Герман Константинопольський – патріарх Константинопольський (715–730), противник іконоборства.
3. Баталов А.Л. Гроб Господень в замысле «Святая святых» Бориса Годунова // Иерусалим в русской культуре / Отв. ред. А. Баталов, А. Лидов. – М.: Наука. Издательская фирма «Восточная литература», 1994. – С. 160.
4. Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского собора и Киевской епархии. – К.: Типография

- Киевопечерской лавры, 1825. – С. 46.
5. Престол було демонтовано у 1910 р.
6. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (Іалі – ЦДІАК України), ф. 127, оп. 876, спр. 1068, арк. 2.
7. *Гоголь Н.В.* Размышления о божественной литургии. Духовные сочинения. – К.: Видавничий дім «АДЕФ-Україна», 2008. – С. 25.
8. *Толочко Л.І.* Подільські храми Києва. – К.: Техніка, 2003. – С. 163.
9. *Киркевич В.Г.* Володимирський собор у Києві. – К.: Техніка, 2004. – С. 173.
10. У добровільному жертвоприношенні Ісаака традиційно вбачають метафоричний праобраз жертви Христової. Див.: *Холл Дж.* Словарь сюжетов и символов в искусстве / пер. с англ. А. Майкапара. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. – С. 47; Библиейско-биографический словарь, или Жизнеописание всех лиц, упоминаемых в священных книгах Ветхого и Нового Заветов, и других имевших какое-либо влияние на распространение Церкви Божией на земле / Сост. Ф.И. Яцкевич, П.Я. Благовещенский. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2001. – С. 40.; *Бакович О.П.* Історіографія жертвоприношення Авраама // Софійські читання. Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції «Духовний потенціал та історичний контекст християнського мистецтва» (Київ, 28–29 травня 2009 р.). – К.: «ТОВ «Горобець», 2010. – С. 22.
11. *Мозир М.* Престол // Словник українського сакрального мистецтва / За ред. М. Станкевича. – Л.: ПТВФ «Афіша». – С. 196.
12. *Холл Дж.* Вказана праця. – С. 426.
13. *Дестярьов М.Г., Корнєєва В.І.* Андріївська церква. – К.: Техніка, 1999. – С. 41.
14. *Желтов М.С.* Православное чинопоследование освящения храма в истории // Ежегодная Богословская конференция ПСТБИ: Материалы 2001 г. – М., 2001. – С. 94.
15. *Александровский И.В.* Собор Св. Владимира в Киеве. (Издание третье, дополненное, с рисунками). – К.: Типография С.В. Кульженко, 1897. – С. 63.
16. *Болховитинов Е.* Вказана праця. – С. 46.
17. *Толочко Л.І.* Вказана праця. – С. 146.
18. *Желтов М.С.* Вказана праця. – С. 94.
19. Патерик Києво-Печерський / Упорядкувала, адаптувала українською мовою, склала додатки і примітки Ірина Жиленко. Відп. редактор В.М. Колпакова. – 2-е вид. – К., 2001. [Електронний ресурс] // *Ізbornyk [веб-сайт]*. – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/paterikon/pat06.htm>. – (Назва з екрану).
20. Там само.
21. Явлення престолів було доволі поширеним сюжетом у середньовічній руській православній традиції. Див.: *Баталов А.Л.* О ранней истории собора Покрова на Рву и обретении «Лишнего престола» // Сакральная топография средневекового города: Известия Института христианской культуры средневековья / Ред. коллегия Баталов А.Л., Беляев Л.А., Сарабянов В.Д., Этингhoff О.Е.. – М., 1998. – Т. 1. – С. 51–63.
22. *Дестярьов М.Г., Корнєєва В.І.* Вказана праця. – С. 41.
23. *Коренцивт В.А.* «Ежели бы я хотел прельстить Ваше Превосходительство...» // История Петербурга. – 2010. – № 2 (54). – С. 44.
24. Там само. – С. 45.
25. Там само.
26. *Седова Н.* Жаль Путиловской горы [Електронний ресурс] // Санкт-Петербургские ведомости [веб-сайт]. – [15.06.2007]. – Режим доступу: http://www.spbvedomosti.ru/article.htm?id=10243084@SV_Articles. – (Назва з екрану).
27. *Коренцивт В.А.* Вказана праця. – С. 46.
28. *Дестярьов М.Г., Корнєєва В.І.* Вказана праця. – С. 41.
29. *Малиновский К.В.* Иоганн Цвэнгоф и Петербургская скульптурная школа второй четверти XVIII века. – М., 1994. – 350 с.
30. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 868 (1899), спр. 114, 7 арк.

31. Дегтярьов М.Г., Корнєєва В.І. Вказана праця. – С. 69; ЦДІАК України, ф. 127, оп. 867, спр. 573, 17 арк.
32. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 868, спр. 114, арк. 1.
33. Титов Ф.И. Историческое описание Киево-Андреевской церкви. – К.: Типография Императорского университета Святого Владимира, 1897. – С. 6.
34. Очевидно, маються на увазі т.зв. срачиця – нижній покрив, що означає плащаницю, якою Йосип Аримафейський покрив тіло Христа при покладенні до гробу; та «індітія» (з лат. «одяг») – шати, що означають славу Бога, який сидить як Цар на престолі. Див.: Колесникова В. Православний храм. Символіка і традиції. – М.: Олма-Пресс, 2006. – С. 75; Кара-Васильєва Т. Літургійне шитво України XVII–XVIII ст. Іконографія, типологія, стилістика. – Львів: Свічадо, 1996. – С. 52.
35. Престол не зберігся. Див.: Петровский С. Златоверхий Михайловський монастирь в Києве. Исторический очерк и современное состояние обители. – Одесса: Типография и Хромолитография Е. И. Фесенко, 1902. – С. 59.
36. Болховитинов Е. Вказана праця. – С. 46.
37. Престол не зберігся. Див.: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 868 (1899), спр. 114, арк. 1.
38. Толочко Л.І. Вказана праця. – С. 163.
39. Срібні накладки окладу нині зберігаються у фондах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.
40. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 876, спр. 1068, арк. 2.
41. У середині XIX ст. зафіксована практика використання дерев'яних «трапез» старих демонтованих престолів для написання ікон. Схиархимандрит Іоанн Маслов (1932–1991) у своїй праці «Недоуменные вопросы пастырской практики» переповів одну з резолюцій Святителя Філарета Митрополита Московського та Коломенського (1783–1867): «Один московский священник сообщил нам еще другую словесную резолюцию того же митрополита [Філарета – авт.]: при перестройке церкви нужно было заменять ветхий престол новым, но кипарисная доска на прежнем престоле была еще крепка; поэтому священник просил Преосвященного дозволить употребить доску на иконы для обновленной церкви, и это было дозволено». Див.: Схиархимандрит Іоанн (Маслов). Недоуменные вопросы и ответы на них // Пастырь. – 2008. – март-апрель. – С. 67–73.
42. Звичай спалювати старі престולי та «ветхие» церкви, а їх попіл пускати водою був запозичений з Візантії. Також по воді пускали інші сакральні предмети – непотрібні богослужбові книги, висохлі просфори, старі ікони. Така традиція мала прадавні, ще язичницькі корені, пов'язані з вірою у те, що річкою сакральні предмети припливають у «ирий» (див.: Успенский Б.А. Филологические разыскания в области славянских древностей. – М.: Издательство Московского университета им. М. Ломоносова, 1982. – С. 186.; Послание Фотия Митрополита в Псков. Устав о литургии и всякой службе (12 августа 1419 г.) // Русская историческая библиотека, издаваемая Археологической комиссией. – СПб.: Типография Императорской академии наук, 1880. – Т.6.: Памятники древне-русского канонического права. – Ч.1.: Памятники XI – XV вв. – Столб. 411).
43. Під час демонтажу одного з престолів церкви Спаса на Берестовому в 1910 р. член Археологічної комісії, академік архітектури П.П. Покришкін (1870–1922) зазначив: «Все деревянные части были сожжены в просфорной и пепел опущен в р. Днепр, а каменные плиты, медные доски [«трапези» престолів – авт.], также ковчежцы с мощами положены в Лаврскую ризницу для хранения» (див.: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 876, спр. 1068, арк. 2).
44. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 868, спр. 114, арк. 1.
45. Савина Л.Н. К истории производства и бытования медного художественного литья в XIX – начале XX вв. // Русское медное литье. Сборник статей / Составитель и научный редактор С.В. Гнутова. – М., 1993. – Вып. 1. – С. 51.
46. Ивановская В.И. Художественный церковный металл Москвы последней трети XIX – XX вв.: Дис. канд. искусствоведения: 17.00.04. – М., 2006. – С. 39.
47. Болховитинов Е. Вказана праця. – С. 46.
48. Аверинцев С. Золото в системе символов ранневизантийской культуры // Поэтика ранневизантийской литературы. – СПб.: Азбука-классика, 2004. – С. 404–425.

49. *Ивановская В.И.* Вказана праця. – С. 39.
50. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 868, спр. 114, арк. 1.
51. Там само. – Арк. 3 зв.
52. *Схиархимандрит Иоанн (Маслов).* Вказана праця.
53. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; Відп. Ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – С. 3.
54. Зокрема, головний престол Успенського собору Єлецького Свято-Успенського монастиря у Чернігові символізує місце явлення ікони Єлецької Божої Матері на ялині – дива, яке стало поштовхом до фундації храму, а згодом і монастиря.
55. *Дегтярьов М.Г., Корнєєва В.І.* Вказана праця. – С. 13.
56. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 699, спр. 275, арк. 1.
57. Там само, арк. 2–2 зв.
58. Там само, оп. 868, спр. 114, арк. 1–1 зв.
59. Там само, оп. 1011, спр. 1683, арк. 1.
60. Там само, спр. 1692, арк. 1 зв.
61. Там само, спр. 1690, арк. 1 зв.
62. *Александровский И.В.* Вказана праця. – С. 64.
63. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 868, спр. 114, арк. 4.
64. *Киркевич В.Г.* Вказана праця. – С. 173.
65. *Ивановская В.И.* Вказана праця.
66. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 868, спр. 114, арк. 1.
67. Там само, оп. 1023, спр. 438, арк. 2 зв.
68. Монастир було зруйновано у 1935 р.
69. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 868, спр. 114, арк. 7.
70. Безпосереднє авторство Т.М. Мартінсона підтверджує також «Отчет...», у якому зазначено: «за которым условие с Мастером Т. Мартинсоном, который и устроил Металлическое облачение за восемьсот руб.» (див.: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 868, спр. 114, арк. 6).
71. Там само. – Арк. 7.
72. Без сумніву скляний футляр над престолом 1896 р. у Володимирському соборі Києва з'явився не пізніше 1905 р., адже саме цього року вийшов альбом С.В. Кульженка «Собор Святого Равноапостольного Князя Владимира в Киеве» з фотографією Н.П. Негеля, на якій зображено престол Володимирського собору в скляному футлярі.
73. *Александровский И.В.* Вказана праця. – С. 63.
74. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 876, спр. 1068, арк. 2.
75. На наш погляд, мотиви оновлення престолів і жертвників були традиційними для православної ктиторської традиції – бажання отримати «Боже благословення». На одному з жертвників собору Успіння Пресвятої Богородиці у м. Козелець було розміщено напис: «Жертвенник сей обновлен коллежским ассессором Космою Павловичем Козаченком за здоровье его и матери его Евдокии и за упокой родителя его Павла 1864 года 1-го сентября» (див.: *Хатемкин А.* К памятникам недавней старины в г. Козельце // Киевская старина. – К., 1898. – № 12. – С. 420).
76. *Киркевич В.Г.* Вказана праця. – С. 173.
77. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 868, спр. 114, арк. 6.
78. Там само, арк. 1 зв., 6.
79. Там само, арк. 1 зв.
80. Там само, оп. 1011, спр. 1692, арк. 3 зв.
81. Там само, арк. 5 зв.
82. Там само, спр. 1683, арк. 5 зв.
83. Там само, оп. 876, спр. 941, арк. 1.
84. Там само, оп. 1011, спр. 1692, арк. 5 зв.
85. Там само, арк. 4 зв.; Награждение духовных лиц Киевской епархии нижеследующими знаками отличия // Киевские епархиальные ведомости. – К., 1899. – № 11 (1 июня). – С. 175–176.

86. Словарь русского языка XVIII века / АН СССР. Ин-т рус. яз.; Гл. ред.: Ю.С. Сорокин. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние. – Вып. 2. (Безпристрастный – Вейер). – 247 с.
87. *Раковский Л.* Жизни наперекор: Повесть о Марлинском // Избранное: В 2-х т. – Ленинград: Художественная литература, 1983. – Т.2. – 464 с.
88. *Салтыков-Щедрин М.Е.* Пошехонская старина [Электронный ресурс] // Электронная библиотека ModernLib.Ru [веб-сайт]. – Режим доступа: http://modernlib.ru/books/saltik-ovshedrin_mihail_evgrafovich/poshehonskaya_starina/read_10/. – (Назва з екрану).
89. *Куприн А.И.* Анафема [Электронный ресурс] // Классика. Ру [веб-сайт]. – Режим доступа: <http://www.klassika.ru/read.html?proza/kuprin/anathema.txt>. – (Назва з екрану).
90. Полный церковно-славянский словарь (с внесением в него важнейших древнерусских слов и выражений), составил священник, магистр Григорий Дьяченко / (Репринт. изд. 1899 г.). – М.: Издательский отдел Московского Патриархата, 1993. – С. 57.
91. *Кравецкий А.Г., Плетнева А.А.* История церковнославянского языка в России (конец XIX – XX вв.). – М.: Языки Русской культуры, 2001. – С. 54.
92. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 868, спр. 114, арк. 1 (зв.), арк. 6.
93. Там само, оп. 1011, спр. 1690, арк. 1 зв.
94. *Лобанов-Ростовский А.Б.* Русская родословная книга. – СПб.: Издание А.С. Суворина, 1895. – Т. 2. – С. 196–208.
95. Словарь русских генералов, участников боевых действий против армии Наполеона Бонапарта в 1812–1815 гг. // Российский архив (сборник) – СПб. ; М.: студия «ГРИТЭ» Н. Михалкова, 1996. – Т. VII. – С. 550.
96. *Думби Ю.Ф.* Военная и научная деятельность Александра Андреевича Свечина: Дис. канд. ист. наук: 17.00.02. – М., 2000. – 383 с.
97. Надвірний радник – цивільний чин VII класу в «Табелю про ранги» Російської імперії. Спершу особи, що мали цей чин автоматично отримували спадкове дворянство. Однак, після реформи 1856 р. – лише особисте дворянство (див.: *Шенелєв Л.Е.* Титулы, мундиры, ордена в Российской империи – М.: Наука, 1991. – 488 с.).
98. Слід зазначити, що в 90-х роках XIX ст. – на початку XX ст. на посаді церковного старости парафії Андріївської церкви перебували не лише дворяни, але й представники інших верств: у 1892–1895 – губернський інженер Яків Васильович Кривцов; у 1897 р. – диякон Андріївської церкви Володимир Павлович Недельський; у 1903 р. – київський купець Іван Пилипович Котлярів (див.: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1683, арк. 1 зв.; спр. 1685, арк. 1 зв.; спр. 1692, арк. 5 зв).
99. *Титов Ф.И.* Вказана праця. – С. 7.

***Нетудыхаткин И.А.* Престол Апостола Андрея Первозванного: история создания и обновления (середина XVIII – конец XIX вв.)**

В статье исследован престол Андреевской церкви как «сакральный центр» храма: иконография, символическое значение его месторасположения, цветов и материалов. Установлен мастер и заказчики металлического облачения.

Ключевые слова: алтарь, престол, облачение, мрамор, медь, ктитор, иерей, боярин.

***Netudykhatkin I.A.* Holy Table of the Apostle Andrew the First-Called: history of creation and update (the middle of XVIII – the end of XIX centuries)**

This article explores the Holy Table of St. Andrew's Church as a «sacred centre» of the temple: iconography, its symbolic location, colours and materials. The master and those who ordered construction of metallic vestment were identified.

Key words: altar, Holy Table, vestments, marble, copper, church benefactor, priest, bolyar.

Розділ XI

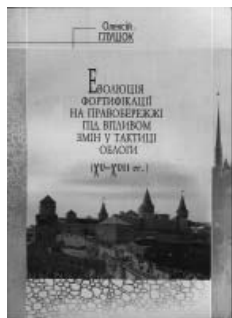

РЕЦЕНЗІЇ, ДИСКУСІЙНІ ПРОБЛЕМИ, ГІПОТЕЗИ, ПОВІДОМЛЕННЯ

Т.Д. ТОВСТЕНКО

Нове слово у вивченні пізньосередньовічної та ранньомодерної фортифікації на Правобережній Україні

Рец. на: Глушок О.В. Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV – XVII ст.). – К.: Унів. вид-во «ПУЛЬСАРИ», 2009. – 124 с.

У 2009 р. у київському видавництві «Пульсари» вийшла друком монографія молодого вченого Олексія Глушка «Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV – XVII ст.)».

Дослідження виконано на базі ретельного вивчення архівних матеріалів та літературних джерел. Автор зібрав у роботі багатий і різноманітний планіграфічний та іконографічний матеріал щодо фортифікації на тій території, де процес її розвитку на українських землях у XV–XVII ст. проходив найбільш інтенсивно, а саме: на Правобережжі й у Західній Україні. Безумовною заслугою автора є також те, що майже всі пам'ятки, які описані в монографії, були безпосередньо досліджені ним у натурі. Завдячуючи цьому, рецензована книга має особливу цінність.

Робота включає в себе вступ, 3 аналітичні розділи, висновки та додатки.

У Вступі (с. 11–14) подана чітка уява щодо предмету, об'єкту, мети, часових і географічних меж дослідження, обґрунтована його актуальність, показана специфіка проблематики цього архітектурно-археологічного дослідження.

У Розділі 1 «Вплив артилерії на розвиток фортифікації у Європі: загальноєвропейські тенденції» (с. 15–22) наведена історична характеристика появи ще в XIII ст. та стрімкого розвитку в XIV–XV ст. артилерійської зброї в арабських країнах, Європі та на Близькому Сході. Автором з'ясовуються особливості нової тактики облоги, що спричинила кардинальні зміни принципу спорудження фортець – перехід від баштово-куртинних укріплень до бастионних через проміжну ланку – бастей. У розділі прослідковуються нові ідеї у розвитку фортифікації впродовж кінця XV – початку XVII ст., ретельно аналізується *староіталійська* система (перша третина XVI ст.) – перша система бастионної фортифікації в Європі, а також діяльність нових шкіл фортифікаційного будівництва, що виникли на основі її подальшого вдосконалення – *новоіталійської* (середина – кінець XVI ст.), *голландської* (середина XVI – середина XVII ст.), *французької* (початок XVII – середина XVIII ст.); встановлюються елементи та риси, характерні для кожної з них.

У Розділі 2 «Бастейові замки» (с. 23–35) розглядається історія мурованого фортечного будівництва на окреслених для дослідження теренах упродовж XII–XVII ст., яку автор поділяє на 2 основні періоди: 1) довогнепальний (XII – друга половина XV ст.); 2) вогнепальний (кінець XV – XVII ст.). Саме на початку другого періоду на українських землях почали споруджуватися бастей, котрі (як установив автор) на відміну від загальноєвропейських були не земляними спорудами, а приземкуватими виступами фортечного валу (с. 24). Також оригінальним, суто місцевим прийомом було використання принципу заломлення куртин, яке утворювало висхідний кут, що фланкувався двома бастеями (с. 25).

Аналіз конкретних замкових пам'яток дозволив О.В. Глушку прослідкувати особливості використання низки фортифікаційних прийомів і нових принципів влаштування оборонних споруд (стіни замків потовщуються, змінюється форма замків у плані та форми бійниць фортечних мурів) у зв'язку з їх еволюцією під впливом артилерії. Автор ретельно аналізує це на прикладі замків у Сутківцях, Клевані та Язловці. Залежно від розвитку вогнепальної зброї залучаються до аналізу особливостей конструкцій бастейових укріплень також такі пам'ятки замкової архітектури, як: Сидорівський, Буцацький, Кам'янецький, Бережанський замки, замок Гербуртів у Добромилі, замки у Теребовлі й Долині (Янові) й інші. Перелічені бастейні замки, за дослідженнями О. Глушка, «є не дуже численною, але промовистою групою фортець, які демонструють процес переходу від старих форм до нових – бастионних укріплень» (с. 35).

У Розділі 3 «Бастионні замки» (с. 36–65) розглядаються бастионні замки, що будувалися на українських землях у середині XVI–XVIII ст., встановлюється їх приналежність до різних будівельних шкіл, особливості планування та конструкцій. Ретельно аналізуються особливості спорудження першого класичного бастионного замку – в Олиці на Волині, який автор відносить до

новоіталійської фортифікаційної школи. Ще одним прикладом бастіонного замку автор називає Дубенський, який він також зараховує до новоіталійської школи. Автор цілком вірно підкреслює загальну особливість усіх замків Волині – використання цегли для їх спорудження. У розділі детально аналізується Кам'янецький горнверк – Новий замок, який відноситься, на думку автора, до новоіталійської школи, незважаючи на те, що сама його форма була запозичена з голландської системи. Автором звертається особлива увага на гетьманський дерев'яно-земляний замок у Чигирині, де в 1660-х роках був збудований єдиний кам'яний елемент замку – мурований протобастіон П. Дорошенка. Замок, як наголошує Олексій Глушок, мав елементи староіталійської системи в поєднанні з місцевими прийомами, доповнений спорудами, характерними для голландської школи. Автор звертає увагу на необхідність дослідження оригінальних за архітектурою замків у містечку Степанів (Сарненський район, Рівненська обл.), у с. Чернелиця (Городенківський район, Івано-Франківська обл.) та в Барі на Брацлавщині, який спочатку мав дерев'яні укріплення, замінені потім на кам'яні. Зупиняється він і на особливостях архітектури фортеці Кодак і бастіонних замків у Золочеві та Підгірцях, де основою архітектурних композицій були пишні резиденції, а на їх фортифікаційний аспект зверталось мало уваги. Особливо це стосується замку в Підгірцях, де, як указує автор, було започатковано перетворення колишніх замків, що втрачали свої оборонні функції, на цивільні резиденції. Цікавими також є дослідження автором палаців князів Вишневецьких і замків у с. Вишнівці та Бродях. Останній автор відносить до французької фортечної системи.

У цьому ж розділі детально розглядаються міські бастіонні укріплення, що будувалися за новими принципами, з урахуванням облогової спроможності артилерії. Це міста Жовква, Полонне, Станіслав, Львів, Броди, Збараж, при спорудженні яких, мали вплив, головним чином, новоіталійська та голландська, а також французька школи. В заключній частині розділу автор типологічно розподіляє всі бастіонні укріплення Правобережжя на 3 основні категорії: 1) магнатські замки; 2) державні фортеці; 3) міські укріплення.

У Висновках (с. 66–67) підкреслюється, що еволюція фортифікації на землях Правобережної України впродовж XV–XVII ст. на тлі швидкого розвитку артилерії в цей час відбувалася в руслі загальноєвропейського процесу. Фортечне мистецтво на українських землях демонструвало вдале пристосування європейської теорії й військово-інженерної практики до місцевих умов і мало свою непересічну специфіку, що знайшло втілення у конкретних спорудах, оригінальних прийомах і конструктивних елементах.

Добре пасує до авторського тексту і багатий ілюстративний матеріал (84 креслення), зібраний автором і виконана ним мапа замків України, пристосованих до протистояння артилерії. Крім того, в додатку до книги друкується розвідка О. Глушка щодо давньоруської кераміки з розкопок у Староконстантинові

(с. 105–112) та стаття «Бастіонні укріплення Правобережжя XVI–XVII ст.: спроба типології» (с. 113–122), в якій автор виділяє 4 основні типи розвитку бастіонної системи укріплень, що використовувались у розглядуваний час в Україні.

Ознайомившись із дослідженням Олексія Глушка, викликає щирий подив, що ця високопрофесійна праця виконана дуже молодим дослідником – магістром, у подальшому – аспірантом. Вона характеризує автора як зрілого, вдумливого науковця, а його книгу – як оригінальне та цілісне історико-архітектурне й історико-археологічне дослідження, у якому чітко виділені специфічні риси фортечних систем України XV–XVII ст., що вирізняє їх із масиву європейської фортечно-замкової архітектури. Без сумніву, ця монографія надовго стане настільною книгою для фахівців – істориків, археологів, архітекторів, мистецтвознавців, і поповнить низку добротних наукових видань, присвячених дослідженню давніх пам'яток України.

На жаль, доля молодого талановитого дослідника склалася трагічно – Олексія Глушка не стало на самому початку його життя в науці, яке обіцяло бути насиченим і плідним. Про це красномовно свідчить рецензована книга.

Ми повинні бути вдячні її укладачам і видавцям, які донесли до читача унікальні, досить глибокі та цікаві думки й спостереження молодого вченого, які беззаперечно можна вважати новим словом у вивченні пізньосередньовічної та ранньомодерної фортифікації на території Правобережної України.

В.В. КОРНІЄНКО

**Нова знахідка графіті зі згадкою
Всеволода Ярославича у Софії Київській**

Під час планомірних епіграфічних досліджень у вівтарній частині дияконника Софії Київської було виявлене графіті, в якому йдеться про дату смерті сина Ярослава Володимировича (Мудрого) Всеволода-Андрія. На сьогоднішній день це вже третє графіті, в тексті якого згадується цей князь. Перші два відомі науковому загалу – № 4 [1] та № 99 [2], інше ж, № 2756, публікується вперше.

Напис виконаний на фресці з образом Св. Василя Великого [3], що знаходиться у північно-східному куті віми приділа Свв. Іоакима та Анни (рис. 1–2). Поверхня стародавнього тиньку в місці розташування напису сильно пошкоджена вибоями. На фресці простежуються 3 рядки (рис. 3), хоча не можна виключати наявності також ще одного або кількох рядків нижче, адже під записом стародавній тиньк утрачений. Співвіднесення розмірів літер і довжини першого рядка, в якому фіксуються початок та закінчення, дозволяє встановити, що кожен складався приблизно з 25 літер, тобто на фресці був виконаний досить великий за обсягом текст, від якого зберглося трохи більше третини знаків.

На початку верхнього рядка можемо розпізнати літери **МЦ** з надрядковою **Г**, що є традиційним скороченням слова **мѣсѧца**. Наступні два знаки пошкоджені вибоєм, ідентифікувати їх не є можливим. Контекст і контури вибоєм дозволяють реконструювати тут 2 літери **А**, одна з яких є закінченням першого слова, а інша – початком другого. Далі на фресці чітко читаються чотири літери **ПРИА**, які однозначно визначаються як середня частина назви місяця – **априла**. Наступні 3 знаки пошкоджені. Перший із них має реконструюватися як закінчення **а** назви місяця. Дві останні за контекстом як складова традиційної формули пам'ятного напису – можуть бути ідентифіковані як прийменник **въ** або 2 цифри дати. Вірогідний варіант їх реконструкції розглянемо нижче. Незважаючи на пошкодження, наступна літера за контурами впевнено читається як **Д** і має визначатися як початок слова **Д(ь)нь**. Далі тиньк сильно пошкоджений великим вибоєм, простежуються 2 верхні фрагменти літер у вигляді невеликих дуг, завдяки чому вони можуть бути реконструйовані як **Є** та **Г**. Наступна літера **Т** збереглась повністю, за нею простежуються 2 пошкоджені літери. Перша може бути визначена як **О** або **А**, друга – **Р** або **В**, від якої відлігла щогла та фрагмент верхньої петлі. Передостанній знак знищений вибоєм, останній упевнено ідентифікується як **Г**. Відтак, зважаючи на наявні чітко визначені літери останнє слово першого рядка слід реконструювати як дієслово **престависѧ**, закінчення якого у вигляді літери **А** добре помітне на початку другого рядка.

Враховуючи структуру тексту першого рядка, як зазначено вище, 2 пошкоджені літери перед словом **днь** можна реконструювати або як зазначення дати **ІГ** (=13) або ж як прийменник **въ**. Спробуємо з'ясувати, який варіант є більш вірогідним. Між збереженою в рядку літерою **д** та фрагментарно збереженими літерами **ес** відстань така, що дозволяє розмістити не більше чотирьох літер – закінчення **нь** в слові **днь** та початок **пр** у слові **престависѧ**. Відтак, якщо ми реконструюємо в цьому місці прийменник **въ**, то після слова **днь**, відповідно до структури формули, мали би бути вказані літери дати **ІГ**. Адже для умови їх відсутності традиційна формула пам'ятного запису втрачає сенс. Але для цих двох літер просто не вистачає місця. Тож більш вірогідним скidaється на те, що дата **ІГ** стояла перед словом **днь**, хоча, звичайно ж, не можна виключати, що автор графіті міг пропустити дату за неувважністю та реконструювати 2 пошкоджені літери як **въ**. Однак, подальші спостереження над текстом (адже нижче автором наводиться дата смерті згадуваної в записі особи) дозволяють реконструювати втрачені літери як прийменник **въ**.

Як уже зазначалося вище, другий рядок розпочинається з літери **А**. Наступний знак практично повністю знищений вибоєм, далі чітко читаються літери **ГЄ**. Дві наступні за ними сильно пошкоджені, проте за збереженими контурами вони відносно впевнено можуть бути реконструйовані як склад **ВО**. Незважаючи на часткову руйнацію прорізів, наступні літери також

за контурами впевнено ідентифікуються як **ЛОДЪ**. Закінчення рядка не збереглося через вивал стародавнього тиньку. Відтак, у другому рядку реконструюється лише одне слово, яке є ім'ям померлої людини – **Всеволодъ**.

На початку третього рядка чітко читаються 2 літери **П**, над якими збереглися залишки титла, за ними – **Ъ**. Наступні 3 знаки сильно пошкоджені вибоєм, але за збереженими частинами вони впевнено ідентифікуються як склад **МЕР**. Літера за ними знищена вибоєм, а 3 інші, хоча й частково пошкоджені, проте впевнено визначаються як **Ъ**, **С** та **Е**. Відтак, у третьому рядку читається цифра 13 та реконструюється дієслово **Умеръ**.

Отже, наявний на стіні текст може бути представлений наступним чином:
З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів [4]:

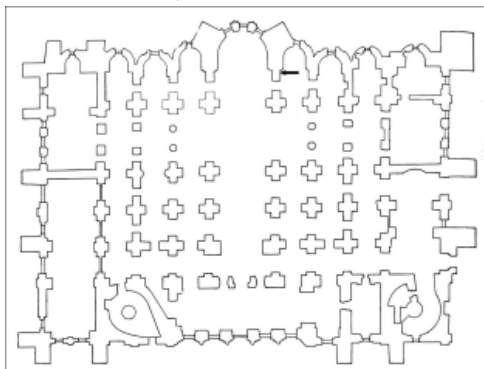
мѣ--прил---д-----тав-с
 ▲-севолодъ-----
 гт 8мер-ъсе-----

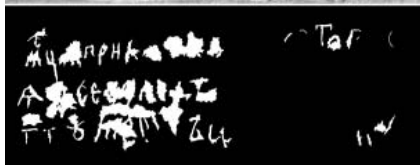
**М(ѣ)с(▲)ц[а а]прил[▲] [въ] д(ь)[нь прес]тав[и]с▲ [В]
 севолодъ ...П 8мер[л]ъ се[редоѣ] ...**

Місяця квітня вдень приставився Всеволод ... 13-го помер серединою ...

Зважаючи на розташування графіті у вівтарній частині, його автором найвірогідніше був софійський клірик. Доволі цікаво, що він фактично повідомив ту саму інформацію щодо смерті Всеволода Ярославича, що й дружинник князя Дмитро, автор графіті № 4: **Въ великыи четвергъ рака положена высть. Ото Андрей роусьскыи къназь благын. А Дмитръ ѡалъ отрочькъ его мѣсца априла въ 14. А ве середе оумърлъ по овѣде** [5]. Тож, обидва автори зазначають, що князь помер удень, уточнюючи літописне повідомлення під 1093 р.: **преставися великий князь Всеволодъ, сынъ Ярославъ, внукъ Володимерь, мѣсца априла въ 13 день, а погребенъ высть 14 день недѣли сущи тогда страстнѣи**

и дни сущю четверткѣ, в онъ же положенъ высть въ гробѣ в велицѣи церькви святыхъ Гофья [6]. Хоча обидва графіті не містять указівки року виконання, контекстний аналіз дозволяє датувати час виконання записів № 4 та № 2756 другою декадою квітня 1093 р., а найвірогідніше – до 14 квітня, коли Всеволода Ярославича

поховали у Софійському соборі. Для цього у північній внутрішній галереї храму було зведено великий склеп-усипальню [7]. Залишки цього склепу в 1952 р. були досліджені археологом М. Каргером [8]. Вони мали вигляд двох відрізків перегородки, яка проходила поперек галереї, сполучаючи її північну та південну стіни. Ці відрізки перегородки, зведеної впритул до східної поверхні пілонів стін галереї, мають товщину до 0,45 м і лежать на 15 см нижче сучасного рівня підлоги; вони збереглися на висоту 20 см. Зважаючи на те, що їх складено з плінфи на світло-рожевому цем'янковому розчині й вони закривають нижню частину фресок стін, ці фрагменти є залишками давньоруського цегляного склепу, побудованого вже після основного розпису собору. Причому східна поверхня обох відрізків зберегла на собі залишки фрескового тиньку з темно-червоним (пурпуровим) пофарбуванням. Саме над цим склепом-усипальнею був видряпаний знак-тризуб, що атрибутований автором даної статті як приналежний Всеволоду Ярославичу [9].

Джерела та література

1. *Высоцкий С.А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. Выпуск I. – К., 1966. – С. 18–24, табл. V–VI. Прочитання коригували В. Орел та А. Кулик (див.: *Орел В., Кулик А.* Заметки о древних киевских граффити // *Археология*. – 1995. – № 1. – С. 127–128), А. Зализняк (див.: *Зализняк А.А.* К изучению древнерусских надписей // *Янин В.Л., Зализняк А.А., Гиппиус А.А.* Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1997–2000 гг.). – Т. XI. – М., 2004. – С. 258–262). Нові результати дослідження див.: *Корнієнко В.В.* Графіті зі згадкою Всеволода Ярославича в світлі нових епіграфічних досліджень в Софії Київській // *Видубицький Михайлівський монастир – погляд крізь віки. Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 940-літтю Свято-Михайлівського Видубицького монастиря (Київ, 17 вересня 2010 р.)*. – К., 2010. – С. 365–367.

2. *Высоцкий С.А.* Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI–XVII вв.). – К., 1976. – С. 9–12, табл. I–II, 1. Нові результати дослідження див.: *Корнісню В.В.* Вказана праця. – С. 367–369.
3. Фреска як образ святиителя Василя Великого за іконографією атрибутована В. Сарабьяновим – його доповідь «Образ священства в росписях Софии Киевской» на XIX-й Всеросійській науковій сесії візантиністів «Российское византиноведение: традиции и перспективы» (Москва, Московський державний університет ім. М.В. Ломоносова, історичний факультет, 27–29 січня 2011 р.).
4. Згідно прийнятої методики автора даної статті (див.: *Корнісню В.В.* Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. 1: Приділ св. Георгія Великомученика. – К., 2010. – С. 6–7) під час реконструкції текстів використовуються 4 види дужок. У квадратних подаються втрачені внаслідок пошкоджень тиньку літери, у круглих – помилково або спеціально пропущені автором, у т. ч. й при скороченні слів, у фігурних – реконструйовані за змістом слова або доповнення незакінчених слів, у скісних – випадкове подвоєння літер, обумовлене uszkodженням штукатурки в процесі видряпування літери та необхідністю її додаткового написання.
5. Текст подається відповідно до дослідження автора без указівки втрачених і пропущених літер за виданням: *Корнісню В.В.* Графіті зі згадкою... – С. 367.
6. *Бугославский С.А.* Текстология Древней Руси. Повесть временных лет. – М., 2006. – С. 238.
7. *Нікітенко Н.М.* Під покровом Святої Софії. Некрополь Софійського собору в Києві. – К., 2000. – С. 39; *Нікітенко Н.* Свята Софія Киевская. – К., 2008. – С. 358–359.
8. Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська», НАДР 918: *Каргер М.К.* Отчет об археологическом исследовании в Киевском Софийском соборе в 1952 г., арк. 23–24.
9. *Нікітенко Н.М., Корнісню В.В.* Княжий знак Всеволода Ярославича в графіті Софії Київської // Видубицький Михайлівський монастир – погляд крізь віки. Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 940-літтю Свято-Михайлівського Видубицького монастиря (Київ, 17 вересня 2010 р.). – К., 2010. – С. 302–312.

Г.М. БИЧКОВСЬКА

**Видавнича діяльність Центру пам'яткознавства
НАН України і УТОПІК***

Центр пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури розпочав свою видавничу діяльність майже відразу після свого заснування – спільним рішенням Президії АН України та Головної ради Українського товариства охорони пам'яток історії та культури у травні 1991 р. Ця науково-дослідна установа була покликана об'єднати зусилля академічної науки та громадськості для зміцнення теоретичного підґрунтя пам'яткознавчих досліджень, вироблення сучасних наукових підходів до виявлення та визначення категорій пам'яток, відновлення історико-культурного середовища міст і сіл України, розширення наукового співробітництва з провідними зарубіжними пам'яткознавчими центрами. Практична діяльність Центру була спрямована на вирішення завдань

* У даному випуску збірника ми починаємо друкувати огляд видавничої діяльності Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК за 1991–2011 роки.

охорони, збереження та відновлення історико-культурної спадщини українського народу, комплексне опрацювання природно-етнографічних ландшафтів й історичного середовища, розробку історико-культурних і заповідних зон у населених пунктах, науково-методичне забезпечення створення в Україні мережі національних заповідників і заказників [1].

Поряд з іншими, важливим напрямом діяльності Центру пам'яткознавства НАН України і УТОPIK була його видавнича діяльність. У сучасній історіографії цей аспект існування означеної науково-дослідної інституції висвітлений лише фрагментарно, досі немає узагальнюючих праць, у яких була би повністю викладена та досліджена видавнича діяльність Центру. Відтак, проблема наразі залишається актуальною. То ж на часі більш детально її розглянути.

З-поміж не чисельних матеріалів, у яких частково згадується про видавничу діяльність Центру насамперед слід згадати розвідку С.З. Заремби, надруковану в третьому випуску «Праць Центру пам'яткознавства» під назвою «До десятиліття Центру пам'яткознавства НАН України та УТОPIK» [2]. Тут згадуються окремі збірки, видані Центром до 2001 р. Ще одне дослідження провела Л.О. Бойко, в якому досить широко розглянута видавнича діяльність УТОPIK і в контексті спільних видань Товариства згадано про Центр пам'яткознавства [3]. У збірці «Треті Зарембівські читання» О.М. Титова підсумувала здобутки 20-річної діяльності Центру, в т.ч. й видавничої [4].

Першими виданнями, що їх започаткував Центр пам'яткознавства, стала книга із заснованої серії «Часи козацькі». Вже у 1991 р. вийшла друком перша книга цієї серії, присвячена Хотинській війні 1620–1621 років [5].

У 1992 р. Центром пам'яткознавства була перевидана окремою брошурою праця Михайла Драгоманова (1841–1895) «Пропавший час». До цього праця видавалась тричі; видання 1992 р. було підготовлено за другим виданням – 1918 р. і присвячено 150-річчю від дня народження автора.

Цього ж року Центр започаткував власне повторюване наукове видання – науковий збірник «Праці Центру пам'яткознавства». Перші два номери вийшли впродовж 1992 та 1993 р. Потім була восьмирічна перерва – наступний, третій випуск вийшов до десятої річниці Центру в 2001 році. Далі збірка виходить кожного року, а з 2006 р. – двічі на рік. Перший номер мав обсяг 190 сторінок, усі наступні вже налічували близько 300 та більше. Починаючи з першого випуску, видання містило чорно-білі ілюстрації, світлини, схеми, таблиці; з шостого випуску видання почало оформлюватися повнокольоровою обкладинкою.

Більшість авторів «Праць Центру пам'яткознавства» – це молоді науковці, але помітну частину становили й розвідки відомих, поважних пам'яткознавців, археологів, істориків, краєзнавців, музейників, переважна частина яких на момент появи певного випуску збірки були співробітниками Центру; а надруковані статті – результат їх планових досліджень.

Першим головним редактором «Праць Центру пам'яткознавства» був відомий український історик і пам'яткознавець, один із засновників і перший директор Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК Сергій Захарович Заремба. З 2003 р. – після його передчасної смерті – головним редактором стає археолог, історик і пам'яткознавець, вчений секретар УТОПІК Олена Миколаївна Титова, котра змінила С.З. Зарембу на посаді директора Центру пам'яткознавства.

До редакційної колегії збірника за весь час його існування входили відомі вчені у галузі пам'яткознавства, музеєзнавства та мистецтвознавства: В.І. Акуленко, В.Й. Борисенко, Л.О. Гріффен, А.В. Денисенко, С.Ю. Зозуля, Г.Ю. Івакін, Т.В. Кара-Васильєва, Б.В. Колосок, В.О. Константинов, С.І. Кот, С.Д. Крижицький, А.А. Непомнящий, В.Ф. Панібудьласка, М.Т. Пархоменко, В.І. Попик, С.І. Посохов, Л.В. Прибега, В.Г. Сарбей, Н.М. Сенченко, І.М. Симоненко, Г.Г. Стельмашук, Д.В. Степовик, Д.Я. Телегін, В.І. Тимофійченко, О.М. Титова, Ю.Г. Тютюнник, Р.В. Чугай, О.В. Шуба.

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України № 2-05/5 від 08.06.2005 р. збірник наукових праць «Праці Центру пам'яткознавства» був включений до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів кандидата і доктора наук за спеціальностями «історичні науки» та «мистецтвознавство».

Згідно чинного законодавства України видання було зареєстроване Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 16073-4545Р від 21.12.2009 р.).

Перші випуски «Праць Центру пам'яткознавства» мали 6 розділів: «Теоретичні проблеми пам'яткознавства», «Архітектура та історико-культурне середовище», «Пам'ятки археології», «Діячі пам'яткознавства», «Пам'яткознавство в документах», «Хроніка і інформація». В четвертому випуску з'явився розділ «Музеєзнавство». В наступному, п'ятому – з'являється ще два: «Історичне пам'яткознавство» та «Церковне пам'яткознавство». Далі, за певної актуальності досліджуваної тематики й наявності готових до публікування матеріалів з'являються ще кілька розділів: «Рецензії. Дискусійні проблеми. Гіпотези. Повідомлення», «Діячі пам'яткознавства» («Історичні постаті»), «Пам'яткознавство в мистецьких творах», «Міста і містечка», «Історичні постаті», «Некрополістичні пам'ятки», «Теорія, історія та історіографія пам'яткознавства», «Духовність нашого обряду» й інші. Загалом до виходу з друку 15-го випуску збірника його структура цілком склалася й постійно варіюється в межах 14 розділів:

«Теорія, історія та історіографія пам'яткознавства»;

«Архітектурна та містобудівна спадщина»;

«Пам'ятки археології»;

«Музеєзнавство»;

«Історичні постаті»;
«Пам'яткознавство в документах»;
«Історичне пам'яткознавство»;
«Пам'ятки мистецтва»;
«Духовність нашого обряду»;
«Пам'ятки науки і техніки»;
«Міста і містечка»;
«Некрополістичні пам'ятки»;
«Церковне пам'яткознавство»;
«Рецензії, дискусійні проблеми, гіпотези, повідомлення».

Одні розділи постійно присутні в кожному випуску збірки, інші періодично то з'являються, то відсутні, – в міру наявності в редакційному портфелі матеріалів відповідної тематики. Наприкінці певних випусків також публікувалися ювілейні матеріали та некрологи – стосовно відомих учених-пам'яткознавців.

Упродовж 20-річного свого існування «Праці Центру пам'яткознавства» накопичили помітний науковий доробок у пам'яткознавчій сфері. Наприклад, розділ «Теорія, історія та історіографія пам'яткознавства» увібрав більше 60 досліджень із загально теоретичних проблем пам'яткознавства, визначення ролі історико-культурної спадщини в національному відродженні України, визначення пам'яткознавчої термінології. В цьому розділі друкувалися методичні рекомендації з охорони пам'яток науки і техніки, розглядалися актуальні питання збереження культурної спадщини – як, наприклад, детально розглянута проблема територіальної охорони об'єктів культурної спадщини у дослідженні кандидата архітектури, професора Л.В. Прибегі в 6-му випуску збірника [6]. Постійним автором цього розділу є доктор юридичних наук, професор В.І. Акуленко, який досліджує міжнародно-правові аспекти пам'яткоохоронної роботи, зокрема, вивезення, обміну та реституції культурних цінностей між Україною та Польщею та між державами пострадянського простору [7]; вивчає й указує на недоліки сучасної національної законодавчої бази України щодо вказаних проблем [8]; визначає напрями й специфіку формування державної політики та роль і місце управлінських структур України в реституційному процесі культурних цінностей [9].

У розділі «Пам'ятки науки і техніки» автори опублікованих матеріалів привертають увагу до досить нового виду об'єктів культурної спадщини в Україні – пам'яток науки і техніки, проблем їх виявлення, збереження та використання. Найбільшим – із-поміж надрукованих у цьому розділі – є доробок доктора географічних наук Ю.Г. Тютюнника. Особливо виділяється його матеріали щодо польового обстеження південної частини Житомирської області на предмет виявлення тут пам'яток індустріальної спадщини. Також у розділі присутні теми: історія виробничих підприємств, пам'яток військової техніки, діяльності технічних музеїв, формування їх колекцій тощо.

Розділ «Архітектура та містобудівна спадщина» (у ретроспективі назви – «Архітектура та історико-культурне середовище») в першому ж випуску «Праць Центру пам'яткознавства» порушує проблему дослідження й збереження історико-культурного середовища України. Відомий учений, кандидат історичних наук В.І. Попик ділиться своїми роздумами щодо концептуальних підходів до розуміння цінності культурно-історичної спадщини: як оберігати, відновлювати чи ні аварійні пам'ятки, доцільність існування пам'яток з ідеологічних або політичних міркувань. Тут-таки дослідник надає кілька рекомендацій, що мають поліпшити становище: право розпоряджатися історико-культурним надбаннями має належати суспільству в особі наукових чи культурних громадських товариств або спеціально створених на демократичних засадах і незалежних від державних органів комітетів, опікунських рад із нагляду за пам'ятками; ці інституції повинні мати право оголошувати конкурси на виготовлення проектів відновлення пам'яток, контролювати здійснення реставраційних робіт, режим використання об'єктів [10]. У цьому розділі збірника розглядаються також питання вивчення, збереження та використання архітектурного та містобудівного середовища.

(продовження в наступному випуску)

Джерела та література

1. Толочко П.П. Переднє слово // Праці Центру пам'яткознавства: Збірник наукових праць / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Вип. 1. – К. 1992. – С. 4.
2. Заремба С.З. До десятиліття Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК // Праці Центру пам'яткознавства: Збірник наукових праць / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Вип. 3. – К., 2001. – С. 3–13.
3. Праці Центру пам'яткознавства: Збірник наукових праць / Титова О.М. (гол. ред.), Акуленко В.І., Гріфен Л.О. та ін. / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Вип. 17. – К., 2010. – 291 с.
4. Титова О.М. Діяльність Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК у 1991–2011 роках // Треті Зарембівські читання: Матеріали Третіх Всеукраїнських Зарембівських читань «Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції», присвячених 20-річчю Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК (м. Київ, 23 травня 2011 р.): 36. наук. праць; Титова О.М. (гол. ред. кол.), Гріфен Л.О., Посохов С.І. [та ін.]; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2011. – С. 3–10.
5. Хотинська війна (1621 р.) / Г. Грабянка, С. Величко, Й. Мюллер та ін. – К.: Центр пам'яткознавства Академії наук України та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, 1991. – 240 с.; іл.
6. Прибсга Л.В. Теоретичні проблеми та історія пам'яткознавства // Праці Центру пам'яткознавства. Вип. 6. – К., 2004. – С. 3–15.
7. Акуленко В.І. Політико-правові проблеми повернення культурних цінностей між державами СНД // Праці Центру пам'яткознавства. Вип. 15. – К., 2009. – С. 5–23.
8. Акуленко В.І. Україна і Польща: міжнародно-правові проблеми і перспективи повернення культурних цінностей (1944–2006) // Праці Центру пам'яткознавства. Вип. 11. – К., 2007. – С. 5–26.
9. Акуленко В.І. Формування державної політики і управлінських структур в Україні в реституційному процесі культурних цінностей // Праці Центру пам'яткознавства. Вип. 8. – К., 2005. – С. 5–26.
10. Попик В.І. Історико-культурне середовище: роздуми над проблемою // Праці Центру пам'яткознавства. Вип. 1. – К., 1992. – С. 78–90.

А.І. ЗВІРЯКА**Пам'яткоохоронний статус історичного
ландшафту Київських гір і долини р. Дніпра**

У 2010 р. до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (далі – Реєстр) було занесено пам'ятку ландшафту місцевого значення «Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра».

Занесенню об'єкта до Реєстру передували натурні, бібліографічні, архівні й іконографічні дослідження. На об'єкт культурної спадщини було складено паспорт, облікову картку та історичну довідку. Облікову документацію було розроблено Науково-дослідним інститутом пам'яткоохоронних досліджень (виконавець – А.І. Звіряка, науковий керівник – В.В. Вечерський).

Занесення до Реєстру здійснено за поданням Головного управління охорони культурної спадщини № 5770 від 4 вересня 2009 р.

За дорученням Державної служби з питань національної культурної спадщини № 6/2174 від 04.09.2009 р. облікову документацію 14 жовтня 2009 р. було розглянуто та схвалено на засіданні Вченої ради Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень (прот. № 5).

Питання щодо занесення до Реєстру об'єкта культурної спадщини «Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра» було розглянуто та схвалено 4 листопада 2009 р. на засіданні Експертної комісії з розгляду питань занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (прот. № 4/09). Останній був затверджений на засіданні Науково-методичної ради з питань охорони культурної спадщини 10 листопада 2009 р. (прот. № 33).

Наказом Міністерства культури і туризму України від 3 лютого 2010 р. (№ 58/0/16-10) «Про затвердження науково-проектної документації щодо меж і режимів використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів та занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» об'єкт культурної спадщини «Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра» було занесено до Реєстру як пам'ятку ландшафту та історії місцевого значення [1].

Пам'ятка ландшафту міститься на території міста Києва в межах Дніпровського, Печерського, Шевченківського, Подільського районів – це Київські гори і долина р. Дніпра від залізничного мосту на півдні до Подільсько-Воскресенського мостового переходу на півночі. Габаритні розміри: даний культурний ландшафт займає цілісну територію, що простяглася вздовж р. Дніпро на 8,6 км з південного сходу на північний захід при максимальній ширині 3,6 км. Орієнтовна площа в зазначених вище межах – 2 800 га.

Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра відіграв визначальну роль у формуванні своєрідного образу Києва як історичного містобудівного утво-

рення. Цей ландшафт має визначну універсальну цінність як добре збережений і дотепер – незважаючи на урбанізацію. Культурний ландшафт, в якому виникло та протягом 1500 років розвивалося місто – головний центр східнослов'янських народів, об'ємно-просторова композиція якого відзначається винятковою оригінальністю, неповторністю й найвищими мистецькими якістьми.

У ході візуальних (натурних) і теоретичних досліджень автором даного повідомлення були зроблені наступні висновки:

- історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра є особливою історичною та культурною цінністю й відповідає критерію автентичності, тобто зберіг свої природні складові, просторовий устрій, форму та матеріально-технічну структуру;

- пам'ятка вплинула на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва як України, так і Києва, а також у якості сакрального зразка – на містобудування інших східнослов'янських народів, зокрема, росіян і білорусів;

- безпосередньо пов'язана з історичними подіями, віруваннями, життям і діяльністю видатних людей Києва, України загалом;

- є зразком ландшафту, що ілюструє значні періоди (понад 1,5 тисячоліття) історії суспільства;

- репрезентує шедевр творчого генія українського народу, включає етапні твори видатних архітекторів: Й.Г. Шеделея, С. Ковніра, П. Неєлова, Б.Ф. Растреллі, І. Мічуріна, І. Григоровича-Барського й інших.

До території пам'ятки ландшафту входять території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника та частково Державного історико-архітектурного заповідника «Стародавній Київ».

На території пам'ятки ландшафту розташовані парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва національного значення:

- Центральний (національний) ботанічний сад ім. М. Гришка НАН України – парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва національного значення [8; 10]. Площа 130,0 га. Створений на крутих схилах Дніпра в історичному районі Звіринець.

- Маріїнський парк – парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва національного значення [9; 11]. Площа 8,9 га. Міститься на дніпровських схилах у Печерському районі вздовж вул. Грушевського.

- Парк «Володимирська гірка» – парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва національного значення [9; 11]. Площа 10,6 га. Розташований на краю Старокиївського плато, переважно на схилі корінного правого берега долини Дніпра біля вул. Трьохсвятительської.

На території пам'ятки ландшафту розташовані парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення:

- Парк «Слава» – пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення [15]. Площа 7,3 га. Розташований у Печерському районі вздовж вул. Лаврської.

– Парк «Аскольдова могила» – пам'ятка садово-паркового мистецтва [15]. Площа 20,0 га. Міститься в Печерському районі вздовж Паркової дороги.

– Міський сад – пам'ятка садово-паркового мистецтва [15]. Площа 10,0 га. Міститься на схилах київських пагорбів між сучасними Маріїнським і Хрещатим парками в Печерському районі над вул. Грушевського.

– Парк Хрещатий – пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення [15]. Площа 11,9 га. Розташовано біля Європейської площі на схилах Дніпра в Печерському районі.

– Парк «Кирилівський гай» – пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення [15]. Площа – 80,0 га.

На території пам'ятки ландшафту розташовані щойно виявлені об'єкти культурної спадщини садово-паркового мистецтва:

– Наводницький парк – щойно виявлений об'єкт культурної спадщини садово-паркового мистецтва [4]. Площа – 13,82 га. В плані – неправильний трикутник, що утворюється Набережним шосе, Дніпром і мостом ім. Є.О. Патона.

– Меморіальний комплекс пам'яті воїнів України, полеглим у Афганістані та Центральна алея – щойно виявлений об'єкт культурної спадщини садово-паркового мистецтва [4]. Розташований на вул. Лаврській.

– Парковий регулярний комплекс Дніпровського парку – щойно виявлений об'єкт культурної спадщини садово-паркового мистецтва [7].

На території пам'ятки ландшафту розташовані парки:

– Парк культури і відпочинку (Труханів острів). Площа – 476,9 га.

– Печерський ландшафтний парк. Площа – 40 га. Створений у 1981 р. на схилах від меморіального **комплексу Національного музею Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років до р. Дніпро**. В центральній частині парку знаходиться Співоче **поле** та сходи до **Дніпровської набережної**.

На території пам'ятки ландшафту розташовані острови Долобецький і Венеціанський, які входять до регіонального ландшафтного парку «Дніпровські острови» [17].

На території пам'ятки ландшафту розташовано комплексні пам'ятки природи місцевого значення:

– «Дніпровські кручі» – комплексна пам'ятка природи місцевого значення [16]. Площа 105,3 га. Розташована на схилах р. Дніпро вздовж Набережного шосе від Пішохідного мосту через р. Дніпро до мосту ім. Є.О. Патона.

– «Замкова гора» – комплексна пам'ятка природи місцевого значення [16]. Площа 5,9 га. Займає схили між Андріївським узвозом, урочищем Гончарі–Кожум'яки, Житнім ринком і Свято-Флорівським жіночим монастирем.

Кожна із зазначених територій має особливості режиму використання території.

Територія пам'ятки ландшафту «Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра» об'єднала охоронні (буферні) зони двох частин єдиного

об'єкта всесвітньої спадщини – «Київ: Собор Святої Софії та прилеглі монастирські будівлі, Києво-Печерська лавра». Межі та режими використання охоронної зони об'єкту всесвітньої спадщини були розроблені Науково-дослідним інститутом пам'яток охоронних досліджень і затверджені наказом Міністерства культури України 5 липня 2011 р. (№ 511/0/16-11).

Джерела та література

1. Додаток 25 до наказу Міністерства культури і туризму України від 03.02.2010 № 58/0/16-10.
2. Доручення Державної служби з питань національної культурної спадщини від 04.09.2009 № 6/2174.
3. Лист Головного управління охорони культурної спадщини від 04.09.2009 № 5770.
4. Наказ Головного управління охорони культурної спадщини від 25.09.2006 № 53.
5. Наказ Міністерства культури і туризму України від 03.02.2010 № 58/0/16-10.
6. Наказ Міністерства культури України від 05.07.2011 № 511/0/16-11
7. Наказ Управління охорони пам'яток історії, культури та історичного середовища від 04.02.2002 № 11.
8. Постанова колегії Держкомприроди від 22.07.1972 № 22.
9. Постанова колегії Держкомприроди УРСР від 30.08.1990 № 18.
10. Постанова Ради Міністрів УРСР від 22.07.1983 № 311.
11. Постанова Ради Міністрів УРСР від 29.01.1960 № 105.
12. Протокол № 33 засідання Науково-методичної ради з питань охорони культурної спадщини від 10.11.2009.
13. Протокол № 4/09 засідання Експертної комісії з розгляду питань занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України від 04.11.2009.
14. Протокол № 5 засідання Вченої ради Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень від 14.10.2009.
15. Рішення виконавчого комітету Київської міськради народних депутатів від 20.03.1972 № 363.
16. Рішення Київської міської ради від 15.03.2007 № 254/915.
17. Рішення Київської міської ради від 23.12.2004 № 878/2288.

АВТОРИ

Бичковська Ганна Миколаївна

молодший науковий співробітник Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК

Дмитренко Наталія Михайлівна

науковий співробітник Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського

Звіряка Анна Іванівна

старший науковий співробітник НДІ пам'яток охоронних досліджень Міністерства культури України

Зозуля Сергій Юрійович

старший науковий співробітник Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК

Каушліс Геннадій Сергійович

здобувач кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського

Кепін Дмитро Володимирович

кандидат історичних наук, науковий співробітник Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК

Корнісєнко В'ячеслав Васильович

кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу науково-історичних досліджень Національного заповідника «Софія Київська»

Кот Сергій Іванович

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України

Кравченко Інна Анатоліївна

кандидат історичних наук, асистент кафедри археології та музеєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Кравченко Олександр Миколайович

аспірант кафедри історії України Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка

Ломакін Дмитро Анатолійович

здобувач Кримського відділення Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України

Майданець-Баргилевич Олена Леонідівна

кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри художнього текстилю та моделювання костюму Інституту декоративно-прикладного мистецтва і дизайну імені Михайла Бойчука

Мельник Олена Олександрівна

аспірант відділу археології Києва Інституту археології НАН України

Молочко Євгенія Валентинівна

аспірант Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК

Нагнибіда Руслан Васильович

здобувач Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК; молодший науковий співробітник НІАЗ «Кам'янець» (м. Кам'янець-Подільський)

Непомнящий Андрій Анатолійович

доктор історичних наук, професор, завідувач Кримським відділенням Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК; професор кафедри історії України Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського

Нетудихаткін Ігор Анатолійович

кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу «Андріївська церква» Національного заповідника «Софія Київська»

Осадчий Євген Миколайович

Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, старший науковий редактор групи «Зводу пам'яток історії та культури України» при управлінні культури і туризму Сумської обласної державної адміністрації

Принь Марина Олегівна

аспірант Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК

Принь Олександр Віталійович

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії права, історії та культурології, провідний науковий співробітник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка

Рудика Наталія Миколаївна

здобувач Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК

Саргсян Татевік Едуардівна

кандидат історичних наук, головний спеціаліст КРЗ «Науково-дослідний центр пам'ятноохоронних досліджень Автономної Республіки Крим»

Сейдалісв Еміль Ісайович

викладач кафедри історії історико-філологічного факультету РВНЗ «Кримський інженерно-педагогічний університет»

Старенький Ігор Олександрович

здобувач кафедри історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Стельмах Ірина Федорівна

здобувач Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, завідувач відділу музезнавства Центрального музею Тавриди

Титова Олена Миколаївна

кандидат історичних наук, директор Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК

Товстенко Тетяна Дмитрівна

кандидат архітектури, старший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України

Тямін Максим Юрійович

аспірант Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК

Федорова Лариса Данилівна

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Харлан Олександр Вікторович

кандидат архітектури, науковий співробітник НДІ пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури України

Юрченко Сергій Борисович

директор Науково-дослідного інституту історії архітектури та містобудування

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ МАТЕРІАЛІВ

Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК запрошує до співпраці науковців, дослідників проблем теоретичного й практичного музеєзнавства та пам'яткознавства. Однією з форм такої співпраці може бути друкування результатів індивідуальних або колективних студій із задекларованого напряму в фаховому збірнику наукових праць “Праці Центру пам'яткознавства”.

Оформлені згідно вимог ВАК України до публікацій у фахових виданнях (структура, науковий апарат тощо) матеріали (роздрук (бажано) і електронну версію (обов'язково)) прохання надсилати на поштову чи електронну адресу Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, або передати особисто до редакції (адреси вказані на стор. 2 цього збірника).

УВАГА! Без електронної версії матеріал друкуватися не буде!

Лише у виняткових випадках (узгоджених із редакцією) можливе подання матеріалу лише на паперовому носії, але чітко надрукованого, без рукописних вставок, виправлень, закреслень тощо.

Обсяг матеріалу – до 0,75 авт. арк. (до 30 тис. знаків із пробілами).

Інформацію про автора (авторів) необхідно вмістити перед заголовком дослідження без скорочень за таким алгоритмом: прізвище, ім'я (повністю), по-батькові (повністю); наукова ступінь, наукове звання; посада й місце роботи – обов'язково (для непрацюючого пенсіонера – науковий фах); електронна адреса (обов'язково (за відсутності такої вказати поштову адресу)); телефон (бажано).

Електронну версію надавати на будь-якому з оптичних або цифрових носіїв. На e-mail бажано надсилати в заархівованому вигляді (архів із розширенням *.гаг або *.zip).

УВАГА! Архів має бути звичайний, без формату саморозпакування!

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО ВАРІАНТУ:

текст

виконаний у будь-якому текстовому редакторі чи процесорі, але збережений у форматі звичайного тексту виключно із розширенням *.txt (режим блокнути); гарнітура Times New Roman (розмір кеглю, міжрядкового інтервалу значення не має)

науковий апарат

ПОСИЛАННЯ, ЗАУВАЖЕННЯ, ПРИМІТКИ – винятково післятекстові з нумерацією за зростанням (гарнітура **Times New Roman Cyr**; індекси посилань у тексті у квадратних дужках звичайними цифрами (напр.: [15] тощо) **УВАГА!** В одних дужках має бути лише один номер посилання; у тексті посилання – одне чи кілька джерел (або текст зауваження чи примітки). Текст посилань наприкінці тексту статті після заголовку «Джерела та література» у вигляді нумерованого списку (форму посилання оформляти згідно вимог ВАК України – див.: Бюлетень ВАК України, № 3 за 2010 р. (для архівних джерел) та № 10 за 2007 р. (для друкованих джерел)

графіка:

ІЛЮСТРАЦІЇ – у режимі “*згадації сірого*” (тобто чорно-біле зображення), окремим файлом кожна, на тому ж або окремому носію; розширення 200 dpi, формат *.JPEG або *.TIFF, розмір 10×15 см (де 10 см – базова (менша) сторона, інша сторона – за пропорціями)

ТАБЛИЦІ, СХЕМИ, ДІАГРАМИ – у вигляді графічного файлу або віртуального роздруку у форматі *.pdf у масштабі 1:1, максимальна ширина зображення – 10 см

УВАГА! Максимальна кількість ілюстрацій (рисуноків (малюнків), світлин) разом – 8 позицій!

Максимальна кількість іншої графіки (таблиць, схем, діаграм тощо) – разом – 10 позицій!

Згідно з вимогами ВАК України до фахових видань, **ОБОВ’ЯЗКОВОЮ УМОВОЮ** для публікації Вашого матеріалу є наявність УДК, а також анотацій і ключових слів українською, російською й англійською мовами (до 400 друк. знаків кожна; переклад прізвища, ініціалів автора та заголовку публікації обов’язковий).

Приклад оформлення матеріалів для друку у виданнях Центру пам’яткознавства НАН України і УТОПІК можна знайти на сайті «Відлуння віків» (<http://pamjatky.org.ua>; закладка «Центр пам’яткознавства» (відповідне гіперпосилання наприкінці тексту)).

ШАНОВНІ КОЛЕГИ!

Повідомляємо, що за розпорядженням Президії Національної Академії наук України № 408 від 15.06.2007 р. в Центрі пам’яткознавства НАН України і УТОПІК з 01.09.2008 р. діє аспірантура, де передбачається підготовка спеціалістів із відривом від виробництва та без відриву від виробництва за спеціальністю 26.00.05 – Музеєзнавство. Пам’яткознавство.

Також повідомляємо, що згідно з рішенням Президії Вищої атестаційної комісії України № 55–06/7 від 08.10.2008 р. при Центрі пам’яткознавства НАН України і УТОПІК створено й з 13.10.2008 р. розпочала свою роботу спеціалізована вчена рада К 26.242.01 з правом прийняття до розгляду та проведення захистів дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю: 26.00.05 – Музеєзнавство. Пам’яткознавство. (Перереєстрована згідно з рішенням Президії Вищої атестаційної комісії України № 999 від 28.12.2010 р.).

Запрошуємо до співпраці.

Довідки за телефоном: +380-44-280-7879

e-mail: m-center@ukr.net

П 70

Праці Центру пам'яткознавства : Зб. наук. пр. / Титова О.М. (гол. ред.), Акуленко В.І., Гріффен Л.О. [та ін.] ; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Вип. 20. – К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2011. – 348 с.

Двадцятий випуск «Праць Центру пам'яткознавства» пропонує фахівцям із пам'яткознавства, музеєзнавства, історикам загалом, а також широкому колу небайдужих до проблем збереження й вивчення культурної спадщини України читачів низку теоретичних і прикладних матеріалів, присвячених означеній проблематиці. У збірнику ряд публікацій присвячено також історіографічним і методолого-методичним студіям.

Видання розраховане як на спеціалістів – пам'яткознавців, музейників, істориків, так і на широке коло читачів, які цікавляться пам'яткознавчою та музейницькою проблематикою.

ББК 63.2(4УКР)л6.я43+79.0(4Укр)л6.я43
УДК [930.2+069](477)(06)

ПРАЦІ ЦЕНТРУ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА

Збірник наукових праць

Випуск 20

Редактори

С.Ю. Зозуля, С.А. Циганков

Коректура виконана авторами матеріалів, уміщених у збірнику

Комп'ютерна верстка, комп'ютерний дизайн

С.А. Циганков

Редакційна колегія збірника залишає за собою право на стилістичне, лексичне, орфографічне та пунктуаційне редагування матеріалів.

Надані авторами рукописи не рецензуються і не повертаються.

Листування з авторами на сторінках збірки не ведеться.

За достовірність фактів, посилань, приміток, коментарів відповідає автор (автори) публікації.

Редакція не завжди поділяє точку зору автора (авторів) публікацій.

Віддруковано з готового оригінал макету замовника
у ТОВ НВП “Ферокол”

(Свідцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої
продукції – серія ДК № 3503 від 19.06.2009 р.),

м. Ніжин, пров. Лікарський, 7,

тел./факс: +38 (04631) 71498, e-mail: olgavlasenko2008@rambler.ru

Підписано до друку 01.12.2011 р.

Формат 84х108/32. Папір офсетний.

Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.

Ум.-друк. арк. 16,38. Обл. вид. арк. 15,03.

Зам. № 053.

